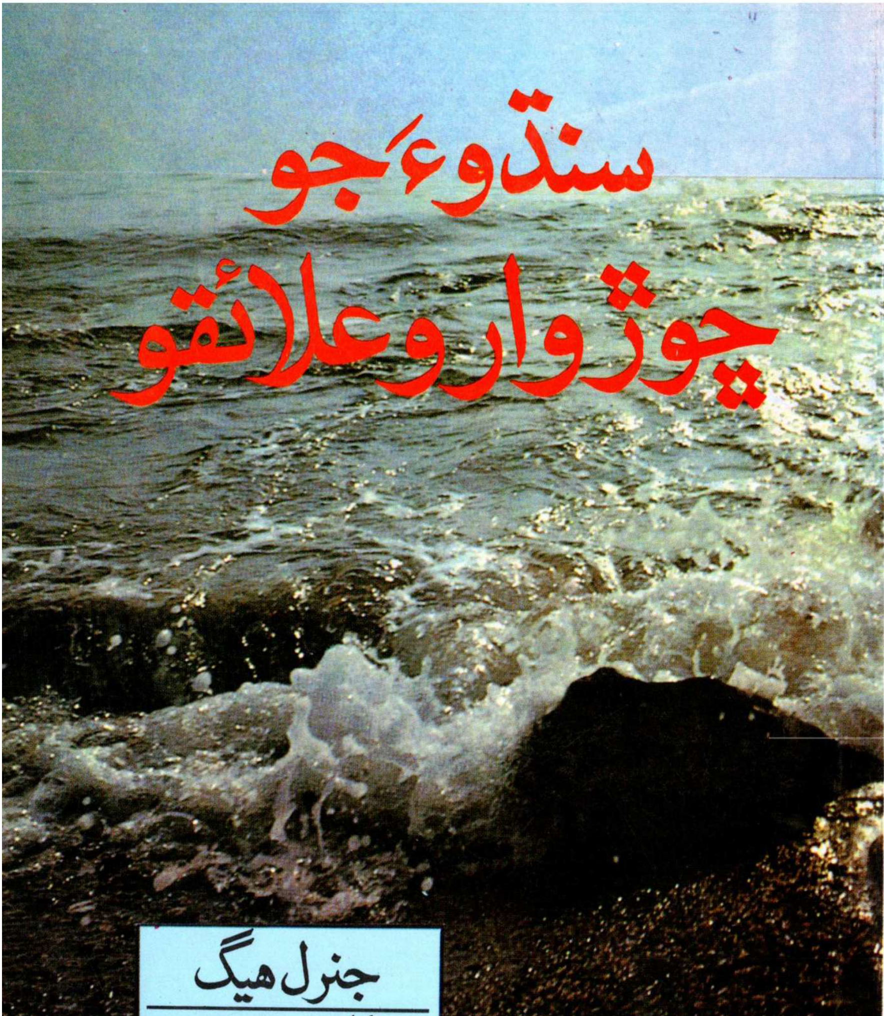

سنڌوءَ جو
ڇوڙ وارو علائقو

جنرل هيگ

عطا محمد ڀنڀرو

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد - سنڌ

سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو ○ جنرل هيگ ○ مترجم: عطا محمد ڀنڀرو

ٻين ٻولين جي معياري ڪتابن جي ترجمي واري رٿا جي
سلسلي جو چوٿون ڪتاب

سنڌ جو چوٿ وارو علائقو

جنرل هيگ

مترجم:
عطا محمد ڀنڀرو

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد سنڌ
1995ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

ڇاپو : پهريون
سال : مارچ 1995ع
تعداد: هڪ هزار

قيمت:

ملڻ جو هنڌ :
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
نيشنل هاءِ وي - حيدرآباد سنڌ، پاڪستان.
۽
مرڪزي ڪتاب گهر نمبر - 16
نسيم شاپنگ سينٽر - نسيم نگر
قاسم آباد، حيدرآباد- سنڌ .

هي ڪتاب ميشرس علمي پرنٽرز ڪراچي ڪمپوز ڪيو ۽ اداري پاران اشاعتي نگران امين لغاري ايجوڪيشنل پريس ڪراچي مان ڇپرائي حيدرآباد سنڌ مان پڌرو ڪيو.

فهرست

باب پهريون: سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو. ۶

باب ٻيون: سڪندر جي حملي وقت سنڌوءَ
جو ڇوڙ وارو علائقو. ۲۱

باب ٽيون: يونان جي پوئين دور جي ڪتابن ۾
سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جو احوال. ۴۴

باب چوٿون: ڇوڙ وارو علائقو قديم مشرقي مورخن
جي حوالن جي روشنيءَ ۾. ۵۹

• سيوستان تي حملو. ۸۷

باب پنجون: مشرقي جاگرافيدانن جا سنڌ جي وچولي
۽ لاڙ بابت رايا. ۱۰۲

باب ڇهون: سنڌ تي مسلمانن جي ٻئي حملي کان پوءِ
ڇوڙ وارو علائقو. ۱۱۲

باب ستون: ڇوڙ واري علائقي ۾ پورچوگيز ۱۴۸

باب اٺون: سنه 1591-92ع ۾ شاهي لشڪر جو
ڇوڙ واري هيٺين علائقي ۾ اچڻ. ۱۵۵

باب نائون: موجوده دور ۾ سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو. ۱٦٦

ضميما

الف: سنڌوءَ جو لوٽي ٻاريءَ وارو ڇوڙ. ۱۸۵

ب: ماموئي فقيرن جون اڳ ڪٿيون. ۱۸۷

ج: قديم دور ۾ سنڌ ۾ سنڌوءَ جو وهڪرو. ۱۹۲

د: لسٻيلي مان سفر ۽ غلطيءَ جي تصحيح. ۲۰۸

هه: پورالي نديءَ ڏانهن پيش قدمي. ۲۱۲

• نيرڪوس جو اليگزينڊر هيون کان پورالي نديءَ جي
ڇوڙ تائين هاڪارڻ ۲۱۸

حاشيا: ۳۳۸

ٻه اکر

سنڌ جي درياهي وهڪرن بابت اسان ڪا تحقيق ڪانهّ ڪئي آهي.سنڌو مهراڻ يا هاڪڙي بابت اسان وٽ سنڌي زبان ۾ ڪو ڪتاب ڪونهِ آهي. مطلب تہ سنڌ جي درياهن ۽ انهن جي وهڪرن بابت سنڌي ۾ ڪوبہ ڪتاب ڪونہ لکيوويو آهي. نہ فقط ايترو، پر سنڌ جي ڍنڍن ڍورن بابت پڻ اسان وٽ ڪوبہ ڪتاب موجود ڪونہ آهي. اهڙيءَ ريت سنڌو جي ڇوڙ واري علائقي بابت بہ اسان وٽ ڪو معياري ڪتاب ڪونہ آهي.

جنرل هيگ پهريون مصنف آهي، جنهن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي بابت هڪ معياري ڪتاب لکيو، جنهن جو سنڌي ترجمو اوهانجي هٿن ۾ آهي.

سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو تاريخ توڙي جاگرافيءَ جي لحاظ کان وڏي اهميت رکي ٿو. قديم زماني کان سيلاني سمنڊ رستي سنڌ ۾ آيا ۽ پوءِ وري درياهہ ذريعي سفر ڪيائون.

سڪندر جو سنڌ تي حملو عربن جي سنڌ تي ڪاهہ يا اليگزينڊر برنس جو سنڌوءَ جو سفر، هر لحاظ کان ڇوڙ وارو علائقو وڏي اهميت رکي ٿو. هن علائقي ۾ ڪي بندر ۽ درياهي پتڻ هوندا هئا. ڪيترن ئي ملڪن سان وڻج واپار هلندو هو. ڪيترائي شهر وستيون ۽ واهڻ هئا، جن مان اڪثر اجڙي ويا. جنهن تي افسوس ڪندي شاهہ لطيف فرمايو:

نہ سي ووڙ وٽن ۾، نہ سي ڪاتياريون،
پسئو بازاريون، هينئڙو مون لوڇ ٿئي.

يا ڀِتائي جو سُر ڏهر ڏسو، ان جي ڪن بيتن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ درياهي وهڪري جي تبديلي يا ڊنڊن ڊورن جي سُڪي وڃڻ سبب ڪيترين ئي وسنديون ويران ٿي ويون. مثال لاءِ هڪ بيت پيش ڪجي ٿو.

سڃ ڪہ سُڪو ڊور، ڪنڌيءَ اڪ ڦلاريا،
جُنگن ڇڏئو زور، سَرسُڪو، سونگي گيا.

هن علائقي ۾ ڪيترين ئي جنگيون لڳيون. سنڌي جوڌا ڏارين سان جنگيون جوٽيندا رهيا ۽ پنهنجي وطن خاطر ڪِونڌر ڪُهايا. ان جو هڪ ثبوت تاريخ جي ورقن مان ملي ٿو، ٻيو ثبوت ڇوڙ واري علائقي جا قديم قبرستان آهن. فقط ننڍي جي آسپاس پنجاهہ قديم قبرستان آهن، نہ ڄاڻ ٻيا ڪيترا قبرستان ڊهي پٽ ٿي ويا هوندا. انهن تاريخ جي وساريل ورقن ۽ قديم ڪنڊرن تي تحقيق ڪرڻ جي سخت ضرورت آهي، ضرور ڪو جاڪوڙي جوان هڪ نہ هڪ ڏينهن انهن بابت کوجنا ڪري، پنهنجي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جي گمنام گوشن کي پڌرو ڪندو. جيستائين وڌيڪ کوجنا ٿئي، تيستائين اسان وٽ جنرل هيگ جو هيءُ ڪتاب نهايت ئي اهم آهي.

هيگ پنهنجي هن ڪتاب ۾ ڇوڙ واري علائقي جي ڪُل ايراضي ڏهہ هزار چورس ميل ڏيکاري آهي ۽ ان علائقي تي ڀرپور نموني روشني وڌي آهي. سندس ڪتاب ۾ ڪجهہ اهڙو قيمتي مواد ڏنل آهي، جيڪو اسان کي تاريخ جي ٻئي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ڪونہ ٿو ملي.

سندس ڪتاب ۾ اٺ باب آهن. پهرين باب ۾ سنڌو جي ڇوڙ واري علائقي جي سڃاڻ ڪرائي وئي آهي. ڇوڙ واري علائقي جو احوال سڪندر جي حملي واري دور کان شروع ڪيو ويو آهي. ان کان پوءِ وارن مختلف دورن ۾ ڇوڙ واري علائقي جي تاريخي ۽ جاگرافيائي صورتحال تي روشني وڌل آهي. مطلب تہ هر باب ۾ قيمتي مواد ڏنو ويو آهي. ٻي خاص ڳالهہ تہ هيگ جي هن ڪتاب ۾ جيڪي ضميما ڏنل

آهن، سي پڻ وڏي اهميت رکن ٿا. ان کان علاوه هن جيڪي حاشيا ڏنا آهن، سي پڻ نهايت ئي قيمتي آهن.

هن ڪتاب جو ترجمو منهنجي پياري دوست عطامحمد ڀنڀرو ۾ سال کن اڳ ڪيو هو. منهنجي گذارش تي هن اهو مسودو اداري جي حوالي ڪيو. هن محنت ڪري پنهنجي پاران ڪي حاشيا پڻ ڏنا آهن. هيءُ ڪتاب هوندي به اهم آهي، ويتر ڀنڀري صاحب حاشيا لکي ان جي اهميت ۾ اضافو ڪيو آهي ۽ ڪن غلط ۽ مونجهاري واري ڳالهين تي تاريخ جي حوالن سان روشني وڌي آهي. ڀنڀري صاحب جي ڪن حاشين سان اختلاف جي گنجائش موجود آهي، پر ان هوندي به انهن جي اهميت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

سنڌ جي هن تاريخي ۽ اهم موضوع تي سنڌي زبان ۾ هيءُ پهريون ڪتاب آهي، جيڪو اداري پاران ڇپرايو ويو آهي.

اميد ته پڙهندڙ ان جو قدر ڪندا.

ڪراچي
20 فيبروري 1995ع

ڊاڪٽر نواز علي شوق
چيئرمين
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد، سنڌ

باب پهريون

سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو

چوڙ واري علائقي جي جاگرافي ۽ ان منجهان وهندڙ ڦاٽن جو مُختصر احوال هن ريت آهي تہ هتان جا ماڻهو پنهنجي جاگرافيائي نقطئہ نظر کان سنڌو ماٿري جي هيٺين حصي کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهائيندا آهن، جن مان هڪ سرو Upper Country ۽ ٻيو وچولو Middle Country ۽ ٽيون لاڙ Sloping descending Coutry آهي، جيڪو لهوارو ٿيندو، هيٺ سمنڊ ڏانهن هلندو وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت سيوهڻ کان ڇاليهہ ميل مٿي ستاويهہ ڊگريون اُتر، ويڪرائي ڦاڪ تي، اتر سنڌ جو علائقو آهي. ان علائقي جي هيٺين ڏنگ کان وٺي حيدرآباد تائين "وچولو" سڏيو ويندو آهي ۽ حيدرآباد کان وٺي سمنڊ تائين ساري پرڳڻي کي لاڙ چوندا آهن. جنهن جوءِ جو اوڙڪ ۾ احوال اوريو ويو آهي، سو سنڌ جي چوڙ وارو اهو تاريخي علائقو آهي، جنهن تي سڪندر جي حملي دوران، ان جي مؤرخن جون پهريون نظرون پيون هيون. ان بابت سنڌن اتهاسن ۾ وِستار سان ڳالهيون بہ ڳائجڻ لڳيون هيون. تنهن سمي، هن چوڙ واري علائقي جو اوڙڪ مٿيون پاسو "پٽالا"هو. جتان سنڌو، بہ ڌرياهيءَ ۾ ونڊجي ويندو هو. سنڌس هڪ ڇاڙهہ ڏکڻ - اولهہ پاسي لڙي ويندي هئي. هر اوڀر ڏس تي ۽ ٻي ڏکڻ - اولهہ پاسي لڙي ويندي هئي. هر هڪ ڇاڙهہ کي "سِنڌو" سڏيو ويندو هو. هاڻي مامرو اهڙو منجهي ويو آهي جو " پٽالا" جي سڃاڻپ جا امڪان نئي موجود ڪونہ رهيا آهن. مان انهن مورخن سان ڪڏهن بہ سهمت ڪونہ آهيان، جيڪي هن ٺاڪ کي حيدرآباد يا ان جي ڀر پاسي ۾ سمجهن ٿا ۽ انهن سان بہ اختلاف

راءِ رکان ٿو، جيڪي "ٺٽي" کي "پٽالا" سمجهندا آهن. منهنجو انومان آهي، جنهنجا ڪيترا ڪارڻ به آهن، تہ اهو ٺاڪ، حيدرآباد جي ويڪرائي ڦاڪ کان تمام گهٽو هيٺ ڪونہ هو. پر ان جي ڊگهائي ڦاڪ هن شهر کان گهٽو اوپر طرف هئي. ان ڪري مون کي پڪ ٿئي ٿي تہ سنڌي ،جنهن جاگرافيائي خطي کي "لاڙ" سڏيندا آهن ، سو گهٽي ياڳ "پٽاليني" Patalene واريءَ جوءِ سان ييت آهي ۽ اهو ئي سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو آهي، جيڪو يونانين جي وقت ۾ بہ موجود هو.

هن ڪتاب ۾ بہ ڇوڙ وارو علائقو سمنڊ کان وٺي مٿي اتر ڏس تي حيدرآباد يا پنجويهہ ڊگريون ۽ ٽيويهہ فوٽ ويڪرائي ڦاڪ اتر طرف تائين آهي، جيڪو اوپر طرف ٺر جي پٽن ڌانهن وڌي وڃي سنڌوءَ جي صفا اوپارين ڇاڙهہ " پراڻ" سان ملي ٿو، جيڪو هاڻي سڪل آهي. ڇاڙهہ جي رُت ۾ سنڌوءَ جو پاڻي منجهس اچي ويندو آهي. پر ڪنهن سمي اها ڇاڙهہ ڪوري ڦاٽ سان ڳنڍيل هئي ۽ سنڌ ۽ ڪڇ جو دنگ ڏيکاريندي هئي .هيءُ ڇوڙ وارو علائقو اولهہ پاسي وڃي جابلو علائقي سان ملندو هو. اهي جبل سنڌ جي جابلو سلسلي ڪوهستان کان هلندا اوپر ۽ اولهہ پاسي ننڍا ٿيندا نيٺ ختم ٿي وڃن ٿا.سنڌوءَ جي ڇوڙ واري هن علائقي جي سرحدي ليڪ پنجاهہ ميل اولهہ-ڏکڻ هلي ٺٽي جي اوسي پاسي پهچي ٿي. اتان کان سٺ ميل سر اولهہ هلي ڪراچيءَ پرسان سمنڊ تائين توڙ ڪري ٿي . اهڙيءَ ريت ڇوڙ واري علائقي جي ڪل ايراضي ڏهہ هزار ميل همچورس بيهي ٿي. ڇوڙ واري هن علائقي جي پاسن جي ڌار ڌار ماپ هن ريت آهي. حيدرآباد کان هيٺان سنڌوءَ کان وٺي عمرڪوٽ تائين نوي ميل ۽ عمر ڪوٽ جي اوپر کان وٺي ڦاٽ جي ڇوڙ تائين هڪ سو پنجاهہ ميل . حيدرآباد کان ٺٽو ۽ ٺٽي کان وٺي ڪراچي ۽ ويجهو ڪلفٽن جي وارياسي جوءِ جي ڏکڻ -اوپر تائين

اولهه وارو پاسو هڪ سو ڏهه ميل ۽ سامونڊي ڪنارو هڪ سو پنجويهه ميل آهي ۽ اها ڪل پکيڙ پنجويهه هزار چورس ميل بيهي ٿي .

هي ميداني علائقو درياهن جي پُراڻن پيٽن سان هنڌين ماڳين ڪاڏل ۽ هيٺ مٿي لڳو پيو آهي. ڪي قديم وهڪرا هن ڇوڙ واري علائقي منجهان آر پار ۽ لاڳيتا ڏسڻ ۾ ايندا. ڪن جا نشان پٽا ڪٽي ڪٽي وڃي ڇتا رهيا آهن. ڪن جا ته باقي وڃي ڪي اهڃاڻ رهيا آهن. ڪي ته صفا رڻجي ميسارجي ويا آهن. پاڻيءَ جو هڪ تمام پراڻو وهڪرو ڪڏهن سنڌ جي صفا اوپر طرف ڪان به وهندو هو. سندس تاريخ ڏاڍي دلچسپ آهي. ان جو نالو "هاڪڙو " هو. ٿر جي پٽن جي پر ڏئي "ڪڇ "کان ويهه ميل مٿان وڃي "پراڻ" ۾ پوندو هو. هاڻي هاڪڙي جو نالو هن درياه جي ان ٽڪري تائين محدود آهي، جنهن ۾ سنڌوءَ جي چاڙهه جو پاڻي هليو ويندو آهي. موجوده دور ۾ هنکي "نارو" سڏيو ويندو آهي. سرڪاري ڪاغذن ۾ هن جو نالو اڀرندو نارو Eastern Nara آهي . پر ڪنهن زماني ۾ هي نجو ۽ آجو درياه هو ۽ ناري وارو هاٿوڪو وهڪرو انجو ننڍڙو حصو هو (١) هن قديم وهڪري جا نشان ، سنڌ جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين اڄ به ڏسي سگهجن ٿا. هن وهڪري جو نالو"واندڻ" Wandan هوندو هو. (1) بهاول پور واري علائقي ۾ ان جو نالو "هاڪڙو"ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. پر بيڪانير ۽ راڄپو تانا کان وٺي ويندي هماليه تائين ان کي "سڌارا " Sudhara ۽ ٻين نالن سان سڏيو وڃي ٿو " ڪلڪته رويو"(٢)۾ هڪ سڄاڻ لکڻهار "گمر ٿيل درياه" Last river جي عنوان سان هڪ مضمون لکيو هو. سندس ويچارن مان ائين لڳو ٿي ته اهو "گمر ٿيل درياه" ستلج ڪانسواءِ ٻيو ڪونه آهي، جيڪو صديون اڳ هڪ جابلو علائقي مان نڪري ور وڪڙ ڪندو اتر- اولهه آهل ڪري، بياس جي ماٿري ڏانهن نڪري آيو هو. پوءِ اولهه ڀرو سِرڪندو اوڙڪ وڃي بياس

ن سنگم ڪيو هئائين. اها ڳالهہ ثابت ڪئي وئي آهي يا نہ، تنهن جو ڪونہ آهي تہ ان سچي وهڪري کي هاڪڙي جي نالي سان سڏيو ويندو هو . پر ايترو سو يقين آهي تہ سنڌ جي لاڙ جي ڀاڱي وارو "هاڪڙو" هڪ آجي ۽ نجي درياه جو حصو هو، جنهنجي سڪي وڃڻ ڪري ڏاڍو هاڃو ٿيو. هزارين همچورس ميل تي مشتمل سڪيو ستابو ۽ سڪر سٽائي وارو وڏو علائقو، جنهن مان لکن ماڻهن کي پنهنجو چوڻو پاڻي ملندو هو، سو سڪي ٻَٽ تي ويو. ان پاڻيءَ ڏوڪي وچي سنڌوءَ سان سنگم ڪيو، جنهن سان اڳيئي ٻين درياهن جو جام پاڻي ملي رهيو هو. هن واڌو پاڻي ملڻ ڪارڻ هيٺ وچي، سنڌوءَ ٻوڙ ٻوڙان لائي ڏني ۽ ملڪ اجاڙي ناس ڪري ڇڏيائين.

هاڪڙي کان ڇئن يا پنجن ميلن جي وٿيءَ تي ،"ٻنڌٽي " -Ba dahri نالي سنڌوءَ جو هڪ ڦاٽ هو، جيڪو هاڪڙي سان گڏوگڏ هلندوهو ۽ پراڻ ۾ پوڻ واري ماڳ کان ارڙهن ميل مٿي هاڪڙي سان ملي ويندو هو. سنڌوءَ جو هيءُ ڦاٽ رڳو چاڙهہ جي رُت ۾ وهندو هو ۽ هاڪڙي سان وچي ملندو هو. هينئر هن ڦاٽ جو منڍ لٽجي ويو آهي. ڪجهہ ميلن تائين ايترو تہ پورجي ۽ ميسارجي ويو آهي، جو سندس اهڃاڻ بہ ملي ڪونہ سگهندا. لڳي ايئن ٿو تہ ڇڻ اهو اتر- اولهہ ڏس کان اچي، سنڌ جي وچ واري ڀاڱي مان پنهنجي مکيہ وهڪري کان ڇڳو آهي.ٻيو ڦاٽ جيڪو ساڳي طرف کان اچي ٿو، سو گهٽو ڪري مٿي بيان ڪيل " ٻنڌٽي"ڦاٽ جو مٿيون حصو آهي ۽ اهو بہ ساڳئي طرف کان ايندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هنن ٻنهي ڦاٽن جا نشان عرب راڄڌاني منصوره کان ڏکڻ -اوڀر ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن. امڪان اهو آهي تہ هيءُ اهو وهڪرو آهي، جنهنجو "البيرونيءَ " ذڪر ڪيو آهي ، جيڪو سنڌوءَ کي منصوره وٽان ڇڏي ، اوڀر (ڏکڻ -اوڀر) هليو ويندو هو، جيڪو ڪڇ جي ڊنگ سان وهندو هو . هيءُ ان وهڪري جو نالو "سنڌ ساگر " Sind Sagar ٻڌائي ٿو. (٣)

سنڌوءَ جي سيني ڇڏيل وهڪرن مان وڏيڪ اهم "پراڻ" وارو پراڻو وهڪرو آهي . هن وهڪري کي سنڌ جي ٻن ماڳن وتان ڇنيءَ ريت ڏسي سگهجي ٿو. هڪ حيدرآباد کان ڇوويهه ميل ۽ ٻيو ڇٽيهه ميل اتر-اوڀر ڏس تي آهي. ٻئي ڇاڙهون ٻهريائين پنجاه ميل ڏکڻ -اوڀر طرف هلي ، حيدرآباد کان پنجيتاليهه ميل اوڀر، ٻر ٽورو ڏکڻ پاڻ ۾ ملي وڃن ٿيون. اُن کان پوءِ اهو گڏيل وهڪرو ٻهريائين ڏکڻ پوءِ ڏکڻ -اولهه هڪ سو چاليهن ميلن کان ٻه وڌيڪ پنڌ هٽي، ڪوري ڪاري ۾ داخل ٿئي ٿو۽ وڌيڪ پنجاه ميل ڪڇ مان ڪري سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. هن وهڪري جو سنڌ وارو هيٺيون ڀاڱو هر جاءِ تان اڄ ٻه اڌ ميل ويڪرو ڏسڻ ۾ اچي ٿو.پر عام طور سندس ويڪر ميل جو چوٿون حصو آهي. پراڻ جي الهندي پاسي اسانکي ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ ايندا، جن مان ڪي ڊگها ته ڪي وري ننڍا آهن . ڏسڻ ۾ ايئن اچي ٿو ته ڄڻ اهي ڪنهن درياه جي پراڻي وهڪري جا ٽڪرا ٽوٽا آهن .متي بيان ڪيل وهڪرن مان ڪنهن جو به هڪ ۽ عام نالو ڪونه آهي . هرهڪ جُوءِ ۾ سندس نالو ڌار ڌار آهي. نالن مان به ايئن محسوس ٿئي ٿو ته اهي ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکن ٿا، جيڪي ڪنهن خاص ايراضيءَ تائين محدود آهن. اهڃاڻن مان ايئن لڳي سگهجي ٿو ته "پراڻ" جهڙن وهڪرن جو مُنڍ ٻن ڦاٽن سان شروع ٿيو آهي . انهن مان اترين ڦاٽ سنڌ جي وچولي جي ڏاکڻين ڀاڱي مان سنڌوءَ کان ڇڳو آهي. سنڌوءَ جي هيءَ ڇاڙهه ڪڇ جي رڻ کان ڏهه ميل مٿان اچي پراڻ ۾ پوي ٿي. سهوليت خاطر هن کان پوءِ هن ڪتاب ۾ مذڪوره وهڪري کي "الهندو پُراڻ" سڏيو ويندو. ٻارنهن ميلن جي پنڌ تي اڃا به ڪجهه اولهه، "رڻ" نالي سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهه آهي ، جيڪا حيدرآباد کان ڏکڻ -اوڀر ڏس تي مکيه وهڪري کان ڇڄي، ڏکڻ طرف اسي ميل هلي سنڌ جي ڊنگ سان هڪ "رڻ" ۾ داخل ٿئي ٿي. مون کي

پٽو ڪونہ آهي تہ هنجو پاڻي ان رڻ ۾ سڪي ڪپي وڃي ٿو، يا ڪنهن وهڪري جي صورت ۾ وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. هن وهڪري جو سروپرن بہ سنڌ جي رڻ واريءَ ڇرَ ڪان اڳتي پٽو ڪونہ لڳايو آهي. ”رڻ“ وارو وهڪرو ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. اڳينءَ صديءَ ۾ جڏهن سنڌو نصرپور وارو وهڪرو ڇڏي، حيدرآباد جي اولهہ وارو موجوده رخ اختيار ڪيو هو، تہ رڻ وارو مٿي بيان ڪيل وهڪرو هميشہ لاءِ سڪي ويو. هيءُ ننڍڙو ۽ غير اهم وهڪرو هو. هتان جا ڏيهي مورخ هن کي فارسيءَ ۾ ”جوءِ بار“ Jui bar يعني ننڍڙو وهڪرو سڏيندا هئا. هن پراڻي وهڪري جو ڪجهہ ڀاڱو ”قليلي ڦاٽ “جي هيٺين حصي ”گونيءَ “ والاري ڇڏيو آهي، جيڪو حيدرآباد ڪان ڏهہ ميل مٿان سنڌوءَ ڪان ڇڄي ٿو. هن جا ٻيا حصا ڪوٽي، سڏاري، واه ٺاهيا ويا آهن. جڏهن شهنشاه همايون جي مٿان بدقسمتيءَ جا ڪارا ڪڪر ڇانيل هئا ۽ سنڌ ۾ هيڏانهن هوڏانهن پٽڪي سياسي سڳهہ ماڻڻ لاءِ هٿ پير هٽي رهيو هو، تڏهن هن وهڪري يعني رڻ کي تاريخ ۾ هڪ مکيہ ماڳ ملي ويو. پندرهن ڪان پنجتيهہ ميل اڃا بہ اولهہ ڏس تي گنگڙو Gangro (گونگڙو) آهي. هن وهڪري جي مٿئين پاسي جا اهڃاڻ ايترا تہ ڌهي ويا آهن، جو لڪي بہ ڪونہ ٿا سگهجن. مان سمجهان ٿو تہ گنگر وهڪري جي منڍ کي، آبپاشي جي خيال ڪان ڪوٽائي سڏاري واه طور ڪتب آندو ويو آهي. هيءُ وهڪرو گهٽو ڪري ”رڻ“ ڪان هيٺان ڪتان سنڌوءَ ڪان ڇڄندو هو. عام طور سندس رخ ڏکڻ طرف آهي ۽ ”سير“ ڦاٽ وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. گنگڙي ۽ سِيرَ ڦاٽ جي ڪل ڊگهائي هڪ سو ويهہ ميل هئي. گنگري کي ساڄي طرف ڪان پهريائين پنياري ڦاٽ اچي ملندو هو، جيڪو جهرڪ شهر ڪان ڪجهہ ميل ڏکڻ، سنڌوءَ ڪان ڇڄندو هو. سنڌوءَ جي وهڪري جو هي ءُ حصو ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکي ٿو.

اهڙي ريت پنياري ڦاٽ جو به ڪنهن پوئين زماني سان ڳانڍاپو آهي. ٺٽي جي ويڪرائي ڦاڪ جي سامهون گنگڙو، ڪنهن پراڻي پيٽ مان وهندو آهي، سندس وهڪري جو رخ سر اوڀر ۽ سر اولهه ٺٽي ٿو. ان جو وهڪرو اٺن ڏهن ميلن ڪانپوءِ صفا ميسارجي ويو آهي.هن جو پراڻو پيٽ باقي ٿورو وڃي بچيو آهي، پر اهوڪنهن سمي سنڌوءَ جو مکيه وهڪرو هوندو. هيءَ حقيقت دلچسپيءَ کان خالي نه آهي ته سومرن سردارن جي راڄڌاني "محمد طور"،جيڪي ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي لاڙواري ڀاڱي جا حڪمران هئا، (2) هن وهڪري جي ڏاکڻين ڪنار سان اڏيل هو. ايئن سمجهڻ لاءِ ڪي سبب به آهن ۽ هن ڪان پوءِ به اها سچائي چٽي ٿي وينڊي، ته سنڌوءَ جي هيءَ ڇاڙهه چوڏهين صدي عيسوي جي منڍ ۾ ٺي سڪي وئي هئي .

گنگڙي ڪان اولهه ۾ سنڌوءَ جي موجوده وهڪري جي وچ تي، هڪ پراڻي وهڪري جو هيٺيون حصو اڃا به موجود آهي . چيو ويندو آهي ته اڳين صديءَ جي وچ ڌاري جڏهن سنڌوءَ پنهنجو وهڪرو اوچتو اولهه طرف مٽايو ته مذڪوره وهڪرو سڪي ويو. جيڪڏهن سنڌ جي نقشي کي چڱيءَ ريت جاچي ڏسبو ته اسان کي معلوم ٿيندو ته حيدرآباد کان اتر، پر ٿورو اوڀر اهل پنجويهه ميل پري، جتان ان زماني ۾ سنڌو، ڏکڻ -اوڀر طرف وهندو هو، سو هڪدم گهنبي هٽي، ٽونٽ وڪڙ ڪري، الهندي طرف انڙ پور ڳوٺ ڏانهن مُنهن ڪريٿو. ان کان پوءِ ڏکڻ ۽ ڏکڻ -اولهه ڏانهن وهڻ شروع ڪري ٿو. هيءَ اهو ماڳ آهي، جتان درياهه پنهنجو رخ بدلايو هو. هن کان اڳ ڪيترن سالن تائين درياهه جو رخ ڏکڻ -اوڀرندي رهيو ۽ نصر پور جو پاسو ڏئي وهندو رهيو هو. مذڪوره شهر هنجي ڏائي ڪناري سان اڏيل هوندو هو،جتان "ريڻ " هن کان ڇڇي ڏار ٿيندو هو، اتان سندس وهڪري جو مُنهن سر ڏکڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. بعد ۾ ڏکڻ -اولهه ڏانهن رخ رکي، ٺٽي

ڏانهن منهن ڪري ٿو. هن حقيقت کان ماٺهو پوريءَ ريت باخبر آهن، تہ سنڌوءَ جو هيءَ وهڪرو نيٺ 1758ع ۾ سڪي ويو. هن سان گڏ اهو بہ چيو ويندو آهي تہ سڪي وڃڻ کان بہ ٽي سال اڳ ، هن وهڪري ۾ اڳئين جي پيٽ ۾ ٿورو پاڻي اچڻ لڳو هو. درياهہ پنهنجي نئين وهڪري اندر پنهنجي پاڻيءَ جو سڄو مقدار وهائڻ ۽ ان کي پوري درياهہ ٺاهڻ ۾ ڪجهہ وقت وٺندو آهي . هن درياهہ جي ڇڏيل هن وهڪري جي پيٽ جي ساري ڊگهائي کي "ڦٽو" (۴) سڏيو ويندو آهي، جيڪا اٽڪل هڪ سو ميل ٿيندي. هيءَ ڇڏيل پيٽ سنڌوءَ جي موجوده وهڪري کان ويهہ ميل کن پري ٿيندو . هن پراڻي پيٽ جا پويان سٺ ميل لاڳيتا ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندا. ڇاڪاڻ تہ ڪٿان ڪٿان اهو لٽجي ميسار جي ويو آهي، پر سندس اتريون پاسو چٽو پڌرو بيٺو آهي (۵) "ريڻ" جي مُنڍ کان پارنهن ميل مٿي ماباڻ Maban نالي هڪ ڦاٽ، ڦٽي مان ڇڄندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪو ڏکڻ اوڀر ڏانهن رخ ڪري ٿو. سندس وهڪري کي سروير پنجويهن ميلن کان وڌيڪ جاچي ڏسي ڪونہ سگهيا آهن . پر امڪان اهو آهي تہ هيءُ وهڪرو الهندي پراڻ سان وڃي مليو هوندو " ماباڻ" ڦاٽ جو منهن ان ماڳ وٽان آهي، جتي واريءَ جا ڍها آهن ۽ اهي عام طور انهن ٽاڪن وٽ ڏسڻ ۾ ايندا آهن، جتان ڪو ڦاٽ درياهہ کان ڇڄي ڌار ٿيندو آهي. واري جا ٻيا ڍها "ريڻ" جي مُنڍ يا منهن وٽان ڏسڻ ۾ ايندا، پر اهي ننڍا آهن.

اچا بہ ڪجهہ الهندي هلبو، تہ سنڌوءَ جي موجوده وهڪري تي وڃي بيهبو. هتي سنڌوءَ جو وهڪرو، چوڙ واري هيٺئين جوءِ کي ٻن ڀاڱن ۾ ونڊي ٿو. (٦) جن مان هڪ وڏو ۽ ٻيو ننڍو آهي. الهندو ڀاڱو ننڍو ٽڪنڊو آهي. سندس ٽئي پاسا هڪ جيترا ڏسڻ ۾ ايندا. ان جي هر پاسي جي ڊيگهہ چوهٺ ميل آهي، اهو ٽڪنڊو هن ريت آهي. هڪ پاسي کان درياهہ، ٻئي پاسي کان سامونڊي ڪنارو ۽ ٽئين طرف کان

جابلو علائقي جي وَٽِ آهي. هن علائقي جي ڪل پکيڙ سترهن سو پنجاهه همچورس ميل ٻيهي ٿي. اسان هن کي پنهنجي سهوليت لاءِ " الهندو ڇوڙ" سڏينداسون. هن جوءِ کي اهو نالو سونهين بہ ٿو. ڇاڪاڻ تہ سنڌوءَ جون الهندي طرف واريون ڇاڙهون، هن جُوءِ جي پکيڙ اندر موجود آهن، جيڪي ڪنهن زماني ۾ هنَ وهڪري کان ڇڄي سمونڊ ۾ ڇوڙ ڪنديون هيون ۽ ڪي هاڻي بہ ڪري رهيون آهن . انهن مان ٻہ ڦاٽ اهڙا آهن، جن ڏانهن اسانجو ڌيان هڪدم ڇڪجي وڃي ٿو، انهن مان هڪ بگهياڙ ۽ ٻيو گهارو آهي. پهريون ڦاٽ ٺٽي کان ڇهہ ميل ڏکڻ، سنڌوءَ کان ڇڄي ڇوڙ واري علائقي جي وچ مان لنگهي ڪيترين ڪارين جهڙوڪ: ريشل Rishal شيشہ Shisha پيٽاڻي، Pitiani کڏي Khudi ۽ پِٽي Piti (ڦٽي) وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي . بگهياڙ هڪ درياهي وهڪري جو نالو آهي، سندس گهٽو پاڻي " شيشا" ڪاريءَ ۾ ايندو آهي. هن ڦاٽ کان اڳتي اولهہ طرف هن وهڪري جو پاڻي ڪارا راهو Khara Raho ۽ ٻين ڪارين وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪريٿو. بگهياڙ جو پِٽيءَ وارو صفا الهندو ڇوڙ آهي، جيڪو ڪراچيءَ کان پارنهن ميل ڏکڻ اوڀر ڏِس تي موجود آهي. هاڻي بگهياڙ، ڇاڙه وارو وهڪرو نہ آهي. پر گذريل ڪيترين صدين کان سنڌوءَ جي الهندي ڇاڙهہ ۾ رهيو آهي. هلندڙ صديءَ جي منڍ ۾ بہ اهو هڪ دائمي وهڪرو هو. گهارو ڦاٽ ، ڪوهستان علائقي جي وٽ سان اوڀر ۽ پوءِ ڏکڻ کان وهندو رهيو آهي. جيڪو ڇوڙ واري علائقي جي صفا ڪناري سان آهي. جنهن جي ڊيگهہ اٽڪل چاليهہ ميل ٿيندي. سنڌوءَ جي هيٺئين حصي سان لاڳاپيل هي وڏي ڊيگهہ وارو ڦاٽ آهي. هن ڦاٽ جو ٻيو حصو اوڀر ڏس تي ڪلريءَ ۾ شامل آهي، جيڪو هاڻي سنڌوءَ جو ڇاڙهہ جي موسم وارو ڦاٽ وڃي رهيو آهي. هيءَ ڦاٽ، ٺٽي کان ٿوري پنڌ تي اتر اوڀر، سنڌوءَ کان ڇڄي ٿو ۽ ڪجهہ فاصلي تائين الهندي هلي ڏکڻ آهل ڪري،

موڙو ڪائي، نيٺ وڃي بگهياڙ سان ملي ٿو. ”ڪلريءَ“ ۽ ”گهاري“ جي وچ ۾ ڏهن يا ٻارهن ميلن جي وٿي ٿيندي. ٻنهي وهڪرن جي وچ تي ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ ايندا . ڪلري ڦاٽ وارو موجوده ڏاڪڻون وهڪرو، ٺٽي کان ست ميل اولهه طرف سنڌوءَ جي مکيه وهڪري مان ڪاٻي يا ڏاکڻي ڪنار کان ڇڄي ڌار ٿيو آهي ۽ اڳتي ڏوڪيندو وڃي بگهياڙ ۾ پيو آهي. هن ڦاٽ کان اولهه پاسي ٿورن ميلن تائين وهڪري جو پراڻو پيٽ لٽجي ويو آهي. ان جو هيٺيون پاسو سامونڊي وير ڪارڻ ڪليل آهي، جيڪو کاري ٻڻجي ويو آهي.

پنهنجي موضوع جي هن حصي کي ختم ڪرڻ کان اڳ ۾ ، سمنڊ ڏانهن پکڙيل هڪ سو سالن جي پراڻي چوڙ واري علائقي جي دلچسپ سوال بابت منهن مونن ۾ رکي ڪجهه ويچارڻو پوندو . گذريل صديءَ جي پوئين اڌ ۾ هن سامونڊي علائقي بابت گهڻي جاچ پڙتال ڪئي وئي آهي. سنه -1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ان کان پوءِ اهڙي جاچ پڙتال ڏانهن خاص ڌيان ڏنو ويو . سو ويچار ڪري اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته سنڌوءَ جي مکيه چوڙن وارن ڦاٽن وٽان ڌرتي ڏاڍي تيز رفتاريءَ سان سمنڊ ڏانهن وڌي رهي آهي. هن کان اڳين جاچ پڙتال 1877ع ۾ ڪئي وئي هئي، جنهن مان اسان کي پتو پيو ته گذريل ڏهن سالن اندر سنڌوءَ جي مکيه چوڙن وٽان سادا ٽي ميل اڳتي وڌي آهي . ان ليکي سان هڪ سال ۾ هڪ ميل جو ٽيون حصو ڌرتي سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌي رهي آهي. اڳين جاچ پڙتال (سروي) دوران ڪن ڦاٽن تي ڌرتيءَ جي اڳتي وڌڻ واري رفتار ۾ گهٽي گهٽتائي ڏسڻ ۾ آئي. اهي جايون دريائي چوڙن جي بلڪل پرسان هيون. انهن چوڙن مان هاڻي درياهي پاڻي ڪونه وهندو آهي ۽ حقيقي چوڙ وارا وهڪرا ٿورو اڳتي اولهه پرو سرڪي ويا آهن. درياهه جي مکيه وهڪري کان ٿورو وٿيرڪو پر آسپاس ئي سامونڊي لهرون ٻه هلڪيون سلڪيون آهن.

(٧) ڪن ماڳن وٽ زمين سمنڊ ڏانهن ڏاڍي تيز رفتاريءَ سان وڌي رهي آهي. پر اهڙا ماڳ متبا ستبا رهندا آهن. ڪٿي وري اهڙا ٿاڪ به آهن، جتي سمنڊ پنهنجو وڃايل ڀاڱو وري هٿ ڪري وٺندو آهي. درياهه ۽ سمنڊ جي انهيءَ ويڙهاند ۾ ڏي وٺ ۾ ڌرتي ڪيترو اڳتي وڌندي آهي؟ تنهنجو جواب پڪ سان ڏئي ڪونه ٿو سگهجي. نيل درياهه جي چوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار جو انومان چار ميٽر في سال آهي، (٨) هي درياهه هڪ سال ۾ ٻه سو چاليهه ملين ڪيوبڪ گز لٽ سمنڊ ۾ ڇڏيندو آهي. (٩) ان ليکي سان سنڌو ٻه سو سترهن ملين گز (١٠) لٽ في سال سمنڊ ۾ ڇڏيندو آهي. ان ليکي سان سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار چار ميٽر في سال ٿي سگهي ٿي. اسان جيڪي انگ اکر ورتا آهن، سي ان ڪري ڪجهه ويچار لهڻ ٿا، ته ميڊيٽيرين سمنڊ مانيٽو ۽ هندي سمنڊ ڪولاهل وارو آهي ۽ منجهس لهرن جي لس ليٽ لڳي پئي هوندي آهي. تنهن ڪري، سنڌوءَ جي چوڙ وارو علائقو، نيل جي چوڙ واري علائقي جي ڀيٽ ۾ ڪجهه سستُ رفتاريءَ سان سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌندو آهي. هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ ضروري هوندي آهي، ته سيني چوڙ وارن علائقن جو سمنڊ ڏانهن وڌڻ هڪ جهڙو ڪونه هوندو آهي ۽ اهو هر دور ۾ ڌار ڌار رهيو آهي. جيڪڏهن موجوده دور ۾ نيل درياه جي چوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار چار ميٽر ساليانو آهي، ته قديم زماني ۾ سندس وڌڻ جي رفتار انهيءَ کان گهڻو وڌيڪ هوندي " انڊنبرا رويو" جي لکڻهار، جنهنجو حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، سو هڪ تاريخي ٻاڪو (شاهد) بيهاري اسان کي ٻڌائي ٿو ته اهڙيون به ڪي جڳهون آهن، جتان نيل درياهه جي چوڙ وارو علائقو اٺيهه ميٽر ساليانو سمنڊ ڏانهن وڌندو آهي. گذريل ٽيويهه سون سالن ۾ نيل درياهه جي چوڙ وارو علائقو ٽيتيهه ميل سمنڊ ڏانهن وڌيو آهي- امڪان اهو آهي ته

سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو بہ ساڳين حالتن هيٺ ساڳي رفتار سان سمنڊ ڏانهن وڌي رهيو آهي، نہ تہ ٻيءَ حالت ۾ سندس وڌڻ جي رفتار گهٽي ڍلي رهي آهي. بدقسمتيءَ جي ڳالهہ اها آهي، تہ هن مامري ۾ تاريخي شاهديون نبل آهن، جن جي آڌار تي انومان ۾ اندازا ڪري سگهجن ٿا، جيڪي وسهڻ جوڳا ڪونہ آهن . اهو ڪٿي ڪيئن بہ هجي، پر ان کي پرکي ڏسڻ چڱي ڳالهہ آهي . هن موضوع سان لاڳاپيل احوال هيٺ ڏنل باب ۾ پڙهندا.

باب ٻيو

سڪندر جي حملي وقت (٣٢٥ - ٣٢٦ ق - م)
سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو .

نيرڪوس جو ٻيڙين وسيلي سنڌوءَ مان هاڪارڻ جو پيرائتو احوال ائرين Arrian ڏنو آهي، جنهن ۾ هن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي ان دور جي جاگرافي وغيره بيان ڪئي آهي. پر بدقسمتيءَ سان ڪي ڳالهيون اڻپوريون رهجي ويون آهن. پهريائين مان پڙهندڙن کي نيرڪوس جي هاڪارڻ وارن شروعاتي ڏينهن بابت ڏيان ڇڪائيندس. مان سي مُلر C. Muller جي "انڊيڪي" Indike مان ترجمو ڪيو آهي. هو پنهنجي ڪتاب جاگرافي گريسي مائنورس Geographi Grici Minores جلد پهرين ۾ هن ريت لکي ٿو: هن پهرئين ڏينهن پنهنجي ڪئمپ ڀرتي پنهنجي دريائي لشڪر سان هاڪاري سنڌوءَ جي هڪ وڏيءَ ڇاڙهه ۾ (١٢) اچي لنگر هنيا. جتي هن ٻه ڏينهن آرام ڪيو، هن ماڳ جو نالو اسٽائور Stoura هو، جيڪو دريائي فوج جي اڳينءَ ڪئمپ کان هڪ سو اسٽاڊيا پري هو (3) ٽئي ڏينهن هن سنڌوءَ جي ٻئي ڦاٽ ۾ ٽيهه اسٽاڊيا سفر ڪيو. هن جو پاڻي کارو هو. ڇاڪاڻ ته سمنڊ جو پاڻي مٿي چڙهي ٿي آيو. خاص طور تي ڇاڙهه جي رُت ۾ ته سامونڊي پاڻي لهه چڙهه واري صورت حال

۾ وڏيڪ اثر ڏيکاري رهيو هو . جنهن جاءِ تي فوجي ٻيڙن لنگر هنيا هئا، تنهن کي ”ڪائو مانا“ Kaumana سڏيائون ٿي. هن ماڳ وٽان لهواري طرف ويهه استاڊيا هاڪاريائون ته اچي ڪورياٽس Koreatis نالي هڪ ٽاڪ وٽ ٿانيڪا ٿيا. اهي اچا به درياهه ۾ هاڪاري رهيا هئا. بعد ۾ هتان ٿورو سفر ڪيائون ته آڏو درياهه ۾ ٻيٽاري ڏسجي رهي هئي ۽ اتان ئي سِنڌو سمنڊ ۾ چوڙ ڪري رهيو هو. ساموندي ويرون ڪنارن سان ٽڪرائجي ڪولاهل مچائي رهيون هيون ۽ ڪنارو ڪاڏل نظر اچي رهيو هو. مذڪوره ٻيٽاريءَ جي واري ڏاڍي نرم هئي. ان منجهان پنج استاڊيا ڪن جي فاصلي جيتري واهي ڪوٽيائون. جڏهن وير چڙهي ۽ موٽي ته اها واري پاڻ هرتو ڪاڇي ايتري موڪري ٿي وئي جو سندن جهاز منجهانئس اڪري هليا ويا. ساموندي ڪناري سان هڪ سئو پنجاهه استاڊيا وڪڙ ڪري هڪ واريासي ٻيٽ ڪروڪالا Kroka-la وٽ اچي پهتا، جتي هڪ ڏينهن ترسيا. هن ٻيٽ پرسان آرابي نالي سنڌين جو هڪ قبيلو رهندو هو. هن قبيلي جو ذڪر مان به پنهنجي ڪتاب ۾ ڪيو آهي . مذڪوره قبيلي تي اهو نالو سندن ملڪ جي درياهه آرابس (4) Arabis ڪارڻ پيو آهي، جيڪو ان ملڪ منجهان گذري وڃي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو آهي. اهڙيءَ ريت اهو درياهه سندن ۽ اوريتاءِ Oritae جي ملڪ جو دنگ پڻ ڏيکاريندو آهي. هن ڪروڪالا کان پنهنجا ٻيڙا هاڪاريا، آئروس Eiros واريون ٽڪريون سندن ساڄي طرف ته سندن کابي پاسي وري تراڪڙي متاچري وارو ٻيٽ هو. مذڪوره ٻيٽ ڪناري کان وٺي اندر سمونڊ ۾ هليو آيو هو ۽ ڪاريءَ کي سوڙهو ڪري ڇڏيو هئائين. اتان ڏکيو سکيو پار ڪري اچي هڪ ٻيٽ تي لنگر هنيائون. هيءَ ٻيٽ ڏاڍو سهوليت وارو ويڪرو ۽ ڪشادو هو. سهنجائي ۽ ڪشادگي ڪري نيرڪوس کي ڏاڍو وڻيو هو. ان ڪري سندس نالو ” اليگزنڊرس هيون“ رکيو هئائين. ان ترسڻ واري

جاءِ جي منهن پرسان هڪ استاديا جي پنڊ تي بباڪتا Bibakta نالي هڪ ٻيو ٻيٽ هو. ان سڄي علائقي جو نالو سانگدا Sangda هو. هيءَ ٻيٽ سمنڊ جي آڏو ڇڻ هڪ جهلَ ٻٽيل هو ۽ ٻيڙن جو ڏاڍو بچاءُ ڪيو بيٺو هو".

هن حقيقت تي ويساه ڪري سگهجي ٿو ته سنڌوءَ جي هيءَ صفا الهندي ڇاڙه هئي، جيڪا سڪندر پاڻ جاڪوڙي لڌي هئي ۽ نير ڪوس ٻيڙا ٻه ان منجهان هاڪاريا هئا. (5) هن ڇاڙهه جي پڇڙي ڳهاري واري ڪاري هئي. اڇرج جهڙي ڳالهه اها آهي ته سڪندر جهاز رانيءَ لائق سنڌوءَ جي ٻن وڏن ڦاٽن لاءِ گهٽو جاڪوڙيو هو، پر هن ان جي ننڍين ڇاڙهن جو ڪوبه ذڪر ڪونه ڪيو آهي. اهو ماڻهو جيڪو هن چوڙ واري علائقي جي درياهي ڇاڙهن جي ڄاڻ رکندو هوندو، تنهن کي خبر هوندي ته هنن ٻن وڏن ڦاٽن ڪانسواءِ سنڌوءَ جون ٻيون ٻه الائي ڪيتريون ڇاڙهون هونديون، جيڪي سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪنديون هونديون. انهن مان ڪي جهاز رانيءَ لائق ٻه هونديون ۽ سڪندر جنهن وقت چوڙ واري علائقي ۾ پهتو هو، تنهن وقت ڇاڙهه جي رُت هئي. ڪيترين ڇاڙهن ته سندس ڏيان ٻه ڇڪايو هوندو. سڪندر جي هن جنگي مهم ۾ جيڪي ماڻهو ساڻس گڏ هئا، تن جو چوڻ آهي ته درياهه جي ڇوڙ واري علائقي جي صفا اوير ۽ صفا اولهه وارين سنڌوءَ جي ٻن وڏين ڇاڙهن جي وچ ۾ تمام گهٽو فاصلو هو. اهو وچ وارو فاصلو ڪنهن هڪ سو پندرهن، ڪنهن ٻه سو ڇهه، ته ڪنهن وري ٻه سو ٽيهه ميل (١٣) ٻڌايو آهي. گهٽ ۾ گهٽ ٻڌايل فاصلو ڪوري ۽ ڳهاري واري ڪاريءَ جي وچ وارو نڪ سامهون سڌو پنڌ آهي، جنهن جي پنيرائي تازي سروي پڻ ڪري ٿي. مٿي بيان ڪيل ترجمي جو ٽڪرو ڏنو ويو آهي.صورت حال مان پتو پوي ٿو ته نيرڪوس جنهن ڦاٽ مان ٻيڙا هاڪاريا هئا، سو پڪ سان "ڳهارو " هو. شاهديون ٻه اهڙيون

آهن، جن کان ڪير بہ انڪار ڪري ڪونہ سگھندو. ان ٽڪري ۾ هيءَ حقيقت بہ موجود آهي، تہ درياهہ جي ڇوڙ آڏو جَهل far هئي.جنهن جو مطلب اهو ٿيندو تہ اها جَهل، واري ۽ لٽ جي ڀيٽاري هئي. درياه جڏهن سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندا آهن، تہ ڇوڙن جي مُنهنِ ۾ عام طور تي اهڙيون ڀيٽاريون ٺهي پونديون آهن. مان وسهان ٿو تہ مذڪوره جَهل بہ اهڙي قسم جي واريءَ جي هڪ ڀيٽاري هئي. جيڪڏهن اسان هن جَهل مان اهو مفهوم وٺون.تہ اتي ڇوڙ جي آڏو سمنڊ ۾ هڪ ٽڪري موجود هئي تہ پوءِ اسان کي اهو سمجهڻو پوندو، تہ اهو ڇوڙ گھاري کان اوڀر طرف ڪونہ هو. ڇاڪاڻ تہ ڇوڙ واري انهيءَ علائقي ۾ سمنڊ اندر ميلن تائين هيٺ گهرائيءَ ۾ يا مٽيرو. ڪا ٽڪري تہ ڇا، پر هڪ پاهڻ بہ موجود ڪونہ آهي. سر اليگزينڊر برنس 1831ع ۾ هن ڇوڙ واري علائقي ۾ آيو هو، هن گھاري کان اوڀر طرف پٽيءَ واري ڇاڙهہ ۾ ڪنهن ٽڪريءَ جي مٽاڇري کي محسوس ڪيو هو. هن حقيقت ڪيس ڇرڪائي وڌو هو ۽ بنا سوچڻ جي اهو سمجهي ورتائين تہ جنهن رنڊڪ يا جَهل جو نيرڪوس ذڪر ڪيو آهي، سا اهائي ٽڪري آهي. هيءُ چوي ٿو: ڇوڙ جي ٿاڪ پرسان لنگھيا سون تہ محسوس ٿيو تہ هيٺان ڪا ٽڪري آهي، جنهن درياهہ جي ساري پيٽ کي والاري ڇڏيو هو. نيرڪوس تہ خاص طور ان جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڪيس خطرناڪ ٽڪري سڏيو آهي. هيءَ ان ڪري سچاپري آهي، جو ٺٽي کان وٺي هيٺ سمنڊ تائين، سنڌوءَ جي وهڪري ۾ ڪنهن پٿر جو پرزو بہ ڳوليو ڪونہ ليندو (١۴) جيڪڏهن هن سچ پچ سِنڌوءَ جي وهڪري ۾ ڪا ٽڪري ڏٺي آهي ۽ سچاتي آهي، ۽ اها نيرڪوس واري جهل آهي تہ پوءِسندس پنيرائي ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڳالهائي سگھجي ٿو. پر حقيقت اها آهي تہ سنڌ جي فتح کان پوءِ برطانيا سرڪار سنڌوءَ جي ڇوڙن جي سروي ڪرائي هئي. جنهن ٽڪريءَ جي موجودگيءَ جو

سرالگزينڊربرنس ذڪر ڪيو هو، تنهن تي ته خاص ڏيان ڏيئي، ڇڪاس ۽ جاچ پرتال ڪئي وئي هئي. ۽ ڏٺو ويو ته اتي ڪاٻه تڪري وغيره ڪانه هئي. شايد هو ڪاريءَ جي ان علائقي ۾ پهتو هو، جتي ڪالو ميڻي Oyster - bank تمام گهٽي ٿيندي آهي. ان ميڻيءَ جي گهٽائي ڪنهن تڪريءَ سان مشابهت رکندي آهي (١٥). ان ڪري سراليگزينڊر برنس ڪي تڪريءَ جي موجودگيءَ جو گمان ٿيو هو. قصو اڳتي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي ته ڇوڙ ڪان ٿورو مٿي سامونڊي ڪنارو ڪاڌل ۽ تڪرائتو آهي. لَٽَ ۽ واري ءَ جي ڍهن سان اُپاٽل ڇوڙ کي جابلو علائقو سڏي ڪونه ٿو سگهجي، پر ڪوهستان واري ڏاکٽي ميداني علائقي سان هيءَ بيان نهڪي اچي ٿو، جيڪو ساڪري ۽ ڇڊين پاڊين تڪرين ۽ برساتي گهارن ڪري ائين ڏسڻ ۾ ايندو آهي. اهو علائقو ساموندي ڪناري ڪان گهٽو مٿاهون ۽ ڪراچيءَ ۽ ٺٽي جي وچ تي ڇوڙ واري علائقي کي ڇوڏس ڦري اچي ٿو، جيڪو گهاري ڦاٽ جو ڪنارو پيو محسوسو ٿيندو آهي. موجوده دور ۾ اولهه پاسي ڪان ڇوڙ وارو علائقو ،ڪراچيءَ پرسان "گِزريءَ" تائين انهيءَ اتاهين ڪناري تي مشتمل آهي. امڪان اهو آهي ۽ معلوم به ائين ٿئي ٿو ته نيرڪوس جي زماني ۾ گزري واري ڪاريءَ ڪان اوپر طرف ڪجهه ميلن تائين، سمنڊ، ڪناري کي ڪائي ويو هو. ان ڪانسواءِ اسان کي اُهوبه ٻڌايو وڃي ٿو ته درياه ڇڏڻ ڪان پوءِ، جهڙيءَ ريت مئڪرنڊل Mr Mcrindle پيرائتو احوال ڪري سمجهايو آهي ته "هن ورن وڪڙن واري ساموڊي ڪناري سان سفر ڪرڻ شروع ڪيو هو. (١٦) جيڪڏهن اهو جنگي آرماڙ گهاري ڪان ايرندي ڪنهن به ڦاٽ ڪان هلي ها، ته ورن وڪڙن واري ساموڊي ڪناري سان سفر ڪونه ڪري ها. ان حالت ۾ ڇوڙ وارو ساموڊي ڪنارو هجي ها، جيڪو بلڪل سڌون سڌو لاڳيتو هڪجهڙو آهي. اهو سڀ ڪجهه سمنڊ جي ويرن ۽ ڪناري جي نرم واري ڪري

ٿئو آهي ۽ ڪنارو بلڪل سڌو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته سنڌو ڇڏي، ڳهاري ڦاٽ وسيلي سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ ۽ ڪناري سان سفر ڪرڻ ڪري ساموندي ڪناري جي صورت حال مطابق انهن جي آرماڙ کي ور وڪڙ ڪرڻا پيا هوندا. اسان جيڪڏهن هنن بيانن جي ٿورو تفصيل ۾ وينداسون ته اسان کي اهو سمجهه ۾ ايندو ته اهي اکين ڏٺن شاهدن جي بيانن تان ورتل آهن. اهڙيءَ ريت ڪتاب ۾ ڪتب آندل ٽڪرا به ائرين Arrian، نيرڪوس جي احوال تان ڪنيا آهن. منهنجي خيال ۾ اهي اهڙي قسم جا حادثا هوندا، جن "نيرڪوس" جي يادگيرين کي متاثر ڪيو هوندو. اهو ورن وڪڙن وارو ڪنارو جيڪو نيرڪوس وارو آرماڙ ڏٺي هليو هو، جنهن کي هندي سمنڊ جي لهرن ڪاٽي ڇڏيو هو، سو سنڌ جي انهيءَ ساموندي ڪناري ڪانسواءِ ٻيو ڪونه آهي، جنهن جو مون مٿي بيان ڪيو آهي.

ٿوري گهڙيءَ لاءِ ڇوڙ واري علائقن جي موضوع کي ڇڏي هڪ اهڙي نڪتي ڏانهن اچون ٿا، جيڪو وڏيڪ ڌيان لهڻي ٿو. هيءَ هڪ غير ضروري ڳالهه آهي ته سنڌوءَ جي هڪ مکيه ڦاٽ ۾ خاص طور تي سيپٽمبر مهيني ۾ جڏهن چاڙهه جو پاڻي پوري ريت لهي ته ڪونه ويندو آهي، پر گهٽو نه هوندو آهي ۽ مذڪوره ٻيٽاري Bar وٽ وير چڙهڻ وقت به پاڻي جي جاچه ڪانه هوندي آهي، ۽ مهيني جي پهرئين ۽ پوئين هفتي ۾ ست فوٽ ۽ چيٽ جي رُت ۾ نَوَ فوٽ هوندي آهي. اهو ڪيئن ٿي سگهيو هوندو، جو هترادو ڪوٽيل هڪ ننديءَ واهيءَ مان ايڏا وڏا ٻيڙا اُڪري سگهيا هوندا، جيستائين ان واهيءَ کي وڌيڪ ڪوٽي هيٺ اونهون نه ڪيو ويو هوندو. هن معاملي ۾ منهنجو ويچار هيءَ آهي ته نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا سنڌوءَ جي مکيه وهڪري وسيلي هاڪاري سمنڊ ۾ داخل ٿيو هوندو، جتي سمنڊ جي وِير ۽ درياه جي پاڻيءَ جو ٽڪراءُ تمام خطرناڪ هوندو آهي. وڏيءَ وِير جي اهڙي

ٽڪراءَ ۾ خطري کان لنوائڻ واسطي، وير چڙهڻ وقت هن پنهنجا ٻيڙا پاسي واري ڪاريءَ ۾ هنيا هوندا. درياهن جا مکيه وهڪرا پنهنجو واڌو پاڻي ڪيڻ لاءِ، سمنڊ جي پاسن ۾ اهڙيون ڪاريون ٺاهي ڇڏيندا آهن. گهاري ڦاٽ جي به هڪ ڪاري آهي، جيڪا اڃا به موجود آهي ۽ ڪُڏارو "Kudaro" جي نالي سڏي ويندي آهي. ان کان علاوه ان وهڪري سان جابلو ڪنارو به موجود آهي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. اسان کي اهو به ٻڌايو ويجي ٿو ته ڇوڙ جي ويجهو موجوده دور ۾ به هڪ ننڍڙو بندر آهي، جنهن کي واڳهو ڏر Crocodile hole جي نالي سڏيو ويندو آهي ۽ اتي درياهي ٻيڙيون اچي بيهنديون آهن. اسان کي هاڻي معلوم ٿي ويو ته نيرڪوس گهاري ڦاٽ وسيلي سمنڊ ۾ داخل ٿيو هو.

هڪ سوال ته کهڙي ڦاٽ ۾ ڇوڙ وسيلي نيرڪوس وارو آرماڙ سمنڊ ۾ داخل ٿيو هو، سو ته نبري ويو. هاڻي باقي ڪروڪالا ٻيٽ وارو مامرو نبيرڻو آهي. جيئن ته اسان وٽ، ڇوڙ واري ڻاڪ کان وٺي ان مذڪوره ٻيٽ تائين سڄي ماپ موجود آهي، ان ڪري تنهن دور جي ڇوڙ واري علائقي جي سامونڊي ڪناري جو سولائي سان پتو پئجي سگهندو . جيڪڏهن اسان سندس بيان ڪيل حصي مان اليگزينڊر هيون جي ماڳ کي سڃاڻڻ ۾ سوپارا ٿياسون، ته ڪروڪالا وارا ڻاڪ ۽ ڻاڻا سڃاڻڻ ۾ سوپ ماڻينداسون. ڪراچيءَ وارو بندر ۽ ڪراچي واري اپسمنڊ وارو علائقو، جنهن ۾ اهو بندر آهي، تنهن کي عام طور "اليگزينڊر هيون" سمجهيو ويندو آهي ، جنهن تي سڀني جو اتفاق آهي. حقيقت اها به آهي ته سمنڊ ۾ هاڪارينڊڙ جهازن واسطي محفوظ بندر "ڪالوس" Kalos "" يورو ماس" Euromos ڪانسواءِ ٻيو ڪونه آهي. بهرحال، اها ڳالهه واضح آهي ته ڪروڪالا الگزينڊر هيون جي منهن ڀرسان هو. مورخ پنهنجي عادت جي ابتڙ اها ڳالهه ڪري

وڏي آهي، پر هن هتي ڪرو ڪالا جو فاصلو ڪونہ ٻڌايو آهي. جنهن مان اسان اهو انومان ڪري سگهون ٿا، تہ اهو ننڍڙو ۽ تڇ سمان سمجهيو ويو هو، ان ڪري سندس تفصيلي ذڪر ڪرڻ ضروري ڪونہ سمجهيو ويو. ٻي ڳالهہ اسان کي هيءَ ڏسجي ٿي تہ آرماڙ ”ڪرو ڪالا“ وٽان لنگهي ، هڪدم ڪاريءَ ۾ پهچي وڃي ٿوءِ اتان نڪري ”الگزينڊر هيون“ اچي پهچي ٿو. جنهن مان اسان ڄاڻي وٺون ٿا تہ ٻئي ماڳ هڪ ٻئي کان گهڻو وٽيرڪا ڪونہ هئا. جڏهن آرماڙ سفر لاءِ اڳتي اسهيو تہ آئروش Eiros جون ٽڪريون سندن ساڄي پاسي هيون. ائرين ، اوروس Oros جو لفظ ٽڪرين واسطي ڪتب آندو آهي. پوئي يا مٿاهين پٽ لاءِ بہ ساڳيو لفظ استعمال ڪيو اٿس. ترجمي ڪرڻ وارن هن لفظ کي هميشہ جبل جي مفهوم ۾ سمجهيو ۽ ترجمو ڪيو آهي. تنهن ڪري اسان لاءِ بہ ضروري آهي تہ هن لفظ کي ٽڪري ، جبل يا پوئي جي معني ۾ سمجهون ۽ اهوئي ترجمون ڪريون. منهوڙي لاءِ بہ ساڳيو لفظ استعمال ڪري سهگجي ٿو، جنهنجي هن ساموندي ڪناري سان چڱي خاصي اُهميت آهي. هن ٻيٽ جو مٿئين ۾ مٿيون پاڳو سمنڊ جي مٿاڇري کان هڪ سو فوٽ مٿي آهي. جنرل ڪننگهام، منهوڙي کي آئروس سمجهي ٿو ۽ چوي ٿو تہ اهو سفر ڪرڻ وقت ساڄي هٿ تي بيهي ٿو ۽ سندس کاٻي طرف هڪ تراڪڙي مٿاڇري وارو ٻيٽ بہ آهي . پر اها ڳالهہ تڏهن صحيح ثابت ٿيندي، جڏهن ڪو ڪراچي جي بندرگاهہ ۾ اندر داخل ٿيندو. مگر ان حقيقت ڏانهن سندس ڌيان ڪونہ ٿو وڃي تہ جيڪڏهن جهاز ڪراچي بندر کي ڇڏيندو، تہ اهي ساڳيا ماڳ سندس کهڙي هٿ تي وڃي بيهندا ۽ منهوڙو تہ ماڳهين ابتي پاسي وڃي بيهندو. تنهن ڪري اهو ماڳ منهوڙو ٿي ڪونہ ٿو سگهي. هن ساري ساموندي ڪناري واري علائقي ۾ فقط بہ ٽڪريون يا پوٽا اهڙا آهن، جن لاءِ مذڪوره تاريخي ماڳ جو انومان

ڪري سگهجي ٿو. انهن مان هڪ ماڳ انگريزن جو ڪلفٽن آهي، جنهن کي سنڌي ” هوابندر“ سڏيندا آهن، جيڪا ڪراچيءَ جي اپسمنڊ جي اوپر واري زمين جي ٽونٽ آهي. هيو ٽاڪ گذري آهي، جيڪو ڪلفٽن کان ميل ڪن اوپر ڏس تي آهي. مان ڪلفٽن کي آئروس سمجهان ٿو، جنهن کي تاريخ ۾ سوڙهي کاري Narrow Creek سڏيو ويو آهي، سا منهنجي ويچار مطابق چيني کاري Chini Creek آهي، جيڪا ڪلفٽن مان لنگهي وڃي ڪراچيءَ جي بندر ۽ اپسمنڊ Bay ۾ دنگ ڪري ٿي. ڪياماڙي واري پيٽ جو مٿاڇرو بہ تراڪڙو آهي. جيڪو ڪلفٽن جي سامهون ڌرتيءَ ڏانهن وڌندو ٿو وڃي، جنهن ڪري وچ واري کاري سوڙهي ٿي پئي آهي. منهوڙو هن مامري ۾ ” بباڪتا“ Bibakta جي ماڳ سان گهٽي هڪ جهڙائي رکي ٿو . اهو چئڻ تہ سمنڊ جي پاڻيءَ کان بچاءُ ڪري ٿو ۽ ڪراچي بندر واري پاسي کان اوچائيءَ ۾ ڪجهہ مٿيرو آهي . پر منهنجو هيءُ خيال آهي تہ تاريخي بيان ”اهو ماڳ جتي جهاز لنگر هٽي بيٺا هئا، اتان کان ٻن اسٽاڊيا جي فاصلي تي هو“. جاڪاڻ تہ منهوڙو ڪياماڙيءَ جي وچهي ۾ ويجهي نُڪتي کان بہ منو ميل يا ڇهہ اسٽاڊيا پري آهي. ٻي ڳالهہ اها بہ آهي، تہ اهو هاٽي پيٽ بہ ڪونہ رهيو آهي ۽ اولهہ پاسي کان ڏهہ ميل ڏکڻ ۾ ڊپ وسيلي ڌرتيءَ سان ڳنڍيل آهي. هتي هن ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ بہ ضروري ٿو سمجهان تہ سامونڊي ڪناري واري هن علائقي ۾ هڪ پونو بہ پيدا ٿي پيو هو. مسٽر بلان فورڊ Mr.Blan Ford جڏهن هن جوءِ جي آس پاس ارضيات جي نقطئہ نظر سان جاچ پڙتال ڪري رهيو هو، جيڪو ڪنهن تازي (١٨) دور ۾ پيدا ٿيو هو“ ڪيپ مونزري (١٩) کان اولهہ پاسي ۽ ساموندي ڪناري جي ويجهو بہ لٽ جو هيو پونو ڪيس ڏسڻ ۾ آيو هو. ائرين جنهن ماڳ کي مورنٽو باريو Moronto baroe سڏيو آهي، جتي جهازن لنگر هنيا هئا، سو هاٽي گم ٿي ويو

آهي. ڪتابن جي حوالن مان ائين لڳي سگهجي ٿو ته ، اهو موجوده سون مياڻي جي اوپر پاسي ٿوري پنڌ تي واقع هو. ان بابت هن ريت چيو ويو آهي ته، ”اهو پڪيڙ ۾ ويڪرو، محفوظ ۽ اونهي پاڻيءَ ۾ موجود هو“ اهي شاهديون ڪراچيءَ جي ڀر پاسي واري خُوءِ سان پوريون نهڪي اچن ٿيون، جتي هاڻي سمنڊ جي اٿاهين وِيرين جو پاڻي به پهچي ڪونه سگهندو آهي. ان جي شڪل صورت هڪ ڀيٽ جهڙي آهي. ڪنهن زماني ۾ اتي بندر هو، هاڻي انهن ٽاڪن تي ”ڪراچي آبزرويٽري“ قائم آهي. ڏيهي روايتن مطابق، هتي ڪنهن زماني ۾ شهر ۽ بندر هوندو هو ۽ چيني ڪاري ءِ Chini Creek وسيلي هن بندر تي پهچي سگهبو هو. ڀر پاسي جي ملڪن جا جهاز هتي بيٺل ڏسبا هئا. اهو به چيو ويندو آهي ته چار سو سال اڳ تائين مذڪوره بندر ۽ شهر آباد رهندا آيا (٢٠) هاڻي هن ماڳن وٽان سمنڊ گهٽو پوئتي هٽي ويو آهي.

اسان پنهنجي مقصد وارين ڳالهين کان گهٽو پري هليا ويا آهيون، تنهن ڪري موٽي ”ڪروڪالا“ طرف اچون ٿا. منهنجو ويچار آهي ته اهو ماڳ هڪ ڀيٽ جي شڪل صورت ۾ هاڻي موجود ڪونه آهي. وچ واري ڪاري لتجي وجهڻ ڪري ڪروڪالا وارو ڀيٽ ڏرتيءَ سان گڏجي ويو آهي ۽ اهو هاڻي واريءَ جي ڍهن ۽ ڀٽن جي شڪل ۾ موجود آهي، جيڪو چوڙ واي سامونڊي ڪناري سان گڏ ڏکڻ اوپر طرف پکڙبو، اڳتي هلندو وڃي ٿو. ڪلفٽن ۽ گذري جي پوٺن کان اهو ماڳ ٽي ميل کن پري ٿيندو. تاريخي حوالن مطابق ڪروڪالا جي ٽاڪ لاءِ هن کان وڌيڪ مناسب ماڳ منهنجي نظر ۾ ڀيا ڪونه آهن. تاريخي حوالو اسان کي چٽيءَ ريت ڀڌائي ٿو ته، ”جڏهن ڀيٽ تان جهازن کي هاڪاريو ويو ته ”آئروس“ سندن ساڄي پاسي هو (٢١) هن حقيقت مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪروڪالا ۽ آئروس پاڻ ۾ ويجهي پنڌ تي

هئا. پر منهنجو پنهنجو خيال آهي ته مذڪوره ٽيٽ جي اتر پاسي ساموندي ڪاري هئي. ان ڪاري کي اڪرڻ کان پهريائين چيني ڪاري ۾ موجود ڪلفٽن واري ڪُنڊ وٽان ته آرماز کي لنگهڻوپيو ٿي. ڊاڪٽر ونسينٽ Dr. Vencent ۽ جنرل ڪننگهام ڪيا ماڙيءَ (٢٢) کي ”ڪروڪالا“ سمجهن ٿا. اهو واريءَسو ٽيٽ به آهي. تاريخي حوالن ۾ ساموندي ڪناري وارن نقشن جي روشنيءَ ۾ هرڪو نيرڪوس وانگر ڪروڪالا کي ئي ڪياماڙي سمجهندو . ٻئي پاسي وري اهو ماڳ هڪ ٽيٽ سان به هڪ جهڙائي رکي ٿو. اليگزينڊر هيون ڏانهن ويندي سوڙهي ڪاري پار ڪرڻ وقت ” آرماز“ ان ٽيٽ جي ڪاٻي طرف کان گذريو هو. منهنجو اهو انو مان آهي ته ڪيترين صدين گذرڻ کان پوءِ مذڪوره ڪروڪالا ٽيٽ، ڌرتيءَ سان ملي ڌرتي ٻڻجي ويو آهي. هيءَ ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهه به ڪانه آهي. اهڙيون سوڙهيون ڪاريون لٽ سان پرجي پورجي به ويندڀون آهن. ڪلفٽن جي جوءِ جي واريءَ وارا دڙا ملير نئن ۾ وهي ايندڙ لٽ سبب ٺهيا آهن، جيڪا برسات جي رُت ۾ جبل مان واري کڻي اچي گذري وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي. مون کي پڪو ويساهه آهي ته ڪروڪالا ٽيٽ ملير نديءَ جي واريءَ جي پيداوار آهي ۽ ان جي جاگرافيائي صورتحال به اها آهي، جيڪا مان ٻڌايان ٿو. ڇاڪاڻ ته سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ماڳ کان مذڪوره ٽاڪ هڪ سو پنجاهه اسٽاڊيا پري آهي. تنهن ڪري ڪروڪالا جي لَٽَ ۽ واريءَ کي سنڌوءَ ڏانهن منسوب نه ٿو ڪري سگهجي. ان ٽيٽ ۽ ڌرتيءَ جي وچ تي جيڪو ٿورو ساموندي پاڻي بيٺل هو، تنهن کي به ملير ندي ۾ ايندڙ لَٽَ ۽ ساموندي واري لٽي پُوري ڇڏيو. ساموندي ڪنارن سان موجود واريءَ جا ڍڳا به هن ڏس ۾ ڪجهه مددگار ثابت ٿيندا آهن (٢٣).

ان دور جي ڇوڙ واري علائقي سان لاڳاپيل ساموندي ڪناري ۽

ڪروڪالا جي وچ ۾ هڪ سو پنجاهه استاڊيا فاصلو ٻڌايو ويجي ٿو، جيڪا ڪروڪالا جي ماڳ متعين ڪرڻ لاءِ هڪ پڪي ثابتي آهي. پر وري هتي اسان هڪ ٻئي ڏچي ۾ اڙجي ٿا وڃون. ڇاڪاڻ ته نيرڪوس پنهنجي سڄي ساموندي سفر جا جيڪي تخمينا ٻڌايا آهن، سي نه فقط غلط آهن، پر انهن ۾ وڌاءُ به آهي. موجوده دور جي نقشن مطابق، اليگزينڊر هيون ڪان وٺي ڪرمانيه Carmania جي ڊنگ تائين فاصلو حد ڪان وڌائي ٻڌايو ويو آهي ۽ ان ٿاڪ ڪي اڳتي وري حد ڪان گهٽو گهٽائي بيان ڪيو ويو آهي. تنهن ڪري ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته سفر جي شروعاتي ڏينهن ۾ پنڌ ڪي وڌائي پيش ڪيوويو آهي. ڊي آن ول D.An Will ۽ ونسيٽ جهڙا مصنف به هن نتيجي تي پهتا آهن، ته هن فاصلي جو مدار اولمپيا جي فاصلي جي معيار مطابق ڪتيو آهي. هن ڳالهه مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته هن جيڪو پنهنجي سفر جي پهرئين مرحلي جو تخمينو لڳايو آهي، سو ٿي نبيري سگهجي ٿو. پنڌ جي ٻئي مرحلي ۾ هن استاڊيا جي ماپي ڪي وڌائي ڇڏيو آهي ۽ ان فاصلي ۾ موجود غلطيءَ دور ڪري مسئلي ڪي سمجهائي ۽ نبيري سگهبو. مسٽر بن بري Mr Bun Bury پنهنجي ڪتاب ”هسٽري اف اينشينٽ جاگرافي“ ۾ هڪ نُڪتي ڏانهن اشارو ڪندي لکي ٿو ته” اهڙي ڪابه ثابتي ڪانه آهي ته يونان ۾ ” استاڊيا“ ڪانسواءِ پنڌ جي ٻي ماپ ڪتب آندي ويندي هئي يا ان ڪانسواءِ اهي فاصلي جي ڪاٻي ماپ به ڄاڻندا هئا. مختلف علائقن جي مختلف مصنفن فاصلي جي ماپ ڪي پنهنجي پنهنجي نقطہ نظر سان لکيو آهي. ان ڳالهه جو امڪان آهي (٢٣) ته ساڳيوئي بلند پايي جو مؤرخ نيرڪوس شڪ جو سبب ڏيکاري ٿو. هن ڏهاڙي پنج سو استاڊيا يا پنجاهه ميل (٢٥) پنڌ ڪرڻ جو اٽڪل سٽڪل وارو غلط اندازو قائم ڪيو آهي. حقيقت اها آهي ته قديم دور ۾ فاصلي ماپڻ جو اهوئي طريقو رائج هو. توڙي جو

ساموندي سفر ڏهاڙي هڪ جيترو به ڪونه ڪيو ويندو هو. اهو به انومان ڪري سگهجي ٿو ته نيرڪوس پنهنجي سفر جي ماپ جي حساب ڪتاب جو هن ڪان سواءِ ٻيو طريقو ڄاڻندو ئي ڪونه هو. اسان اها ڳالهه هينءَ سمجهون ٿا ته اهي هڪ سو پنجاه اسٽاڊيا ساڍن ٽن ڪلاڪن ۾ هاڪاري پئي سگهيا .ان سان گڏ هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته سمنڊ ۾ ماٺار ڪانه هئي. لس لهرون هيون ۽ ويرون وڙهي رهيون هيون. هوا به اٺائي (٢٦) هئي. هاڪارڻ جي شروعاتي ڏهاڙن جو اهو حال هو، جنهن مان اسان کي محسوس ٿي رهيو آهي ته ٻيڙي کي ونجهه سان اڳتي ڌڪي هلائڻ جي وڏي وڌ ۾ رفتار اڍائي ميل في ڪلاڪ ٿي سگهي ٿي . اهو ساموندي سفر فقط نوَ ميل هو. جيڪڏهن اهو فاصلو ڪلفٽن جي پوئي ڪان اوڀر طرف ڏانهن ماپڻ شروع ڪبو ته "واڪهو ڏر" ڳوٺ تائين اٺَ ميل فاصلو ٿيندو . اهو ١٨٦٩ع ۾ چوڙ واري ساموندي ڪناري ڪان نڪ سامهون سڌو پنڌ هو. سنه ٣٢٦ ق - م ڪان وٺي ١٨٦٩ع تائين يعني ايڪيهه سو پنجانوي سالن ۾ چوڙ وارو علائقو سمنڊ ڏانهن فقط اٺَ ميل وڌيو آهي. جيڪڏهن ليکو ڪبو ته سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار في سال ڇهن گزن ڪان ٿورو وڌيڪ وڃي بيهندي . هيءَ رفتار، نيل جي چوڙ واري علائقي ڪان چوٿون حصو گهٽ آهي.

ان دور جي چوڙ واري علائقي جو پورو ۽ پڪو اندازو ڪري اسان کي ان "نيول اسٽيشن" جو صحيح انومان ڪرڻ گهرجي، جتان موٽ جي سفر وقت جهازن هاڪاريو هو. مذڪوره نيول اسٽيشن" سنڌوءَ جي چوڙ ڪان هڪ سو پنجاهه اسٽاڊيا پري هئي. اهڙيءَ ريت ڪروڪالا جي ٻيٽ تائين به ساڳيو پنڌ هو. هتي اسان کي پاٽيءَ جي سفر جي سياءُ ۾ فرق ڪرڻ گهرجي . جيڪڏهن پاٽيءَ ۾ ماٺار آهي ته ناکئن جا ونجهه ڪتيل اندازي ۾ ٿورو گهڻو فرق آڻي سگهن ٿا.

جيڪڏهن هوا اُٿائي ۽ سمنڊ ڇتو آهي ۽ ويرون وڌهن ٽيون ته فاصلو ٿورو ڪري سگهبو. پر هتي ڳالهه ابتي سمجهڻ ۾ اچي ٿي. ڇاڪاڻ ته درياه ۾ هاڪارڻ جي فاصلي جو اندازو تمام گهٽ لڳايو ويو آهي. توڙي جو دريائي سفر سمنڊ جي پيٽ ۾ وڌيڪ سهنجو ۽ سٺائو هوندو آهي، ان هوندي به سمنڊ جي ڪل سفر کي وڌائي ٻڌايو ويو آهي. هڪ سو پنجاهه اسٽاڊيا ساڍن سترهن ميلن جي فاصلي برابر ٿيندو ، تنهن کي آءُ گهٽائڻ گهران ٿو. ان ۾ اهو پنڌ جوڙ ڏيندس، جنهنجو بيان ڪيو ويو آهي. پر فاصلو مقرر ڪري ٻڌايو ڪونه ويو آهي. ان سڄي فاصلي کي پندرهن ميل سمجهان ٿو. اهڙي ريت مان اهو ”نيول اسٽيشن“ وارو ماڳ، برساتي ندي ”گهاگهر“ جي ڇوڙ واري ٽاڪ کان هڪ ميل اولهه ۾ بيهاريان ٿو. ائرين صحيح حالتن کي لڪائيو آهي. پر اسٽرئبو Strabo اسان کي حقيقتن کان آگاه ڪيو آهي، ته سنڌين جي سخت حملن کان تنگ ٿي، نيرڪوس جلديءَ ۾ هاڪاريو ۽ تڙ تڪڙ ۾ سنڌ ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. امڪان اهو آهي ته پٽالا Patala ۾ جنگي صورت حال يونانين جي خلاف ٿي وئي هئي، جنهن جي سڌرڻ جي ڪا اميد ڪانه هئي. هنن حالتن مان انومان ڪري سگهجي ٿو ته يونان وارن جو فوجي پڙاءُ درياهه جي الهندي ڪنار سان ڪونه هوندو. ڇاڪاڻ ته ان طرف کان حملن جو وڌيڪ خطرو هو. منهنجو خيال آهي ته مذڪوره نازڪ صورت حال ۾ پنهنجي ”نيول اسٽيشن“ سنڌوءَ جي ٻن ڦاٽن جي وچ ۾ ڪنهن پيٽ جي محفوظ ماڳ تي هئين هوندي. ٻين پيڙن“ واگهو ڏر“ کان ڪجهه پنڌ ڏور ڪنهن اجوڪي پوئي ويجهو وڃي لنگر هنيان هوندا. هاٿي اهو چوڻ اجايو ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اسٽائورا Stoura ڪائومانا Kaumana يا ڪورياٽس Koreatis جهڙا نالا ڪاٿي به ڪونه ٿا ڏسڻ ۾ اچن. ٿي سگهي ٿو ته انهيءَ جوءِ ۾ ڪنهن بگڙيل صورت ۾ موجود هجن.

اسان وٽ فاصلي جو هڪ ماپو موجود آهي، جنهن جي مدد سان ڪروڪالا جي اوسي پاسي کان ماپ ڪري پٽالا جي ماڳن جو تعين ڪري سگهنداسين. ڇاڪاڻ ته ائرين جي حوالي سان پتو پوي ٿو ته ڪروڪالا جي ويجهڙائيءَ ۾ آربيس علائقي جو اوپاريون پاسو اچي ختم ٿيندو هو. ڪنٽس ڪرٽس Quintus Curtius ٻڌائي ٿو ته سڪندر جي فوج پٽالا کان هن ماڳ تائين پهچڻ ۾ نَوَ ڏينهن ورتا هئا. جهڙيءَ ريت اولهه طرف پورالي Arabis آرابيس قوم جي حد بندي ڪري اوريٽاءِ Oritae جي ملڪ کي ڌار ڪري ڇڏيندي هئي. تهڙيءَ ريت (جنهن جو وڏو امڪان به آهي)ته ملير ندي، جيڪا هن جوءِ ۾ وڏي اهميت رکي ٿي، سا اڳين دور ۾ مختلف قومن جي ملڪن جو دنگ به ڏيکاريندي هئي. ملير نئن ڳزري وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي، نهن ڪري ان ڳالهه جي پرسان آهي، جنهن کي اسان ڪروڪالا جي نالي سان سڏيون ٿا. اها حقيقت ائرين جي بيان مطابق به آهي ۽ سڄي صورت حال مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته مختلف قبيلن جي علائقن جي حد بندي به هيءَ نئن ڪندي هئي. سڪندر جي فوج جيڪا "پٽالا" کان هلي هئي، تنهنجي نائين منزل به هن نئن جي ڇوڙ واري علائقي جي پر پاسي ۾ ڪاٿي هئي. ڪنٽس ڪرٽس جي بيان مطابق هن ماڳ کان وٺي پورالي ندي Arabis تائين فوج پنج منزلون (٢٧) ڪيون هيون، جنهن جو ڪل فاصلو ستونجاهه ميل آهي. هتي هڪ ڏينهن جو سراسري پنڌ ساڍا يارنهن ميل بيهي ٿو. پر ڏٺو وڃي ته جنهن علائقي مان هتان سفر ڪيو ويو هو، سو سنڌ جي ميداني علائقي جيان سڌو ۽ سولو ڪونه آهي، جنهن مان فوج آسانيءَ سان سفر ڪري سگهي. تنهن ڪري مناسب ايئن لڳي ٿو ته هن سفر کان اڳ ۾ جيڪو پنڌ ڪيوويو هوندو، سو ماپ جي لحاظ سان ڪجهه وڌيڪ هوندو. ٿي سگهي ٿو ته اهو سراسري تيرهن ميل ڌهاڙي هجي. هن حساب سان، ڪروڪالا کان

”پٽالا“ تائين هڪ سو سترهن ميل فاصلو بيهي ٿو. ويچارڻ لاءِ ٻيو نُڪتو اهو به آهي ته ماپ کهڙي ماڳ کان شروع ڪرڻ گهرجي. عام فهم ڳالهه اها آهي ته سڪندر پنهنجي هيڏي وڏي لشڪر جي سفر واسطي اهڙي رستي جي چونڊ ڪئي هوندي، جنهن سان پاڻي ججهو هجڻ کپي. تنهن ڪري يا ته سنڌوءَ جي مکيه وهڪري يا سندس ڪنهن ڇاڙه سان پاسو ڏئي سفر ڪيو هوندائين. اهو به سمجهڻ گهرجي ته ڪنهن ڏچي کان سواءِ ڪوهستان جي علائقي مان سفر ڪونه ڪيو هوندائين، جتي پاڻيءَ جي سدائين اڻاٺ هوندي آهي. پٽالا جو شهر سنڌوءَ جي ڪنار سان ان ٽاڪ تي اڏيل هو، جتان مکيه وهڪرو به درياهيءَ جي صورت ۾ وهي رهيو هو. انهن مان وڏي ڇاڙهه الهندي آهل وچي رهي هئي. سڪندر جو لشڪر به ان ڇاڙهه سان اڳتي وڌڻ لڳو هو. هن مان ثابت ٿئي ٿو ته سڪندر جي فوج انهيءَ ڇاڙهه جي مٿين حصي جي ڪنڌيءَ سان گذري هئي. وڌو امڪان اهو به آهي ۽ ائين سمجهڻ لاءِ ڪيترا مناسب سبب به آهن، ته انهيءَ مکيه ڇاڙهه جي پيچڙي گهاري ۽ ڪلري ڦاٽن تي مشتمل هئي. هن ڳالهه مان اها حقيقت به ثابت ٿئي ٿي ته ان وهڪري جو مٿيون پاسو، جيڪو ٺٽي کان اتر اوڀرطرف هو، اهو هاڻي پٽالا ۽ ڪلري ڦاٽ جي منهن تائين لتجي ميسارجي ويو آهي. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته اهو وهڪرو ، چوڙ واري علائقي کان مٿان پر ڪٽان وچ تان ايندو هو. ٻين لفظن ۾ هيئن چئي سگهجي ٿو ته پٽالا جي ماڳ وٽان درياهه جيڪو اولهه پاسي جهوڪو ڏنو آهي، سو هڪدم نه، پر هوريان هوريان ڏنو هوندائين، جهڙيءَ ريت درياهن جي وهڪري بدلائڻ جو سڀاءُ هوندو آهي، تهڙيءَ ريت هن به ائين ئي ڪيو آهي ۽ جيڪو ۽ واريءَ جا ڍَها ٻئي طرف اڇلايا اٿس. جيڪڏهن اسان جنرل ڪننگهام (٢٨) جي ان راءِ سان اتفاق ڪنداسون ته پٽالا حيدرآباد وٽ هو، ته پوءِ سنڌوءَ جي اولهندي

شاخ گهارو ٿي نہ ٿي سگهي. ان وهڪري جي صورت حال مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ گهاري جو پاڻي گونيءَ ڪَندَ تي ڪلري ڦاٽ ۾ پوندو هوندو . وهڪري ۾ موجود جنهن ٽڪريءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، سا هتي ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي، جنهن ڪي درياه جي فطري وهڪري جي رخ ڪي رنڊائڻ ۽ نونٽ وڪڙ ڪرائڻ جو سبب ڄاڻايو ويو آهي. سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ ان جي ڦاٽن جو جيڪڏهن مطالعو ڪبو، تہ ڏسڻ ۾ ايندو، تہ سنڌوءَ ٺٽي کان اتر ۾ ئي پنهنجي وهڪري جو رخ الهندي آهل ڪرڻ شروع ڪيو آهي . شهر کان هيٺ هلي سندس رخ وري ابتڙ يعني ايرندي پاسي ٿئي ٿو. محسوس ائين ٿي رهيو آهي تہ اتي وهڪرو چڻ سڌي ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. گهٽو اوير طرف هلي جڏهن چوڙ واري علائقي جي هيٺين حصي ۾ پهچي ٿو تہ ڪتان گول تہ ڪتان نونٽ وڪڙ ڪري، الهندي طرف موڙو کائي وڃي ٿو. هيءَ حقيقت اسان کي معلوم ٿي وئي آهي، تہ سڪندر جي حملي واري زماني ۾ سنڌوءَ جي الهندي وهڪري جا ڦاٽ گهارو ۽ ڪلري هئا. ان جو لازمي نتيجو اهو ٿيندو تہ پٽالا جو ماڳ حيدرآباد جي ڏکڻائي ڦاڪ کان گهٽو اوير بيهندو . ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن اسان ڪراچيءَ پرسان ملير نئن يا پوراڻي نديءَ جو اوپارين حدن کان وٺي گهاري، ڪلري ۽ اولاهين وهڪري جي مٿين حصي سان هڪ سو سترهن ميل ماپينداسين تہ، سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي راڄڌاني پٽالا، حيدرآباد کان پنجتيهہ ميل پري ڏکڻ اوير وڃي بيهندي . جيڪي ماڻهو حيدرآباد کي پٽالا سمجهن ٿا، سي شايد هن حقيقت کي وساري ويٺا آهن تہ سنڌو، حيدرآباد جي اوسي پاسي گذريل صديءَ جي پوئين اڌ ۾ رَسيو آهي. سڪندر جي حملي کان هزار سال پوءِ جڏهن عربن سنڌ کي فتح ڪيو تہ سنڌو ان وقت بہ گهٽو اوير طرف چوڙ واري علائقي جي مذڪوره راڄڌاني پرسان وهي رهيو هو. سنڌوءَ جهڙي درياهہ جي موجوده

وهڪري کي نظر ۾ رکي، جيڪڏهن سندس ڪنڌي ڪنار سان قديم شهرن جي ڳولا ڪبي، تہ اها اجائي ڪوشش ٿيندي. اها اعتبار جوڳي ڳالهہ آهي تہ موجوده دور جا ڦاٽ جيڪي سنڌوءَ جو پاڻي ڪٽي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيا آهن، سي ان زير بحث قديم دور ۾ هوندا ئي ڪونہ هئا. انهن پراڻن پڊن کي نون وهڪرن جي ڪنڌين ۽ ڪنارن سان ڳولڻ بدران اسان کي هن ريت سمجهڻ گهرجي تہ اهي ڪٿي بہ هئا، پر انهن جو هاڻي لهڻ ممڪن ئي ڪونہ آهي. ٺٽي کي بہ ڪٿي پٽالا سمجهجي، پر جيڪي ڳالهيون پٽالا لاءِ بيان ڪيون ويون آهن، تن مان هڪ بہ ٺٽي ۾ ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي. ان لاءِ فقط هڪ ڳالهہ ئي ڪافي آهي، تہ پٽالا يا ان جي اوسي پاسي سامونڊي وِير جي چاڙهہ جو پتوئي ڪونہ پوندو هو. چاڪاڻ تہ سڪندر ۽ ان سان گڏ ويندڙ جاچ پڙتال ڪرڻ وارن ماڻهن يا پوئتي رهيل فوج وارن کي پٽالا وٽ سامونڊي وير جو احساس ڪونہ ٿيو هو. پر پاڻيهہ صديون اڳ ڇوڙ واري علائقي کان وٺي ٺٽي تائين ۽ ان کان مٿي بہ وِير جي چاڙه جو احساس ٿيندو هوندو. هاڻي جڏهن ڌرتي سمنڊ ڏانهن گهڻو اڳتي وڌي وئي آهي، تہ سامونڊي وِير جو چاڙهہ ٺٽي وٽان بہ معلوم ڪري سگهبو آهي. ٿورو وقت ٿيو آهي جو درياهہ جي ڊيگهہ اڃا بہ سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌي وڃڻ ڪري، ٺٽي وٽ سامونڊي وِير جي چڙهڻ جو احساس اڻ لکو ٿيندو آهي. هن اڪيلي سبب ڪري ئي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ٺٽو، پٽالا نہ آهي ۽ نہ وري ٺٽي جي اوسي پاسي ڪاٿي اهو شهر موجود هو. جنهن ماڳ کي مان پٽالا جو امڪاني ٿاڪ مقرر ڪيو آهي، سو سڪندر جي دور واري ڇوڙ سان لاڳاپيل ڪناري جي ٻنهي طرفن کان هڪ جيتري پنڌ تي واقع آهي. ٻنهي پاسن کان هڪ منزل کان ٻيءَ منزل تائين فاصلو ماپيو ويو آهي، جنهن جو جوڙ هڪ سو ڇهہ ميل ٿئي ٿو. اها ڊيگهہ ڇوڙ واري سامونڊي ڪناري جيتري بيهي ٿي. اونسي

ڪريٽس جو بيان آهي، تہ ڇوڙ واري علائقي جي شڪل ان ٽڪنڊي جهڙي آهي، جنهن جا ٽئي پاسا هڪ جهڙا هوندا آهن. ارسٽو بيولس جو بيان آهي تہ ڇوڙي واري علائقي جي ساموونڊي ڪناري جي ڊيگهہ هڪ هزار اسٽاڊيا (هڪ سو پندرهن ميل) آهي. ان نقطہءِ نظرڪان اسان کي پوري پڪ ٿئي ٿي تہ ڇوڙ واري علائقي جي راڄڌانيءَ جو اندازو ذري گهٽ صحيح لڳايو ويو آهي. بدقسمتي اها آهي تہ نہ اوسني ڪريٽس ۽ نہ وري ڪنهن ٻئي کي ان مهر جو جوڳو ذريعو سمجهي سگهجي ٿو. جاڪاڻ تہ انهن ڇوڙ واري علائقي بابت پنهنجا امڪاني اندازا لڳايا آهن، تنهن ڪري اسان کي سندن بيانن مان اصولي طور اهو سمجهڻ گهرجي تہ سنڌوءَ جي صفا ٻاهرين ڇوڙن جي وچ ۾ گهٽي وٺي هئي ۽ اهائي وٺي ڇوڙ واري علائقي جو هيٺيون پاسو هئي.

يونان وارن جنهن شهر کي پٽالا جي نالي سان سڏيو آهي، تنهن جي صحيح نالي ڏانهن بہ اشارا ڪيا ويا آهن، مونکي سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ تبيت ۾ موجود هڪ روايت هن منجهيل مامري کي سموهي ۽ سهيڙي ڇڏيو آهي. ڪسومادي ڪوروس Csoma de Koros نالي هڪ ڏاهي ماڻهو پٽالا بابت هن ريت لکيو آهي:

پوٽالا Potala يا پوٽالاڪا (گروڊسين يا ولگو ڪُروڊسين ٻيڙين جو هنڌ بندر يا بهشت) سنڌو درياه جي ڇوڙ وٽ هڪ قديم شهر آهي. اڪشا واڪو Ixawaku ۽ "سُوريا وِمسا" جي قُريءَ جا ماڻهو ان شِهر ۾ رهندا آهن. چار راجڪمار، جن کي بعد ۾ شاڪيہ سڏيو ويو، تنکي سندن پيءُ هن شهر مان لوڏي ڪڍي ڇڏيو. انهن "ڀاڳارا ٿي" درياه جي ڪناري "ڪوسالا" ۾ وڃي رهائش اختيار ڪئي. (اهو علائقو موجوده روهيل کنڊ ۾ آهي) ۽ پوءِ ڪپلوستوءَ جي شهر جي اڏاوت ڪيائون. لاسا Lasa ۾ دالائي لاما (جيڪو ٻارهين صدي جي وچ

ڏاران ٿيو) جي رهائش گاهه کي به پوٽالا Potala جي نالي سان سڏيو ويندو هو. ڇاڪاڻ ته ٿبيٽ وارن جو وڏو مذهبي اڳواڻ ۽ آميتاڀا Amitabha جو روحاني پٽ چينريزيڪ Chenrezik لاءِ چيو ويندو آهي ته هو ڪنهن زماني ۾ قديم سنڌ جي پٽالا شهر ۾ رهندو هو ۽ اتان (٢٩) ٿبيٽ Tibet پيو ايندو ويندو هو" هن روايت کي ڪير ڪٿي ڇا به سمجهي، پر مذڪوره روايت جي ناتي سان اسان کي هن قديم شهر جي صحيح نالي جي ڄاڻ پئي آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي راڄڌاني هو. نالو تمام سولو آهي، يونان وارن هروپيرو ان کي بگاڙي ڪاري ڪونه ڇڏيو هوندو. هن کان علاوه اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته پٽالا شهر جو بنياد ڪنهن قديم زماني ۾ رکيو ويو هو ۽ حقيقت به اها آهي. شايد آرين جو اهو قديم شهر هو، جيڪو هن سمونڊ جي ڪناري سان اچي وسايو هو. (٣٠)

سڪندر، هندي سمنڊ ڏانهن هاڪاري وڃڻ کان پوءِ پٽالا موٽي آيو هو. اتان ورڻ کان جهٽ ئي پوءِ سنڌوءَ جي اوڀارين ڇاڙه سان هاڪاري ويو. سنڌوءَ جي اها ڇاڙه شايد " پراڻ" ۾ وهي رهي هئي ۽ ڪڇ ۾ داخل ٿيڻ کان ٿورو پنڌ مٿان سانٽس ملي رهي هئي، جهڙيءَ ريت نقشي ii ۾ ڏيکاريو ويو آهي. پراڻ جو اڳي به ذڪر ڪيو ويو آهي، ته اها سنڌوءَ جي صفا اوڀارين ڇاڙهه هئي. سندس نالي مان پتو پوي ٿو ته اهو تمام پراڻو وهڪرو هو. ڪڇ جو رڻ ڪنهن زماني ۾ وڏي ڍنڍ هوندو هو، جنهن ۾ سنڌوءَ جي هيءَ اوڀارين ڇاڙهه ڇوڙ ڪندي هئي ۽ هيءَ شڪ کان بالا تر حقيقت آهي. سوال هيءُ آهي ته ان وقت ڪڇ جي رڻ جي پيٽ وارو سمنڊ موجود هيو يا نه. جيڪي ماڻهو هن ڇاڙه سان هاڪاري اتي پهتا هئا، تن جو خيال هو ته مذڪوره ڍنڍ کي سنڌوءَ جي اوڀارين ڇاڙهه پيچ ڪري رهي هئي. پر هن کان سواءِ پاڻيءَ جو ڪو ٻيو ذريعو به هيو، جيڪو هن ڍنڍ ۾ ڇوڙ

ڪري رهيو هو. سوچڻ جي ڳالهه اها به آهي ته سڪندر ان رُت ۾ اوڏاهن هاڪاري ويو هو، جڏهن اولهه ـ ڏکڻ جي چوماسي جو وچ هو. ان موسم ۾ هاٿي به وڏي چاڙه ڪانسواءِ سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو ڦڙو به ڪڇ ڏانهن ڪونه ويندو آهي. تڏهن به سچو رڻ پاڻيءَ هيٺان هوندو آهي. حقيقت به اها آهي ته ڪڇ ۾ اولهه ـ ڏکڻ واري چوماسي جي رُت دوران پاڻيءَ جو چاڙهه هوندو آهي. نه ته ٻيءَ صورت ۾ ڪڇ يا ڪوري واري ڪاري وسيلي منجهس سمنڊ جو کارو پاڻي پهچي ويندو آهي. پر گهڻو ڪري ڪوري جي ڪاري رستي سمونڊ جو پاڻي مٿي چڙهي ايندو آهي، جنهنجو مٿيون پاسو هَن ڍنڍ سان ڳنڍيل آهي. لئسن Lassen مطابق، ملڪ جي اندرئين حصي ۾ موجود سمنڊ جي سڪي وڃڻ جو قصو "مهاڀارت" ۾ بيان ڪيل آهي، جنهن ۾ چيو ويو آهي ته ويرونا (٣١) ديوتا جي ڪڏن ڪرتوتن ڪري مذڪوره سمنڊ سُڪي ويو. جيڪڏهن لئسن پنهنجي ويچار ۾ ڪرو ۽ سچو آهي ته مهاڀارت جي بيان جو اشارو پڪ سان ڪڇ ڏانهن آهي. جيڪڏهن اهو بيان واقعي مهاڀارت جو آهي ته پوءِ ان تي وسهي سگهجي ٿو. مان ذاتي طور هن خيال جو آهيان ته ڪڇ جي رڻ وارو پوٽو سڪندر (٣٢) جي اچڻ کان گهڻو اڳي سمنڊ مان نڪري نروار ٿيو هو. ڏيهي روايتون اسان کي ٻڌائن ٿيون ته ٻيٽ وارو سمنڊ گهڻو وقت پوءِ به موجود هو.

هتان جا ماڻهو ڳالهيون ڪندا آهن ته ڪناري سان اهڙا ڪيترائي ماڳ آهن، جتي ڪنهن زماني ۾ ساموڊي (٣٣) بندر هوندا هئا "پيري پلس" جي مصنف جو بيان آهي ته: پهرين عيسوي صديءَ ۾ ڪڇ جي رڻ ۾ پاڻي تانگهو ٿي ويو هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته ڪيس معلومات بلڪل صحيح ملي آهي. هن، رڻ بابت احوال ڏاڍو کرو ۽ سچو لکيو آهي. ٻڌائي ٿو ته: رڻ ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جن مان هڪ وڏو ۽ ٻيو ننڍو آهي. (٣٤)وپاريون يا ننڍو رڻ پاڻيءَ هيٺ ڏسڻ ۾ ايندو ۽

معلوم ائين پيو ٿيندو تہ ڇڻ ساموندي وير مٿس چڙهي اچي ٿي. سنہ ١٠٢٦ع ۾ محمود غزنوي سومنات جي فتح کان پوءِ هڪ هندو سردار جو پيڇو ڪندي هتي پهتو هو، جنهن ڪڇ جي اتر - اوير پاسي واري ٻيٽن ۾ اچي پناه ورتي هئي . محمود کي ڇتاءُ ڏنو ويو هو تہ جيڪڏهن هو مذڪوره ٻيٽ تائين پهچندو تہ ساموندي وِير مٿانئس وري ويندي ۽ مري ويندو. هن ڇتاءُ ملڻ کان پوءِ هو تانگهي پاڻيءَ ۾ ڪاهي پيو. هن جي پٺيان سندس فوج بہ پاڻيءَ ۾ ڪاهي پئي ۽ اڪري وڃي (٣٥) پار پيو. چوڏهين صديءَ عيسوي جي پوئين اڌ ۾ ڪڇ جي رڻ وارو پاڻي سڪي ويو هو. سلطان فيروز شاه ۽ سندس فوج سنڌ کان گجرات ڏانهن واپس ورندي هتي ڊومايون پئي ڪاڏيون ۽ ذري گهٽ، ڪاڙهي ۽ اڃ کان مري تباهہ ٿي ويو هو. ڪڇ جي هن پاڻي سڪي وڃڻ بابت هڪ ڏند ڪٿائي روايت مشهور آهي، جيڪا هڪ فقير جي پِٽَ ڏانهن منسوب ڪيل آهي. هن علائقي جي اوير پاسي کي طبعي تبديليون آيون. ان وار تا سان مهاڀارت جي پراڻي ڏندڪٿا گڏجي پئي. (جنهن کي هتانِ جي ڏيهي ماڻهن وڏائي پيش ڪيو هوندو). جهن مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهو واقعو اوچتو ۽ تمام جلديءَ ۾ ٿي ويو. بلڪل ائين، جيئن سر اليگزينڊر برنس بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ ڌرتيءَ ڌڏي گهٽي تباهي مچائي ڇڏي هئي. هيءُ علائقو اهڙي تباهيءَ ۽ ١٨١٩ع واري ڌرتيءَ جي ڌوڏي کان گهڻو متاثر ٿيو تنهڪري سندس مٿاڇري تي وڏي تبديلي اچي وئي .

هيءُ پاڳو ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ هڪ نڪتي ڏانهن ڌيان ڏيندا. ائرين (Anab-vi -20) جو بيان آهي، تہ جڏهن سنڌوءَ جي ڇاڙهہ رستي سمنڊ وٽ پهتا تہ سڪندر هيٺ لٿو ۽ ڪجهہ فوجي دستا ساڻ ڪري ٽن ڏينهن لاءِ سمنڊ جي ڪناري سان سفر ڪيائين ۽ ڪوهن ڪٺائڻ جو حڪم ڏنائين. انهي مقصد سان تہ جيئن سمنڊ رستي يونان

ڌانهن واپس ويندڙ فوج کي پئڻ جي پاڻيءَ جي تڪليف نه ٿئي. ڪوهن ڪوٽڻ مان اهو به پتو پوي ٿو ته ڪيس پنهنجيءَ فوج کي سنڌوءَ جي اوڀارين ڇاڙهه رستي سمنڊ تائين پهچائڻ جو ارادو هو، جيڪا جهاز رانيءَ واسطي وڏيڪ سولي هئي. اهوماڻهو جنهن کي سنڌوءَ جي ڇوڙ سان لاڳاپيل سامونڊي ڪناري جي خبر هوندي، سو بنا ڪنهن هبڪ جي سنڌس بيان کي رد ڪري ڇڏيندو ۽ سمجهندو ته اهو جڙتو آهي. فوج جي اهڙي پيش قدمي ممڪن ئي ڪانه آهي ۽ ڪوهن ڪوٽڻ وارو خيال به اجايو ۽ ڪوڙو آهي. ڇوڙ جي علائقي وارو سامونڊي ڪنارو بلڪل هيٺاهون آهي، جيڪو هلڪي سلڪي وير چڙهڻ تي ٻڏي ويندو آهي. ٻيو ته ڇوڏس علائقو ننڍين ۽ وڏين بي شمار ڪارين ۽ سمنڊ جي پاڻيءَ سان ڀريو پيو آهي. تنهن ڪري نه پيادو ۽ نه ڪو گهوڙيسوار اڪري پار ٿي سگهندو آهي. سمنڊ جي ڪناري تائين پهچڻ ٻيڙيءَ کانسواءِ تصور به ڪري ڪونه ٿو سگهجي . خاص طور تي چوماسي جي رُت ۾ اهڙي قسم جي پيش قدمي ڪرڻ، جڏهن ته سڄو علائقو پاڻي هيٺ هوندو آهي خطري کان خالي نه هوندي آهي. انديشو اهو هوندو آهي ته ڪڏهن سمنڊ جي وير وري انساني زندگيءَ کي ختم ڪري سگهي ٿي. ڇوڙ جي ڏکڻ – اوڀر واري ڪُنڊ ته سڄي سامونڊي ڪناري کان به وڏيڪ خطرناڪ آهي. حقيقت اها آهي ته اهو لوڻياٺو علائقو آهي، جتي ڪو ماڻهو زنده رهي ڪونه ٿو سگهي. جتي ڪوهن ۾ به زهريلو ڪوڙو پاڻي موجود هوندو آهي. جتي درياهي اٿل (٣٦) جو پاڻي پهچي سگهندو هو، اتي ڪوهه کوٽيا وڃن ها ته پوءِ ڳالهه ٻي هئي. پر قصو اهو آهي ته سڪندر سمنڊ جي ڪناري سان ٿي ڏينهن سفر ڪندو رهيو ۽ ان ڪانپوءِ آرماڙ سان گڏيل سامونڊي فوج واسطي ڪوهه کوٽي پاڻيءَ جو بندوبست ڪرڻ هڪ افسانوي ڳالهه آهي. اهڙو قصو يا ائرين پاڻ گهڙيو آهي، يا سندس ماخذن ۾ اهڙي هترادو ڳالهه لکيل آهي .

باب ٽيون

يونان جي پوئين دور جي ڪتابن ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جا احوال

سنڌ ماں سڪندر ۽ ان جي نائب نيرڪوس جي هلئي وجڻ کان پوءِ سنڌ جي تاريخ تي اونداهي ڇانيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اسان کي فقط ايترو پتو پوي ٿو ته جڏهن هن جنگي جهونجهار پنهنجو منهن اوله طرف واريو ته اهڙا واقعا ٿيا، جن جي تاريخ ٻه ڏنڊ جي پردي پٺيان لڪل آهي. پر هن ماڻهوءَ اتر هندستان تي پنهنجا گهرا اثر ڇڏيا آهن. سڪندر هن ننڍي کنڊ جا فتح ڪيل علائقا پنهنجي شهنشاهت ۾ شامل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پنهنجي هن مقصد ۾ تيسين تائين ڪامياب رهيو، جيسين تائين هو هن ڌرتيءَ تي موجود رهيو ۽ هتان جا راجائون ڪانئس ڪنبندا رَهيا. جڏهن هن گيڊرو شيا جي ويران علائقي ۾ قدم رکيا، ته سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي ماڻهن، جن کي هن تازو شڪست ڏني هئي، تن سڪندر خلاف هڪدم ئي بغاوت جو ڦريرو ڦڙڪايو ۽ سڪندر جي پٽاليني Patalene ۾ مقرر ڪيل عملدارن کي لوڏي ڪڍي ڇڏيو. ٻن سالن اندر سنڌس ڪيل سڄو پورهيو پاڻيءَ ۾ هليو ويو. سنڌس قائم ڪيل مقدونيا جي شهنشاهت ٿوري عرصي ڏوران ٽڪرا ٽوٽا ٿي وئي. وڏيڪ وقت گذريو ته انهن ٽوٽن ٽڪرن مان رهندو وري ٻه ننڍين رياستن ۾ ورهائجي وئي. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته ڇوڙ وارو علائقو پورس جي ضابطي هيٺ اچي ويو هو. ايران جي دارا کان پوءِ هيءُ ماڻهو سنڌس دشمن هو. سڪندر جي

خلاف جنگ ڪئي هئائين، جنهن ۾ هن هار کاڌي هئي، بعد ۾ ڪن شرطن تي ساڻس صلح ڪيو هئائين. آخر ۾ هڪ يوناني ماڻهوءَ جي هشيءَ تي ڪيس قتل ڪيو ويو هو. هن کان پوءِ پتاليپترا Patale putra جو چندر گپتا اتر هندستان ۾ اقتدار ۾ آيو. ڪيس موريا گهراڻي جو بنياد وجهندڙ حڪمران ٻه چيو ويندو آهي. هن دور ۾ سنڌ مٿان ڌارين جي حڪمراني ختم ٿي وئي هئي. جيڪڏهن سنڌ موريا شهنشاهت ۾ شامل هوندي ته ٻه ان سان سندس واسطو نالي ماتر هوندو. مٿس موريا گهراڻي جي حڪومت جو باقاعدي ضابطو وغيره ڪونه هوندو، ڇاڪاڻ ته سنڌ گنگا واري راڄڌاني کان گهڻو پري هئي ۽ وچ تي ٿر جو رڻ پٽ هو. سنڌ جيڪڏهن ان جي ماتحت هوندي ٻه پر اهو ناتو ٻه ذري گهٽ آزاديءَ جهڙو هوندو. سنڌ ڪڏهن آزاد ته ڪڏهن نيم آزاد رهندي آئي ۽ اهو سلسلو گريڪو باختر حڪومت تائين هلندو آيو. انهن يونانين جي دعوا هئي ته اهي هن نندي ڪنڌ جي سڪندر جي فتح جا وارث آهن. اهي پنهنجي ملڪ ۾ ويهي هندستان ۾ سڪندر جي فتح ڪيل ملڪن تي پنهنجي حق ڄمائڻ جا جتن پيا ڪندا هئا. آخر ڪار ڊميٽريس نالي هڪ بادشاهه ٻي صدي قبل مسيح ۾ پنهنجي گهل ڇاڙهي اچي پتالئي تي هلان ڪئي ۽ فتح ڪري باختر جي حڪومت سان شامل ڪري ڇڏيائين. هن جو سهيوڳي حڪمران منادر Menadar ٻه هو ، جيڪو هن کان وڌيڪ زنده رهيو. چيو ويندو آهي ته هن اتر هندستان ۾ سڪندر کان وڌيڪ سويون ماڻيون هيون. سندس حڪومت ۾ نه رڳو پتالئي شامل هئي، پر سنڌوءَ ۽ نربدا دزياهه جي وچ وارا سارا ملڪ ٻه پنهنجي حڪومت ۾ گڏي ڇڏيا هئائين . لئسن ("Ind. Alt" II - 328) جو انومان آهي ته منادر ۱۴۴ - ق - م ڌاري حڪومت ڪئي. ولسن (آريانا ائنتيڪا) چوي ٿو ته هن جي حڪومت کي ۱۲٦ - ق.م کان اڳ ۾ سمجهي ڪونه ٿو سگهجي .

جنهن وقت هتي مٿي بيان ڪيل واقعا تي رهيا هئا تہ ان وقت اتر چين ۽ وچ ايشيا سان لاڳاپيل هڪ تاريخي واقعو اپري رهيو هيو، جنهن جا سڪندر جي هن نندي ڪَنڊ تي ڪيل حملي کان وڌيڪ گهرا اثر ٿيڻا هئا. چين جي تاريخ ۾ اهو ١٦٥ ق. م جو واقعو آهي. مذڪوره تاريخي واقعو هن ريت آهي تہ هونگهو Hoangho درياهہ جي ڪنار سان رهندڙ، يو چي Yeu - chi قبيلي سان دنگئي جوءِ ۾ ، ڪي توراني قبيلا رهندا هئا. جن مٿان ڌاڙ ڪري ڪين اولهہ طرف لڏ پلاڻ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. يوچي قبيلي کي وري ٻئي سگهاري قبيلي هِيونگ نُو Hiung -Nu يا هن Huns قبيلي ايترو ستايو ۽ ڌمڪايو جو هو بہ اتر - اولهہ طرف Illi اِلي درياهہ ڏانهن لڏ پلاڻ ڪري هليا ويا. ان جوءِ ۾ سِسي Sse نالي هڪ قبيلو رهندو هو، جنهن نئين آيل يوچي قبيلي سان مهاڏو اٽڪايو، پر ساڻن وڙهي پورا پئجي ڪونہ سگهيا. تنهن ڪري هو پنهنجي اباڻي جوءِ ڇڏي اولهہ طرف سوگديانا ڏانهن هجرت ڪري هليا ويا. هيءُ ملڪ آمون ۽ سير درياهہ جي وچ تي هو. هونگهو مان آيل مهاجرن هن ملڪ تي دنگو ڄمايو. ٿورو وقت مس گذريو، جو هڪ ٻئي رولو مهاجر قبيلي اسيون Usiun کين اچي ٿيڙ ٻڌايا. شڪست کائڻ کانپوءِ يو-چي قبيلي بہ سسي قبيلي پٺيان اولهہ طرف هجرت ڪئي. اُسيون Usiun قبيلي کي بہ نيٺ هيونگ - نو Hiung - N چين مان ڪڍي ڇڏيو. يو - چي قبيلي سِير درياهہ اڪري وري وڃي سسي قبيلي سان جهيڙو اٽڪايو. نتيجي ۾ اهي سوگديانا Sogdiana مان نڪري هليا ويا. ان سوڀ کان پوءِ ان لاڏو مهاجر- يوچي قبيلي توان Tawan يا فرغانا منجهان لنگهي تاهيا Tahia نالي هڪ قبيلي کي شڪست ڏني ۽ ڪجهہ وقت آمون درياهہ جي اترئين ڪناري سان ويٺا رهيا. هي آخري واقعو ١٢٤ - ق - م ڌاري ٿيو.(٣٧) يو- چي جي هن لاڏائو مهاجر قبيلي جي هندستان وڏڻ کي ٿوري وقت

لاءِ پارٿين روڪي وڌو هو. ان سان گڏ گريڪو هند قبيلي جو جنگجو بادشاه مناندر به سنڌن اڳتي وڌڻ لاءِ رنڊڪ بڻيل هو. اها قبل مسيح جي آخري صدي هئي. اهي نيٺ پهرين صدي عيسوي وقت سنڌوءَ تائين پهتا ۽ سنڌن حڪومت سُنڌوءَ جي ڇوڙ تائين قائم ٿي وئي. يونان جي مورخن هنن ماڻهن کي انڊو- سٿين جي نالي سان سڏيو آهي ۽ سنڌو ماٿريءَ جي صَفا هيٺين علائقي کي انڊو - سٿيا سڏڻ لڳا. هنن توراني قبيلن جي جهيڙن کان اڳ ۾ ئي يوناني سگهه وچ ايشيا ۾ ختم ٿي وئي هئي ۽ ان کان پوءِ هندستان ۾ به پنهنجي پڇاڙي کي پهتي.

اها ڏکوئيندڙ تاريخ جنهن جو تَتُ اوهان جي آڏو پيش ڪيو ويو، تنهن ۾ هڪ دلچسپ ۽ اهم حقيقت به درج ٿيل آهي. اهو ڏيساور سان لڳاتار هلندڙ ۽ ڏينهون ڏينهن وڌندڙ واپار هو. جيڪو سنڌوءَ جي ڦاٽن وسيلي وکري ۽ پکڙجي رهيو هو. ڇاڪاڻ ته هنن علائقن جو ٻاهر ويندڙ اهو اڪيلو درياهي گس هو. شروعات کان وٺي سمنڊ رستي هن ماڳ جي واپار ٻاهرين ملڪن جي واپارين جو ڌيان ضرور ڇڪايو هوندو، توڙي جو هن ڇوڙ واري علائقي وسيلي سمنڊ تائين پهچڻ به ڏاڍو ڏکيو هو. هڪ پاسي کان اهو پاڻي وارو رستو اٽڪ کان شروع ٿي رهيو هو. جيڪو وچ ايشيا جو مکيه لنگهه هو. اڳتي وڃي هندستان جي ميداني علائقن مان لنگهي، اهو واپاري رستو عراق جي درياهن پرسان ۽ ميڊيٽيرين سمنڊ جي ڪناري ويجهو لنگهندو هو. جتان جا ماڻهو آڳاٽي سمي کان وٺي واپاري ذهن رکندا هئا ۽ سمنڊ رستي واپار ڪرڻ جا ڪوڏيا هئا. شروعاتي زماني ۾ واپاري ٻيڙا ڊچ کان سامونڊي ڪنارو ڏئي هلندا هئا. پاڻيءَ ۾ ايترو پري ويندا هئا، جو ڌرتي سنڌن اکين کان دور ڪانه ٿيندي هئي. کُلئي سمنڊ ۾ وڃڻ کان پيا ڪيٻائيندا هئا. ايراني نار يا ڳاڙهي سمنڊ مان جڏهن واپاري ٻيڙا هندستان ايندا هئا، ته سڌو اچي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ بيهندا

هئا. اهڙيءَ ريت هيءَ ڳالهہ بہ پڪ سان چئي سگهجي ٿي تہ تاريخ جي دور کان گهڻو اڳ ڪلداني واپاري، جن لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهي سمنڊ رستي واپار ڪندا هئا، سي بہ گهڻو تڻو هلي اچي سنڌوءَ جا بندر پيٽيندا هئا. (٣٨) ساڳيءَ ريت مصر ۽ عربستان جا واپاري بہ هندستان سان واپاري ڏيتي ليتي سنڌوءَ جي بندرن معرفت ڪندا هئا. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ حضرت سليمان جو ٻيڙو بہ سنڌوءَ جي ڇوڙ وارن بندرن ۽ بازارين ۾ وکر وهائيندو ۽ وٺجيندو هو. اسان لئسن جي هيءَ ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار ڪونہ آهيون تہ اوفير- Ophir (٣٩) جو شهر سنڌوءَ جي ڪنار سان آباد هو. سڪندر جي جنگي مهم، مغرب جي ماڻهن کي مشرق جي گهڻي معلومات مهيا ڪئي آهي ۽ هندستان سان واپار ڪرڻ لاءِ چڻ تہ رستو کوليو آهي. هن قسم جي ڏيتي ليتيءَ کي ٿالميءَ جي دور ۾ هٿي ملي، جنهن ميڊيٽيرين (يونچ) سمنڊ تي موجود اسڪندريا شهر کي ايشيا جي مال جي منڊي بڻائي ڇڏيو هو. ان زماني ۾ مصر، ايران ۽ سنڌ جا جهاز عربستان جي سابيان Sabaean بندر وٽ اچي پاڻ ۾ ملندا هئا. اتي پاڻ ۾ واپاري جنسن جي مٽا سٽا ڪري وطن ورندا هئا. آگاٿارڪيڊس Agatharchides جيڪو ٻي صدي ق - م يونان جو مورخ هو، تنهن اسڪندريا ۾ اهڙي قسم جا انگ اکر گڏ ڪيا هئا ۽ اهو واپار سندس زماني ۾ هلندڙ هو. سندس بيان آهي تہ عربستان جي بندرن تي ايشيا جا گهڻا جهاز مال کڻي ايندا هئا. پرججهائي پوٽانا Potana (پٽالا) مان ايندڙ جهازن جي هوندي هئي. هو وڏيڪ ٻڌائي ٿو تہ هي شهر سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ واپار جي وڏي منڊي آهي. سندس پيڙه جو پٿر سڪندر رکيو هو. جنهن شهر ڏانهن هتي اشارو ڪيو ويو آهي، تنهن ۾ تہ ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي گنجائش ئي ڪانہ آهي. پر مؤرخ (ٿي سگهي ٿو اوتارو ڪندڙ) نالي لکڻ وقت ٿوري غلطي ڪري وڌي آهي. شايد هن حقيقت کان بہ واقف ڪونہ

آهي، ته هن پٽالا شهر جو بنياد سڪندر ڪونه رکيو هو. (۴۰) پر هتي بحري فوج رهائڻ واسطي " نيول استيشن" قائم ڪئي هئائين ۽ چوڌاري قلعو اڏايو هئائين. اهو ڪڏهن به سمجهيو نه وڃي ته وڏا ٻيڙا مٿي درياهه ۾ هاڪاري پٽالا تائين هليا ويندا هئا. ڪلي ٻيڙيون ۽ سمنڊ سان واسطو رکندڙ ٻيون ٻيڙيون اوڏاهين ڪونه وينديون هيون. اهڙي قسم جا وڏا جهاز سنڌوءَ ۾ ٽيهه ميل مٿي مس وڃي سگهندا هئا. جڏهن" پٽالا" جو ڏيساوري واپارين جي بندر طور نالو کنيو وڃي، ته اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي ته ولايت جي واپارين جو سامان سمنڊ ڪانپوءِ درياهي ٻيڙين وسيلي مٿي پٽالا تائين پهچندو هو. اهو سامان وڏن سامونڊي ٻيڙن مان لاهي درياهي ننڍي ٻيڙين ۾ گهٽو هيٺ، چوڙ واري علائقي ۾ چاڙهيو ويندو هو. هي سامونڊي مال برداريءَ وارو طريقو آڳاٽي زماني کان وٺي اڄ ڏينهن سوڌو رائج آهي. چوڙ واري علائقي ۾ هندستان جي هر ملڪ جا جهاز بيٺل نظر ايندا هئا. ڪي ايراني نار ته ڪي يونچ سمنڊ مان آيل هوندا هئا ۽ هتي اچي مال جي مٽا سٽا ڪندا هئا. هن طريقي جو واپار پهرين صدي عيسوي تائين هليو. ان وقت تائين پٽالا پنهنجي پوري اوج تي هو. ان کان پوءِ منجهس اڳين اهميت ڪانه رهي. ناڪئن ۽ سڪاڻن مان سمنڊ ۾ ٻيڙن هلائڻ وارو هنر جڻ موڪلائي ويو. ان صديءَ جي وچ سان لاڳاپيل هڪ ڳالهه آهي. ته Hippalus هپالس نالي جهاز جو هڪ سڪاڻي هو. پتو ناهي ته يوناني هو يا رومي، سو چوماسي واري موسم جي گهري مطالعي واسطي گهٽي وقت کان وٺي کليءَ سمنڊ ۾ نڪري پيو هو. هن ڪناري سان هلڻ وارو جهازرانيءَ جو ضابطو ۽ عام اصول ڇڏي، پنهنجي جهاز کي ڏکڻ اولهه چوماسي وارين هوائن جي حوالي ڪري ڇڏيو. سندس جهاز ان وقت ڏکڻ عربستان جي سامونڊي ڪناري سان بيٺو هو، تنهن وٽي اوپر جو رخ ڪيو ۽ اچي هندستان جي سامونڊي ڪناري سان لڳو.

وري جڏهن اتر-اوڀر چوماسي جي هوا گهُلي ته پڳهه کولي سڙهه سڌا ڪري، پنهنجو ٻيڙو ٻار ۾ هنيو. عميق جا آڇاڙا اڪري اچي عربستان جي بندر پيڙو ٿيو. سندس تجربو ڪامياب ويو، جنهن ڪري مغرب ۽ هندستان جي ساموڊي سفر ۾ گهٽو فاصلو گهٽجي ويو ۽ هندي سمنڊ جي سفر ۾ پڻ هڪ انقلاب اچي ويو. ان صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين هن ڏسَ ۾ سورهين سڪاٽي جهازران هپالس جي قائم ڪيل مثال جي پوئواري ڪندي، مشرق جا واپاري به ائين ڪرڻ لڳا هئا. ان جو لازمي نتيجو اهو نڪتو جو سنڌو جي چوڙ وارو علائقو جيڪو اڳي هر شيءِ جي منڊي هو، تنهنجي اهميت ۾ اوچ گهٽجڻ لڳو. "باري گازا" Barygaza ملبار جي ساموڊي ڪناري وارا بندر مزيرس Muziris ۽ نيلڪنڊا Nelkynda هندستان جي وڏيڪ پيداواري علائقن جا بندر هئا، سي وڌڻ ويجهڻ لڳا. مٿين بندرن وٽ پٽالٽي ڪان هڪ وڏيڪ سهوليت هئي ۽ پهچڻ ۾ به پٽالٽي ڪان وڏيڪ سولا هئا. سندن ماڳ چوڙ جي علائقن وٽ سمنڊ جي ڪناري سان هئا، جيڪي ڪناري وٽان ئي ڏسي سگهبا هئا. وٽن پهچڻ لاءِ ڪنهن سونهين ڪڻ جي لوڙ ڪانه پوندي هئي. پر پٽالٽي وٽ پهچڻ، سڪاٽين واسطي چڻ وڏو ڏچو هوندو هو.

اسان هاڻي ان دور تائين پهچي ويا آهيون، جو اسان کي سنڌوءَ جي هن چوڙ واري علائقي بابت پيري پلس آف دي اري ٿراي انسي Periplus of the Erythraean Sea بابت حوالا ملي وڃن ٿا. ملڪ جي هن خاص علائقي بابت معلومات جيڪا مصنف هٿ ڪئي آهي، سا ڏاڍي کري ۽ سچي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مصنف ذاتي مشاهدو ڪري اها ڄاڻ هٿ ڪئي آهي. جيڪا اڪيون پوتي اعتماد ڪرڻ جوڳي آهي. هي مورخ سنڌو ماٿري واري هيٺين حصي کي سٿيا Scythia سڏي ٿو. توڙي جو هو پاڻ ئي ٻڌائي ٿو ته "پار ٿيا" جي حملہ آورن هلان

ڪري انڊوسٿين علائقن تي پنهنجي سياسي سگهه ڄمائڻ جا جتن ڪيا هئا. پر اڃرج جهڙي ڳالهه اها آهي، ته هن يوناني مصنف ڪڏهن پٽالا يا پٽالٽي جو نالو وٺي سندس ذڪر ڪونه ڪيو آهي. هن حقيقت مان اهو لڳي سگهون ٿا ته سنڌوءَ جي راڄڌاني وارو هي مکيه شهر ان دور ۾ يا ته موجود ئي ڪونه هو، يا ته وري ايترو غير اهم ٿي ويو هوندو، جو سندس ذڪر ڪرڻ جي لوڙ ئي ڪونه پئي هوندي. قديم شهر پٽالا جي جاءِ تي نئين راڄڌاني قائم ڪئي وئي هوندي ۽ حقيقت به اها آهي. اسان ڪي ڇوڙ واري علائقي وٽ هڪ نئين ساموندي بندر جو نالو ملي ٿو. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته گريڪو - بئڪٽرين، گريڪو - انڊين ۽ انڊو - سٿين جي ڪاهن ڪري وڏي اٿل پٿل آئي. جيڪڏهن ان ڇول ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ايراضي جي راڄڌاني ”پٽالٽي“ پيلجي ٻٽ تي وئي ته ڪا اڃرج جهڙي ڳالهه به ڪانه آهي. ڇاڪاڻ ته اهڙي وايومنڊل ۾ پرياٽريا شهر اجڙي ويران ٿي ويندا آهن. ان سان گڏ هن ڳالهه جو به امڪان آهي ته سنڌوءَ ۽ ٻين درياهن پنهنجا وهڪرا مٽائي، اهڙن ڪيترن شهرن جون بندر ۽ بازاريون ڦٽائي ويران ڪري ڇڏيون. هيءَ به هڪ قسم جي اڻ سڌي ثابتي آهي، پر نتيجي ڪڍڻ واسطي هن ڳالهه تي به ويچاري سگهجي ٿو.

پر اهي ماڻهو جيڪي سڪندر سان گڏ آيا هئا، تن جو چوڻ آهي ته سنڌو فقط ٻن ڦاٽن وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيو هو. اهي اسان جي پنهنجي ذاتي مشاهدي موجب ڇوڙ واري علائقي جي صفا اوير ۽ صفا اولهه ۾ وهندا هئا. پيري پلس Periplus جو بيان آهي ته سنڌوءَ کي ”ست ڇوڙ آهن“ جيڪي سپ سوڙها، تانگها آهن ۽ سندن پيٽن ۾ واري ويٺل آهي. باقي وچون وهڪرو وڏو ۽ جهاز رانيءَ (۴۳) لائق آهي“. ان زماني ۾ ڇوڙ واري علائقي اندر وچون وهڪرو وڏو هوندو هو ۽ پاڻي جو وڏو مقدار ڪٽي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. سنڌوءَ جا پئي وڏا

ڦاٽ ،سڪندر پاڻ هاڪاري ۾ جاچي ڏٺا هئا، جن مان هڪ ايرندي ۾ پيو الهندي وڃي رهيو هو. الهندي ڦاٽ مان سڪندر جو اميرالبحر نيرڪوس Nearchus بحري فوج جا ٻيڙا هاڪاري سمنڊ تائين پهتو هو. اهو ڦاٽ هاٺي سڪي ويو آهي. پري پلس جا اکر جيڪي وڏيڪ صحيح آهن، تن کي هن رِيت ورجائي سگهجي ٿو ته انهن جو پاٺي ڏيندڙ جيان هڪ جاءِ بيٺل آهي. اهي ماڻهو جن سنڌو ءَ جا اهڙا پراڻا ڦاٽ ڏٺا هوندا، سي هن حقيقت جي ضرور پٺڀرائي ڪندا. هاڻي اسان کي درياهن جي وهڪرن جي رخ مَٽڻ واري اصول کي ياد رکڻ گهرجي ته درياهه جو مکيه ڦاٽ، جيڪو ڪڏهن ڇوڙ واري علائقي جي صفا هڪ پاسي تي هوندو آهي سو سرڪي اچي ڇوڙ جو وچ وٺندو آهي. پر ڏٺو وڃي ته اهڙي تبديلي پهريائين ڇوڙ واري علائقي کان مٿان ايندي آهي. جيئن مٿان درياهه جو وهڪرو الهندي آهل رخ اختيار ڪري ويو، ان ڪري ڇوڙ جي هيٺين علائقي واري اولاهين شاخ (جنهن سان ڪڏهن نيرڪوس هاڪاريو هو) کي پاڻي ڇڏي ويو. ڇاڪاڻ ته پاڻيءَ ڪجهه ايرندي طرف پنهنجو گس بنائي ڪجهه سڌو ٿي ڇوڙ واري علائقي جي وچان وهڻ لڳو. ڇوڙ واري علائقي کان مٿان جڏهن وهڪري الهندي طرف جهوڪو کاڌو، ته سنڌو ءَ واري ايرندي ڇاڙهه، جيڪا سڪندر جي دور ۾ به موجود هئي، تنهن کي به ڇڏي ويو. اها تبديلي هوريان هوريان ٿيندي رهي ۽ الهندي ڪناري کي کائيندي جيڪو ۽ واري ايرندي ڪنار سان اچليندي وئي يا وري هڪدم ئي وهڪرو مٽائي وئي، جهڙي ريت اڳين صديءَ ۾ حيدرآباد جي اتر طرف کان هڪدم ڦيرو کائي وئي هئي. اڳتي هلي درياهه وري ائين هڪ وهڪري جي صورت ۾ وهندو آهي، جيئن پيري پلس بيان ڪيو آهي. هن درياهه جو وهڪرو صدين کان وٺي تبديل ٿيندو رهيو آهي، جنهنجو اندازو سنڌو ءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ اوڀارئين طرف موجود پراڻن پيٽن مان يا اتر طرف سندس قديم وهڪرن مان لڳائي سگهجي ٿو "(۴۴)

اهڙيءَ ريت جڏهن درياهه جو وهڪرو مٿان کان ئي الهندي ڏانهن رخ ڪرڻ لڳو تہ ان جو لازمي نتيجو اهو ٿيو هوندو، جو پٽالا جي پٽن کان پاسو ڪري ويو هوندو ۽ ساموندي بندر سان سنڌس لهہ لاڳاپو ڇڄي ويو هوندو. اڳئن جيان ماڻهو تہ منجهس ڪٿي رهندا بہ هوندا، پر ڏيساوري واپار جي وڏي منڊي واري سنڌس اڳين حيثيت ڪانہ رهي هوندي. پهرين عيسوي صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ اسان کي پٽالا جو ڪو ڏس پنڌ ڪونہ ٿو ملي. پر پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اهو شهر پنهنجي دور جو مشهور معروف بندر هو. دنيا جي هن مشهور شهر جو نالو ٽالمي Ptolemy جي جاگرافيءَ ۾ بہ موجود ڏسون ٿا. هن، پيري پلس کان اڌ صدي کن پوءِ پنهنجو ڪتاب لکيو آهي. سنڌس ڏنل بيانن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ هن لکيار گهڻن ماڳن جا نالا پراڻن ۽ نون مصنفن جي ڪتابن تان ڪنيا آهن. گهڻن سياحن ۽ سيلانين جي ڪتابن کي بہ ماخذ بڻايو آهي. ان کان علاوه سڪندر جي جنگي مهم سان لاڳاپيل ڪتابن تان حوالا پڻ ورتا آهن. پر اها پڪا ڳاڇا ڪانہ ڪئي اٿائين تہ اهي موجوده حالتن سان ٺهڪي بہ اچن ٿا يا نہ .

پيري پلس جي لکيار مطابق سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي بندر جو نالو، " بارباريڪان" Barbarikon آهي، جيڪو سنڌوءَ جي وچين ڇوڙ تي آباد آهي. سنڌس سامهون هڪ ننڍڙو ٻيٽ آهي. (۴۵) هيءَ ڳالهہ ضرور ڌيان ۾ رکي وڃي، تہ مذڪوره بندر ساموندي ڪنار جي ويجهو يا ماڳهين ڪنار تي قائم هوندو. جيڪڏهن ائين هجي ها تہ ساموندي ويرون ان کي ناس ڪري ڇڏين ها، يا هندي سمونڊ جون طوفاني لهريون ڪيس اپڙڻ ۽ اڀرڻ ڪونہ ڏين ها. ڇوڙ جي ٻين بندرن جيان، جن جي اسان ٿوري گهڻي ڄاڻ رکون ٿا تہ "بارباريڪان" جو بندر سمنڊ کان وٿيرڪو ۽ درياهہ جي ڪنار سان وسندڙ هوندو. ساموندي آپدائن کان بچاءَ واسطي ان کان ڏهہ يا پندرهن ميل پري آباد

هوندو. مذڪوره ٻيٽ ٻه زمين جي اها ايراضي هوندي، جنهن تي سنڌوءَ جا ننڍا ڦاٽ وهڪرو بدلائڻ وقت واري ڇڏي ويندا آهن. اها ايراضي گهٽو ڪري ڇوڙ واري علائقي جي هيٺين پاسي وچ تي هوندي. اهو بندر، شاهبندر کان گهٽو پري ڪونه هوندو. (ڏسو نقشو - III) مان سر ايچ. اليٽ ۽ جنرل ڪننگهام جي ويچارن سان سهمت ڪونه آهيان، جيڪي گهاري سان آباد ٻنڀور کي بارباريڪان سمجهن ٿا (۴٦) . هيءُ ماڳ ڇوڙ واري علائقي کان اتر اولهه طرف تي آهي. جنرل ڪننگهام ٻنڀور کي بارباريڪان هن ڪري سمجهي ٿو، جو سنڌس ويساه آهي ته سنڌوءَ جي وچين وهڪري سان مٿي هلي ٻنڀور پهچي وڃبو هو. ائين هيو يا نه، تنهن جو پتو ڪونه آهي. پر پيري پلس جو بيان آهي ته اهڙي ماڳ تي واقع هو، جتي وچين وهڪري ڪانسواءِ ٻه هاڪاري پهچي سگهبو هو. بارباريڪان هڪ بگڙيل لفظ آهي، تنهن کي اڄ واري دور ۾ سڃاڻڻ ۽ ڳولي لهڻ پاڻي ولوڙڻ سمان ٿيندو.

۵ - سٿيا جي راڄڌانيءَ جو نالو مين نگر Mennagara آهي. ٽي هن ماڳ بابت بيان آهي ته بارباريڪان کان ٻنئين پاسي، هڪ ٻيٽ تي واقع آهي. اهو ٻيٽ ڪيترو پري آهي؟ اهو ڪونه ٻڌايو ويو آهي. ايترو سو چيو ويو آهي ته ساموئڊي ٻيڙا بارباريڪان ۾ اچي لنگر هڻندا هئا. ان کان پوءِ جهاز سارو لڏيل مال درياهي ٻيڙين وسيلي راڄڌاني ويندو هو. هن حقيقت مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته "مين نگر" سنڌوءَ جي ڇوڙ واري بندر بارباريڪان کان گهٽو پري ڪونه هو. لئسن (انڊسڪي آلٽرٽر مسڪنڊي (Indische Alter thumskunde) مذڪوره راڄڌاني کي سيوهڻ کان ٽيهه ميل اتر طرف ٻڌائي ٿو، جيڪا اعتبار جوڳي ڳالهه ڪانه آهي. سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي بندر کان وٺي هن ماڳ تائين واپاري مال پهچڻ ۾ ڇهه هفتا لڳي ويندا. هن ماڳ جي تعين ڪرڻ ۾ هن ٽالمي جي مقرر ڪيل ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ

کان ڪم ورتو آهي، جن ڪيس گمراهه ڪري ڇڏيو آهي. جنرل ڪننگهام ان راڄڌاني کي ٺٽو سمجهي ٿو. هيءُ ماڳ گهڻي وقت تائين سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي راڄڌاني رهيو آهي، پر جنرل ڪننگهام غلط سڃاڻپ ڪرڻ جو ماهر آهي. مين نگر جو ماڳ ٺٽي واري ويڪرائي ڦاڪ ۾ موجود آهي، پر ٺٽو نہ آهي ، سا امڪاني ڳالهہ ضرور آهي پر، جنرل ڪننگهام جي چوڻ موجب ان کي ٺٽو سمجهڻ بلڪل غلط ٿيندو . سندس پهريون ويچار اهو آهي تہ ٺٽو عرب جاگرافيدانن واري منجباري Manajabari آهي . منجباري کان پوءِ ڪيس مندباري Mandabari سڏي ٿو. ان کان بعد چوي ٿو تہ مندس Mands ۽ منس Mins ساڳي شيءِ آهي. اهڙيءَ ريت اڳي هلي بحث هن نتيجي تي پهچي ٿو تہ منجباري Manjabari مين نگر Minnagara ۽ ٺٽو، سيئي هڪئي شهر جا نالا آهن. جنرل ڪننگهام ٺٽي کي منجباري سمجهي ظاهر ظهور غلطي ڪري ٿو، جنهن کي ايندڙ باب ۾ واضح ڪيو ويندو، جنهنجو پوئين دور سان واسطو آهي. مين نگر جي ماڳ بابت پنهنجي طرفان ڪو امڪاني ڦاڪ بہ ظاهر ڪري ڪونہ ٿا سگهون. انهي ڪري جو "پيريپلس" بہ هن مامري ۾ اڻ چٽو ۽ منجهيل ڏسجي ٿو. مان هن مسئلي کي جيئن آهي، تيئن ڇڏڻ گهران ٿو. ڪتاب جي لکڻهار کان ڪنهن اتفاقي غلطيءَ سبب هن شهر بابت ڪجهہ لکڻ وسري ويو آهي (۴۷) .

هاڻي اسان کي ڇوڙ واري علائقي سان لاڳاپيل ڪن ٻين احوالن ڏانهن اچڻ گهرجي ، جيڪي ٽالمي جي جاگرافيءَ ۾ لکيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مذڪوره ڪتاب اسان کي ٻي صدي عيسويءَ سان لاڳاپيل معلومات بابت ڄاڻ ڏئي ٿو. هن ڪتاب ۾ ڏنل حقيقتن کي پڙهڻ کانپوءِ بہ ڇڻ ڪنهن ڪوٽ جي لڪا پئي ٿي ۽ ماٿهو پاڻ کي ڪجهہ اُجيو پيو پائيندو. اها اهڙي اوٽائي آهي، جيڪا شهرن جي نالن جي ڏکي پنوتري ڏئي

پوري ڪري نہ ٿي سگھجي ۽ شهر بہ اهڙا آهن، جو اهي اڄ سڃاڻي بہ ڪونہ ٿا سگھجن ، توڙي جو انهن جي ڏکڻائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ بہ ڏني وئي آهي. هيءُ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ سنڌو ماٿري واري هيٺئين علائقي کي انڊو سٿيا (سنڌو سٿيا) ٦ - ٻ سڏيو ويندو هو. وڌيڪ ٻڌائي ٿو تہ اهو ٻن حصن ۾ ورهايل هو. جن مان هڪ پٽالاٽي يا ڇوڙ وارو حصو ۽ ٻيو ان کان مٿان آبيڙيا Abiria نالي علائقو هوندو هو. هيءُ "پيري پلس" جي هن بيان جي بہ تصديق ڪري ٿو تہ ڇوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جا ست ڦاٽ هئا، جن جا نالا هو هن ريت ڏئي ٿو.

(Lib Vii . cap.i. Sect2)

(١) سنڌوءَ جي صفا اولاهين ڇوڙ جو نالو ساگاپا Sagapa هو.

(٢) ٻئي ڇوڙ جو نالو سنٿن Sinthon هو.

(٣) ٽئين کي ڪِري سائون Chry Soun سڏيو ويندو هو.

(۴) چوٿين جو نانءُ ڪارِي فران Carifaraon هو.

(۵) پنجون ساپرا Sapara

(٦) ڇهون سابالائسا Sabalaessa هو.

(٧) ستين کي لوڻي ٻارِي Loni barai چيو ويندو هو.

موجوده دور جي سنڌوءَ جي ڦاٽن مان ڪنهن جو بہ نالو مٿي لکيل ڦاٽن سان هڪ جهڙائي ڪونہ ٿو رکي. هن حقيقت تي ويچار ڪري اچرج ٿئي ٿو تہ ڇوڙ واري علائقي اندر سنڌوءَ جا ڇوڙ ويرو تار متبا ستبا رهن ٿا. پراڻا ڇوڙ پنهنجي نالن سان گم ٿي وڃن ٿا ۽ سندن جاءِ تي نوان ڇوڙ نون نالن سان پيدا ٿيندا رهن ٿا. جيڪي گهٽو ڪري هڪ صديءَ سان لاڳاپيل ڇوڙ ٻيءَ صديءَ ۾ وسري وڃن ٿا. پر ساگاپا ۽ لوڻي ٻاري جن مان هڪ صفا اولهہ ۾ ۽ ٻيو صفا اوڀر ۾

موجود هو، سي جدا جدا " گهاري" ۽ "ڪوري" جي نالن سان سڃاتي سگهجن ٿا. گهارو يا گهارا هڪ سنڌي لفظ آهي، جنهنجي معني ڪاري يا ڪريڪ Creek آهي. هن ڇوڙ تي پراڻي نالي کان پوءِ گهاري جو نالو پيو آهي. ڇاڪاڻ ته جڏهن هن ڇوڙ جو سنڌوءَ سان سُبنڌ نه رهيو ته سامونڊي پاڻي منجهس ڏوڪي چڙهي آيو هوندو. سنٿن Sinthon البت سنڌوءَ جو نالو آهي، جيڪو هن درياهه تي آرين رکيو هو. "لوڻي باري" وارو نالو منهنجي ويچار ۾ هن علائقي جي طبعي جاگرافي Physiographical سان واسطو رکي ٿو. هيءَ سوال پنهنجي سياءَ مطابق ڏاڍو دلچسپ به آهي. لئسن (I.A.I - ٩٧- حاشيه ٢)جاگرافي جي هڪ عالم رِٽر Ritter جو حوالو ڏنو آهي، جنهن جي سند جي آڌار تي هو يقين سان چوي ٿو ته "پراڻ" وهڪري جو اصل نالو لوڻي هو. ان ڪري لوڻي باري وارو ڇوڙ ان حقيقت ڏانهن اشارو آهي. مان پڪ سان چئي سگهان ٿو ته مسٽر رِٽر جو ويچار غلط آهي. هن صاحب پراڻ وهڪري کي لوڻي Luni or Loni سان گڏائي وچڙائي ڇڏيو آهي. ان جو اصلي نالو لواڻي Lawani يا لوڻياڻي يعني Saline آهي. هيءَ نئن راڄپوتانا سان وسطو رکي ٿي ۽ به سو ميل هلي ڪڇ جي رڻ ۾ اتر اوڀر ڪنڊ کان داخل ٿئي ٿي. باري سنڌي لفظ جي پڇاڙي آهي. جهڙيءَ ريت گهوڙا باري آهي. هي گهوڙا ڦاٽ وارو ٿاڪ آهي، جيڪو ڇوڙ جي وچ واري علائقي سان واسطو رکي ٿو. اهڙي ريت سنڌ جي وچولي جي شهر شهدادپور پرسان هُرباري Hurbari نالي هڪ ماڳ آهي. لوڻي باريءَ جو به مطلب مفهوم اهو ٿيندو ته اهو ڦاٽ جنهن سان لوڻيءَ وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪيو. جيڪڏهن حقيقت ائين آهي، جيئن بيان ڪئي اٿم ته لوڻي ڪڇ جي رڻ جي اتر اوڀر ڪنڊ کان داخل ٿي، ڏکڻ اولهه طرف کان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هوندي. پر هاڻي صورت حال اها آهي جو رڻ ۾ لوڻي جي وهڪري جو نالو نشان به نظر ڪونه ايندو. سندس

پاڻي هتي رڻ جي ڊوري ۾ ٿوري پنڌ تائين پکڙجي ويندو آهي ۽ ٿوري وقت کانپوءِ واري ڇُهي ويندي آهي. ڌرتي جي ڌُڏڻ وقت جڏهن رڻ جي ڌرتيءَ جو مٿاڇرو مٿي اُڀري آيو ته لوڻي جي وهڪري جا پراڻا پيٽ به ميسارجي ختم ٿي ويا. پر سمجهه ۾ ائين اچي رهيو آهي ته پوئين دور جي پيٽ ۾ قديم زماني ۾ هن ۾ تمام گهڻو پاڻي ايندو هو. ان جو سبب ڇا هو؟ تنهن جو پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي.

سنڌوءَ جي ڪنار سان موجود، جن شهرن جو ٽالمي ذڪر ڪيو آهي، انهن مان هڪ " بين نگر" Binagara به آهي. ٿي سگهي ٿو ته هي آثارو ڪرڻ واري جي غلطي هجي ۽ اصل ۾ " مين نگر" -Min nagara شهر هجي . هن شهر جو خاص ڏس پتو ڪونه ڏنو ويو آهي، فقط انهن شهرن جي ڏکڻي پنوتريءَ ۾لکيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪي سنڌوءَ جي ڪنڌي سان وسندڙ ڏيکاريا ويا آهن. سندس ويڪرائي ۽ ڊگهائي ڦاڪ ڪي به ڏڪي تي ڏيکاريو ويو آهي- پٽالا ۽ باربارِي (ٿي سگهي ٿو ته هي شهر پيري پلس وارو باربارِيڪان هجي) جا شهر درياهي پيٽن تي آباد آهن. ان جو مطلب اِهو آهي ته اهي ٻئي شهر ڇوڙ واري علائقي ۾ موجود هئا. پر اهي سمنڊ کان ڪيترو پري هئا؟ سو ڪونه ٻڌايو ويو آهي. ٽالمي پٽالا بابت احوال سڪندر جي مورخن تان ڪنيان آهن، پر جڏهن هو پنهنجي جاگرافي لکي رهيو هو، ته سنڌو سڪندر واري دور کان گهڻو اڳتي سمنڊ طرف ۽ الهندي طرف سرڪي ويو هو ۽ ڇوڙ واڙي علائقي جي راجڌاني پٽالا ان وقت ناس ٿي چڪو هو.

نوٽ: سنڌوءَ جي ڇوڙ بابت ٽالمي جا ڏنل به ٽي حوالا هن ڪتاب جي پوئين پاڱي ۾ ڏسندا.

باب چوٿون

چوڙ وارو علائقو

قديم مشرقي مورخن جي حوالن جي روشنيءَ ۾

اسان وقت جي ڌارا سان هيٺ لهورا لڙهندا اچي ڇهينءَ ۽ ستينءَ صديءَ ۾ پهچون ٿا ۽ مشرق جي مصنفن جي واتان سنڌو ماتريءَ بابت ٻه چار ٻول ٻڌڻ شروع ڪيون ٿا. هن دور ڪان وٺي، سنڌوءَ جي ڪنارن سان موجود هڪ وسيع علائقي کي جيڪو ڪنهن دور ۾ وڏندو ۽ ڪنهن دور ۾ گهٽبو رهي ٿو، سنڌ جي نالي سڏبو ٻڌون ٿا. هيءَ ملڪ ان درياهه جي نالي سان لاڳاپيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن کي آريا سنڌوءَ جي نالي سڏيندا هئا.

سنڌ بابت جيڪو پهريون ڪتاب اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو چين ولايت جي ٻڌيڪشو شين سٽنگ Huen Tasng جو لِکيل آهي . سندس ڪتاب جو نالو سي- يو - ڪي آهي جنهنجي معني آهي" مغربي دنيا جو تاريخي دستاويز

Record of Western World" ايم- استانسلاس جولين M.StanislasJulein ان ڪتاب جو ترجمو ڪري ان کي يورپ ۾ متعارف ڪرايو. تازو سرگواسي پروفيسر Beal (٤٨) ٻه ان جو ترجمو ڪيو آهي. ڪتاب جي لکڻهار سنه - ٦٢٩ - ٦٤٥ دوران هندستان جو سفر ڪيو، تَنهنجو احوال قلمبند ڪيو آهي. پنهنجي سفر جي پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ هو سنڌ جي ڪنهن ڀاڱي ۾ به اچي نڪتو هو. هن جي

دور تي ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ وارن جو چوڻ آهي ته هو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي مان لنگهيو هو. پهريائين منهنجو خيال به اهڙوئي هو. پر جڏهن پروفيسر بيل Beal جي ترجمي وسيلي - سي - يو- ڪي جو مطالعو ڪيم ته پنهنجا خيال بدلائڻا پيا.

سي - يو - ڪي ۾ سنڌ بابت جيڪي حوالا موجود آهن، سي سنڌ جي معلومات جي ڏس ۾ نراس ڪن ٿا . حقيقت ۾ شين سئنگ Huen Tasng جي سنڌ اها آهي، جيڪا تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ موجود ئي ڪانه آهي. هن ملڪ بابت سندس بيان ڪيل حقيقتون سندس همعصر تاريخ (تاريخ هندو سنڌ) ۾ بيان ٿيل حقيقتن سان سهمت ڪونه آهن، جنهنجو بيان اڳتي ايندو. هي لکٽهار راڄڌاني ڪي سنڌوءَ جي الهندي ڪناري لکي ٿو. پرحقيقت اها آهي ته اها سنڌوءَ جي اپرندي ڪنار سان ئي هن نگر جا ٿَرڙَ ۽ سنڌوءَ جو ڏکهو سڪل پيٽ، هن سچائيءَ کي هتي ڏيڻ لاءِ ڪهڻا آهن. هيءُ لکٽهار هن شهر کي پي - شين -پو - پوُ - لو Pi-shen - po-pu- lo سڏي ٿو. چين جا عالم هن کي وچاوا پرُ Vivhava Pur يا وَسماپور Vasma pur يا بالما پور Balmapur سڏين ٿا جڏهن ته جنرل ڪننگهام وري چين جي اچارن کي نظر انداز ڪري آبي جانواپور (۴۹) Abhi janwa pur سمجهي ٿو. سنڌ ۾ اهي نالا اوپرا ۽ اڻ ڀُنيا آهن. ڪنهن به تاريخ ۾ اهڙا نالا موجود ئي ڪونه آهن. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته رڳو اسان کي منجهائڻ لاءِ اهو ماٺڊاڻ مچايو ويو آهي. اهو مامرو ته رهندو.به منجهي پوي ٿو، جڏهن شين سئنگ اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌ جي راڄڌاني کان ملتان فقط " نوسو، لي Liorso" يعني هڪ سو پنجاهه ميل پري ۽ ان کان اپرندي طرف آهي. پر حقيقت ۾ اهو ٻه سو پنجاهه ميل پري ۽ سندس اتر آهي. سيني کان وڏيڪ سندس غلط بيان هيءُ به آهي ته سنڌ جو راجا سودر (سوُ - تو - لو- Shu-to-lo) آهي. پر اسان

کي مٿي بيان ڪيل تاريخ وسيلي پتو پوي ٿو ته ان زماني (٦٤١ع ڌاران) برهمڻ راجا سنڌ تي حڪمراني ڪري رهيو هو. جڏهن هو ٻڌ ڀڪشو سيلاني ، سنڌ جو سفر ڪري رهيو هو، ته هن ڳالهه جا به ڪجهه اهڃاڻ ملن ٿا، ته سندس دور ۾ سنڌ ڪيترو وسيع هئي. هو لکي ٿو ته" هتي لوڻ تمام گهڻو آهي. هڪڙو لوڻ ته شنگرف جهڙو ڳاڙهو، ڪو اڇو، ته ڪو وري ڪارو آهي ۽ ڪو وري جابلو لوڻ به آهي (سي - يو- ڪي - II 272) . هن بيان مان هيءَ حقيقت ظاهر ٿي پوي ٿي ته "شين سٽنگ" جي دور واري سنڌ ۾ Salt Range نمڪ سر ياڪوه جد وارا علائقا به شامل هئا. ڇاڪاڻ ته سنڌو ماٿريءَ جي هيٺين علائقي ۾ ڪٿي به لوڻ وارو جبل موجود ڪونه آهي. ڪنهن دور ۾ سنڌ جو اتريون ڏنگ انهن حدن تائين به وڃي پهچندو هو. جنهن زماني ۾ هي ٻڌ سيلاني هندستان جو سير سفر ڪري رهيو هو، تنهن زماني۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪمران ڇچ، باغين هٿان ملتان فتح ڪري پيهر سنڌ سان ملائي ڇڏيو هو. ان دور ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ الور هو. هي "تاريخ ِهندو سنڌ" جو بيان آهي. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي، پي - شين - پُولو کي ديره جات واري علائقي ۾ ڳولڻ گهرجي . جيڪڏهن هڪ سو پنجاهه ميل ملتان کان اولهه طرف سفر ڪبو، ته سليمان جبل کان اولهه طرف هليو وڃبو . شين سٽنگ جيئن پين جاين تي غلطي ڪئي آهي، تيئن هتي به سندس غلطي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. دراصل ڪيس "اوپر" بدران ڏکڻ لکڻ کپندو هو (٥٠)

اهو سوال ته شين سٽنگ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي جي ياترا ڪئي، سو به اسان کي منجهيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڇاڪاڻ ته جنهن ماڳ کي هو او - ٽين - پو - چي - لو O-tin-Po- Chi- lo سڏي ٿو، تنهن کي پروفيسر بيل آتينا باڪيلا Atyanabakela سڏي ٿو، پر ان جو وڌيڪ تفصيل وغيره ڪونه ٿو ڏئي. شهر جو اهڙو نالو ڪنهن به اڳي ٻڌو

سٽيو ڪونہ آهي. پروفيسر نراس تي ڳالهہ کي ان ڪري اڌ ۾ ڇڏي ڏنو آهي، ڇاڪاڻ جو هن، اهڙن شهرن کي سچاڻ جا جتن اڳي بہ ڪيا هئا، پر سوپارو ڪونہ ٿيو هو. شين سئنگ مالوا کان ٿيندو ڪي - چا Kie- cha ملڪ پهتو، جيڪو اتان کان تي سو لي يا پنجاهہ ميل پري هو. پروفيسر بيل هنکي ڪڇ ملڪ سمجهي ٿو. توڙي جو کيدا Kheda کي ڪي - چا جي برابر ڄاڻي ٿو. هو اسان کي ٻڌائي ٿو تہ "کيدا" هڪ شهر جو نالو آهي (انگريز جيڪي " د" جو اچار تارونءَ مان ڪڍي نہ سگهندا، سي هن شهر کي ڪئرا Kaira سڏيندا آهن) پر ڪي چا ملڪ جي نالي سان واسطو رکي ٿو. اُن ڪارڻ ٿورو پري ڪڇ ملڪ کي ڪي چا سمجهي ٿو. سندس اهو ئي مَخصوص نقطہ ء نظر آهي. مان پوري ويساهہ سان چئي سگهان ٿو تہ هو پنهنجي هن ويچار ۾ بلڪل غلط آهي. حقيقت اها آهي تہ کيدا، گجرات جي هڪ قديم صوبي جو نالو هوندو هو. ان علائقي جي مکيہ شهر جو نالو بہ کيدا هوندو هو. ان علائقي جي اوڀارين سرحد مالوا کان پنجاهہ ميل پري هجي تہ ڪئٽ ڪونهي ڪو "(کيدا هاڻي انگريز سرڪار جو هڪ ضلعو آهي. سندس پکيڙ ايتري وسيع ڪا نہ آهي). مالوا جي اولاهين سرحد کان ڪڇ جو ملڪ گهٽ ۾ گهٽ ٻارهن سو لي Li ٿيندو . پروفيسر بيل جو هن حقيقت ڏانهن شايد خيال ڪونہ ويو آهي . جيڪڏهن سندس خيال ان طرف وڃي ها، تہ حقيقت بيان ڪرڻ مهل ضرور هبڪي ها. ڪيس ڏيهي ڄاڻ بہ گهٽ هئي. نہ تہ هن حقيقت کي ضرور سمجهي ها، تہ ماڳن سچاڻ بابت سندس بيان سچائيءَ جي ابتڙ آهن. شين سئنگ ٻڌائي ٿو تہ " ڪي- چا ۾ ماڻهن جو انگ ججهو آهي. هو سکيا ستابا ۽ رِيان ڪيان آهن. هيءُ مالوا جو ڏن پيرو آهي. ٻنهي ملڪن جي آبهوا، ۽ پيداوار ساڳي آهي. " مالوا لاءِ ٻڌائي ٿو تہ ،"هتان جي زمين ڏاڍي ڀلي آهي ۽ پوکون سٺيون ٿِينديون آهن. تنهن زماني ۾ ڪي - چا ۾ ماڻهن

جو ججهو انگ آباد هوندو هو. زمينون سنيون ۽ پوکون ڀليون لهنديون هيون. هاڻي به ڪيدا واري علائقي ۾ ماڻهو جام ۽ ڀنيون سنيون آهن، تنهن ڪري فصل ڀلا ٿيندا آهن. پر ڪنهن به دور ۾ ڪڇ لاءِ اها ڳالهه چوڻ ڪلڻ جهڙي ٿيندي. حقيقت اها آهي ته شين سيئنگ ان علائقي جو بيان ته ڪڇ کان ماڳهن مختلف ڪيو آهي ۽ اهي حقيقتون ته اجا سوڌو قائم آهن جيڪي اکين سان ڏسي سگهجن ٿيون. هيءَ ڳالهه پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته سنڌ جي راڄڌاني جي نالي جيان، او - ٽين - پو- چي لو ماڳ بابت به ڪجهه ٻڌائي ڪونه ٿو سگهجي - جنهن جي معني ڪڇ آهي. چوي ٿو ته ”مکيه شهر کي - ٽسي - شي - فا- لو - - Khie - tsi - shi - fa - lo آهي. جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ڪوٽشوارا Kotishwara آهي ، جنهن کي گهٽي وقت کان وٺي ڪوٽشــوا Kot-ish war ۽ ڪوٽيسر (۵۱) Kote Sar سڏيو وڃي ٿو“ اهو سنڌوءَ جي ڪنار ۽ سمنڊ جي ڪناري سان آباد آهي. سانگي سان هن ڳالهه جو به واڌارو ڪندو هلان ته منجهس اجا مهيشور Maheshvar جو مندر قائم آهي ۽ پاشوپتا Pashupata فرقي وارا ائين ساڳيءَ ريت اتي پوڄا پاٺ ڪندا آهن، جيئن چين جي هن سيلانيءَ يڪشو جي زماني ۾ ڪندا هئا. وري چوي ٿو ته ” اتي ڪوبه حڪمران وغيره ڪونه آهي. سنڌ جي راجا جي ماتحت آهن.. زمين هيٺاهين ۽ سم سيڪَ واري آهي. ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي لوڻ جا تهه جميل ڏسڻ ۾ پيا ايندا. چوڌس جهنگلي ٻوٽن جي اوڙ پڙي پسبي ۽ زمين گهڻو ڪري برپٽ ۽ غيرآباد آهي (سي يو ڪي II ٢٧٦). هيءَ اسان کي پڌري پٽ ڪڇ جو بيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو . شين سيئنگ ملڪ جو نالو اڻ لکو ڏنو آهي. پر اسان سمجهون ٿا ته اهو ڪڇ آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ڌرتي جو مٿاڇرو هيٺاهون، سم ۽ سيڪ وارو ٻڌايو وڃي ٿو. اڃرج جهڙي ڳالهه اها آهي ته پروفيسر بيل جهڙي ماڻهوءَ سچاڻپ جي اهڙي بيان کي ڌيان ۾ ڪونه رکيو آهي.

شين سئنگ اڳتي هلي ٻڌائي ٿو ته " او ٿين - پو - شي - لو جي ملڪ کي ڇڏي، ست سو يا ڪجهه وڌيڪ لي پنڌ تي اتر طرف پي - ٿو-شي - لو Pi-to- shi - Lo جي ملڪ ۾ پهچبو. پروفيسر بيل هن کي پٽاشيلا جو ملڪ چوي ٿو. جنرل ڪننگهام جو خيال آهي ته اهو پٽالا آهي، جنهن کي هو حيدرآباد سمجهي ٿو. ڪوٽيسر کان حيدرآباد جو فاصلو ست سو لي يا هڪ سو سترهن ميل ٿئي ٿو. ڪوٽيسر کان مٿان جيڪو طرف ڏيکاريو وڃي ٿو، سو به ذري گهٽ اتر آهي. پر هتي هڪ نُڪتو ويچارڻ لائق آهي ته اهو ماڳ جنهن کي هو، پي - ٿو - شي - لو سڏي ٿو، سو حيدرآباد کان گهڻو اوپر ڏس تي اڏيل هو. هن ٻڌ ياتريءَ جي عادت رهي آهي، ته جڏهن به هن ڪو وڏو درياهه اڪريو آهي، ته ان جو ذڪر ضرور ڪيو اٿائين. اهڙيءَ ريت جڏهن هو گنگا ۽ نربدا پار ڪري ٿو. ته ان جو به بيان ڪري ٿو. جڏهن سنڌ اڪري ٿو ۽ وري ان کي موٽي پار ڪري ٿو ته اهڙو ذڪر پنهنجي ڪتاب ۾ ضرور قلمبند ڪري ٿو. سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿيڻ ۽ ان کي الوداع چوڻ، به لکڻ کان ڪونه ٿو وساري. اها هڪ فطري ڳالهه آهي ته جيڪڏهن هو سنڌو اڪري پي - ٿو-شي - لو پهچي ها، ته اهڙو بيان ڪتاب ۾ ضرور لکي ها ۽ سنڌوءَ کي پار ڪرڻ کان سواءِ حيدرآباد جي ماڳن تائين پهچي ڪونه سگهي ها. ان کان علاوه ڪيس ڪوري ڪاري ۽ درياهه جو مڪيه وهڪرو پڻ پار ڪرڻو پوي ها، جنهن ۾ ڪيس ڪيترا ڪلاڪ لڳي وڃن ها (٥٢) . پر اهڙيءَ حقيقت بابت ڪو بيان ڪونه ٿو ملي ته هو پي - ٿو - شي - لو ڏانهن ويندي سنڌو اڪريو هو. ان ڪري انومان اهو آهي ته مذڪوره ماڳ ائين ساڄيءَ طرف هو، جيئن او - ٿين - پو - چي - لو، هو. يعني ٻئي سنڌوءَ جي اوڀارئين طرف هئا. سوال اهو آهي ته ان ماڳ کي ڪٿي هجڻ کپي؟ فاصلو به ست سو لي ٻڌايو وڃي ٿو. پر هي ٻڌ ياتري پنهنجي تڪل ۽ پريشان طبيعت مطابق هميشه جيان هتي

بہ ڇنيءَ ريت اهو ڪونہ ٿو ٻڌائي تہ هن پنهنجي سفر جي شروعات ڪٿان ڪئي؟ تنهن ڪري پي - ٿو - شي - لو (۵۳) جي ماڳن ڪي لهڻ واسطي ڪٿي ڪٿي جاڪوڙڻ ڪپي، تنهن جو اندازو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. جيتريقدر شين سئنگ جي ٻڌايل فاصلي جو تعلق آهي، تہ هو اسان کي فاصلي جو ماپو ٿلهي ليکي ٻڌائي ٿو ۽ سون ۽ هزارن لي ڪان تہ هيٺ لهيئي ڪونہ ٿو. اهو سمجهڻ نہ گهرجي تہ هو اسان کي ڪنهن وڏي فاصلي جا انگ اکر ٻڌائڻ ٿو گهري، جنهنجو عام ماپو تي سو ڳڙ هو ۽ اهو ان وقت جي معيار مطابق هو. ان سان گڏ قديم زماني ۾ پنڌ جو ماپو هڪ ڏينهن جي طئي ڪيل فاصلي مطابق ڪٿيو ويندو هو، جيڪو چينين مطابق هڪ سو لِي يا انگريزي سورنهن ميلن جي (۵۴) برابر هو. ان نقطہ نظر مطابق اسان کي هيءُ ستن ڏينهن جو پنڌ سمجهڻ گهرجي شين سئنگ بہ پنهنجي سفر ۾ طئي ڪيل فاصلي کي انهيءَ مفهوم ۾ لکيو آهي. اهو مفهوم ٻين تائين پهچائڻ واسطي ڪو اڻ ڇتو ڪونہ آهي جنهن کي واضح ڪري سمجهائي. ڪڏهن وري ائين بہ ٿيندو آهي جو ڪنهن سفر ۾ ڏينهن جو سراسري پنڌ وڏي ويندو آهي، بعضي ٻيٽو بہ ٿي ويندو آهي. اهڙي قسم جو سفر خاص طور تي اهڙن علائقن وچان ڪيو ويندو آهي، جتي پاڻيءَ جي اڻاٺ هوندي آهي ڪٿي ترسڻ ڪان سواءِ لڳاتار سفر جاري رکيو ويندو آهي. پر پوءِ بہ فاصلي ڪٿڻ وقت ويسر ڪان يا روايتي طور عام ڏينهن وارو سفر ڏيان ۾ آڻي لکيو ويندو آهي. خاص طور تي هن سفر ۾ بہ ائين ئي ٿيو آهي. هيءُ ٻڌ ياتري جيڏانهن بہ ويو آهي، تہ ڪنهن نہ ڪنهن ويران علائقي مان سندس گذر ٿيو آهي. پي - ٿو - شي - لو سان هڪ جهڙائي رکندڙ شهر پٽاشيلا تي ڪو نہ ٿو سگهي. چيني ٻوليءَ جو اهو اچار ٻيداسر Beda-sir ۽ پٽاسر Pitasir (۵۵) سان ميل کائي ٿو. سِر يا سَر جي پڇاڙين وارا نالا مارواڙ، عمرڪوٽ ۽ ڪڇ جي رڻ جي وچ تي سنڌ جي " ڊِٿَ"

واري علائقي ۾ به گهٽا آهن ، جتان جا رهاڪو مارواڙ سان لاڳاپو رکن ٿا ۽ سياسي طور گهڻو وقت به هن صوبي سان واڳيل رهيا آهن. ان شهر جي ٿاڪن ۽ ٺاٺن کي هن علائقي ۾ ووڙڻ گهرجي، جنهن کي چين جي پڌ ياتري يي - ٿو - شي - لو سڏيو آهي. منهنجو اشارو نگرپارڪر واري علائقي ڏانهن آهي، جيڪو هڪ تاريخي قديم ماڳ آهي ۽ جنهن جي ڳولا لاءِ اسان هيڏانهن هوڏانهن جاکوڙي رهيا آهيون (٥٦) ٿي سگهي ٿو ته اهو عمر ڪوٽ واري ايراضي ۾ هجي، جنهن کي ڪنهن زماني ۾ امرڪوٽ به سڏيو ويندو هو. اهو به امڪان آهي ته اها جوءِ ان ڪان اولهه پرو ميرپور خاص واري پرڳڻي ۾ هجي يا وري ان ڪان به ٿورو ڏکڻ آهل. اوپر سنڌ جو هيءُ پيچاڙيءَ وارو پاڳو ان زماني ۾ وڏيڪ آباد هوندو هو ۽ منجهس انساني آبادي به ڳتيل هوندي ۽ يي - ٿو - شي - لو واري جُوءِ، جنهنجي اهڙي وصف بيان ڪئي وَيي ٿي، سو ڏٺ واري علائقي کان وڏيڪ آباد هو. شين سٽنگ يي - ٿوشي - لو کان ٿي سو لي پنڌ ڪري او-فان' چا O - fan - cha پهتو، جيڪو اتان اتر- اوپر ڏس تي هو. هن چيني اچار جي شهر جي نالي برابر آواند شهر Awanda پڌايو ويچي ٿو . پر ان سان گڏ شڪ جو اظهار به ڪيو ويچي ٿو. مان سمجهان ٿو ته هن شهر بابت ڪوبه پتو پرو پئجي ڪونه سگهيو آهي، ٿي سگهي ٿو ته اهو شهر خيرپور جي حدن ۾ هجي . جنرل ڪننگهام او - فان - چا کي برهمڻ آباد سمجهي ٿو، تورڙي جو اوفانچا کي ڪنهن علائقي جي راڄڌاني ڪري به ڪونه لکيو ويو آهي. سندس ڏنل اهڙين ثابتين کي مان اڻپورو سمجهان ٿو. مون کي هن ڳالهه جو پورو يقين آهي ته مٿي بيان ڪيل ٽيئي پن علائقن جيان هي علائقو به سنڌ جي ماتحت هو. انهن ٽنهين مان هرهڪ علائقي لاءِ چيو ويچي ٿو ته ڪنهنجو به حڪمران ، راجا ڪونه هو. پر ٽئي سنڌ جا ڏن پرو هئا. هيءَ حقيقت ڪيچ سان ته نهڪي اچي ٿي. هن پڌ ياتري کان ستر سال

پوءِ اتفاقي طور تي اسان کي عربن جي فتح سان لاڳاپيل هڪ ڪتاب، ”تاريخ هندو سنڌ“ وسيلي اهڙي معلومات ملي وڃي ٿي، ته مذڪوره دور ۾ ڪيچ سنڌ سان شامل هو. هتي اسان ٻڌ ياترين کي آسرو نام جو ڇٽي، ڏار ٿيون ٿا. امڪان اهو آهي ته ان دور ۾ سنڌ جو سياسي وايو منڊل ڪجهه وڳوڙي هو. اڳئين گهراڻي جي سياسي سگهه پڇاڙي تي پهتي هئي. هڪ هاٿو ۽ ڊوهو راجا سنڌ جي سياست جو واڳ ڌڻي ٿيو هو. اهڙيون وارتائون تاريخن ۾ به موجود آهن. سنڌوءَ جي ڪنار سان لاڳو علائقي جو پاسو ڏٺي سنڌ جي اهم ۽ وڏي شهر برهمڻ آباد کان، هو ٻڌ ياتري سياري جي سج جيان لڙي لنگهي هليو ويو هو، (6) جيڪو درياهه جي ڪنڌيءَ سان آباد هو. اهو سمجهڻ ته هو موجوده حيدرآباد جي اوسي پاسي واري علائقي مان به گذريو هو، تنهن ڳالهه جو ڪو امڪان ڪونه آهي. هيءَ سوچ ويچار ڪان ئي ٻاهر ڳالهه آهي، ته هو نيرون جهڙي غير اهم ۽ معمولي قلعي کي ڏسڻ واسطي ڪوهن تان ڪهي اوڏانهن ويو هوندو، جيڪو تنهن زماني ۾ ان ماڳن وٽ هو، جتي اڳين صديءَ ۾ حيدرآباد جو قلعو جوڙايو ويو آهي. جيڪڏهن اسان ٻاڳي تي پيرو کڻي سندس پيچرن جو پتو لڳايون ۽ سنڌوءَ سان آباد ملڪن سان سندس گسن کي ووڙي ڏسون، ته هوند ان دور جي معلومات جا املهه موتي ملي پون. پر سندس اجاين ڳالهين، پنڌن پيچرن جي غلط بيانن ۽ ٿاڪن ٽانڻ جي غلط نالن اهڙين ڳالهين کي ناممڪن بڻائي ڇڏيو آهي .

اسان هاڻي ڪجهه پوئين دور ڏانهن اچون ٿا. هن دور ۾ ڄاڻ ڇٽي ۽ ڪجهه وستار سان ملي ٿي ۽ ان ڄاڻ جا ذريعا قديم مسلمان مورخ آهن.

تاريخ هندو سنڌ، هتان جو ڏيهي ، دلچسپ ۽ عجيب غريب

ڪتاب آهي. چچ نامون ۾ سنڌ ۾ عربن جي شروعاتي حملن بابت ڄاڻ ڏني ٿو، جن ستين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري هن ملڪ تي پنهنجي حملن جي شروعات ڪئي هئي. اٺين صديءَ جي شروعات ۾ هنن حملا ڪري ملتان کان وٺي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي تائين سڄيءَ سنڌ تي سرسي ڪري ورتي هئي. تيرهين صدي عيسوي جي اڳياڙيءَ ۾ هن ڪتاب جو فارسي زبان ۾ ترجمو محمد بن علي ڪيو، جيڪو عراق جي ڪوفي شهر جو ويٺل هو ۽ اتان هجرت ڪري اچي اچ ۾ ويٺو هو. اصلي ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل هو. هي ڪتاب سنڌ جي فتح کان جلدئي پوءِ ان ماڻهو لکيو هو، جيڪو پاڻ سنڌ خلاف هن ڏکيءَ جنگ ۾ شريڪ هو. هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو انهن هندو راجائن جي احوالن تي مشتمل آهي، جيڪي مسلمانن جي حملن کان گهڻو اڳي سنڌ جا حڪمران هئا. ٻئي نموني سان ائين ڪئي چئجي ته اسلام جي شروعات کان وٺي پوئتي ويندي ڇهين صديءَ جي پوئين اڌ تائين ڪن تاريخي حقيقتن تي روشني وجهي ٿو. ڪتاب جي هن حصي بابت پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته منجهس اهي روايتون به لکيل آهن ، جيڪي هتان جي ڏيهي ماڻهن عربن کي سنڌ فتح ڪرڻ وقت ٻڌايون هيون. ان ڪري اهڙين اجاين ڳالهين به اهميت حاصل ڪري ورتي. هنن ڳالهين مان معلوم ٿئي ٿو ته عربن کي ٻي سود ڳالهين لکڻ جي ڄڻ ته هڪ قسم جي عادت هئي، جو ته سندن اهي سڀ ڳالهيون سچيون نه آهن. اسلام کان اڳي سنڌ ۽ عربن جي تعلقات ۽ سنڌ تي عرب جي حملي کي نهايت سادگيءَ سان بيان ڪيو ويو آهي. سندن اوٿاين ۽ فتحن کي به ساڳئي طريقي سان اجاگر ڪيو ويو آهي. فارسي ترجمي جو اسلوب ائين آهي جيئن سر اليٽ Sir H. elliot بيان ڪيو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان دل تي ڄڻ ڪو خاص اثر پيدا ڪونه ٿو ٿئي. ان ڪتاب جي نقل جا ٻه نسخا منهنجي نظر مان گذريا آهن . ڪن جاين تي اتارو غلط

ڪيو ويو آهي. جنهن جو نتيجو اهو نڪري ٿو جو پڙهندڙ منجهي پوي ٿو. ڪن جاين تي ٽڪرن جا ٽڪرا پڙهڻ جوڳائي نہ آهن. تضاد ۾ ٽڪرائن ڪري ڪتاب جي سَتيا ناس ٿي وئي آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ لکڻهار جيڪي ذريعا ڪتب آندا آهن، سي سائنس سهمت نہ آهن . انهن سيني اوڻاين هوندي بہ چچ نامو ، هڪ قديم تاريخ جي ترجمي جي نقطہ نگاهہ کان هڪ نهايت قيمتي ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ (۵۸) تي عربن جي حملي کان ترت پوءِ هڪ عَرب لکڻهار لکي پورو ڪيو هو. اسلام جي هن شاندار فتحن بابت ٻيو بہ هڪ تفصيلي ڪتاب فتوح البلدان آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ملڪن جي فتحن بابت لکيل ڪتاب، هن ڪتاب جي لکڻهار جو نالو احمد پٽ يحيٰ آهي ۽ البُلاذري جي نالي سان مشهور آهي. هن پنهنجو ڪتاب نائين صدي عيسوي جي پُٺي اڌ ۾ لکيو . مذڪوره ڪتاب ۾ ”فتح سنڌ“ جي عنوان سان هڪ باب آهي. اهو باب عرب فوج جي مختلف مهندارن جي ڪمان هيٺ سنڌ تي ڪيل حملن جي احوالن تي مشتمل آهي. انهن سنڌ تي آخري حملا ڪرڻ کان اڳ ۾ سنڌ جي اولاهينءَ سرحد تي ڪيترا ڀيرا حملا ڪيا هئا. (7) سنڌ جي فتح کان پوءِ مختلف خليفن جي وقت ۾ مقرر ڪيل اميرن جي ايامڪاري ۾ البلاذريءَ جي دور تائين جيڪي بہ واقعا ٿيا، سي چڱيءَ پر هن باب ۾ درج ڪيل آهن. فتح سنڌ وارو باب تاريخي واقعن ۾ گهڻي ڀاڱي چچ نامي سان سهمت آهي، پر چچ نامي جيان گهڻي وستار ۾ ڪونہ ٿو وڃي. جيڪڏهن ڏٺو وڃي تہ هنجو نثر ڏاڍو سولو ۽ لکڻي ڏاڍي سچائي واري، واقعن جي بيان جي هڪ جهڙائي، ائين پيو ڀائنبو تہ ڄڻ ٻنهي جو ذريعو ساڳيو آهي. ٻنهي هڪ يا ٻن جاين تي هڪ ئي ذريعي جا حوالا نقل ڪيا آهن. جيڪڏهن ٻنهي ڪي وڌيءَ سوچ سان پڙهبو، تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ ٻئي پنهنجي پنهنجي الڳ نموني سان لکيل آهن. ٻنهي ۾ واقعن جي هڪ جهڙائي، تاريخي سچائي سان سندن

هڪ جهڙي واسطي ڪري پيدا ٿي آهي. چچ نامي جي حوالن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته ڇهين صدي عيسويءَ ۾ ڇوڙ واري علائقي جي بندر جو نالو ديبل هو. عربن هن سنڌي لفظ کي پنهنجي اچار ۾ ديول ڪري لکيو آهي، جنهنجي معني ٿيندي ڪو مندر. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو ته مذڪوره بندر ديبل ۾ هڪ مندر هو، جنهن جي وڏي عزت ۽ احترام ڪيو ويندو هو. اهو ڪهڙن ٽاڪن ٽاڻن تي هو؟ تنهن جو اڄ ڏس پتو ملڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، پر ڏهين صدي ء جا عرب جاگرافيدان اسان کي ٻڌائن ٿا ته اهو ڇوڙ واري علائقي جي اولهه پاسي هو. آر. ايچ. اليٽ هن بندر کي ڪراچيءَ پرسان سمجهي ٿو ۽ وڏيڪ چوي ٿو ته مندر منهوڙي (۵۹) واري ٻيٽ تي هو. سياويڪ ڳالهه اِها هوندي آهي ته هر عبادت خانو اهڙي ٽاڪ تي ٺاهيو ويندو آهي، جيڪو پهچڻ ۾ سولو هجي. ان ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته مذڪوره مندر ان ٻيٽ تي ڪونه ٺاهيو ويو هوندو. ڳالهه جو ٻيو گر اهو به آهي، ته اهو ٻيٽ مٺي پاڻي کان پورا پنج ميل پري هو. ٻي غلطي هيءَ به ڪري ٿو جو پنهنجي هن ويچار کي ٽيڪي ۽ هٿي ڏيڻ واسطي ديبل جي بندر کي به آٿي اوڏو بيهاري ٿو. هو لکي ٿو " البلاذري ديبل جي اپسمند جو ذڪر ڪيو آهي. " جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته اها هڪ ڇڙتي حقيقت آهي ته اهو ڪراچيءَ وارو اپسمنڊ ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ ته ان ويجهي ڇڪ ۾ رڳو اهو اڪيلو اپسمنڊ آهي. مان اوهان جو ڌيان هن حقيقت ڏانهن ڇڪائيندس، ته بلاذري ائين ڪونه لکيو آهي، پر سندس ترجمي ڪندڙ هڪ فرينچ مسٽر ريناند Mr Reinand اهڙي اپسمنڊ Bay جو ذڪر ڪيو آهي. بلاذري " خورالديبل" Khawrul Daybal جا لفظ ڪتب آندا آهن، جنهن کي ديبل جي ڪاري Creek يا estuary چئي سگهجي ٿو، جنهن جو مسٽر ريناند La Baie de Daybal ترجمو Bay ڪيو آهي (٦٠) بلاذري جي بيان

مطابق ديبل سنڌوءَ جي هڪ ڦاٽ جي ڪنڌيءَ سان وسندڙ هو. هو اسان کي هن کان وڏيڪ ٻي ڪا اهڙي ڄاڻ ڪونه ٿو ڏئي، جنهن مان اسان ان جي صحيح ماڳ جو انومان ڪري سگهون. ڏهين صديءَ جا عرب جاگرافيدان پنهنجي بيانن ۾ منجهيل آهن ۽ ان جي اصلي جاءِ وقوع بابت ڇنيءَ ريت ڪونه ٿا ٻڌائي سگهن. ابن حوقل جي اشڪال البلاد ۾ سنڌ جو نقشو ڏنو ويو آهي (اليٽ -I- ٣٢) اصطخري به پنهنجي ڪتاب ۾ سنڌ جو نقشو ڏنو آهي. انهن ٻنهي تصنيفن ۾ ديبل کي سنڌوءَجي الهندي ڪناري ڏيکاريو ويو آهي. اهو سندس مکيه وهڪرو سمجهڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته ان جا ڦاٽ وغيره ڪونه ڏيکاريا ويا آهن . ساڳئي وقت اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مذڪوره بندر سمنڊ جي ڪناري سان به آهي. پر اهم ڳالهه اها آهي ته بندر کي سمنڊ جي ايترو ويجهو ڏيکاريو ويو آهي، جو سامونڊي طوفان جي ڀهرئين سٽڪي سا ناس ٿي سگهي ٿو. ٻي ڳالهه ته زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ضروري شيون ۽ پاڻي وغيره هتي پري پنڌ تان آندو ويندو هوندو. جيڪڏهن اهو بندر ڇوڙ واري ڪليل سامونڊي ڪناري سان آباد هجي ها، ته ناممڪن ڳالهه ڪانه هئي. ڇوڙ سان لاڳاپيل سيئي بندر سمنڊ کان سورهن کان ٽيهن ميلن تائين وٽيرڪا ۽ درياهه جي ڪنار سان اڏيل هوندا آهن. ڪيٽي بندر انگريزن جي دور سان واسطو رکي ٿو، سو به سمنڊ کان ڏهه ٻارهن ميل ڪن پري آباد آهي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اهو ڏکڻ اولهه واري چوماسي دوران به ٿي پيرا ٻڏي تباهه ٿي ويو آهي. ديبل ڇوڙ واري علائقي جو ڪو گمنام رواجي بندر ڪونه هوندو. منجهس ڪيترين پڪيون جڳهون ۽ ڪچا گهر هوندا ۽ ائين ڪونه هوندو جو جهازن جي مال چاڙهڻ ۽ لاهڻ وقت ماڻهو اچي لڏا لاهي وهنداهوندا. ڏسڻ ۾ ائو اچي ٿو ته جڏهن عربن هيءُ شهر فتح ڪيو ته اهو وڏو شهر هو ۽ سندس چوڌاري هڪ سگهارو قلعو اڏيل هو. ان شهر ۾ نهيل مندر ايڏو

وڏو هو، جو گهيري هيٺ آيل شهر جي ماڻهن جي وڏي انگ هتي اچي پناه ورتي هئي. مندر جي چوڌاري تهيل رهايش گاهن ۾ رهندڙ " سٺ سو سهٽيون داسيون " به فاتحن جي هٿ اچي ويون هيون. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هن بيان کي وڌائي پيش ڪيو ويو آهي ، پر هن حقيقت مان هڪ ڳالهه چٽي ضرور ٿئي ٿي ته مندر جي جڳهه گهٽي ويڪري هئي ۽ سندس پرڳهور به چڱيءَ ريت (٦١) ڪئي ٿي وئي . اسان کي اهو به پڌايو وڃي ٿو ته عراق کان هدايتن ملڻ کان پوءِ هن شهر کي عرب فوج جي حوالي ڪيو ويو ،جن سنڌين جو ڏاڍيءَ بي دردي سان قتلام ڪيو. اهو انساني ڪوس پورا ٽي ڏينهن هليو. هن حقيقت مان اها ثابتي ملي ٿي ته هتي ماڻهن جي آبادي ججهي هئي. بلاذري جو بيان آهي ته، "جڏهن محمد هي شهر فتح ڪيو ته انتظام سنڀالڻ لاءِ هتي چار هزار فوجي رهايائين. پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هيڏو وڏو ۽ مکيه شهر سمنڊ کان پري آباد هوندو، انهي ڊپ کان ته متان سامونڊي طوفان ان کي ٻوڙي ناس ڪري ڇڏي ۽ سنڌ سان ڏيساور جي واپار جي سهوليت واسطي درياه جي ڪنار سان هوندو. ڇاڪاڻ ته ڏيهي تيار مال کي بندر تائين پهچائڻ ۽ ٻاهران آيل مال کي ملڪ جي منڊين تائين رسائڻ لاءِ، ان بندر جو درياه جي ڪنهن وهڪري ڀرسان هجڻ ضروري هو. چوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جي ڦاٽن جو هڪ ڄار پکڙيل هو. منهنجو ويچار آهي ته ديبل گهٽو ڪري سنڌوءَ جي بگهياڙ نالي ڦاٽ جي ساڄي ڪناري تي هو. هن ماڳ وٽ ايندڙ ۽ ملڪ ڏانهن ويندڙ مال کي ڪٺان به پار ٽپائڻ جي گهٽو ڪري ضرورت ڪانه پوندي هئي . يا جيڪڏهن پوندي هوندي ته وڏ ۾ وڏ هڪ ڦاٽ اڪرٽو پوندو هوندو. چوڙ واري علائقي ۾ بگهياڙ جي الهندي ڪناري ڦٽن شهرن مان هڪ اهڙو ماڳ آهي، جيڪو قديم ماڳ ديبل ٿي سگهي ٿو. مذڪوره ڦاٽ ٺٽي نگر کان ڏکڻ –اولهه طرف ويهارو ميل ڪن پري آهي،

(ڏسو نقشو iii). ٺرڙ (ڪنڌر) لاءِ يقين سان چوڻ ته اهو ديبل آهي، تنهن لاءِ ڪا تاريخي ثابتي موجود ڪانه آهي. پر اهڙيون ڏيهي روايتون ضرور موجود آهن، ته اهي قديم ماڳ اهڙي شهر سان واسطو رکن ٿا، جيڪو ڪڏهن پنهنجي اوج تي هو، منجهس واپاري ۽ وقت جي حڪومت جا اعليٰ عملدار رهندا هئا. سندس موجوده نالو ڪڪر بکيرا Kakar Bukera آهي.هيءُ (ڪڪر بکيرا) نالو ڪنهن قبيلي پنيان پيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتان جا رهاڪو وري هن ٿاڪ کي ديهه Deh جي نالي سان به سڏيندا آهن . چاڪاڻ ته هيءُ ماڳ ڪڪر بکيرا ديهه ۾ موجود آهي. چچ نامي ۾ اهو ذڪر ملي ٿو ته هڪ سردار کي ديبل يا ديول جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو. سندس ذاتي خرچ پکي جي پورائي واسطي ديهه بکري Bakri به هنجي حوالي ڪئي وئي هئي (پ-٧). هيءُ لفظ بکيرا جي بگڙيل صورت ٿو ڀانئجي. معلوم ايئن ٿئي ٿو ته اُتاري ڪرڻ وارن اُتاري مهل سندس اصل شڪل بگاڙي ڇڏي آهي. پنهي لفظن کي جيڪڏهن فارسي ٻولي ۾ لکيو وڃي، جهڙيءَ ريت ”بکري ۽ بکيرا“ ته انهن جي لکڻ ۾ فرق ٿورو معلوم ٿيندو ۽ اها هڪ فطري ڳالهه آهي ته ان زماني ۾گورنر جي خرچ لاءِ جيڪا ايراضي ڏني ٿي هوندي، سا گورنري واري صدرمقام جي ويجهو هوندي. منهنجو هيءُ ويچار ڪو ڪچو ڦڪو ڪونه ٿو لڳي. چاڪاڻ ته بکيرا ديول جي ويجهي وستي آهي ۽ پرسان جيڪو ٺرڙ آهي، سو ديبل (٦٢) آهي. هن قديم بندر جي سڃاڻ واسطي هِتان هُتان ميڙي چونڊي جيڪي ثابتيون گڏ ڪيون اٿم، سي به منهنجي هن ويچار سان سهمت آهن. ابن خردازبه جو بيان (اليٽ -I- ١٥) آهي ته ديبل کان مهراڻ (سنڌو) جو ڇوڙ ، ٻن فرسنگن تي آهي ” ٻئي پاسي وري مسعودي (اليٽ -I- ٢۴) جو بيان آهي ته ” ديبل شهر ۽ مهراڻ جي ڇوڙ جي وچ تي ٻن ڏينهن جي پنڌ جيترو فاصلو ٿيندو. “ پنهي ۾ موجود تضاد هن

ريت سمجهائي سگهجي ٿو تہ ڀهرئين لکيار جو فرسنگن مان مطلب " ڏينهن" ڏيکارڻ هو. ڇاڪاڻ تہ جيڪو مٿي بيان ڪيو ويو آهي، تنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ ديبل سمونڊ کان ست يا اٺ ميل پري هوندو، جيڪو ٿورو آهي ۽ بندر سمنڊ کان ايتري ٿوري پنڌ تي موجود نہ هجڻ گهرجي . مسعودي پاڻ سنڌ ۾ آيو هو. ان ڪري هن ڏس ۾ وڏيڪ اعتبار جوڳو ذريعو آهي. هو پاڻ پن ڏينهن جو سفر لکي ٿو، جنهن مان اسانکي سمجهڻ کپي تہ اهو درياهہ وسيلي ٻن ڏينهن جي سفر جيترو پري هو. مان سمجهان ٿو تہ اهو فاصلو ٿلهي ليکي چاليهہ ميل هوندو. هن جُوءِ مان ڪوبہ ماڻهو پنڌ هلي ڪونہ سگهندو هو. ڇاڪاڻ تہ واٽ تي ڪيترا پيرا درياهي ڦاٽ ۽ سامونڊي ڪاريون اڪرٽيون پونديون هيون. اهو پنڌ ٻُکيرا پرسان ٽَرڙ لاءِ نهڪي اچي ٿو. ڇاڪاڻ تہ اهو ماڳ ٻگهياڙ چاڙهہ (٦٣) وسيلي سمنڊ کان پنجتيهن کان چاليهہ ميل ٿيندو. ٻي ڳالهہ تہ ڇچ نامي ۾ ديبل ۽ نيرون جا پراڻا پڊ ان جاءِ تي هئا، جتي هاڻي حيدرآباد موجود آهي. ان ٽاڪ جا ٽرڙ قبرستان جي ڇوڏاري ١٧٦٣ع تائين بہ موجود هئا. غلام شاهہ ڪلهوڙي انهن کي صاف ڪرائي، اتي پنهنجي حڪمراني جي راڄڌانيءَ جو نئون قلعو آڏايو. اهو پوري يقين سان ڪونہ ٿو چئي تہ فرسنگ ۾ ڪيترا ميل فاصلو هوندو هو. سر ايچ اليٽ هن فاصلي کي گهٽ ۾ گهٽ اڍائي ۽ وڌ ۾ وڌ ٽن ميلن جيترو سمجهي ٿو. پر هن (جلد ـ ١ ضميمو I- ص ٤٠٠ جو حاشيہ) جن ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، تن مطابق فرسنگ جو گهٽ ۾ گهٽ فاصلو ٽي ميل سمجهڻ گهرجي، جيڪو وڌيڪ مناسب آهي. ڏنو وڃي تہ مختلف دورن ۾ علائقي جي مختلف جاگرافيائي صورت حال مطابق اتان جي ماڻهن فرسنگ جي ماپ کي پئي بدلايو سدلايو آهي. جابلو علائقي ۾ فرسنگ جو ماپو ننڍو ۽ ميداني علائقي ۾ فرسنگ جو ماپو وڏو هوندو آهي. ايران ۾ فرسنگ ڇئن ميلن

جيترو هوندو آهي، عراقي عربي جو فرسنگ به ڇهن ميلن جو هوندو هو، چچ نامي جو مصنف به شايد هن علائقي سان واسطو رکندڙ هو. پراڻي سمي ۾ پنڌ جو ماپو هڪ ڏينهن جي ڪيل سفر سان ڪٿيو ويندو هو. اهو طريقو منجهيل هوندو هو. ان ڪري فرسخ جو ماپو به پيو ڦرندو گهرندو هو. ميداني علائقي ۾ جتي سفر ۾ ڪابه روڪ رنڊڪ ڪانه هوندي هئي ته اهو فاصلو ويهه ميل ڪٿي سگهبو هو. ابن حوقل جو بيان آهي (اليٽ I- ٣٠ ۾ نيرون جي بدران غلطي وچان تيز TIZ لکجي ويو آهي) ته ديبل کان نيرون ڇهن ڏينهن جي پنڌ تي آهي . هن مان مطلب اهو ٿيندو ته اهو سڌو مارڳ، جيڪو عام واٽهڙو يا سيلاني وٺي وڃي نيرون پهچندو هو. هاڻي به جيڪڏهن ڪکر بکيرا کان سڌو حيدرآباد اچبو، ته ٻنهي جي وچ ۾ فاصلو اسي ميلن کان وڌيڪ بيهندو . پر هن ٻنهي ماڳن جي وچ وارو رستو جيڪو عرب فوج اختيار ڪيو هو، سو هڪ سو ميل کان به وڌيڪ هو ۽ ان کي اڳتي هلي ڪولي سمجهايو ويندو . چيو ويندو آهي ته عرب لشڪر پيش قدمي ڪندي نيرون تائين پهچڻ ۾ ڇهه ڏينهن لڳايا هئا. ليکو ڪبو ته هڪ ڏينهن جو سفر وڃي سورنهن ميل بيهندو. لشڪر جي اڳتي وڌڻ جي اها سٺي رفتار آهي.ٻي ڳالهه اها به هئي ته هو درياهه جي وهڪري سان پيش قدمي ڪري رهيا هئا ۽ دشمن جي ملڪ ۾ سفر ڪري رهيا هئا، ان ڪري ڪين بچاءَ جو سڻاءَ به سٺو پيو هوندو ۽ ڪو اُپاءُ ڪرڻو پوندو هوندو. ان کان سواءِ مختلف مورخن ڏار ڏار رستن سان فاصلي جو ذڪر ڪيو آهي ، ان ناتي سان ماڳن سڃاڻڻ ۾ مدد ملي ٿي.

انهن سيني ڳالهين ڪارڻ مان پوريءَ پڪ سان چئي سگهان ٿو ته ڪکر بکيرا ماڳ وٽ ئي پراڻي ديبل جا ترڙ آهن ۽ ڪابه اهڙي شاهدي موجود ئي ڪانه آهي، جنهن مان ثابت ٿي سگهي ته ڪراچي، لاهري بندر يا ٺٽي وٽ سنڌ جو پراڻو ديبل بندر (٦٤) هوندو هو. سر

هينري اليٽ کي به صحيح پتو ڪونہ آهي. چاڪاڻ تہ ڪراچي کان نيرون وارا ماڳ سڌي پنڌ سان به هڪ سو ڏهہ ميل پري آهن. هيڏانهن وري پنجويهہ فرسنگ پنڌ پنجهتر ميل جي برابر آهي. جيڪڏهن ڪيس هن حقيقت جي پوري ڄاڻ هجي ها، تہ هن جيڪا دعوي ڪئي آهي، تہ ڪراچي ديبل بندر آهي، تنهن تان هڪدم هٿ ڪڍي وجي ها. جيتريقدر لاهري بندر جو تعلق آهي، تہ ان لاءِ فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ اهو اهڙي ماڳ تي اڏيل آهي، جو ان تائين رسڻ لاءِ الائي ڪيترين سامونڊي ڪارين کي پار ڪرڻو پوي ٿو. ملڪ جي اندرين حصن مان هن بندر تائين مال پهچائڻ ايڏو سولو معلوم ڪونہ ٿو ٿئي. هن بندر جي تعمير ملڪ کان جدا هڪ ٻيٽ تي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ديبل جهڙو بندر جنهن جاءِ تي هجڻ گهرجي، هيءَ جاءِ ان بندر جوڳي ڪانہ آهي. هو درياهہ جي ڪناري سان ۽ سمنڊ کان سورنهن ميل مٿي آهي. مسعودي جي بيان مطابق اهو سمنڊ کان ان بيان ڪيل فاصلي کان گهٽ ۾ گهٽ ٻيڻو پري هو. پر جيڪڏهن اسان فرض ڪري به وٺون تہ ديبل لاهري بندر آهي، تہ پوءِ ديبل جو اهم ۽ مشهورمعروف نالو هڪ نِڄ جهڙي لاهري بندر ۾ آخر ڪيئن بدلجي ويو! نني لاءِ تہ ڪو سوال ئي پيدا ڪونہ ٿو ٿئي تہ اهو ديبل آهي. اڃرج جهڙي ڳالهہ اها آهي تہ سمنڊ کان سندس فاصلي کي هميشہ نظر انداز ڪيوويو آهي. ٻي ڳالهہ تہ سنڌوءَ مان ڪِلي ٻيڙيون هاڪاري ڪونہ سگهنديون آهن ۽ اهڙا ٻيڙا فقط سمنڊ ۾ سفر ڪري سگهندا آهن. هيءَ حقيقت به مشهور آهي تہ ديبل سامونڊي بندر هو ۽ اتي سمنڊ ۾ سفر ڪرڻ وارا ٻيڙا اچي بيهندا هئا. سمنڊ کان ٺٽو، ديبل ۽ سمنڊ جي وچ واري فاصلي کان گهٽ ۾ گهٽ ٻيڻو پري آهي، تنهن ڪري ٺٽي کي ديبل سمجهڻ صحيح ڪونہ ٿيندو.

ان کان سواءِ ديبل هڪ واپاري بندر هو. ان جي پرسان (٦٥)

نگامرا Nagamara قبيلي سان لاڳاپيل سامونڊي ڌاڙيلن جون وستيون به آباد هيون. انهن سامونڊي ڌاڙيلن خليفي جي رعيت کي ڦريو لٽيو ۽ باندي بڻائي پاڻ سان وٺي آيا (پ-٨). جڏهن راجا ڏاهر کي انصاف ڪرڻ ۽ باندي بڻايل ماڻهن کي واپس ڪرڻ لاءِ لکيو ويو ته هن انڪار ڪيو. اهوئي سبب هو جو عربن سنڌ تي هلان ڪئي. (پ -٩)پر حقيقت سان وڌيڪ ٺهڪندڙ ڳالهه هيءَ آهي ته عربن کي سنڌ تي حملو اڳئي ڪرڻو هو، پر هن واقعي ڪري هن مقرر وقت کان پهريائين حملو ڪري وڌو هو. ڌاڙيلن واري ماجرا کان گهڻو عرصو اڳي، مڪران جي اوڀارينءَ سرحد تي مقرر ڪيل عرب فوجي سپهه سالار سنڌ جي اڳرائي ڪرڻ کان سواءِ سنڌ جي دنگ سان ڪوئنس ڪندا پئي آيا. حقيقت اها آهي ته مسلمانن جي خليفي کي سنڌ خلاف شڪايت کان راجا ڏاهر کي عربن جي خلاف وڌيڪ شڪايتون هيون..ڇاڪاڻ ته عربن ڪيڪانان (موجوده گنداوا) کان وٺي سيوهڻ تائين سنڌ جي دنگ سان رڻ پاري ڏنو هو ۽ اهي واقعا سنڌي ڌاڙيلن جي عربن تي حملي ڪرڻ جو سبب هئا. سنڌ تي حملي ڪرڻ جو اصلي ڪارڻ اهو هو ته سنڌوءَ جي ماتري وارو بي انتها سڪيو ستابو علائقو هو. سنڌ جي دولت سڀني عربن کي موهي وڌو هو. عربن جي طاقت ان وقت اڻ جهل هئي. حملي جو اهو واقعو ڏاڍو مهلائتو هو. ڌاڙيلن جي انتقام وٺڻ لاءِ عربن جا پهريان حملا ناڪام ويا هئا. هر حملي ۾ عربن پنهنجو سپهه سالار تي ڪُهرايو. عربن کي ڪافرن هٿان جيڪي شڪستون نصيب ٿيون هيون، تن کان ڏاڍا شرمسار هئا ۽ بديل جي قتل جو به ڪين ڏاڍو ڏک هو. هي سنڌ خلاف ٻي فوجي مهم جو سپهه سالار هو، جنهنجي موت حجاج جي ڏن کي ڏوٽي رکيو هو. ان زماني ۾ حجاج بن يوسف خلافت جي اوڀارين علائقن جو امير هو. گهٽي وقت کان پوءِ هن وڏي فوج بڻائي سنڌ جي فتح لاءِ رواني ڪئي. لشڪر جي سپهه سالار کي سخت حڪم

ڏنو هئائين ته ديبل جو وانگي به جٿرو نه ڇڏيو وڃي. سندس حڪم جي سختيءَ سان پوئواري ڪئي وئي. ديبل جي ماڻهن جو پورا ٽي ڏينهن قتل عام ٿيندو رهيو. مندر کي ڊاهي پٽ ڪيو ويو. هن مندر جي نالي پٺيان بندر کي ديبل سڏيو ويندو هو. ساروشهر قري لٽي ناس ڪيو ويو. ان واقعي ڪانپوءِ ديول هڪ کنڊر سمان وڃي رهيو هو. ايڏي وڏي تباهي کان پوءِ به وري هو پاڻ سنڀالي ويو ۽ ڪجهه نه ڪجهه اوج ماڻي ورتائين. انومان آهي ته عربن ۷۱۰ع ۾ ديبل فتح ڪيو. (چاڪاڻ ته صحيح سال جو ڪنهن کي به پتو ڪونه آهي) ٻارهين صديءَ عيسويءَ جي پوئين چوٿائيءَ ۾ يعني عرب حملي کان اٽڪل پنج سو سال پوءِ جلال الدين خوارزم شاه سنڌ تي حملو ڪيو هو ۽ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي مان گذرندي ديبل کي فتح ڪري گهڻي دولت هٿ ڪئي هئائين (٦٦). اها گهڻي دولت ڪيس ديول جي ڦرلٽ مان هٿ آئي هوندي . ڇاڪاڻ ته ڇوڙ واري علائقي ۾ ديبل جي ڀرپاسي ڪيترا ڀريا ترڀا وڏا ۽ ننڍا ڳوٺ آباد هئا ، جن جي خوشحالي ۽ دولت هن حملي آور کي ڦرلٽ لاءِ ضرور لاڇايو هوندو. سن ۱۲۲۳ع ۾ چنگيز خان هن ساڳي بادشاه جي پٺيان پيو، جنهن ڊوڙي اچي هن ڇوڙ واري علائقي ۾ سر بچاءُ ڪيو هو. (٦٧) ديبل سان لاڳاپيل تاريخ جو هي آخري احوال آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مذڪوره ماڳ تيرهين صديءَ جي پهرين چوٿائي تائين به موجود هو. (٦٨) هڪ صدي يا ڪجهه وڌيڪ پوءِ جڏهن ابن بطوطه کي ۱۳۳۳ع يا ۱۳۳۴ع ۾ سنڌوءَجي ڇوڙ واري علائقي ۾ ڏسون ٿا. ته ان وقت ديبل موجود ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي يا سندس سفر نامي ۾ ديبل جو ذڪر نظر ڪونه ايندو. پر ان جي جاءِ تي لاهري نالي هڪ بندر ابري آيو هو، جيڪو بگهياڙ ٺاٽ سان ويهه ميل هيٺ هو. امڪان هن ڳالهه جو آهي، ته بگهياڙ ٺاٽ ۾ واري ڀرجي وڃڻ ڪري سامونڊي ٻيڙا اوستائين پهچي نه سگهندا هوندا، تنهن ڪري ڦٽي اجاڙ ٿي ويو (٦٩).

عربن ديبل کي فتح ڪرڻ کان پوءِ، اڳتي وڌڻ واسطي هن ماڳ کي پنهنجو اهم مرڪز بڻايو. سنڌن فوجون هتان ئي اتر طرف پيش قدمي ڪرڻ لڳيون. ۽ ديبل کان پوءِ هنن نيرون تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ۔ گهيري سان لاڳاپيل سامان ۽ منجنيقون به شامل هيون ، جن مان ڪي تمام وڏيون هيون. جن کي سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهه. سُنڌ ساگر وسيلي ٻيڙين ۾ ڇاڙهي روانو ڪيو ويو. سنڌوءَ کي سنسڪرت ۾ سنڌ ساگر ۽ فارسيءَ ۾ سنڌو درياهه چيو ويندو آهي. ساگر سنسڪرت ۾ درياهه کي ۽ فارسيءَ ۾ سمنڊ چيو ويندو آهي. درياهه جو لفظ البيروني سنڌوءَ لاءِ ڪتب آندو آهي. هو سنڌوءَ جي وهڪري جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته " اهو درياهه منصوره وٽان ٻه درياهيءَ جي صورت ۾ وهندو آهي ۽ ٻن ٽاڪن وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. هڪ ڇاڙه لوهاراڻي وٽان ۽ ٻي گهٽو اوير ڏس تي ڪڇ جي علائقي مان لنگهي، سنڌو ساگر وٽان سمنڊ ۾ پوندي آهي. رشيدالدين جنهن پنهنجي تصنيف جامع التواريخ ۱۳۱۰ع ۾ لکي پوري ڪئي ۽ جيڪا اليٽ (-I- ۴۲) موجب بيروني جي " انڊيا" جي فارسي شڪل آهي ، تنهن جو بيان آهي ته "هن ماڳ (منصوره) وٽ هيءَ وهڪرو ٻه درياهيءَ جي صورت ۾ وهندو آهي. هڪ ڇاڙهه لوهاراڻي جي ٽاڪ وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي، ٻي اوير ڏس تي ڪڇ ڏانهن وڃي ٿي، جنهن جو نالو سنڌ ساگر آهي "سنڌ جو سمنڊ" (اليٽ -I-۴۹). هيءَ ڪنهن وڏي وهڪري جو صحيح نالو معلوم ٿئي ٿو. پر ڪنهن ماڳ جو نان نه آهي. چچ نامي ۾ اٺين صدي عيسوي دوران اسان انهيءَ ساڳئي نالي واري وهڪري کي وهندو ڏسون ٿا. ان ڪري اسان کي معلوم اٿين ٿئي ٿو ته بيروني واري تصنيف ۾ غلطيون آهن. پر رشيدالدين جي لکت صحيح ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڌيان ڇڪائڻ جوڳي هڪ ٻي به ڳالهه آهي ته جيڪڏهن سنڌ ـ ساگر اوير ڏس تي ويندڙ هڪ ڇاڙهه هئي، جيڪا

ڪيچ ملڪ جو ڏنگ ڏئي، ڪوري ڪاري رستي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي، ته پوءِ عربن نيرون ڪوٽ تي گهيري ڪرڻ وارو گهربل سامان انهيءَ ڇاڙهه سان ٻيڙين وسيلي ايڏو وڏو وڪڙ ڪري ڇو موڪليو هو؟ جڏهن ته ملڪ دشمن هو ۽ رستو به اڻ ڏٺل هو. جيڪڏهن دشمن ان کي ناس ڪرڻ جا جتن ڪري ها ته اسلامي لشڪر ان کي بچائي به ڪونه سگهي ها. ڪنهن ڪرامت سان دشمن نه ان کي پڪڙي سگهيو ۽ نه وري ان کي تباهه ڪري سگهيو. اهو رستو نيرون ڪوٽ کان گهڻو پري ۽ اعتبار جوڳو ئي ڪونه آهي ته ڪو ائين ٿيو هوندو ۽ نه وري ان جو ائين هئڻ سمجهائي ۽ سمجهي سگهجي ٿو. اها ڳالهه به سمجهڻ ۽ وسهڻ جوڳي ڪانه آهي، ته ڇوڙ جو ڪو ٻيو ڦاٽ جهازرانيءَ لائق ڪونه هو. هن منجهيل مامري جو نبيرو هن ريت به ٿي سگهي ٿو ته ان دور ۾ ” سنڌ ساگرا“ نالي سان سنڌ ۾ به وهڪرا موجود هئا. هن ويچار واسطي ڪي ٻيا به سبب آهن، جن جي آڌار تي ائين سوچي سگهجي ٿو ۽ ڪنهن انومان ڪرڻ کان وڌيڪ پورو يقين ٿئي ٿو. ائرين Arrian اسان کي ٻڌائي ٿو ته سڪندر واري دور ۾ ڇوڙ واري مکيه علائقي ۾ سنڌوءَ جون ٻه وڏيون ڇاڙهون سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪنديون هيون ۽ ٻنهي کي ” سنڌو“ سڏيو ويندو هو. جيڪڏهن اهو سچ آهي ته ٻنهي جو نالو سنڌو هوندو. البيروني جي ڪتاب ۾ هن درياهه جو سنسڪرت ٻوليءَ وارو نالو به محفوظ آهي، جيڪو ” سنڌ ساگر“ آهي ۽ انهيءَ نالي سان سنڌوءَ جي ٻنهي ڇاڙهن کي سڏي سگهجي ٿو. اها ڳالهه به ڇڻ ممڪن ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي ته ”سنڌو ساگر“ درياهه جي ايرنديءَ ڇاڙهه جو نالو هو، ڇاڪاڻ ته اها الهنديءَ ڇاڙهه کان گهڻو وڏي هئي. پر حقيقت اها آهي ته ”سنڌو ساگر“ نالي سڏائڻ جو الهنديءَ ڇاڙهه کي وڌيڪ حق هو. اسان مٿي ڏسي آيا آهيون ته انهي حقيقت کي ٽيڪي ڏيڻ لاءِ اسان وٽ سگهاريون شاهديون موجود آهن،

جيڪي اسان جي هن ويچار کي هٿي ڏين ٿيون ته گهارو ڦاٽ الهنديءَ ڇاڙهه جو صفا هيٺيون حصو هو، جنهن سان ڀهريائين سڪندر ۽ ان کان پوءِ نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا هاڪاري وچي سمنڊ تائين پهتو هو. هن حقيقت ۾ ڪنهن به قسم جو شڪ به نه ٿو ڪري سگهجي ته ٽالمي هن کي "ساگاپا" جي نالي سان سڏيو آهي. ساگاپا گهٽو ڪري ته ساگرا جي بگڙيل صورت آهي. اسان جا سڄاڻ محقق بنا ڪنهن بحث مباحثي جي هن حقيقت کي کُليءَ دل سان قبول ڪري وٺندا ۽ اهڙي قسم جي اعتبار ڪرڻ ۾ ڪا آپوڇي ڪانه ٿيندي ته ان الهنديءَ سڄيءَ ڇاڙهه جو نالو به سنڌو ساگر هو (٧٠) .هي ڳالهه ته گهارو ڦاٽ سنڌو ساگر ڇاڙهه جي پُڇڙي آهي، ان حقيقت جي خود چچ نامو به پٺيرائي ڪري ٿو. چيو وڃي ٿو ته عرب سپهه سالار " حڪم ڪيو ته منجنيقون ٻيڙين ۾ چاڙهي، نيرون روانيون ڪيون وڃن، هن سند ساگر نالي درياهه ۾ ٻيڙيون (٧١) آٿي وڌيون " هي بيان اسان کي چٽيءَ ريت ٻڌائي ٿو ته ديول سنڌو ساگر جي ڪناري سان اڏيل ڪونه هو. جيڪڏهن ديول سنڌ ساگر جي ڪنار سان هجي ها، ته ٻيڙيون آٿي ته اڳ ۾ ئي موجود هجن ها (٧٢) ۽ "آٿي وجهڻ" جا لفظ ڪتب ڪونه آندا وڃن ها. ديول جي ماڳن کي ڳولهي لهڻ واسطي جنهن لاءِ مونکي پورو ويساهه آهي ۽ ان حقيقت کي ڪنهن حد تائين ثابت به ڪيو آهي، ته اسان کي گهاري ۽ بگهياڙ جي ڪنارن پرسان ڪنهن امڪاني جوءِ جي چونڊ ڪرڻي پوندي. امڪان آهي ته ٻنهي مان هڪ ڦاٽ جي ڪنار سان ديول جو شهر ضرور موجود هوندو . هن ڳالهه جي به پوري پڪ آهي ته پاڻيءَ جي جنهن وهڪري تي ديول اڏيل ڪونه هوندو، سا سنڌ - ساگر واري ڇاڙهه هوندي. ڇاڪاڻ ته ڇوڙ جي ٻي درياهي ڇاڙهه عرب فوج جي ٻيڙن لاءِ اهڙي سولي ۽ سهنجي ڪانه هوندي، جهڙي نيرون پهچڻ لاءِ هي ڇاڙهه هوندي ۽ ملڪ جي اندرين حصن ڏانهن ۽

فوج جي تحفظ لاءِ منجنيقون ڪٽي وجڻ واسطي هن وهڪري کان وڌيڪ بهتر عربن لاءِ پيو پاڻيءَ جو رستو ڪونہ هو. جيڪڏهن هن حقيقت کي قبول ڪيو وڃي تہ ديول بگهياڙ جي ڪنار سان وسندڙ هو، تہ پوءِ هن حقيقت کان بہ لنوائي ڪونہ ٿو سگهجي تہ گهارو بہ تہ سنڌ ساگر جي پيچڙي (٧٣) آهي.

هن نڪتي کي ثابت ڪرڻ واسطي اجا هڪ دلچسپ سوال کي نبيرڻو پوندو تہ سنڌ تي عربن جي حملي دوران سنڌو ساگر پنهنجي پوري شڪل ۾ وهي رهيو هو. يا اهو دائمي وهڪرو هو، يا فقط چاڙهہ جي رُت ۾ وهڻ لڳندو هو. يا پهرئين باب جي بيان جيان سندس وهڪري جو سلسلو ٽٽي ڪجهہ ڏکڻ ڏس تي آهلجي پيو هو. هتي اهڙيون ڪي پڪيون شاهديون موجود ڪونہ آهن، جن مان اسان کي ڪو ڏس ملي وڃي. ان دور ۾ هن وهڪري کي ڪو لڳاتار سلسلو ڪونہ رهيو هو. تنهن خيال جي ڪتابن بہ پٺيرائي ۾ ٽيڪو ڪونہ ٿو ملي. ڪٿي بہ اهڙو بيان ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو. هن وهڪري ۾ پاڻي ٿورو يا ماڳهن ڪونہ هو. تاريخن ۾ اهڙا بيان ڪونہ ملندا، تہ سنڌ دشمن فوج چوڙ واري علائقي جي کهڙي ڦاٽ مان لنگهي ديول تائين پهتي هئي. اسان ڏسون ٿا تہ عرب لشڪر جي ڪنهن وهڪري ٽپڻ جي سلسلي ۾ هيءُ ڪتاب ماٺ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پر جتان هو ڪو وهڪرو پار ڪن ٿا، تہ ڪير بہ ڪين سامهون روڪڻ ٽوڪڻ وارو ڪونہ آهي . مورخن واسطي عرب لشڪر جي پيش قدميءَ جو شروعاتي نُڪتو ديول آهي. پر "ارمائيل" جي سوبي جو ذڪر تمام گهٽ ڏسڻ ۾ ايندو ، جيڪو لس ٻيلي ۾ هو. سندن دلچسپي هن ڳالهہ ۾ بہ ڪانہ آهي، تہ عرب لشڪر جي اها ڊگهي پيش قدمي شيراز جي وڏي شهر کان شروع ٿي سنڌوءَ جي چوڙ وٽ ٻئي وڏي شهر وٽ ختم ٿي. جيڪڏهن سنڌوءَ جي سنڌ ساگر چاڙهہ ان وقت تائين وهندي هجي ها، ۽ اڪرڻ جوڳي نہ

هجي ها، ته سنڌي اڳواٽ ئي اتان پيڙيون ڪيرائي ڪنهن ڏاهپ جو ثبوت ڏين ها، يا پار اُڪرڻ وقت عربن جي سامهون ضرور ٿين ها. ان جو لازمي نتيجو اهو ٿئي ها جو، عربن جيڪو سنڌين سان پهريون مهاڏو اٽڪايو، تنهن ۾ ضرور دير ٿئي ها. ۽ ڪتابن ۾ به ان جو ذڪر موجود هجي ها. ديبل جهڙي وڏي ۽ اهم شهر جو سنڌو ساگر جي ڪناري ڪنار سان موجود هجڻ دل کي ڪونه ٿو اٽڪي، ڇاڪاڻ ته ان ڇاڙهه جي وهڻ ڪري ڌرتي ڪان ڪنجي الڳ ٿي وڃي ٿو. جيڪڏهن هن ديبل جي اڏجڻ مهل اهو وهڪرو وهندڙ ۽ جهازرانيءَ لائق هو، ته هيءُ سمجهڻ ڪجهه مشڪل لڳي ٿو ته پوءِ هن جي ڪنڌيءَ کي ڇڏي بگهياڙ کي آخر ڪهڙي سبب ترجيح ڏني وئي، جڏهن ته سنڌ ساگر تي هجي ها ته سگهارين جاين ٺاهڻ لاءِ پٿر به ويجهو ملي ها، پر ان بدران بگهياڙ تي هجڻ ڪري پارهن ميلن تان پٿر آڻڻو پيو ٿي. انهن سيني ڳالهين هوندي به حقيقت اسان جي ويچار خلاف وڃي ٿي ته اٺينءَ صدي عيسويءَ ۾ سنڌو ساگر واري ڇاڙهه وهندي هئي. جيڪڏهن اها حقيقت ائين نه آهي، ته پوءِ ڇچ نامي ۾ ڪتب آندل نالو موجوده وهڪري " ڪلري" ڏانهن منسوب ڪيو ويو ٿو ڀانئجي. سنڌوءَ جو اهو ڦاٽ ٺٽي کان اتر ان ڦاٽ وٽان ڇڄندو هو، جتان درياهه ڪجهه ويڪرو ٿي وڃي ٿو . ان ماڳ جي ڏکڻائي ڦاٽ پنجويهن ڏگرين جي متوازي ۽ ويڪرائي ڦاٽ اها پراڻي آهي جيڪا سڪندر جي دور ۾ هئي. ڀاٽيءَ جو اهو وهڪرو جنهن لاءِ لکيل آهي ته پيڙيون آٿي سنڌو ساگرا ۾ وڌيون"، سو ٿي سگهي ٿو ته خان واهه Khanwah هجي (8) شايد اهو سنڌو ساگر جو پوين وهڪرو هو، جيڪو الهندي ڪان منهن مٿائي ڏکڻ ڏانهن وهڻ لڳو هو. اهو بگهياڙ سان ان ڦاٽ وٽ ملندو هو، جنهن کي مان ديبل جا پراڻا پڊ سڏي رهيو آهيان.

اها حقيقت هاڻي ظاهر ٿي چڪي آهي، ته سنڌوءَ جي اولاهين ۽

اوڀارين يعني ٻئي چاڙهون سنڌو ساگر نالي سان سڏيون ويندون هيون. نيرون تي گهيري ڪرڻ وارو سامان به سنڌو ساگر وسيلي موڪليو ويو، سو به هاڻي اسان کي سمجهه ۾ اچي ويو آهي. عربن جن ٻيڙين تي منجنيقون رکرايون هيون، تن تي مشتمل سچو آرماڙ الهندي طرف واري سنڌو ساگر وسيلي مٿي ويو هو. ان سان گڏ مسلمان فوج به ساڄي ڪناري سان سفر ڪري رهي (۷۴) هئي ۽ ٻيڙن تي رکيل سامان جي حفاظت به ڪري رهي هئي. هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهي ته ان دور ۾ سنڌوءَ جو وهڪرو صدين تائين موجوده وهڪري کان گهڻو اوڀر طرف هو. جڏهن هو سنڌو ساگر وٽ پهتا ته درياهه جو رخ سر اوڀر طرف ٿي ويو ۽ ان کان پوءِ اتر طرف هلڻ لڳا ۽ آخر نيرون جي طرف هڪ جاءِ وٽ اچي پهتا هئا. ٻيڙن مان قلعي جي گهيري سان لاڳاپيل سامان لاٿو ويو ۽ فوج قلعي ڏانهن اڳتي وڌڻ لڳي . ديبل کان نيرون تائين فوج جيڪو ورن وڪڙن وارو پنڌ ڪيو، تنهن جو ڪل جوڙ هڪ سو ميل بيهي ٿو، چچ نامي جي بيان مطابق اهو پنجويهه فرسخ آهي، اها هڪ ڪافي ثابتي آهي ته ديول جو ماڳ، منهنجي سجاتل ٺاڪ ۽ ترڙ کان ٿورو پنڌ اولهه ڏس تي بيهندو، پر اهو لاهري بندر پرسان ڪونه ٿو بيهي، جهڙيءَ ريت جنرل ڪننگهام جو ويچار آهي. هن ماڳ کان نيرون گهٽ ۾ گهٽ هڪ سو ويهه ميل پري ٿيندو.

(9) نيرون ڪوٽ ان ماڳ تي موجود هوندو هو، جتي هاڻي حيدرآباد جو قلعو اڏيل آهي، جنهنجو بيان مان اڳي به ڪري آيو آهيان. چچ نامي جو بيان آهي ته " هتي گاهن سان سائي جوءِ آهي، جنهن کي بلهار سڏن ٿا ۽ علائقي جو نالو باروئي Barui آهي . مهراڻ جو پاڻي اجا ڪونه پهتو آهي. لشڪر کي اڃ ڪري ڏاڍي تڪليف آئي. جيتريقدر منهنجي ڄاڻ جو تعلق آهي ته بلهار ۽ باروئي واري ايراضي ته

موجود ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ ٿي اچي ۽ هاڻي جيڪي علائقا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تن ۾ سڃاڻپ بہ ڪانہ ٿي سگهجي. مهراڻ جي پاڻيءَ جو حوالو اسان کي فقط تڏهين سمجهہ ۾ اچي سگهندو، جڏهن اسان سوچيون تہ چاڙهہ جي رُت ۾مهراڻ منجهان واهہ ڪوٽي نيرون واريءَ جُوءِ ۾ پاڻي آندو ويندو هوندو. اهو وقت مَئي مهيني کان سيپٽمبر تائين ٿي سگهي ٿو. باقي سال جي بيءَ موسم ۾ اهي واهہ سڪل رهندا هئا. جيڪڏهن سنڌو پنهنجي پيٽ ۾ وهندو هوندو، تہ اهو گهٽ ۾ گهٽ سورهن ميل پري هوندو . ٿي سگهي ٿو تہ ان وقت هن کان بہ گهٽو پري اوپر طرف هجي. نيرون تنهن زماني ۾ ڪو مکيہ ماڳ ڪونہ هوندو هو ۽ سندس قلعو بہ ايڏو مضبوط ڪونہ هو. پهريون تہ هن قلعي جا دروازا عربن لاءِ ڪونہ کوليا ويا هئا. پر پوءِ بنا ڪنهن مقابلي جي هنن آڻ مڃي. هيءُ ماڳ ديبل کان منصوره يا برهمڻ آباد ۽ اروڙ ڏانهن ويندڙ وڏي رستي تي هڪ مکيہ ڏاڪ هوندو هو. ادريسيءَ پنهنجي جاگرافي ٻارهينءَ عيسوي صديءَ ۾ لکي پوري ڪئي، سو لکي ٿو،"نيرون، ديبل ۽ منصوره جي وچ تي آهي. ماٿهو هن ماڳ ڏانهن وڃڻ لاءِ درياهُ اڪرندا آهن (اليٽ -I- ٧٨) - اليٽ جي تاريخ ۾ اهڙي راءِ جو اظهار ڪيو ويو، جنهن کي هن صاحب سمجهائڻ جي بہ ڪوشش ڪانہ ڪئي آهي، جنهن مان پڙهندڙ اهو محسوس ڪري وٺندو، تہ سنڌو نيرون جي بلڪل پرسان وهندو هو. ائين سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ ادريسي ابن حوقل جو اُتارو ڪيو آهي، ۽ نالن ڏيڻ مهل ڪانئس غلطيون ٿي ويون آهن. پراهو صحيح پڌائي ٿو تہ منجباري مهراڻ جي الهندي ڪناري سان آهي. جيڪڏهن ڪو ماٿهو ديبل کان منصوره ويندو تہ ڪيس درياهہ اڪرڻو پوندو. جاڪاڻ تہ منصوره منجباريءَ کان ٻئي طرف آهي (اليٽ -I. ٣٧). اهڙي ريت ادريسيءَ جو ٻيو بيان بہ منجهيل آهي ۽ اليٽ جي ايڊيٽر ان تي ڪابہ ٽيڪا ٽپڻي ڪانہ ڪئي آهي. هو منصوره کان هيٺ سنڌوءَ

جي وهڪري جي رخ بابت لکندي چوي ٿو، " مهراڻ هيٺ وهندو نيرون ڏانهن وڃي ٿو (اليٽ I- ص ٧٨). پر ڏنو وڃي ته ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاران ئي هن درياه اهو رُخ اختيار ڪيو آهي ۽ نيرون کان پندرهن يا سورهن ميل ويجهو وهڻ لڳو. قليليءَ واري ڦاٽ بابت چاڙهه جي رت وارو هيءُ بيان جنرل ڪننگهام جي بيان کان مختلف ڪونه آهي (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا ص - ٢٧٩) - چاڪاڻ ته ان ڦاٽ جو منهن حيدرآباد کان ٻارهن ميل اتر طرف سنڌوءَ مان هوندو هو. سنڌوءَ درياهه هيءُ رخ گذريل صديءَ ۾ اختيار ڪيو هو، جنهنجو احوال مٿي ڏنو ويو آهي. جنرل ڪننگهام هيءُ به ذڪر ڪري ٿو ته نيرون جي ٻر پاسي ۾ هڪ ڍنڍ هوندي هئي، جنهن ۾ پاڻي ٻينو هوندو هو. محمد بن قاسم جا ٻيڙا اچي اتي بيٺا هئا. (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا- ٢٨٠) چچ نامي ۾ اهڙو ڪوبه حوالو موجود ڪونه آهي، ته نيرون قلعي پرسان ڪا وڏي ڍنڍ موجود هئي. پر جيڪڏهن اتي ڍنڍ موجود هئي ته پوءِ اهو سچو قصو، " سارو لشڪر پاڻي نه هجڻ ڪري اڃ جي سخت تڪليف ۾ ڇو هو؟ پوءِ اوهيڙي جي اهڙي اوک ٿي جو ڍنڍيون ڍورا تليون ترايون پاڻيءَ سان ڀرجي تارٽي ويون."هيءُ سچي من گهڙت ڪهاڻي آهي .

سيوستان تي حملو

حقيقت اها آهي تہ عربن جو سيوستان تي حملو هن ڪتاب جي موضوع ڪان بلڪل ٻاهر آهي. پر هن ماڳ سان لاڳاپيل ڪي ڳالهيون اهڙيون بہ آهن، جيڪي سنڌو جي هيٺين وهڪري جي معلومات جي تقاضا ڪن ٿيون. انهيءَ مقصد لاءِ تہ جيئن سنڌوءَ جي الهندي طرف عرب فوج جي جنگي ڪاروائين جو پوريءَ ريت پتو پئجي سگهي، جن بابت چچ نامي ۾ وستار سان بيان ڪيو ويو آهي.

نيرون تي فوجي سرسي ڪان پوءِ عرب لشڪر سيوستان (سيوهڻ) ڏانهن وڌڻ لڳو. ڏاڍيون پنيان ڏاڍا ڪندا، نيٺ اچي ان ٿاڪ تي پهتا، جنهنکي "موج"سڏيندا هئا. نيرون ڪان هن ماڳ جو پنڌ ٽيهہ فرسخ هو، اهو بہ ٻڌايو ويجي ٿو تہ مذڪوره ٿاڪ سيوسِتان ڪان گهٽو پري ڪونہ هو. پرنيرون ڪان هڪ سو ويهہ ميل پري هو. پر ٻئي طرف اسان پوريءَ پڪ سان چئي سگهون ٿا تہ حيدرآباد ڪان سيوهڻ اسي ميل يا ٢٠رو پنڌ وڏيڪ آهي. هتي اسان هڪ بنيادي حقيقت ۾ چچنامي جي بيان ۾ گهٽو ويچو ڏسون ٿا، جنهن ڪتاب اسان جي اعتبار کي لوڏي رکيو آهي ۽ هن ڪتاب تي اسان اڪيون ٻوٽي اعتبار ڪندا هئاسون، سا ان جي پنهنجي سچائي ساک هوندي هئي. پر مان هن حقيقت کي پنهنجي نقطہ نگاهہ سان هن ريت سمجهيو آهي، تہ عرب فوج جبلن وچان ويندڙ سڌو رستو اختيار ڪيو هو. هن قسم جو ذڪر اسان کي ڪاٿي بہ بيان تيل ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو، پر هن ڳالهہ مان اهڙي حقيقت ظاهر ٿي پوي ٿي تہ عرب سپهہ سالار ، نيرون جي گورنر کي ٻرَ جي بورائي طور ڀاڻ سان گڏ ڪنيو هو. هڪ عام ۽ سادي

پيش قدميءَ جي نقطهء نگاهہ کان هن کي پاڻ سان ڪٺڻ ايڏو ضروري ڪونہ هو. پر جيئن تہ عرب سپهہ سالار کي نيرون کان سيوهڻ سڌو رستو اختيار ڪرڻو هو، تنهن ڪري نيرون جي گورنر کي پاڻ سان ڪٺڻ ضروري سمجهيو ويو هو. نيرون کان سوِستان تائين اهو سڌو رستو هڪ سو ڏهہ ميل هو ۽ موج وارو ماڳ سيوستان کان ڪجهہ ويجهو هو. تيهن فرسخن مان اسان ائين سمجهي رهيا آهيون تہ عرب لشڪر وچ تي ست يا اٺ منزلون ڪيون هونديون. هيءَ ڏگهو پنڌ ڪنهن خاص حڪمت عملي سبب اختيار ڪيو ويو هو. سنڌ جي وڏيڪ ويڙهاڪ فوج ان وقت برهمڻ آباد ۾ گڏ هئي. يعني ان ٽڪنڊي جي چوٽيءَ ۾ جنهن جو هيٺيون پاسو نيرون کان سيوستان تائين هو. جيڪڏهن عرب سپهہ سالار درياهہ وارو رستو اختيار ڪري ها، تہ سندس پيش قدمي ڪندڙ فوج جو ساڄو طرف ۽ پٺيون پاسو سنڌين جي حملن کان آجا ڪونہ رهن ها. ڇاڪاڻ تہ ان وقت تائين راءِ ڏاهر جو ساري سنڌ تي پورو ضابطو هو ۽ جتان بہ چاهن ها تہ درياہ پار ڪري عرب فوج مٿان جلهون ڪن ها. هوڏانهن عرب فوج لاءِ سندن عرب حڪومت هيٺ رهندڙ علائقا هن علائقي کان گهڻو پري ڪونہ هئا ۽ منجهن رابطو ڳنڍيل هو. حقيقت اها آهي تہ پويون صورت حال سنڌ لاءِ ڏاڍو خطرناڪ ثابت ٿئي ها. پر چچ نامي وسيلي اسان کي معلوم ٿيو آهي تہ جڏهن عرب فوج اتر اولهہ وارن لڪن معرفت سنڌ ۾ داخل ٿيندي رهي هئي، تہ سنڌ وارن ڪيس عبرت ناڪ شڪست ٿي ڏني. جيڪڏهن سنڌي راجا ساڳي حڪمت عملي اختيار ڪري انهيءَ جاءِ کان ڦري عربن مٿان حملو ڪري ها، تہ سنڌ سان ايڏو هاڃو ڪونہ ٿئي ها. ٻئي طرف کان عرب فوج جبل وارو گس اختيار ڪري اوڀر طرف رهايل سنڌي فوج کان ڀيٽو پنڌ پري هلي وئي. ٽڪرين جي قطارن ڪري سندن ساڄي يا اوڀر واري فوجي ٻانهين سنڌين جي حملي

ڪان محفوظ ٿي ويُي. نيرون کي فتح ڪري، پنهنجي فوج جي پنئين پاسي کي دشمن جي حملي کان بچائي ورتو هئائون. عرب فوج نيم مسلح هئي، ان ڪري جبلن مان سفر ڪين ڏکيو معلوم ڪونہ پئي ٿيو. انهن علائقن ۾ ماڻهو بہ ڇڊا پاڊا رهندا هئا. تنهن ڪري انهن جابلو ماڻهن مان ڪنهن مزاحمت جو امڪان بہ گهٽ هو. (٧٥)

ڪتاب جو بيان آهي تہ ”عرب سپہ سالار سوستان پهچي ، قلعي جي ريگستان واري ڦاٽڪ جي سامهون پنهنجي فوجي واڻيا هئين. ڇاڪاڻ تہ جنگ شروع ڪرڻ واسطي هن ڪان وڌيڪ بهتر جڳهہ ڀي ڪانہ هئي. چوماسو چوٽ تي هو، ان زماني ۾ سنڌو جو ازل نالي هڪ وهڪرو قلعي جي اتر طرفان وهي رهيو هو(٧٦) ” چچ نامي جو بيان آهي تہ سِوستان ان دور ۾ مهراڻ جي اولهہ پاسي هو. “ پر اهو ڪونہ ٿو چوي تہ مذڪوره شهر مهراڻ جي ڪنار سان پري يا ويجهو اوڏو آباد هو. سِوستان تي حملي دوران هڪ ڀيرو بہ سنڌوءَ جو ذڪر ڪونہ آيو آهي. امڪان اهو آهي تہ ان زماني ۾ مذڪوره درياهہ سندس موجوده دور واري وهڪري ڪان ڏهہ يا ويهہ ميل اوڀر ڪان وهي رهيو هو. ڇاڪاڻ تہ انهن ڀنهي فاصلن تي درياه جا نهايت پراڻا پيٽ اڄ بہ ڏسڻ ۾ ايندا آهن . هن معاملي ۾ ازل جو وهڪرو سيوهڻ ڪان ڏکڻ اوڀر طرف تي گهٽ ميلن تائين هليو ويو هوندو، ان ڪري سڀ وهڪرا سنڌوءَ جي الهندي ڏس ڏانهن لڙڻ ڪري ميسارجي ويا آهن. هن حقيقت مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ازل جو وهڪرو ڪيڏو نہ پراڻو آهي. هن کي الهندي ناري جي نالي مان قديم سمجهي سگهجي ٿو، جنهنکي منچر ڍنڍ مان نڪرڻ ڪان ازل جي نالي پٺيان سڏيو ويندو آهي. الهندو نارو بہ سنڌوءَ جي هڪ قديم ڇاڙهہ جو نالو آهي. قديم زماني ڪان وٺي سيوهڻ هن وهڪري جي پاڻيءَ تي دارو مدار رکندو هو. سيوهڻ سنڌ جو ڪو اڪيلو پراڻو آباد شهر ڪونہ آهي. پر اهڙا ٻيا

الائي ڪيترا شهر آباد هوندا، جيڪي اڄ مٽيءَ جي ڍيرن، ٺڪرائي ۽ سروٽن جي ڍڳن سان سٿيا پيا آهن، جن جي نالن ڪان ڪير به واقف ڪونه آهي. سڪندر جي مورخن سنڌ جي جن پراڻن ۽ قديم شهرن جو پنهنجي لکتن ۾ ذڪر ڪيو آهي، تن مان فقط هڪ شهر کي پڪ سان سڃاڻي سگهجي ٿو، سو گهڻو ڪري سيوهڻ آهي ، جنهن کي هنن سنڊومانا Sendomana ڪري لکيو آهي. امڪان آهي ته يونان وارن هن شهر کي "سئنڌا وان" Saindhavan سمجهيو ۽ لکيو هجي. شايد هو ان ڪري ٻچندو رهيو آهي، جو قديم دور ڪان وٺي سنڌوءَ جي اولهه ڪناري سان آباد هو ۽ سندس اٿل واري پاڻيءَ جي پهچ ۽ تباهي ڪان پري هو. پوئين دور ۾ جڏهن سنڌوءَ جو وهڪرو شهر جي ايترو ويجهو آيو، جو سندس پٽين سان پير ڏئي ۽ اڙل ۽ لڪيءَ جي واريا سي پٽ ۽ ٽنڊين ٽڪرين جي ڪڇَ ڏئي وهڻ لڳو، تڏهن به مذڪوره الهندي ناري وارو وهڪرو جاري هو. (٧٧)

قلعي اندر ماڻهن ۾ ايڪو ۽ ٻڌي ڪانه رهي، ان ڪري سيوستان ، هڪ هفتي تائين مس مقابلي جي سگهه ساري سگهيو. اتان جو گورنر قلعي جي اتر پار واري ڦاٽڪ مان لنگهي واهڙ (اڙل) ڪري راتو واهه ٽڪري ٻڌيه ڏانهن هليو ويو. هن علائقي جو چچ نامي ۽ عرب جاگيرافيدانن جي ڪتاب ۾ گهڻو ذڪر آيو آهي. اهو پرڳڻو سنڌوءَ جي اولهه پاسي هو. سندس ڏاکڻو دنگ سيوهڻ ڪان چاليهه ميل اتر طرف هو. چيو وڃي ٿو ته اهو علائقو منصوره ڪان پنجن ڏينهن جي پنڌ تي هوندو هو (٧٨). چچ نامي راءِ سهاسي جي زماني واريون سنڌ جون حدون ٻڌايون آهن، جيڪو ڇهينءَ صديءَ جي وچ ڌاران سنڌ جو حڪمران هو. ان ڪتاب جو بيان آهي، ته هڪ صوبي ۾ سيوهڻ جو شهر ۽ پرپاسي واري جوءِ هئي. منجهس ٻڌيه جهنگل (٧٩) ۽ مڪران جي دنگ تائين " دنجهان" Dunjhan جو جابلو علائقو به شامل هو.

ستين صديءَ ۾ جڏهن چچ برهمڻ، راجا جي صورت ۾ سنڌ جي تخت ۽ بخت جو مالڪ بڻيو، ته هو سنڌو کي پارڪري اوله طرف ويو ۽ اتر سنڌ جي صوبي ٻڌيه ڏانهن روانو ٿيو ۽ ”ڪاڪراج“ (10) نالي تخت گاهه کي وڃي فتح ڪيائين. ان کان پوءِ هو سيوستان وڌيو، اتي ڪاڪراج نالي هڪ گورنر رهندو هو، جنهن آزادي جو اعلان ڪيو هو. متس حملو ڪري ڪيس ڏن ڀرو بڻايو ويو . هن بيان مان بلڪل صاف آهي ته ”ٻڌيه“ جو صوبو سيوهڻ واري علائقي سان دنگئي ۽ اتر پاسي هو. جيڪڏهن چچ نامي جو وڏيڪ مطالعو ڪبو ۽ سوستان جي جنگي مهم تي ويچار ڪبو، ته ڄاڻ پوندي ته ٻڌيه جي مذڪوره صوبي ۾ الهندي ناري ۽ سيوهڻ کان اوله جابلو علائقي جي وچ واري جوءِ به شامل هوندي هئي. اهو به چيو ويندو آهي ته جڏهن سيوهڻ جو گورنر بجهراءِ قلعي مان ڀڳو هو ته ٻڌيه جي گورنر ڏانهن هليو ويو هو، جنهنجي صوبي ۾ ڪنب جي ڪناري سان آباد سيسم Sisam نالي هڪ قلعو هو. ڪنب جي لفظ جي معني شايد ڍنڍ آهي. جهڙيءَ ريت منڇر ڍنڍ آهي. ٿي سگهي ٿو ته پاڻيءَ جي ڪا وڏي چر هجي ان جو ٻئي ماڳ جي ناتي سان به ذڪر ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ته ان ماڳ کي سڃاڻي سگهجي. سيوهڻ جي فتح کان پوءِ عرب سپهه سالار سيوهڻ جي ڀڄي ويل گورنر بجهراءِ جو پيڇو ڪيو ۽ اڳتي وڌندو وڃي ڪنب جي ڪناري سان آباد نڌاڻ Nidhan جي ٽاڪ وٽ فوجي واند هئين. (11) سر هينري اليٽ وٽ جيڪو چچ نامي جو نسخو آهي، تنهن ۾ نلهان Nilhan جو لفظ لکيل آهي . عربي صورتخطيءَ ۾ ٻنهي لفظن ۾ ٿورو فرق آهي. جيڪڏهن هڪ نُڪتي کي ڦيري لکبو ته ”نون“ اکر مان ”ب“ ٿي ويندي ۽ منجهيل مسئلو نبرجي ويندو ۽ انهن لفظن مان ٻڌڻ يا ٻلهڻ ٺجي ويندو. ڏسو ته ”ٻلهڻ“ لفظ مان اُتاري ڪرڻ وارن کهڙا ٻه جدا لفظ بنائي ورتا، جن جو هن جوءِ سان ڪو واسطو ئي

ڪونہ آهي. هيءُ نالو هن جوءِ جي هڪ ڳوٺ جو آهي، جيڪو منڇر ڍنڍ تي ۽ سيوهڻ کان ست ميل اولهہ طرف آهي. منڇر ڍنڍ جي چوڌاري جيڪي بہ ڳوٺ موجود آهن، سي نهايت قديم آهن. انهن مان مسلمانن جو هڪ ڳوٺ بہ ان دور ۾ موجود ڪونہ هوندو. الهندي ناري کان پار منڇر ڍنڍ جي الهندي پاسي ، شاهہ حسن نالي هڪ ڳوٺ آهي، جيڪو پهريائين ڪنهن سنڌي نالي سان هوندو. پر پوءِ ان کي بدلائي شاهہ حسن جي نالي پٺيان سڏيو ويو. مونکي پڪ آهي تہ اهوئي سيسم Sisam جو ماڳ آهي . ڪيترين صدين گذري وڃڻ ۽ مسلمانن جي اثر پوڻ ڪري ، سيئي پراڻا نالا ڏيان جي پٺيءَ تان ميسارجي ويا ۽ متن نوان مسلمانڪا نالا پئجي ويا. اهي ماڳ جيڪي نلهان يا نڌاڻ جي ناتي سان سيبسم طور سڃاتا ويا آهن، سي سوستان جي فوجي مهم سان وسطو رکن ٿا ۽ چچ نامي جي ڏنل حوالن مطابق سڃاتا ويا آهن ۽ مان انهن لاءِ هن کان وڌيڪ ڪجهہ بہ چئي ڪونہ ٿو سگهان. ٻڌيہ جي صوبي وارو قلعو بہ سوستان جي ويجهو هو. سوِستان جو ان وقت جو گورنر (٨٠) ۽ ٻڌيہ جو گورنر ٻئي اتي موجود هئا. سوِستان جي سوبي کي وڌيڪ سگهاري ڪرڻ لاءِ عرب سپهہ سالار هن قلعي کي کٽڻ ضروري ڀانيو. سيسم ڏانهن پيش قدمي ڪرڻ واسطي سوِستان کان اڏ واٽ تي ٻلهڻ وٽ پهرين منزل لاءِ ڪيس ترسڻو پيو. ۽ ان کان پوءِ منڇر ڍنڍ جي اولهہ پاسي موجود قلعي ڏانهن وڌڻو پيو هو. ٻي منزل اولهہ ناري کي پار ڪرڻ وقت اتي ڪئي هئي ۽ بعد ۾ وڃي هن ماڳ تي رسيو هو. (٨١) نڌاڻ Nidhan ۽ سيسم جي ماڳن جي صحيح سڃاڻجي وڃڻ کان پوءِ هيءَ ڳالهہ نبيرڻ لاءِ رهجي وڃي ٿي تہ الهندي ناري وارو وهڪرو، "ٻڌيہ" جي صوبي ۽ سوِستان جي ايراضيءَ جي اولاهين دنگ تي وهندو هو.

عرب فوج جنهن وقت نڌاڻ ۾ وانڍ هنيو ويٺي هئي، تہ سيسم

جي جٽن مٿن راتاهي هڻڻ جو نانءُ ناهيو هو. پر اهو جٽن جي ڇڙوڇڙ ٿي وڃڻ ڪري سوڀارو ڪونہ ويو ۽ رات جي اونداهيءَ ۾ ڪاڏهون جو ڪاڏي وڃي نڪتا. اها عربن جي ڪرامت سمجهي وئي، تنهن ڪري پڌيہ جي سردارن آڻ مڃي. پر عام ماڻهو مقابلي ڪرڻ لاءِ هو. سانده ٻہ ڏينهن مقابلو هلندو رهيو ۽ ان کان پوءِ قلعو فتح ٿيو. هن جنگ ۾ ٻجهراءِ ۽ ٻيا ڪيترا راءِ ۽ راجوڙا قتل ٿي ويا. ٻيا جيڪي بچيا، سي سر بچاءَ ڪرڻ لاءِ پڌيہ جي اترئين پاسي ڏانهن هليا ويا. ڪن سالوج Sa-log ۽ قندابيل (٨٢) جي وچ تي هڪ قلعي ڀتلور يا ڀهطلور Bhatlor ۾ وڃي پناه ورتي ۽ اتان محمد بن قاسم ڏانهن خط لکي جنڊان وٺڻ جي ڪوشش ڪيائون ۽ ڏانهس اهو بہ لکيو هئائون تہ راجا ڏاهر جو ساٿڻ وير آهي. ان ڪري هنن سندن ڪيترا مائٽ ڪُهرائي ڇڏيا آهن. اهوئي سبب هو جو هن سندس اطاعت ڪرڻ کان انڪار هو. هنن محمد بن قاسم ڏانهن غور ۽ رحم ڪرڻ لاءِ پيغام روانا ڪيا هئا ۽ هڪ هزار چاندي جا درهم ڏن ادا ڪرڻ جو بہ واعدو ڪيو هئائون ۽ ضمانت طور پنهنجا ماڻهو بہ سيوهڻ موڪليائون. سيسم جي فتح کان پوءِ سيوستان واري هلڪي ۽ ٿوري وقت لاءِ شروع ڪيل جنگي مهم کي ختم ڪيو ويو. عرب سپهہ سالار اجا اتيئي هو، جو وٽس عراق جي گورنر حجاج بن يوسف جو خط اچي پهتو تہ هو موٽي نيرون وڃي ۽ اتان مهراڻ درياهہ اڪرڻ جون تياريون ڪري. هن هڪدم سندس اهو حڪم مڃيو، پر اهو واضح ڪونہ آهي تہ هو ڪٿان درياهہ پار اڪريو هوندو.

سوستان واري جنگي مهم ڇگي خاصي دلچسپ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. جيڪڏهن ان مان ٻيو ڪجهہ واضح ڪونہ ٿو ٿئي، پر ايترو ضرور ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هن کان پوءِ ڇا ٿيڻ وارو آهي. هن ماڳ وٽان ئي حملي جي اهم شروعات ٿئي ٿي. ٻيو تہ عرب فوج رڳو هن جوان سال

اڳواڻ (٨٣) (12) جي فوجي لياقتن ۽ پنهنجي جوانمرديءَ جي آسري ڪونہ هئا. پر اهو سندن ڀاڳ هو جو هنن سنڌ تي حملو ان وقت ڪيو، جڏهن ٻڌن ۽ برهمڻن وچ ۾ سنڌ ۾ ويڙهاند هلندڙ هئي. هڪ ڪمزور راجا سنڌ جي گاديءَ تي ويٺل هو. ڪروڙ ۽ هڪ ٻئي کان بيحان وارو وايو منڊل، ڪارن ڪڪرن جيان سنڌ مٿان ڇانيو بيٺو هو. اسان چچ نامي ۾ شمنين جو ذڪر هنڌين ماڳين پڙهون ٿا. عربن انهن کي، شرمان Shramana جو لقب ڏنو. هن ڪري اڳي جيڪو ٻڌن جو سنياسي فرقو هوندو هو، سو ھاڻي راڄوڙو ۽ راهہ سڏجڻ لڳو. نہ تہ اڳي دنيا سان سندن لهہ لاڳاپو ڪونہ هوندو هو، وتندا هئا آڌوتي ٿي تپسيائون ڪندا ۽ جوڳ پچائيندا. نيرون جو گورنر بہ هڪ شمني هو. عربن جڏهن، هن جوءِ ۾ پير پاتو تہ هن سندن آڻ مڃڻ ۾ دير ڪا نہ ڪئي. سوستان تي هلان ڪرڻ کان اڳ ۾ محمد قاسم موج (٨٤) واري جوءِ ۾ ٿورو ترسيو هو. اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ اتان جو راڄوڙو بہ هڪ شمني، هو. هن شمني عربن جي دل جي گهراين سان آجيان ڪئي هئي. ۽ پنهنجي ٻڌ برادريءَ سان گڏجي سِوستان جي گورنر وٽ لنگهي ويو . ۽ کين عربن آڏو آڻ مڃڻ جي صلاح ڏني هئائين. ڏانهنس خط ۾ اهيو بہ لکيو هئائين تہ " اسان ٻڌ، ناسِڪ آهيون اسان جو ڪم پوڄا پاٺ آهي. اسان جو ڌرم امن ۽ آشتي آهي. ان ڪري اهو اسان کي هتيا جي آگيا ڪونہ ٿو ڏئي. تون هڪ اتاهين ڪوٽ اندر ٿو رهين. اسان کي پنهنجي جيوتيءَ ۽ مال مڏيءَ جو اونو آهي تہ متان عرب اسانکان ڦري لٽي وڃن. جڏهن اِتان جي گورنر، عربن سان مهاڏي اٽڪائڻ جو اعلان ڪيو، تہ ٻڌ شمنين سندس ان ڪم کي نديندي ڪِيس چيو هو، "تون عربن سان جهيڙي، پورو پئجي ڪونہ سگهندين. تنهن جي هَٿ وِٺين اسان پنهنجي جيوت ۽ مال مڏي ناس ڪانہ ڪندأسين" جڏهن سوستان جي گورنر سندن اها ڳالهہ قبول

ڪانہ ڪئي، تہ هنن ڏني وائٽي سنڌ سان غداري ڪئي ۽ محمد بن قاسم ڏانهن خط لکيائون تہ ،" ماڻهن جو وڏو انگ جيڪو هارين نارين ڪڙمين ڪاسبين ، واپارين وڙن ۽ هيٺينءَ جاتيءَ پڌل آهي، سو سوستان جي گورنر سان سهمت ڪونهي. ڪيس تنهنجي سامهون ٽيڻ لاءِ ڪا سگهہ ۽ توسان مهاڏي اٽڪائڻ لاءِ ايڏي وڏي سينا (فوج)بہ هٿ ۾ ڪانہ آهي" اهڙيءَ ريت هنن ٻڌن سيوهڻ جي قلعي تي گيهري ڪي وڏيڪ سخت ڪرڻ لاءِ عرب سپہ سالار جي دل ٻڌرائي. ٻڌن جي اهڙي غداريءَ سبب سيوهڻ جو قلعو فتح ٿي ويو. ٻڌيہ صوبي جو گورنر بہ ٻڌ شمني هو. هن پنهنجي علائقي جي ماڻهن کي، عربن خلاف مقابلي ڪرڻ کان روڪڻ واسطي نهن چوٽيءَ جو زور لاتو. پر جڏهن ڏٺائين تہ ماڻهو اڙجي بيهي رهيا آهن ۽ پنهنجي ڳالهہ تان هيٺ نہ ٿا لهن، تہ هو پاڻ ڏرتيءَ سان غداري ڪري محمد بن قاسم وٽ لنگهي ويو. جڏهن محمد بن قاسم سيسم جو قلعو فتح ڪيو، وري ڦر لٽ ڪئي ۽ وطن دوست ڏرين جو قتل عام ڪيو، باقي بچيل ماڻهن کي ان ڏوهہ ۾ اتان تڙي ڪڍيو ويو تہ اهي وطن دوست ڌرين سان ٻڌٽ ۽ جُهٽ هئا. انهن راڄوڙن مان هڪ ٽولو اهڙو بہ هو، جيڪو ڏرتيءَ ڪارڻ عربن سان تہ جنگ ڪري رهيو هو، پر راجا ڏاهر بہ ڪين تنگ ڪيو هو. نيٺ هنن بہ ويڙهاند کان تنگ ٿي حملي آور عربن جي اطاعت قبول ڪئي هئي.

اهڙين حقيقتن لکڻ وقت هيءَ تاريخ کي اهڙيون ڳالهيون لکڻ کان تي وساري، جن ۾ اسلامي جذبي جو رنگ هجي ، سنڌ ۾ اسلام پکڙجڻ جي اڳڪتي جو اظهار هن ڪتاب ورجائي پئي ڪيو آهي. ديول جي ماڳن وٽ محمد بن قاسم کي ٻن ڏرين اهڙي اڳ ڪتي ٻڌائي همت افزائي ڪئي هئي. ٻڌيہ صوبي جي ماڻهن جڏهن عربن سان مقابلي ڪرڻ جو پڪو پهہ ڪيو، تہ ٻڌيہ جي سردار ڪين ٻڌايو تہ ٻڌ جي

پکشن تارن جي علم مان معلوم ڪيو آهي، ته " هيءُ علائقو اسلامي فوج هٿان ڪيئن به ڪري فتح ٿيندو" جڏهن هو غداري ڪري محمد قاسم وٽ پهتو ته ڪيس به ساڳي ڳالهه ٻڌايائين ته " هتان جي ماڻهن توهان مٿان راتاهي هڻڻ جا ڏاڍا جتن ڪيا هئا، پر سوپارا ڪونه ٿيا، جنهن مان هڪ ڪرامت اها ثابت ٿي آهي ته اوهان سنڌ ضرور فتح ڪندا ۽ اهائي خدائي منشا آهي." وڌيڪ ڪيس هيءَ ڳالهه به چوي ٿو " جيستائين منهنجو سوال آهي ته مان ته اوهان آڏو اڳي پيش پيو آهيان . منهنجي خواهش آهي ته مان اوهان جو صلاحڪار بڻجان ۽ توهان جي دشمنن جي پاڙ پٽڻ ۾ اوهان جو رهبر ۽ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهان. مسلمانن جي خيالن ۾ اهڙي قسم جون ڳالهيون گهر ڪري ويهي رهيون هيون . معمولي فهم ۽ فراست وارو ماڻهو جيڪڏهن ٿورو به ويچار ڪندو ته سگهاريون حڪمرانيون، مذهبي ڌڙا بنديون ۽ گروهي دشمني ۽ تخت تان جهيڙن ڪري تباهه ٿي ويون ۽ اڳ ڪٿي ڪرڻ وارن ۽ نجوم جي علم جي ماهرن وٽان پڪ حاصل ڪرڻ ته قدرت جي مرضي ڇا آهي؟ سا هڪ اجائي ڳالهه آهي. ان سان گڏ اها به حقيقت آهي ته بادشاهه پنهنجي ملڪ جي حڪومت هلائڻ لائق ڪونه هوندو آهي، سندس سوچ سطحي هوندي آهي ۽ پنهنجي ڌرتيءَ سان وفادر نه رهندو آهي. اهي ئي بنيادي ڳالهيون آهن، جنهن ڪري ديس ڌارين جي حوالي ٿي ويندو آهي.

ڪيڪانان واري علائقي ڪان سواءِ ، اولهه سنڌ وارو سڄو حصو راجا ڏاهر جو ڏن ڀرو رهڻ بدران خلافت جي ماتحت ٿي ويو هو. ٿوري وقت کان پوءِ سوستان ۾ عربن خلاف ناڪام بغاوت به منهن ڪڍيو هو. چندرام هالي، نالي هڪ ماڻهو ان بغاوت جي اڳواڻي ڪئي هئي پر ان بغاوت کي جهٽ ۾ چيڀاٽيو ويو. اولهه سنڌ واري حصي ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ هتان جي اڳئين حڪمران خلاف گهٽو تاءُ هو. محمد

بن قاسم انهن حالتن مان فائدو ورتو. اتان سيوهڻ مان چار هزار جنگي جوڌا پنهنجيءَ فوج ۾ ڀرتي ڪيائين، جن سنڌو پار اُڪري راجا (٨٥) ڏاهر سان جنگ ۾ عرب فوج سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي حصو ورتو هو. هتان جي ماڻهن جا راجا ڏاهر سان ناتا سٺا ڪونہ هئا. تنهن جي ٻي ثابتي جنهن ڪي عربن ڌمڪاءُ پڪيڙي هٿي ڏني، سا هيءَ آهي تہ محمد قاسم پنهنجي فوج مان فقط ڇهہ سو گهوڙي سوارن جو هڪ جٿو الڳ ڪري بکر (بغرور) موڪليو هو. (13) جيڪو سنڌ جي وچولي ڀاڱي جي هيٺئين حصي ۾ آباد هو. سندس مقصد هو تہ جٿين الور مٿان نظر رکي سگهجي. ان زماني ۾ الور جي ماڳن پرسان درياهہ وهي رهيو هو. ڪيس ڏپ هو تہ مٿان راجا ڏاهر جو پٽ حملي آورن جي آمدرفت ۾ ڪا رنڊڪ وجهي.

عربن نيرون پهچي، هڪ قلعي بند شهر تي حملو ڪيو. ڇچ نامو هنڪي اشبهار ۽ بلاذري هن کي " سمار" سڏي ٿو. بلاذري هن لفظ کي ٽيڪا ڪونہ ڏنا آهن. هن ماڳ کي سڃاڻڻ مشڪل آهي. پر ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ نيرون کان گهٽو وتيرڪو ڪونہ هو ۽ سنڌو جي ٻہ ويجهو هو. چاڪاڻ تہ عرب فوج اڳتي درياهہ ڏانهن وڌي رهي هئي ۽ هڪ منزل ڪري وچي درياهہ جي ڪنار سان فوجي واندي هئين هٽائون. هڪ هفتي جي گهيري کان پوءِ اشبهار جي قلعي واسين آڻ ميجي . اهڙيءَ ريت سنڌوءَ جي اولاهين ڪناري سان ڪنهن بہ قلعي واسين عربن سان مهاڏو ڪونہ اٽڪايو. هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اولهہ سنڌ وارو حصو هڪ سال (٨٦) اندر فتح ڪيو ويو هو.

هاڻي اهو انو مان ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، تہ عربن سنڌوءَ ڪهڙي ڪاٽ وٽان اڪريو هو. ڇچ نامو هن ڪاٽ کي جهم Jaham قلعي جي سامهون ٻڌائي ٿو، جنهن کي ٻيٽ واري پرڳڻي جو مکيہ قلعو

سمجھيو ويندو هو. متي بيان ڪيل جهر وارو قلعو درياھ جي اوڀارينءَ ڪنڌيءَ سان وسندڙ هو، جنهن ڪي مان سچائي ڪونہ سگھيو آهيان. بلاذري جو بيان آهي تہ عرب ان جاءِ وٽان درياھ اڪريا هئا، جتي هند جي قصہ علائقي جي راڄوڙي راسل جو ملڪ درياھ سان اچي لڳو ٿي. قصہ، ڪڇ جو عربي اچار آهي. اهڙيءَ ريت جيئن عربن چچ جو اچار "صص" Sassa ڪندا آهن. چچ لفظ جو اکر "چ" عربن لاءِ اوپرو آهي ۽ اچاري ڪونہ سگهندا آهن. اسان ڪي ائين سمجھڻ نہ گهرجي تہ اهو ماڳ جتان عرب درياھ اڪريا هئا، سو موجوده ڪڇ ملڪ جي حدن جي ويجهو هو. پراڻي دور ۾ ڪڇ جو ملڪ موجوده حدن کان گهڻو اتر ڏانهن وڌيل هو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو عمرڪوٽ تائين اڳتي پکڙيل هجي. اڳين صديءَ ڏاران ڪڇ جي راءِ جون فوجون بدين، پالهياري Balhiari ۽ رحمڪي (٨٧) بازار ۾ بہ رهنديون هيون. چچ نامي ۾ راسل کي راجا ڏاهر جي هڪ راڄوڙي طور بيان ڪيو ويو آهي. هيءَ ۽ سندس ڀاءُ "موڪو پٽ وسايو" ٻئي ڏرتيءَ جا غدار هئا. هنن جيان ٻيا بہ راڄ ڏوها ۽ ڌرتيءَ جا ويري هئا. محمد بن قاسم هنن ٻنهي ڀائرن کي ڪڇ ۽ سورٺ (ڪاٺياڙ) ڏيڻ جو دلاسو ڏنو هو. هن مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ درياھ نيرون کان ڏکڻ اوير ڏس تي پار ڪيو هئائون. عرب لشڪرجي گهوڙن ۾ جذام (ڪوڙھ) جي بيماري ڪاهي پئي هئي، جنهن ڪري سندن گهوڙن جو وڏو حصو مري چٽ ٿي ويو. عرب فوج ڪيترو وقت بيڪار ويٺي رهي ۽ ڪتي بہ جنگي ڪاروائي ڪانہ ڪيائون. ان کان سواءِ هيءَ ڳالھہ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي تہ عرب فوج ۾ ڏڪار ڪاهي پيو هو. اسان کي شڪ پوي ٿو تہ راجا ڏاهر جي پنهنجي سستي، هيٺائي ۽ راڄوڙن جي ويساھ گهاتي ڪري عربن جو پاڳ ڏينهون ڏينهن وڌندو پلئون ڀَلِ ٿيندو پئي ويو. جڏهن عرب جنگ ڪرڻ جهڙا ٿيا تہ هنن درياھ اڪرڻ لاءِ ٻيڙين جي پل ٺاهي ۽ پار ٿيي

اوپر سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿيا ۽ جهمڙ سولائي سان ڪٽي ورتائون. ان ڪان پوءِ جِيور نالي هڪ ماڳ ڏانهن وڌڻ لڳا ۽ بعد ۾ پيش قدمي ڪري اچي راوڙ قلعي پرسان ڪيما ڪوڙيائون. حالتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ مذڪوره قلعو تہ دڏاواهہ Dadhawah يا وڏاواهہ Wadhawah جي ڪناري سان آباد هو. ان قلعي پاهران جنگ هلي رهي هئي. چيو وڃي ٿو تہ اها ڇهہ ڏينهن هلندي رهي ۽ راجا ڏاهر ان ۾ پنهنجي سر شريڪ ٿيندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن جهيڙيندي مارجي ويو ۽ سندس لشڪر ڀاڄ ڪئي. جنگ جي ميدان لاءِ چيو ويندو آهي، تہ اهو ڏڏا واهہ ۽ مهراڻ جي وچ تي هو ۽ تاريخ نائين رمضان سنہ ٩٣ هجري ۽ جوُن 712ع هو.

انهن مان ڪابہ جڳهہ هاڻي سڃاڻي ڪانہ ٿي سگهجي . ٿي سگهي ٿو تہ دڏاوا يا وڏاواه واندڻ واهہ Wandan Wah يا ايرندو نارو (قديم هاڪڙو) هجي. قديم دور ۾ هاڪڙي جي هڪ ننڍي حصي جو نالو واندڻ Wandan هوندو هو. راوڙ جو قلعو برهمڻ آباد ڪان گهڻو پري هوندو هو. وچ تي بہ مشهور قلعا بهرور ۽ دهليلا هوندا هئا. عربن مٿن واري واري سان گهيرو ڪيو. هر قلعي ۾ عربن جو بہ بہ مهينا مقابلو ڪيو ويو. اهڙا سگهارا قلعا هڪ ٻئي ڪان گهڻو پري ۽ برهمڻ آباد ڪان بہ گهڻو ڏور هوندا. عربن جي مقابلي واسطي برهمڻ آباد ۾ گهڻو لشڪر موجود هو. اهو ئي سبب آهي جو عرب گهيري سان لاڳاپيل سامان اوڏاهين ڪاهي ويا هئا ۽ گهيرو بہ ڪيترا هفتا لڳاتار هليو هو. راوڙ جو قلعو برهمڻ آباد ڪان اسي ميلن ڪان وڌيڪ پري ڪونہ هوندو. ڪٺت نامي تہ ايرندي ناري جي ڪناري سان اڏيل ۽ نيرون ڪان سٺر ميل ڏکڻ اوپر طرف هجي. چچ نامي جو بيان آهي تہ ان قلعي جي تعمير جي شروعات بہ چچ ڪئي ۽ نهرائي پورو ڏاهر ڪيو هو، (پ -١۴) جيڪو گرمين وارا چار مهينا هتي حڪومت هلائيندو هو. هن علائقي جي آبهواءِ ڏاڍي سٺي هوندي هئي. اهو بہ چيو ويندو

آهي تہ گرمين وارا چار مهينا هو برهمڻ آباد ۾ ۽ باقي چار مهينا اروڙ ۾ گذاريندو هو. هن بيان مان سولائي سان انومان ڪري سگهجي ٿو تہ راوڙ، هيٺ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ موجود هو، جتي سمونڊ کان ايندڙ ٿڌڙي هير گرميءَ جي اثر کي ختم ڪري ڇڏيندي آهي. ان جي ڀيٽ ۾ اتر سنڌ ۽ وچولي ۾ سخت گرمي هوندي آهي.

ان کان پوءِ عربن جون فتحون سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي مان نڪري اڳتي اتر طرف هلنديون وڃن ٿيون ۽ ان جي نتيجي ۾ اسان کي بہ چچ نامي کان ڏار ٿيڻو پوي ٿو. هيءُ ڪتاب سنہ ٧١٥ع ۾ سليمان جي خلافت جي مَسند تي وهڻ ۽ محمد بن قاسم کي واپس گهرائڻ واري واقعي سان ختم ٿئي ٿو. ان وقت تائين هن نوجوان عرب سپهہ سالار ملتان (٨٨) تائين سنڌ جو سڄو ملڪ فتح ڪري ورتو هو. بلاذري جي فتوح السند جو بيان عربن هٿان سنڌ فتح ڪرڻ کان وٺي، نائين صدي عيسوي تائين لڳاتار ڳنڍيو ٿو اچي. اهو عربن واسطي ڏاڍو ڏکيو زمانو هو. راجا ڏاهر جا پوئيٽر پنهنجي وڃايل راڄ لاءِ ڏينهن رات هٿ پير هڻي رهيا هئا. سنڌين جون عام بغاوتون مسلمانن جي ڏاڍ ۽ انياءَ ڪري ٿي رهيون هيون. سنڌ وارا عربن جي رعيت هئا، پر پوءِ بہ سنڌن ڦر لٽ ڪري پريشان هئا. انهن جي ملڪيتن ۾ سنڌن حريص نگاهون کتل هيون. عربن جا پنهنجو پاڻ ۾ جنگيون جهيڙا شروع ٿي ويا هئا. ان عرصي دوران سنڌ جي وچولي ڀاڱي ۾ عرب راڄڌاني المنصوره جو بنياد پيو هو. ان کان پوءِ ان دور جون تاريخون برهمڻ آباد جو ذڪر ڪونہ ٿيون ڪن، توڙي جو اهو شهر عربن جي (٨٩) قلعي کان ست يا اٺ ميل مس پري هو. هڪ واقعي جو هتي بيان ڪرڻ لازمي ٿو سمجهان، جيڪو ان زماني ۾ چوڙ جي هيٺئين علائقي ۾ ٿيو هو. تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي تہ ان زماني ۾ جنيد (٧٢٦ -٧٢٤ع) سنڌ جو گورنر مقرر ٿي آيو هو ۽ اچڻ سان جيئسيہ پُٽ راجا ڏاهر سان اچي بطيحة الشرقي Batihata -al- Sharqiy ۾ پاٽيءَ واري جنگ

شروع ڪئي هئائين. بطيح Batiha لفظ جي معني ”وسيع“ آهي. عربي ٻوليءَ جا لساني ماهر هن لفظ جي معني پاڻيءَ جو وڏو يا وسيع وهڪرو ٻڌائن ٿا. مون کي تازي دور جي نقشي ۾ اولهه عراق جي شط العرب ۾ اهڙي قسم جي نالي سان پاڻيءَ جي هيٺيئر ڏسڻ ۾ اچي ٿي. موجوده مامري جي نسبت سان مان پڪ سان چئي سگهان ٿو ته بطيحة الشرقي اوير ڏس تي ڪا سامونڊي نار آهي. ڪنهن زماني ۾ ڪڇ جو رڻ سدائين سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺان اچي ويندو هو. اسان کي اها ڄاڻ ڪانهه آهي، ته سال جي ڪهڙي موسم ۾ هيءَ جنگ وڙهي وئي هئي. ڄاڪاڻ ته ڪڇ جي رڻ جو هي ڀاڱو اٺين صدي عيسوي تائين مستقل نموني سان سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو. امڪان آهي ته ٻنهي ڌرين وچ ۾ هيءَ پاڻي واري ويڙهه جولاءِ يا آگسٽ ۾ ٿي هوندي. ٿي سگهي ٿو ته سال جي ٻين مهينن ۾ رڻ وارو مذڪوره علائقو ان دور ۾ سڪل رهندو هجي. اسان تاريخن وسيلي پوري ڄاڻ رکون ٿا ته اها جنگ ڪيئن ٿي هئي. جيسينيه ان زماني ۾ پنهنجون فوجون ميڙي چونڊي ڪڇ ۾ ڪٺيون ڪري رهيو هو، جيڪو تنهن زماني ۾ سنڌ جو حصو هو. سندس واضح مقصد سنڌوءَ واري علائقي تي هلان ڪرڻ جو هو. امڪان اهو آهي ته جڏهن جئسينه پنهنجي سامونڊي فوج کي ڪڇ واري تڏوهڪي نار مان اڪاري سنڌوءَ جي علائقي ۾ عربن تي هلان لاءِ اچي رهيو هو، ته جنيد مٿس اوچتو حملو ڪيو هو. ان جنگ ۾ جئسينه کي پڪڙي جنگي باندي بڻايو ويو ۽ بعد ۾ کيس قتل ڪيو ويو. سندس پياءُ چچ (جنهن تي پنهنجي ڏاڏي چچ جو نالو هو، جنهن برهمڻ خاندان جي بادشاهيءَ جو بنياد رکيو هو) جنهن کي عرب صص Sassa جي نالي سان سڏيندا آهن، سو خليفي کي دانهن ڏيڻ واسطي عراق ڏانهن روانو ٿيو. پر جنيد کيس صلح جي ڳالهين ڪرڻ واسطي رستي تان واپس گهرائي ورتو ۽ ڌوکي سان کيس قتل ڪري ڇڏيائين. اهڙيءَ ريت سنڌ ۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.

باب پنجون

مشرقي جاگرافيدانن جا سنڌ جي وچولي ۽ لاڙ بابت رايا.

سنڌ جي چوڙ بابت ڏنل مشرقي جاگرافيدانن جا دلچسپ احوال ديبل ۽ نيرون ڪوٽ جي سڃاڻ جي باري ۾ اڳ ۾ ئي پيش ڪري چڪا آهيون. پر انهن ڪتابن ۾ بيان تيل ڪي غير اهم ماڳ ذڪر ڪرڻ کان رهجي ويا آهن. بهتر آهي ته انهن جون به ڳالهيون ئي وجن. حقيقتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته اصطخري، ابن حوقل ۽ المسعودي ڏهين صديءَ ۾ ڪهي اچي سنڌ پهتا هئا. پر افسوس جي ڳالهه اها آهي ته هنن سنڌوءَ جي وهڪري يا ڦاٽن جو ٿورو ذڪر به ڪونه ڪيو آهي. سندن نظر ۾ جاگرافيءَ جي معني ڪن خاص علائقن ۽ شهر جو طبعي صورتحال ڏيڻ کان وڌيڪ ڪجهه به ڪانه هئي، وڌ ۾ وڌ تڪليف ڪيائون ته سفر سان لاڳاپيل راهون ۽ رَند، گس ۽ پيچرا ٻڌايائون ته ڇيهه ڪيائون. سندن لکتون نجيون آجيون ڏسڻ ۾ ڪونه. ٿيون نظر ائين اچي ٿو ته هڪڙن ڄڻ ٻين جو نقل ڪيو آهي ۽ پنهنجا مشاهدا ۽ رايا لکي ڪجهه فرق ڏيکارڻ جا جتن ڪيا آهن. سندن پورهئي ۽ جاکوڙ کي ڪجهه گهٽ اهميت ان ڪري به ڏني وئي آهي، جو انهن پنهنجن ڪتابن ۾ شهرن ۽ علائقن جا نالا غلط لکيا آهن، جن جي سڃاڻ ئي مشڪل آهي. اهو مونجهارو ان ڪري پيدا ٿي پيو جو ليڪن انهن شهرن ۽ علائقن کي عربي صورت خطي ۾ ته لکيو، پر انهن پنهنجي لکڻ جي صحيح انداز ڏانهن ڏيان گهٽ ڏنو. اتاري ڪرڻ وارن ته رهندو ڪِيس ڪري ڇڏيا ۽ اتي مان گهوٻاٽو اتاري ڇڏيائون.

انهن ڳالهين ڪري نسخا اهڙا عجيب ٿي پيا آهن، جو نه شهرن جا نالا سمجهه ۾ اچن ٿا ۽ نه وري علائقن جو ڪو پتو پوي ٿو. بس اندي گهوڙي ڪَلُ ۾. لفظن جا اکر اڻ چٽا ۽ اڻ پورا آهن، تنهن ڪري ڪوبه لفظ پوريءَ ريت پڙهي ڪونه ٿو سگهجي.

سفر دوران جدا رستن جو بيان ڪيو ويو آهي، تن ڪي ڏينهن جي سفر جي ماپي جي حساب سان بيان ڪيو ويو آهي، ڪڏهن ڪڏهن فرسنگن (فارسيءَ ۾ فرسخ) جو ماپو به ڪتب آندو ويو آهي . هاڻي، تڏوهڪي منجهيل فاصلي کي ڪو متعين فاصلو مقرر ڪرڻ هڪ اجائي ڳالهه ٿيندي ۽ اڳوڻڪن منجهيل فاصلن کي اڄ ڪلهه جي مقرر ۽ معين فاصلن سان ڀيٽ ڏيڻ به مناسب ڪونه ٿيندو، ته اڳوڻن جاگرافي دانن هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين ڪيترو فاصلو ڪيو. تنهن ڪري اهو پتو پئجي ڪونه ٿو سگهي، ته ٻن شهرن جي وچ تي حقيقي يا حقيقت جي ويجهو مناسب فاصلو ڪيترو هو. اصطخريءَ جي هيٺ ڏنل سفر واري رستي جو صورت حال پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ ڪجهه مڪران ۽ لس ٻيلي ۽ ڪجهه موجوده دور واريءَ سنڌ جي شهرن جا نالا ڏنا ويا آهن. ان ۾ ڪز Kiz جو اشارو ڪيچ ڏانهن آهي. ارمابيل Armabil جو شهر لس ٻيلي جي ڀرسان (شايد ان کان به ٽي ميل اولهه هوندو هو. ڪنبلي Kanbali جو ماڳ سون مياڻي وارن ٻڌن تي يا ويجهو ۽ منحاتار Manhatar شهر ڪراچيءَ جي ڀرسان ڪاٿي موجود هو.

شهرن جا نالا		اصطخري مطابق ڏينهن	موجوده رستن ۽ نقشن مطابق مقرر ميلن ۾ فاصلو	هر هڪ ڏينهن جو سراسري طور ميلن ۾ سفر
(۱)	ڪز ڪان ارمابيل	٦ ڏينهن	۲۳۰	۳۸
(۲)	ارمابيل ڪان ڪنبلي	۲ ڏينهن	۷۰	۳۵
(۳)	ڪنبلي ڪان منحاتار	۲ ڏينهن	۵۲	۲٦
(۴)	(۹۰)	۲ ڏينهن	۴٦	۲۳
(۵)	منحاتار ڪان ديول	۴ ڏينهن	۸۷	۲۲
(٦)	ديول ڪان نيرون	۲ ڏينهن	۴٦	۲۳
(۷)	ديول ڪان منصوره	۳ ڏينهن	٦٦	۲۲
(۸)	سندو ساڻ ڪان منجباري	۷ ڏينهن	۱٦۰	۲۳

هتي ڏنو ويندو تہ پهريون منزلون تمام ڊگهيون آهن ، تنهن ڪري شڪ پوي ٿو تہ ڪٿي غلطي ٿي وئي آهي. منهنجو ويچار آهي تہ اصطخري طرفان ڪيچ ڪان لس ٻيلي تائين ٻڌايل ٻيٽو سفر اچ واري دور ۾ بہ تمام تيز ۽ تڪڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. طئي ڪيل سفر واسطي ملڪ جو مٿاڇرو ضرور ذهن ۾ رکيو آهي ۽ ان حساب ساڻ منزل جي ڊيگهہ ڪي ڏنو ويندو آهي. سفر ڪرڻ وارو علائقو ويران يا سڪيو سٽابو

هوندو آهي، تہ سفر ڪرڻ جي رفتار ۾ بہ ان حساب سان فرق اچي ويندو آهي. اهڙيءَ ريت مختلف علائقن ۾ طئي ڪيل فاصلي جون منزلون بہ ڪڏهن ڊگهيون تہ ڪڏهن ننڍيون رهيون آهن. جيتريقدر سنڌ مان سفر ڪرڻ جو تعلق آهي، تہ مٿي ڏنل خاڪي مان اسان سولائيءَ سان سمجهي سگهندا سون، تہ منزلن جي ڊيگهہ ۾ هڪ جهڙائي موجود آهي. ان جو ظاهر سبب تہ اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سنڌوءَ جي ڪنار سان شهرن، واهڻ ۽ وستين جي گهڻائي هئي. ملڪ ۾ سکر ۽ سٺائي هئي ۽ سيلاني کي پنهنجي مرضيءَ مطابق منزل ڪرڻ جي سهوليت حاصل هئي. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو تہ حالتون اهڙيون هيون جو سولائيءَ سان سفر ڪري وچٽري منزل ڪئي پئي وئي ۽ ڏهاڙي هڪ جيترا ڪلاڪ سفر ڪيو ٿي ويو.

مشرقي جاگرافيدانن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي نيرون ڪوٽ ۽ ديبل کان سواءِ فقط هڪ منحاتار شهر جو ذڪر ڪيو آهي . ادريسيءَ هن شهر کي منحابري Manhabari لکيو آهي . هن مامري ۾ هو پاڻ بہ منجهيل ٿو ڏسڻ ۾ اچي ۽ ان سان گڏ ٻين کي بہ منجهائي ڇڏيو اٿائين. جنرل ڪننگهام هن ماڳ کي ننڍو ۽ اندوستين جي راڄڌاني مين نگر Minnagar سمجهي ٿو (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا - ص ٢٨٨). هو لکي ٿو تہ ،” سيني جاگرافيدانن هن شهر لاءِ لکيو آهي تہ اهو سنڌوءَ جي اولاهين ڪنار سان ۽ ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. ويچار ڪري ڏسجي تہ ننڍي جا ماڳ وچي انهيءَ جاءِ تي بيهن ٿا. هي شهر سنڌو جي اولهہ پاسي ۽ لاهري بندر کان چاليهہ ميل پري يا ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ديبل کان بلڪل ٿوري پنڌ تي آهي“ . هو صاحب ٿورو اڳتي اسان کي ٻڌائي ٿو تہ ”منحاباري، اسان مندابري Mandabari چونہ پڙهون، جيڪو مند Mand قبيلي جو شهر هو. هن قبيلي جي نالي کي گهٽڻ ٿي

صورت خطين ۾ لکيو ويو آهي جهڙوڪ: مير Mer ميد Med ، مند Mand ۽ مند Mind منداباري Mandabari مين Min قبيلي جو شهر ٿي سگهي ٿو، جنهن کي Minnagra مين نگر سڏيو ويندو آهي. جنرل ڪننگهام ڪن جاگرافيدانن جا حوالا به پيش ڪيا آهن، ته هيءَ ماڳ مهراڻ جي اولاهينءَ ڪنڌي سان ۽ ديبل کان پن ڏينهن جي پنڌ تي هو. اهو ساڳيو جاگرافيدان منحاباري کي ديبل کان پن ڏينهن جي پنڌ تي اولهه طرف ٻڌائي ٿو. جنرل ڪننگهام ديبل جي جيڪا جاءِ ٻڌائي ٿو، ان حساب سان جيڪڏهن ويچار ڪجي ٿو ته منحابري Manhabari جو ٺاڪ ٺٽي کان پورا اسي ميل پري اولهه وڃي بيهندو. منحابريءَ جو نالو ڪتاب ۾ گهٽو آيو آهي. تنهن ڪري ادريسيءَ کي منحاتار ۽ منجباري بابت ڪجهه غلط فهمي ٿي وئي آهي، جنجي پڙهڻي ڪجهه هڪ جهڙي به آهي. ٻي ڳالهه اها به آهي ته جنرل ڪننگهام فقط ادريسيءَ جو حوالو ڪتب آندو آهي، جيڪو "منحابري" کي "مين گر" سمجهڻ واري سندس اصول کي ڪي قدر هٽي به ڏئي ٿو. جيڪي حقيقتون سندس قائم ڪيل اصول جي خلاف وڃن ٿيون، تن کي هو ڌيان ۾ ئي ڪونه ٿو آڻي. ادريسيءَ جو بيان آهي ته "چارو ساڻ (سيوهڻ) کان منحابري (هتي اسان کي منجباري پڙهڻ گهرجي) تن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. هيءَ شهر هڪ ترائي ۾ آهي. چوڌاري باغ باغيچا اٿس. ڏادو سهٽو ۽ سکيو ستابو شهر آهي. چوڌس پاڻيءَ جا تلاءَ پيا ڏسبا. هن جاءِ کان فيرابوز Fira buz (مڪران) ڇهن ڏينهن جي پنڌ تي آهي (هتي هن جاگرافيدان مجباري کي منحاتار سان منجهائي ڇڏيو آهي) منحاباري (هتي منحاتاڙ پڙهڻ کپي) کان ديبل ٻن ڏينهن جي فاصلي تي آهي. ديبل کان فيرابوز ويندڙ رستو منحاباري (منحاتاڙ) وٽان لنگهندو آهي" هن ڳالهه مان حقيقت صاف ظاهر آهي ته منحابري جو ماڳ جيڪو سيوهڻ کان فقط تن ڏينهن يا ڇاهٺ ميلن جي پنڌ تي هو،

سو ٺٽو ٿي نہ ٿو سگهي، ڇو تہ اهو سيوهڻ کان هڪ سو چاليهن ميلن جي پنڌ تي واقع آهي. ساڳئي وقت اها منحابري جيڪا مهراڻ جي ڪنار سان واقع هئي، سا اها منحاباري ڪڏهن ڪانہ آهي، جيڪا ديبل کان چاليهہ ميل اولهہ طرف موجود هئي، پوءِ ديبل جو بندر پلي کهڙي بہ ٿاڪ ۽ ٿان تي هجي. اهڙيءَ ريت مين نگر جي ٿاڪ وارو قائم ڪيل ويچار بہ لڏي وڃي ٿو.

ابن حوقل وارو منهاتاڙ ڪراچيءَ جي اوسي پاسي ۽ مڪران ڏانهن ويندڙ رستي تي ٻن ڏينهن جي پنڌ تي واقع هو. جيڪڏهن هن لفظ جو اچار صحيح ۽ اصلي آهي ۽ ڪنهن ٻئي لفظ جي بگڙيل صورت نہ آهي، تہ پو منهاتاڙ سمنڊ جو ڪو ننڍو بندر هوندو. ڇاڪاڻ تہ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ تڙ لفظ جي معني اها جاءِ آهي، جنهن تي ٻيڙا اچي بيهندا هجن ۽ جنهن جاءِ تي اهو بندر ٿاهيو ويو هوندو، اهو اندر ڌرتيءَ تي هوندو. ڪنهن مناري جو ڪم ڏيندو هوندو، جنهن جو ذڪر هن ڪتاب جي منڍ ۾ ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ائين آهي تہ اهو سنڌ ۽ مڪران واري رستي کان گهٽو پري آهي. منهنجي خيال ۾ اها امڪاني جڳهہ وڃي لياريءَ وٽ بيهندي، جتي هاڻي سرڪاري باغ Government Garden آهن، جتان ڪراچيءَ کان حب نديءَ ويندڙ رستو لنگهندو آهي. ڪنهن زماني ۾ اهو رستو موڙو ڪائي، سون مياڻي لس ٻيلي کان ٿيندو مڪران ويندو هو. جيڪو هاڻي قديم زماني کان ڪجهہ مختلف ٿي ويو آهي.

منجباري اهڙي جڳهہ آهي، جنهن جي ٿاڪ جو تعين ڪري سگهجي ٿو. ٿي سگهي ٿو تہ ميل اڌ جو فرق ٿي وڃي. ڇيو ويندو آهي تہ اهو ماڳ مهراڻ (لوهاڻي وارو وهڪرو) جي الهندي پاسي، سيوهڻ کان ٿي ڏينهن ۽ نيرون کان ٻن ڏيهن جي پنڌ تي هو. ابن حوقل چوي ٿو تہ منجابري مهراڻ جي الهندي ڪناري سان هئي. جيڪڏهن ڪو

ماٺهو ديبل کان منصوره ويندو تہ کيس درياهہ اڪرڻو پوندو، ڇاڪاڻ تہ منصوره ، منجابري جي سامهون آهي. ان ڪري انومان اهو آهي تہ منجاباري جو ماڳ ، شهداد پور کان اٺ ميل ڏکڻ- اوڀر ڏس تي ۽ لوهاڻي درياه جي الهندي ڪناري-سان هو، جنهن وهڪري جو پراڻو پيٽ اڃا بہ چٽيءَ ريت ڏسي سگهجي ٿو. پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ڏهين صدي عيسويءَ ۾ هي وهڪرو وهي رهيو هو. ان دور جا جاگرافيدان منصوره ۽ منجابريءَ جو ذڪر ڪندي، جهڙي نموني سان بيان ڪري رهيا آهن، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مذڪوره وهڪرو تنهن دور ۾ وهي رهيو هو. هن کان اتر طرف متئين وهڪري لاءِ فقط اندازا لڳائي سگهجن ٿا ۽ سڪرنڊ جي اوسي پاسي جيڪي پراڻا پيٽ آهن، تن مان هن وهڪري جي پيٽ جي چونڊ ڪرڻي پوندي. اهي پراڻا پيٽ سڪرنڊ کان وٺي ويندي الور تائين اتر چڱيءَ ريت ڏسي سگهجن ٿا. جاگرافيدانن، مذڪوره هنڌ کان اتر پاسي هڪ شهر جي نالي جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪڏهن اسان ان شهر جي ٿاڪ جو صحيح اندازو لڳائڻ ۾ سوڀارا ٿينداسين، تہ اسان کي پوري ريت پتو پئجي ويندو تہ ان زماني ۾ سنڌو درياهہ سنڌ جي هن ڀاڱي مان ڪٿان وهندو هو. اهو ماڳ ڪلري آهي. هن شهر کي انگريزي ۾ ڪڏهن ڪالري Kalari ۽ ڪڏهن ڪَلَرِي Kalari ڪري بہ لکيو ويو آهي. ڪن قديم جاگرافيدانن هن نالي جي هِجي بگاڙي غلط لکي آهي. سنڌ ۾ ڪَلَري ۽ ڪلري جا نالا تمام گهڻا آهن. پر هن مامري ۾ ڪلري Kalri نالو وڌيڪ مناسب آهي . هن ڳالهہ لاءِ ادريسيءَ جو بيان آهي تہ " ڪالري Kalari جو شهر مهراڻ جي اولاهين ڪنار سان، وڏي واپاري ڏيتي ليتيءَ وارو نهايت سهڻو ۽ قلعبند شهر آهي. هن ماڳ وٽان مهراڻ بہ درياهي جي صورت ۾ وهندو آهي. وڏو وهڪرو منصوره جي اوپر طرف کان ۽ ننڍو وهڪرو اتر الهندو رخ اختيار ڪري ٿو، ان کان اتر موڙو کائي اولهہ ڏانهن لڙي

ٿو ۽ آخر ۾ منصوره کان ٻارنهن ميل هيٺ وڃي پاڻ ۾ سنگم ڪن ٿا. مذڪوره شهر عام رستي کان ڪجهه وٿيرڪو هوندو هو. پر ڀر پاسي جي آبادي ڪري منجهس گهڻو واپار هلندو هو ۽ اتي سدائين ماڻهن جا ميڙاڪا پيا ڏسبا هئا. منصوره کان هن ماڳ تائين ماڻهو ٻيڙي ڊوڙي هڪ ڏينهن ۾ چاليهه ميل منزل هٽي پهچي ويندو هو. هتان شارو ساڻ (سيوهڻ) ٽن ڏينهن جو پنڌ هو (اليٽ -I- ص ٧٩). هن بيان ۾ اسان کي ڪي غلط ڳالهيون به ڏسڻ ۾ ايندڙيون ۽ معلوم اهو ٿيندو ته هتي سنڌو، ڏرتيءَ جي لاهه جي ابتڙ، ڏکڻ کان اتر ڏانهن وهندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. (14) هر دور جي مصنفن کان ڪڏهن اهڙيون غلطيون ٿي وينديون آهن. ڌرتي تي ڪي اهڙا خاص ٿاڪ هوندا آهن، جتي ڌرتيءَ جو لاهه به ابتڙ هوندو آهي. ٿي سگهي ٿو ته اتي درياه جي وهڪري کي آڏو ڪا روڪ رنڊڪ هجي. جيڪڏهن سچ پچ ۾ غلط ڳالهه لکجي وئي هجي، ته ان کي درست ڪجي، ته درياهه جو وهڪرو فطري ۽ سمجهڻ جوڳو ٿي پوندو. پر اڳتي هلي مصنف جو بيان سندس خيال جي ابتڙ وڃي ٿو (ب -١٥) ۽ چوي ٿو ته درياهه ڪلريءَ کان سيوهڻ جو رخ اختيار ڪري ٿو. اصطخري ۽ ابن حوقل جو بيان آهي، ته منصوره جي چوڌاري خليج جو پاڻي ڦري آيو هو. هن مان چڱيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو ته راڄڌانيءَ جو شهر درياهه جي مکيه وهڪري تي نه، پر ان جي هڪ ڇاڙهه تي وسندڙ هو. ٻنهي مصنفن جا ڏنل نقشا به اهڙي حقيقت جي پٺڀرائي ڪن ٿا. (٩١) منصوره ۽ ڪلري جي وچ تي چاليهن ميلن جيءَ وڏيءَ منزل جيترو پنڌ آهي. ادريسيءَ انهيءَ فاصلي کي ميلن بدران فرسنگن ۾ پيش ڪيو آهي. ان جو ترجمو فرينچ ۾ ڪيو ويو آهي، جنهن مان ڪي ٽڪرا انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري اليٽ پنهنجي تاريخ ۾ حوالي طور ڏنا آهن. هن صاحب هڪ فرسنگ ۾ چار ميل سمجهيا آهن. پر حقيقت اها آهي، ته ان زماني ۾ ڏهاڙي واري منزل جي

حساب سان فاصلو ڪٿيو ويندو هو ۽ ادريسيءَ جي فرسنگ جو ماپو نئيو هو، ان ۾ ٽي ميل هئا ۽ ڏهه فرسنگ ڏهاڙيءَ جي وڏي منزل سمجهي ويندي هئي. منصوره جي ماڳن (جن کي برهمڻ آباد به چيو ويندو آهي) کان اتر- اولهه ٽيهن ميلن ۽ سڪرنڊ کان ڏهه ميل اتر اوڀر ڪلريءَ جو هڪ شهر آهي. پر پاسي ۾ ڪاٽي قديم جاگرافيدانن جي قديم واپاري شهر جا ترڙ موجود هوندا. هن علائقي ۾ درياهه جا ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ ايندا. ڪن جو رخ اتر کان ڏکڻ ته ڪن جو اتر اولهه کان ڏکڻ - اوڀر پيو نظر ايندو. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته ڪڏهن انهن پٽن ۾ پوڻن تان سڌو وهندو هو. مذڪوره علائقو سنڌوءَ جي موجوده وهڪري کان ويهارو ميل ڪن اوڀر ڏس تي ٿيندو. انهن پراڻن پيٽن جي ڪنارن سان سڄي زمين سروڻن ۽ ٺڪرين سان پري پئي آهي. سيلاني جن سنڌ گهمي ڏٺي هوندي، سي هيءَ ماڳ ڏسي ضرور سمجهندا ته اهي ٿاڪ ڪنهن قديم واپاري ۽ وڏي شهر جا آهن. تنهن ڪري قوي امڪان ان ڳالهه جو آهي ته قديم جاگرافيدانن جنهن واپاري ۽ سهٽي شهر جو نالو ڪنيو آهي، سو ضرور هن علائقي ۾ آباد هوندو. ادريسي ڪلريءَ لاءِ چيو آهي ته سيوهڻ کان ٽن ڏينهن جي پنڌ تي هو، سو هن ماڳ لاءِ سندس بيان سهمت ڪونه آهي. ان کان علاوه هي ماڳ ان جاءِ تي ڪونه آهن، جن لاءِ چيو ويو آهي ته منصوره کان ڏهاڙي جي وڏي منزل ۽ سيوهڻ کان ٽن ڏينهن جي فاصلي تي آهي. امڪان هن ڳالهه جو آهي، ته هتي ادريسيءَ سيوهڻ ۽ منجاباري جي وچ تي موجود فاصلي کي سيوهڻ ۽ ڪلريءَ جي فاصلي سان گڏائي وچڙائي ڇڏيو آهي. ابن حوقل جو بيان آهي ته ڪلري مهراڻ جي الهندي ڪناري سان آباد هو. ادريسيءَ سندس نقل ڪيو آهي. پر حقيقت اها آهي ته اهو ماڳ درياهه جي ايرندي پاسي هو. ابن حوقل ۽ اصطخري (٩٢) جي ڏنل نقشن ۾ شهر کي درياهه جي ايرندي ڪناري ڏيکاريو ويو آهي. هن ماڳ جي پرسان ڪٿان سنڌوءَ جي ڪاٻي طرف هڪ ڇاڙهه ڇڄندي

هئي ۽ ڏکڻ اوڀر هلي، منصوره جو اوڀر ڏئي، ڏکڻ - اولهه ڏانهن موڙو کائي، ٽي فرسنگ يا نَو ميل راڄڌاني کان هيٺ وڃي مکيه وهڪري سان گڏبي هئي. راڄڌاني منصوره جا کنڊر ان ڇاڙهه جي ڪنار سان ملن ٿا، باقي ڪلريءَ جا ترڙ منصوره جي ٿاڪ کان اتر- اولهه طرف ملڻ جا امڪان آهن. ٻيو به هڪ خاص نڪتو آهي، جيڪو سنڌ جي هن وچولي ڀاڱي مان ڏهين صدي عيسويءَ دوران وهندڙ سنڌوءَ جي وهڪري سان لاڳاپيل آهي. منهنجي خيال ۾ هن باب ختم ٿيڻ کان اڳ ان جو بيان ٿيڻ گهرجي. ابن حوقل اسان کي ٻڌائي ٿو ته، ” جيڪڏهن ڪو ماڻهو منصوره کان ٻڏا ويندو ته کيس مهراڻ جو ڪپ ڏئي، سدوسان Sadusan (سيوهڻ) جي شهر تائين وڃڻو پوندو. سندس بيان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو، ته ابن حوقل جنهن زماني ۾ سنڌ ۾ موجود هو، تڏهن سنڌو سيوهڻ پرسان وهي رهيو هو. اسان کي سمجهه ۾ اچي ٿو ته سندس وهڪرو به ائين ئي هوندو. مونجهارو ان ڪري پيدا ٿئي ٿو ته قديم مصنفن جي ڪتابن ۾ ڪو واضح ۽ صاف بيان موجود ڪونه آهي، جنهن مان صحيح اندازو ڪري سگهجي ته درياهه ان دور ۾ ڪهڙن ماڳن وٽان وهي رهيو هو. هڪ اندازي موجب جڏهن هي جاگرافيدان سنڌ ۾ هو، ته سنڌو سيوهڻ کان ڏهه يا ٻارهن ميل اوڀر کان وهي رهيو هو. منصوره کان اولهه سنڌ جي مشهور شهر سيوهڻ ڏانهن ويندڙ رستو به ان ڪري سنڌوءَ جي ڪنار سان هوندو هو ۽ وڃي اڙل جي منهن وٽ پهچندو هو، بعد ۾ اڙل جو وهڪرو وٺي سيوهڻ پهچبو هو. ڇچ نامي ۾ سنڌوءَ جي گهڻن ڇاڙهن جا نالا موجود آهن، جن مان ڪجهه هي آهن: اڙل، دڏا واهه، ڪوتڪهه (ڪوتل)، منهل ، جلوالي ۽ ٻرتري (٩٣). هنن سڀني مان رڳو اڙل موجود آهي باقي ٻيون ڇاڙهون سُڪي ويون آهن ۽ هاڻي ڪين سڃاڻي به ڪونه سگهبو. ڪنهن به جاگرافيدان، منصوره پرسان وهندڙ ڇاڙهه ڪانسواءِ ٻين کي ذڪر ڪرڻ لائق ڪونه سمجهيو آهي. ابن حوقل ان علائقي جي رستي جو ذڪر متان ان ڪري به نه ڪيو هجي، جو اهو اڙل جي ڪناري سان هوندو هو.

باب ڇهون

سنڌ تي مسلمانن جي ٻئي حملي کانپوءِ
ڇوڙ وارو علائقو.

عباسي خليفن جو اقتدار زوال پذير ٿيندو ويو تہ سندن ڏيان رڳو بغداد تائين محدود رهجي ويو. ۽ پئسو پنجڙ دربار جي ظاهري شان وشوڪت تي خرچ ڪندا هئا. ان جو لازمي نتيجو اهو نڪتو تہ سندن خلافت ۾ شامل ڏوراهان علائقا بغاوت ڪندا، آزاد ٿينداً ويا. اڳين پراڻي سنڌ عربن جي فتح کان پوءِ ٻن ڀاڱن، ملتان ۽ منصوره ۾ ورهائجي وئي. منصوره وارو علائقو گهٽو ڪري سنڌ جي موجوده حدن تي مشتمل هو. اهڙيءَ ريت عباسي خلافت طرفان منصوره جي مقرر ڪيل گورنر بہ آزاديءَ جو اعلان ڪيو. سنڌ جون اهڙيون حالتون يارهين صديءَ جي شروعاتي ڏهاڪن ۽ محمود غزنوي جي دور تائين هيون. غزنيءَ جي هنن حڪمران ۽ سندس پونيرن هتي جي ڪمزور عرب حڪومتن جو هميشه لاءِ انت آڻي ڇڏيو. ان کان پوءِ سنڌ جي وچولي واري عرب راڄڌاني منصوره، جيڪا سنڌوءَ جي هيٺئن ڀاڱي جي ڪناري سان واقع هئي، سا پنهنجي اهميت وڃائي چڪي هئي ۽ سندس جاءِ بکر اچي والاري هئي. (ب -١۴) سنڌوءَ جي وهڪري متائڻ سان اروڙ ڦٽي ويو، ڇاڪاڻ تہ پاڻي نَہ ملڻَ ڪارڻ ماڻهو سنڌ جي هن پراڻي راڄڌاني مان لڏي هليا ويا هئا. تي سگهي ٿو تہ منصوره بہ ساڳئي سبب ڦٽي ناس ٿي ويو هجي. سنڌ ۾ دلوازءِ سان لاڳاپيل هڪ ڏند ڪٿا بہ

مشهور آهي. سنڌ جي هن بادشاه جي تاريخي ۾ ڏاڍي ڪٿائي حيثيت آهي، تنهن ڪري اهڙيءَ روايت تي يقين ڪرڻ ڏکيو لڳي ٿو. ڏهين صدي عيسوي جي وچ ڌاران الور جو ٿالو ڪونه ٿو پڌجي. ان زماني ۾ ٿي عرب جاگرافيدان سنڌ آيا هئا. شروعاتي عرب گورنرن جي ڏينهن ۾ پراڻي برهمڻ آباد جو به ذڪر ڪونه ٿو ملي . معلوم ٿئي ٿو ته منصوره جو بنياد اٺين صدي عيسوي جي وچ ڌاران رکيو ويو هو ۽ مذڪوره شهر گهڻو وقت قائم رهي ڪونه سگهيو، ياقوت پنهنجي جاگرافي تيرهين صديءَ جي پٺي ڏهاڪي ۾ لکي پوري ڪئي هئي. سندس لکڻ مان اٺين معلوم ٿئي ٿو ته منصوره ڇڻ ته ان زماني ۾ به موجود هئي. ابوالفدا Ebu-L- Fida پنهنجي تصنيف چوڏهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ لکي پوري ڪئي. سندس بيان آهي ته مشرق جا، هن نالي وارا پيا ٽي شهر به ڦٽي ناس ٿي ويا هئا. جيڪڏهن پٺي مصنف سچا آهن ته اهو انومان ڪري سگهجي ٿو ته تيرهين صدي جي وچ کان وٺي چوڏهين صديءَ جي شروعات ۾، سنڌوءَ جي وهڪري ۾ هڪ وڏي تبديلي آئي، جنهن ڪري منصوره ڦٽي اجاڙ ٿي وئي.

سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو ، عربن جي مرڪز کان گهڻو پري هو، ان جي ڪا خاص اهميت به ڪانه هئي، ان ڪري هن علائقي کي هڪ قسم جي آزادي به حاصل هوندي هئي. هن علائقي ۾ سومرن جو هڪ ڏيهي قبيلو آباد هوندو هو، جنهن يارهين صديءَ ڌاران سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ پنهنجي هڪ آزاد رياست قائم ڪري ورتي هئي (15) ۽ پنهنجي سگهه سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علاقي جي اوپر طرف قائم ڪري ورتي هئي. گهٽ وڌ ٽن صدين تائين سندن حڪومت مذڪوره علائقن جي حدن تائين قائم رهي. سومرا راجپوت ڦري سان لاڳاپو رکن ٿا. سنڌ ۾ رهندڙ سومرن جي وڏي انگ اسلام قبول ڪيو ۽ اسلامي جذبي کان متاثر ٿي، پاڻ کي عربن جي ڪُرَ مان سمجهندا آهن. هن

قبيلي کهڙي دور ۾ اقتدار حاصل ڪيو، ڪيترو وقت اقتدار ۾ رهيا ۽ ڪڏهن سندن زوال آيو، تنهنجو پتو ڪونہ ٿو پوي . سندن معاملي ۾ سنڌ جي تاريخ منجهيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سر ايچ. اليٽ جو هن بابت بيان آهي تہ " هندستان جي مسلمانن جي تاريخ ۾ سيني کان منجهيل سومرن جو دور آهي " (هسٽورين - جلد -I- ضميمو - ص . ۴۸۳) ان ڪري اسان کي هن منجهيل مسئلي جو ڪتان بہ اطمينان جوڳو حل ڪو نہ مليو آهي، مير معصوم بکري پنهنجي لکيل سنڌ جي تاريخ (هن تاريخ - سنڌ سنہ ۱۶۰۰ع ۾ لکي پوري ڪئي هئي) ۾ ٻڌائي ٿو تہ، "سومرن سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي تي سلطان عبدالرشيد ولد محمود غزنوي جي دور ۾ اقتدار حاصل ڪري ورتو هو. هيءُ سلطان سنہ ۴۴۱هہ يا ۵۰-۱۰۴۹ع ۾ تخت تي ويٺو ۽ اڍائي سال کن حڪومت ڪئي. اها هڪ تاريخي حقيقت آهي، تہ هو هڪ ڪمزور ۽ آرام پسند حڪمران هو. سندس ڪمزوريءَ سبب وڳوڙي حالتون وڪوڙي ويون هيون ۽ سندس حڪومت جي ڏورانهن علائقن ۾ بغاوتون ٿيون. عام حالتن مان اهو امڪان ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ مير معصوم جو بيان صحيح آهي. هن حقيقت جي پٺڀرائي ڪڇ جي ڏيهي تاريخ مان بہ ملي ٿي، جنهن کي مان سمجهان ٿو تہ هن وقت تائين ڪنهن بہ اهميت ڪانہ ڏني آهي. ڪرنل ٽاڊ، پنهنجي ڪتاب " ٽريولس ان ويسٽرن انڊيا" (ص۴۷۰) ۾ ڪڇ جي هڪ تاريخ " غملي" Ghumli جو ذڪر ڪيو آهي. مذڪوره تاريخ ۾ هي بيان آهي، تہ ڄام انڙ سنہ ۱۰۵۳ع ۾ تخت تي ويٺو. وڌيڪ اهو بہ ٻڌائي ٿو تہ سمان ان دور ۾ مسلمان ٿيا هئا. هن تاريخ ۾ اسان کي پڻ هڪڙي ڳالهہ هيءَ ڏسڻ ۾ ايندي تہ هو سمن ۽ سومرن کي، منجهائي ۽ عمر کي انڙ ڪري مامري کي ڳڏائي وچڙائي ٿو ڇڏي. اسانکي پوري ڄاڻ آهي، تہ سما قبيلي جو پهريون حڪمران ڄام انڙ آهي ۽ سمن اقتدار تي قبضو ٻارهين صدي عيسوي کان اڳي

ڪونہ ڪيو هو. تنهن ڪري انومان اهو آهي تہ سمن جي قبيلي اسلام ان دور کان اڳ ۾ ڪونہ قبوليو هوندو. مونکي هن ڳالهہ جي پڪ آهي تہ مورخ ان حقيقت کي قلمبند ڪيو آهي، جيڪا سنڌ ۽ پرپاسي واري ملڪ ۾ مشهور هوندي ۽ اهو سنہ سال جنهن ۾ قبيلي جي سردار اوچتو حملو ڪري سنڌ جي اقتدار تي قبضو ڪيو هو، سو بہ اندازو ڪري لکيو هونداٿين. ان مورخ جي تصنيف ۾ ڪيترن ٻين جاين تي بہ غلطيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون ، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هي مصنف سنڌ جي هن پنهي مکيہ قبيلن جي تاريخ کان پوريءَ ريت باخبر ڪونہ هو. محمد يوسف نالي ٻئي مصنف هن سال کي وري ڪنهن ٻئي تاريخي واقعي ڏانهن منسوب ڪيو آهي، جنهن کي اليٽ (جلد -I- ضميمو – ص ۴۸۵) سومرن جي اقتدار جي شروعات وارو سال ٿو سجهي. اسان جي هيءَ ٿي ثابتي ڪافي آهي تہ ان دور ۾ غزنوي سلطنت جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، سنڌ جي هن لاڙ واري علائقي ضرور آزاديءَ جو اعلان ڪيو هوندو. سلطان عبدالرشيد جي تخت تي وهڻ شرط ائين ڪونہ ٿيو هوندو، پر هوريان هوريان حالتن جو جائزو ورتو ويو هوندو، تہ آزاديءَ جي اعلان ڪرڻ مان ڪو وڏو ڇيهو تہ ڪونہ رسندو، ان کان پوءِ ائين ڪيو ويو هوندو. سلطان عبدالرشيد ۱۰۵۰ع ڌاري تخت سنڀاليو ۽ سومرن جي بغاوت ان جي تخت تي وهڻ کان بہ ٽي سال پوءِ ٿي سگهي ٿي. منهنجو انومان آهي تہ سومرن ۱۰۵۳ع ۾ آزاديءَ جو اعلان ڪيو هوندو (پ -۱۹). هڪ اندازي مطابق سومرن جي اقتدار ۾ اچڻ جو دور معلوم ٿي ويو. باقي هاڻي هيءَ ڳالهہ رهي ٿي، تہ سنڌن زوال ڪهڙي دور ۾ آيو. جيڪي تاريخون منهنجي نظر مان گذريون، تن مان سيني کان وڌيڪ معصوم بکريءَ سومرن ۽ سمن جو ذڪر تفصيل سان ڪيو آهي. جڏهن اسان دهلي سلطنت ۽ سنڌ جي ڏيهي تاريخ جو مطالعو ڪريون ٿا تہ سومرن جي شجري ۾ سالن جو وڏو فرق نظر

اچي ٿو ۽ ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو تہ مير معصوم جي تاريخ بہ اهڙين غلطين کان وانجهيل ڪونہ آهي. مير معصوم سمن جي پهرئين حڪمران جي تخت نشينيءَ بابت مختلف واقعن جو ذڪر ضرور ڪيو آهي، پر ڪابہ تاريخ ڪانہ ڏني اٿائين. مگر خوش قسمتيءَ جي ڳالهہ آهي جو هڪ ڏاريو ماڻهو هرڪيولس جي ٿنين واري ملڪ (مراقش) مان هلي ان دور ۾ سنڌ پهتو، (ب -٢٠) جڏهن انهن واقعن جو سلسلو اڃا جاري هيو ۽ انهن واقعن جو ان مورخ بہ ذڪر ڪيو آهي. هنجي تاريخي بيانن مان اسانکي معلوم ٿيندو تہ هن مصنف مير معصوم کان وڌيڪ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ اسان سندس ئي ڏنل سال مان سومرن جي اقتدار جي خاتمي جي دور بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهون ٿا. سما خاندان جي سياسي سگهہ حاصل ڪرڻ جو دور بہ اهو ساڳيو سمجهڻ گهرجي. مذڪوره مصنف سمن جي اقتدار جو سال ١٣٣٣ع (٩٤) ڏنو آهي. اهڙيءَ ريت سومرا خاندان جي سنڌ تي حڪومت بہ سو اسي سال ڪن رهي. هن گهراڻي جي حڪمرانن جي نالي جي باري ۾ مورخن ۾ اختلاف راءِ موجود آهي، پر هيءَ ڪا اهم ڳالهہ ڪانہ آهي. حقيقت ۾ اصل مسئلو اهو آهي، تہ هن گهراڻي جي حڪومت هلي ڪيترو وقت آهي؟ مرحيات مسٽر اي ٿامس Mr. E. Thomas پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي، تہ هندستان جي هر حڪمران جي بادشاهيءَ ڪي سراسري طور سترهن سال (٩٥) سمجهڻ گهرجي. جيڪڏهن اسان سومرن جي دور کي هن اصول جي ڪسوٽيءَ سان پرکي ڏسنداسون تہ سندن سورنهن يا سترهن بادشاه وڃي بيهندا. مير معصوم سومرن بادشاهن جو انگ ٻارهن ٻڌائي ٿو. سندس ڏنل انگ موجب هر بادشاه جي حڪمرانيءَ جو سراسري دور وڃي ٽيويهہ سال بيهندو. هتي اسان کي مير معصوم غلط ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٻئي پاسي تحفة الڪرام هتان جي ڏيهي ماڻهوءَ جي لکيل تاريخ آهي، جيڪا هن ارڙهين صديءَ ۾ لکي

پوري ڪئي هئي. هيءَ مورخ به سومرن بادشاهن جو تعداد ٻڌائيندي غلطي ڪري ٿو ۽ انگ سترهن ٻڌائي ٿو. ان سان گڏ هر هڪ بادشاه جي حڪمرانيءَ جي دور جو وچور ڏيندي ، سومرن جي بادشاهيءَ جو ڪل دور ٽي سو ستر سال لکي ٿو. اهڙيءَ ريت هر بادشاه جي حڪمرانيءَ جو سراسري دور وڃي ٻاويهه سال ٿئي ٿو.

سومرن سلطانن جي راڄڌانيءَ جو پهريون شهر "ٿري" Thari هو. لاڙ ۾ هن کان سواءِ ٻيو ماڳ به آهي، جنهن جو نالو ٿري آهي. پر جنهن ٿريءَ ۾ سومرن جي راڄڌاني هئي، سا اَلهندي پراڻ جي ساڄي ڪناري آباد هئي. هن تاريخي شهر جا ٿرڙ، محبت ديري کان ساڍا ڇهه ميل اوپر- ڏکڻ اڄ به ڏسي سگهجن ٿا. انڊيا آفيس ۾ موجود تاريخ معصوميءَ جي نسخي ۽ سنڌي روايتن موجب "ٿري شهر درياهه جي ڪناري سان واقع هو" ۽ اسان کي اهو پراڻ درياه سمجهڻ گهرجي. هن حقيقت مان هڪ ڳالهه واضح ٿي وڃي ٿي، ته سومرن جي شروعاتي دور ۾ سنڌوءَ جي هيءَ ڇاڙهه اڃا وهي رهي هئي. ان کان پوءِ سومرن ٿريءَ کي ڇڏي اڇي طور Tur وسايو ۽ ان شهر کي پنهنجي راڄڌاني بڻايو. سومرن جي هيءَ راڄڌاني سنڌوءَ جي ڇاڙهه گنگرو جي ڪنار سان آباد هئي. راڄڌاني مٽائڻ جا سبب معلوم ٿي ڪونه سگهيا آهن . پر امڪان آهي ته ان زماني پراڻ سڪي ويو هجي، جنهن جي نتيجي ۾ سومرن کي پنهنجا پراڻا ڪک ڇڏڻا پيا هجن. طور شهر جا ٿرڙ ٺٽي کان اٺاويهه ميل اوپر ۽ شاه ڪپور (٩٦) ڳوٺ جي پرسان موجود آهن. تاريخ طاهري جو مصنف ڏيهي ماڻهو آهي، سو تعجب ڪائيندي چوي ٿو ته "مان اڪيلي نه پر ٻين به الائي ڪيترن ماڻهن هي ٿرڙ ڏٺا آهن. سچي ڳالهه به اها آهي، ته ساري سنڌ ۾ سومرن جي هن ٻيءَ راڄڌانيءَ جهڙو ٻيو سهڻو ۽ شاندار شهر ڪونه هو، جيڪو گنگري جي ڏاکڻي ڪنڌيءَ سان آباد هو. هن وهڪري جي مٿين پاسي

جا نشان معلوم ڪري ڪونہ ٿا سگهجن، پر سندس وهڪري جي رخ مان سهي ڪري سگهجي ٿو تہ اهو ”رين“ ڦاٽ مان ڇڇي ڏار ٿيندو هو.تحفة الڪرام جو بيان آهي، تہ طور جو شهر علاوالدين خلجي حملو ڪري تباه ڪري ڇڏيو هو. اها وسهڻ جوڳي حقيقت آهي. مذڪوره واقعو تيرهينءَ صديءَ جي پڇاڙي يا چوڏهين صديءَ جي اڳياڙيءَ سان واسطو رکي ٿو. سنڌ جي آزادي دهليءَ واسطي ڪک جو ڪانُ معلوم ٿي رهي هئي. علاوالدين سرڪش سومرن کي سيکت ڏيڻ واسطي مٿن حملو ضرور ڪيو هوندو. ٿورو وقت پوءِ ڪڇ ۾ لاڙ جي سَمن گڏجي سومرن کان ائين اقتدار کسي ورتو. جيئن هنن ڪجهہ صديون اڳ پنهنجي پيش روئن کان ڦري ورتو هو. تاريخي واقعن مطابق سمن کي سنڌ جو راڄ سنہ ١٣٣٣ ع ۾ مليو.

معلوم ٿئي ٿو تہ سومرن جي حڪومت، سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ ان جي اوير پاسي تائين محدود هئي. (16) ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو تہ سندن حڪومت جي اولاهين سرحد، سنڌوءَ جي موجوده وهڪري ۾ ڇوڙ واري علائقي تي مشتمل هئي.

سمن بادشاهن پنهنجي حڪومت کي سومرن وارين سرحدن کان گهٽو اڳتي وڌايو. هنن پهريون ڪم اهو ڪيو، جو پنهنجيءَ راڄڌاني کي تبديل ڪيائون. سمن جو نئون گادي وارو هنڌ سومرن جي راڄڌانيءَ کان پندرهن ميل پري اُن ماڳ کي بنيايو ويو، جتان هڪ جابلو سلسلو ڏکڻ طرف ڪلري ۽ بگهياڙ ڦاٽ ڏانهن هلندو ٿو وڃي. سمن جي نئين راڄڌاني جو نالو ساموئي هو. ان وقت يا ان کان ٿورو پوءِ تغلق آباد نالي هڪ قلعو، جنهن کي هاڻي ڪلاڪوٽ Kala Kot سڏيندا آهن، تعمير ڪيو ويو. مذڪوره قلعو ساموئيءَ کان ڇهہ ميل ڏکڻ طرف ساڳئي جابلو سلسلي تي اڏيو ويو، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. پتو نہ آهي تہ اهو قلعو نئون اڏيو ويو هو يا سومرن کان

فتح ڪيو ويو هو. تحفة الڪرام جو مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو ته، ”علاوالدين خلجيءَ طور تي حملو ڪري ان کي ناس ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ جڏهن سمن سومرن (17) کان سنڌ جي حڪومت جي واڳ ورتي، ته هنن راجا ڪالا جي نالي پٺيان ٻڌايل قلعي ڪالاڪوٽ (18) کي سمن جي بادشاه تغلق جي نالي پٺيان تغلق آباد نالو ڏنو، اتي پنهنجي راڄڌاني قائم ڪئي. هي اسان کي وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته ”ساموئي ۽ تغلق آباد جي اڏجڻ کان پوءِ وڌيڪ جڳهه ڪانه رهي ، تنهن ڪري (19) ٺٽي شهر جو بنياد رکيو ويو ۽ ان کي ئي سنڌ جي راڄڌاني بڻايو ويو. (٩٧) هتان جا ڏيهي مورخ ٺٽي جو ذڪر ائين ڪندا آهن، ڇڻ ته اهو شهر، بنياد رکجڻ کان اڳئي موجود هو ۽ هن کي ان نالي پٺيان سڏيندا آهن، جنهن نالي سان ڪنهن زماني ۾ ساري لاڙ واري علائقي کي سڏيو ويندو هو.

حقيقتن کان اڻ ڄاڻائي سبب اسان کي پتو ڪونه ٿو پوي ته سمن واري راڄڌاني جو بنياد ڪهڙي دور ۾ پيو هو. ان لاءِ اهو بهتر ٿيندو ته اسان هن بابت پين تاريخن مان به ميڙا چونڊي ڪري ڪي شاهديون ۽ ثابتيون هٿ ڪريون. سنه ١٣٣٣ع ۾ ابن بطوطه لاهري بندر ڏانهن ويندي ضرور ساموئي ۽ ٺٽي وٽان متيو هوندو، پر هو پنهي ماڳن جو ذڪر ڪونه ٿو ڪري. اهي ٻئي شهر ان وقت ضرور موجود هوندا، پر ايڏا مشهور ڪونه هئا، جو ڪنهن سيلانيءَ جو ڌيان ڇڪائي سگهن. پر هڪڙي ٻي ڳالهه به آهي، جنهن لاءِ اسان کي ضرور سوچڻ گهرجي ته ابن بطوطه سنڌ ۾ فقط انهن شهرن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ ٿورو يا گهڻو وقت ترسيو آهي. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي، جو سندس ڪتاب ۾ سنڌ جي فقط ڇهن شهرن جو ذڪر ملي ٿو. جيتريقدر مونکي ڄاڻ آهي ته هندستان جي تاريخ ۾ ١٣٤٧ع کان اڳ اسان کي ٺٽي جو ذڪر ڪونه ٿو ملي. (ب ٢٢)برنيءَ جي تاريخ فيروز

شاهيءَ ۾ ڀهريون پيرو ننڍي جو ذڪر ، گجرات ۾ طغي موچيءَ جي بغاوت دوران ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته تاريخ جو مصنف ان ئي دور سان واسطو رکي ٿو ۽ پاڻ محمد شاهه تغلق سان گڏجي سنڌ آيو هو ۽ ان جنگي مهم دوران اچي ٺٽي پرسان پهتو هو. سلطان محمد تغلق هليو ته طغي موچيءَ کي مارڻ لاءِ هو، پر قدرت جا عجيب رنگ ڏسو، جو طغي بدران مري پاڻ ويو. ڏيهي مورخ محمد تغلق جي حملي ، ٺٽي جي بنياد پوڻ ۽ سمن جو اقتدار، هڪ ئي دور ۾ سمجهن ٿا. جيڪڏهن ساموئي شهر جي مرمت لاءِ ٿورو عرصو ڪٿيو وڃي، ته سمن جي راڄڌاني جي اڏجڻ جو سال ١٣٤٠ع ۽ ٤٢-٧٤١ هجري وڃي بيهندو . اهو خيال ته ٺٽو ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي دور ۾ اڏيو ويو هو، سو تاريخي طور تي غلط آهي. هي سلطان ٨٦٦هه يا ٦٢-١٤٦١ع ۾ گاديءَ تي ويٺو، تنهن ڪري اهو تاريخي حقيقتن جي خلاف آهي.

ان زماني ۾ چوڙ جي الهندي ڀاڱي جو صورت حال هن ريت هوندو ته ڪلري ڦاٽ وارو وهڪرو دائمي هوندو، نه ته ان جي ڪناري تي آباد شهرڪي ڪڏهن به راڄڌاني ڪونه بڻائن ها. اڳتي اسان ڏسنداسون ته ٻه صديون اڳ درياهه جي پاڻيءَ جو وڏو حصو هن وهڪري مان گذرندو هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته جڏهن ٺٽي جو بنياد رکيو پئي ويو، ته ان زماني ۾ هيءَ سنڌوءَ جو مکيه وهڪرو هو. هن وهڪري جي پراڻي پيٽ مان (جيڪو اڃا به پير پاسي ڏسي سگهجي ٿو) معلوم ائين ٿئي ٿو ته مذڪوره وهڪرو ٺٽي کان اٺن ڪان ٻارنهن ميل اتر اوڀر طرف سنڌوءَ کان ڇڄي ڌار ٿيندو هو، جتان بگهياڙ يا ديول وارو ڦاٽ ڏکڻ - اولهه طرف ويندو هو. ان جي ساڄي ڪناري سان سنڌ جي نئين راڄڌاني هئي ۽ موجوده دور وارو پيٽ ڏئي وڃي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو. جنهن ٽرڙ ۽ ٽاڪ کي مان ديبل سمجهي رهيو آهيان، ان

کان ٿورو اوير طرف، هن وهڪري سان ڪلريءَ جو پاڻي اچي ملندو هو. اهڙيءَ ريت ٽني جو بيضوي شڪل وارو علائقو ملڪ جي پيءَ ايراضيءَ کان ڇڇي ڊار تي ويندو هو. هن دور ۾ ديول ختم ٿي چڪو هو. ابن بطوطه جي احوالن مان اسان کي پتو پوي ٿو ته ان زماني ۾ چوڙ جي علائقي جو بندر لاهري هو، جيڪو بگهياڙ جي پيچڙي راهو Raho ڦاٽ جي ڪنڌيءَ سان آباد هو. هيءَ تمام قديم بندر هو. ديبل جيترو ئي پراڻو ۽ ان جي مقابلي جهڙو هو . البيروني اسان کي ٻڌائي ٿو ته يارهين صدي جي شروعات ۾ هيءُ بندر موجود هو. پر ارڙهينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ڏاران راهو Raho ڦاٽ ۾ لٽ ويهي ويو، ان ڪري سمنڊ جا جهاز اوڏانهن وڃي ڪونه سگهندا هئا. اهوئي سندس ڦٽڻ جو سبب هو. هن بندر کي لاهري Lahari ۽ لاهوري La-hori به سڏيو ويندو هو. ٻئي نالا ذري گهٽ هڪ جهڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سمجهڻ ۾ ائين اچي ٿو ته چڻ هڪ لفظ ٻئي جو بگاڙ آهي. پر حقيقت ائين ڪانه آهي. البيروني هنکي لوهاراڻي سڏي ٿو، جنهن جو اچار ذري گهٽ "لاهريءَ" (20) جهڙو آهي. پنجاب جي پراڻي راڄڌاني جو نالو لوهاوار Lohawar هو، جنهن جي فقط البيروني کي خبر هئي. لوهاوارني يا لوهاراني جو هڪ عام ۽ مشهور نالو هو، سو هن معاملي ڏانهن به اشارو آهي، ته هن بندر جو پنجاب جي راڄڌانيءَ سان لاڳاپو هو. وقت گذرڻ کان پوءِ جيئن لوها وار لاهور ٿي ويو، تيئن بندر جو نالو به لوهاراني مان لاهوري ٿيو ويو، يا ائين کڻي سمجهجي ته لاهري سنڌ ۽ پنجاب جو گڏيل بندر هو (پ-٢٢) اها به هڪ حقيقت آهي ته سنڌو ۽ ان جون پيرتي ڪندڙ شاخون، قدرت طرفان انسان ذات کي عطا ٿيل، تجارتي رستن جي شڪل ۾ نعمتون هيون ۽ هنن وسيلي چڻ ڏيساوري واپار هلندو رهندو هو. هن رستي کي تجارتي نقطهء نگاه کان اهميت فقط ٽي صديون اڳ ملي. اها حقيقت اسان کي ٻن انگريزن

رچرڊ اسٽيل Richard Steele ۽ جان ڪروٿر Jhon Crowther جي سفر نامي مان ملي آهي، جيڪي سن ١٦١٤ع ۾ ، اجمير کان اصفهان ويندي هتان گذريا هئا. انهن لکيو آهي ته ” لاهور، هندستان جي قديم ، واپاري ۽ سٺن شهرن مان هڪ آهي. هن شهر جو پورچوگال سان سٺو واپار هلي ٿو. جڏهن امن امان هوندو آهي ته سڄي هندستان جو واپار هن شهر سان ٿئي ٿو. پورچوگيز هتان مال جو واپار ڪري دزياهه رستي ٺٽي نيندا آهن، ۽ اتان پوءِ هرمز ۽ ايران ڏانهن موڪليندا آهن. جيڪي واپاري ايران ۽ هندستان جي وچ ۾ پاڻ واپار ڪندا آهن، سي هن ڪي مال جو پاڙو ڏيندا آهن. اهي واپاري ڪارن مرچن ۽ ٻين گرم مصالحن جو واپار هن درياهه رستي ڪن ٿا. مذڪوره مصالحا هندوستان جي ڪن علائقن ۾تمام گهڻا ٿيندا آهن. (٩٨) اهڙيءَ ريت اسان کي هڪ جديد ذريعي معرفت، ڪنهن شڪ شبهي کان پاڪ لاهوري يا لوهاراني ماڳ جو صحيح ۽ اصل نالو مليو آهي. سنڌ کان ٻاهر اتر هندستان ۾ به اهو نالو مشهور هوندو هو. هن ماڳ جو اصلي نالو لاهري Lahari هو. ان بندر ۽ چوڙ واري علائقي ۾ لاهر Lahar نالي هڪ قبيلو هو. ڏنڌي جي نقطهءِ نگاهه کان ٻيڙائت هئا ۽ سمونڊ ۾ ٻيڙا هاڪاريندا هئا. جڏهن حڪومت ڪمزور هوندي هئي ته ساموندي ڪناري سان ڌاڙا به هڻندا هئا. جڏهن ڪا سگهاري حڪومت ايندي هئي ته ماٺ ٿي ويندا هئا. جن انگريزن پهريائين سنڌ ڏٺي هئي، تن هن شهر ۽ بندر کي ديول جو شهر ”The city of Diul“ سڏيو آهي هن پورچوگيزن کان ديول Dewal ۽ لاڙي بندر Larry bundar جا نالا ٻڌا هئا. سنڌن دماغ تي اهو اثر ويٺل هو. هتي به اسان کي بندر جي اصلي نالي جي جهلڪ ملي ٿي، جيڪا اسان Larry bundar جي نالي ۾ محسوس ڪريون ٿا.

سومرن جيان سما به سنڌ ۾ جام آهن ۽ گهڻو ڪري

مسلمان آهن. اهي اصل ۾ هندو راجپوت هئا. اقتدار جي ايوانن تائين پهچڻ کان اڳ سنڌ جي لاڙ واري پاڳي ۾ ڪن صدين کان آباد هئا. اتر ۾ رهندڙ سمن جو ذڪر اسان کي چچ نامي ۾ به ملي ٿو. جيڪي راءِ چچ جي زماني ۾ ستينءَ صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ ڪنڍياري پرڳڻي ۾ رهندا هئا ۽ اڄا تائين آتي رهندا اچن . جن سمن جو اسان ذڪر ڪري رهيا آهيون، تن جو واسطو ڪڇ سان هو. بعد ۾ هو چوڙ واري علائقي کي والاري ويٺا. اقتدار ۾ اچڻ کان اڳ، سندن تاريخ سومرن جي تاريخ کان دلچسپ آهي. شروعاتي دور ۾ هو سنڌ ۾ سومرا شاهيءَ جا دوست ۽ ساٿي هئا. اقتدار ۾ اچڻ کان تورو اڳ، ساڻن مهاڏو اٽڪاياٺون ۽ ويڙهاند ۾ وڏي بهادري ڏيکاريائون. آخر ۾ سندن سوڀ ٿي. ٻي دلچسپ ڳالهه اها آهي، ته هن قبيلي جي ٻي شمار ماڻهن هڪ ئي وقت اسلام قبول ڪيو هو. اهو ڪيئن ٿيو، انهن ڪنهن وٽان اهڙو اثر قبول ڪيو، تنهن حقيقت جو پتو ڪنهن کي به ڪونه آهي، پر سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪين اثر اوچتو ٿيو ۽ بنا ڪنهن دير جي مسلمان ٿي ويا. تاريخن ۾ سومرن سردارن جا نالا هندن جهڙا آهن. سمن جي پهرئين بادشاه يا ڄام جو نالو انڙ هو ۽ سندس پيءُ جو نالو بابوني Babuni هو. (ب-٢٣) جيڪي ظاهر ۾ هندو لڳن ٿا. پر ابن بطوطه اسان کي ٻڌائي ٿو ته اهي مسلمان هئا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته ڄڻ اهي تازو مسلمان ٿيا هئا. هن گهراڻي جي ٽئين سلطان تماچيءَ جي پٽ کي، جڏهن هو اڃا ٻار هو، يرغمال ڪري دهلي وٺي ويا هئا. وڏي عرصي کان پوءِ جڏهن ڪيس آجو ڪيو ويو ته خيرالدين جي مسلمانڪي نالي سان سنڌ پهتو. دهليءَ وارن کي اهو محسوس ٿيو ته سنڌ ۾ هندو مسلمان ٿيڻ شروع ٿيا آهن، (2I) پر پوءِ به اصلوڪا هندو نالا رکندا اچن ٿا. هندستان جي راڄڌانيءَ ۾ هن ڳالهه کي برداشت نه ڪيو ويو هو ۽ سمجهيائون پئي ته اهو ڪم صحيح نه آهي. ڄام خيرالدين جا به

پٽ، (ب-٢٤) جيڪي ڪانئس پوءِ هڪ ٻئي پٺيان تخت تي ويٺا، ٿن تي ٻہ هندو نالا، بابوني Babuni ۽ تماچي رکيل هئا. (ب-٢٥) ان کان پوءِ هي گهراڻو ڪٽر مسلمان ٿي ويو.

ڄام خيرالدين (22) دهليءَ کان واپس ٿيو تہ سندس دهليءَ بابت خيال نيڪ ۽ ٺيڪ هئا، ڇاڪاڻ تہ اتان جي حڪمران ڪيس آچپو ۽ سنڌ جي حڪمراني واري ڏني هئي. ان زماني ۾ گجرات ۾ بغاوت ٿي هئي، (ب-٢٦) جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. (ب- ٢٧) ڄام خيرالدين سلطان جي نافرماني ڪريَ موچي باغي طغيءَ کي پاڻ وٽ پناه ڏني. سلطان ان باغيءَ جو پيڇو ڪندي اچي ٺٽي جي حدن ۾ پهتو، جتي هن وَفات ڪئي. هن کان پوءِ سندس ڀائٽيو سلطان فيروز شاه تخت تي ويٺو. دهليءَ جي فوج ڏاڍي مايوس هئي. سلطان جي چاچي سلطان محمد تغلق جي اتحادي نسلن سندس لشڪر ۾ ڦرلٽ جي ڌم مچائي ڏني. هن سنڌ خلاف جنگي مهم تان هٿ ڪڍي، اتر طرف پوئتي هٽڻ شروع ڪيو. هي حال ڏسي ڄام خيرالدين دهلي لشڪر جي پٺيان حملو ڪيو ۽ سن ڳوٺ تائين ڪين ڪٽيندو ويو، (ب -٢٨) جيڪو ٺٽي کان هڪ سو ميل جي فاصلي تي آهي. جنگي مهم جي سخت ناڪاميءَ ۽ ڄام خيرالدين جي توهين آميز سلوڪ سلطان فيروز (23) جي دل کي گهڻو رنجائي وڌو هو: انهن سالن کان پوءِ انتقام وٺڻ جي نيت سان هن سنڌ جي سمي سلطان مٿان حملو ڪيو. هن حملي ۾ بہ سلطان فيروز شڪست کاڌي. گجرات ڏانهن ويندي پاڻ ۽ سندس لشڪر ساڙيندڙ ڪڇ جي رڻ مان گذرندي ذري گهٽ تباه ٿي ويو هو، ڇاڪاڻ تہ اتي پاڻيءَ جو ڦڙو بہ ڪونہ هو. پر سندسيا ڳ ڀلا هئا،جو هو بچي ويا.

شمس سراج عفيف جي تاريخ فيروز شاهيءَ مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان فيروز شاه واري ٻي جنگي مهم (١٣٦١-٦٢ع) تائين سنڌ ۾ اسلام گهڻي ترقي ڪري چڪو هو. ان وقت تائين سما

گهراڻي کي اقتدار ۾ آئي ٽيهه سال مس گذريا هئا. ان تاريخ مان اسان کي هيءَ حقيقت به معلوم ٿئي ٿي ته شاهي لشڪر ڇوڙ جي اوپارئين علائقي مان چار هزار ڳوٺاڻا پڪڙي قيد ڪري ورتا هئا. جيڪي سيئي مسلمان هئا. سلطان پنهنجي لشڪر کي حڪم ڪيو ته انهن سنڌين کي جنگي باندي نه سمجهيو وڃي ۽ ساڻن ڀاجهارو سلوڪ روا رکيو وڃي. (اليٽ جلد III – ص ٢٣٠ – ٢٣١). هن حقيقت مان اسان کي اهو پتو پوي ٿو ته سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو گهڻو آباد هو ۽ سمن سلطانن وٽ پيداواري ذريعا تمام گهڻا هئا. ساڳي تاريخ مان اسان کي اها به معلومات ملي ٿي ته سنڌوءَ جي ايرنديءَ ڪنار سان اڪيچار ڳوٺ هئا. ان سان گڏ اهو به ٻڌايو وڃي ٿو ته شاهي لشڪر ڪيترن مهينن تائين اتي واند هنيون ويٺو رهيو ۽ ڪين ڪاڏي خوراڪ جو ڪوبه مسئلو درپيش ڪونه هو. مذڪوره تاريخ اسان کي اهو به ٻڌائي ٿي ته سمن جو لشڪر ويهن هزارن گهوڙيسوارن ۽ چاليهه هزار (٩٩) پيادن تي مشتمل هو. مورخ اهي حقيقتون ان ڪري وڌائي پيش ڪيون آهن، ته جيئن سلطان فيروز شاه جي شڪست جو جواز نڪري ۽ شرم ۽ ڀرم کي لڪائي سگهي. ۽ ٻيو انهي ڪري به، ته فتح جي حالت ۾ سندس عظمت جو احساس به ٿئي. هڪ اهم سوال اهو به آهي ته جنهن طريقي سان سمن جي فوج، دهليءَ جي حملي آور لشڪر جي مڙسيءَ سان مزاحمت ڪئي، تنهن مان سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته سنڌي لشڪر ججهو هو. هو ايڏا بهادر ۽ حوصلي مند هئا، جو ڪين شڪست ڏيڻ چڻ ممڪن ئي ڪونه هو. توڙي جو دهليءَ جي فوج بيشمار ۽ پوري ريت هٿيار بند هئي. پر انهن کي اها جرئت ۽ همت ئي ڪانه هئي، جو سنڌو پار ڪري ٿٽي تي حملو ڪري سگهن. شمس سراج عفيف شاهي دربار جو مورخ هو. هن جو ڪم فيروز شاه جي ساراه ڪرڻ هو. پر ڪانئس سچ نه لڪجي ويو آهي. سندس بيان آهي ته، گهڻي

جاچ پرک ۾ ڄاڻ ڪان پوءِ پتو پيو تہ شاهي فوج جو درياه پار ڪرڻ ممڪن نہ ٿي ڪونہ هو.“ هو وڌيڪ بيان ڪري ٿو، جيڪو اعتبار جوڳو ڪونہ آهي، ”سلطان فيروز پنهنجي لشڪر جو وڏو حصو مٿي موڪليو جنهن بکر کان سنڌو اڪري، ساڄو ڪنارو ورتي، هيٺ اچي ٺٽي تي حملو ڪيو. ٺٽي کان ٻاهران سنڌين سان سندن مقابلو ٿيو، جنهن ۾ دهليءَ جي لشڪر کي شڪست آئي. مورخ ان شڪست کي لڪائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي، جنهن ڪري ڪل بہ اچي ٿي. پر سندس قلم مان سچ بہ نڪري نروار ٿي بيهي ٿو. هو جنگ جو صورتحال لکندي بيان ڪري ٿو تہ، ” سلطان فيروز نهايت خبردار ماڻهو هو. ٺٽي جو قلعو (درياهہ جي کابي ڪناري هنيل فوجي ڪئمپ وٽان) اکين جي آڏو هو. اتان درياهہ گهڻو ويڪرو هو. ٻئي ڪناري سان جنگي ميدان چٽيءَ ريت نظر ڪونہ ٿي آيو، تنهن ڪري اهو پتو پئجي ڪونہ ٿي سگهيو تہ جنگ ڪيئن هلي رهي هئي. سلطان فيروز جون اکيون غيبي امداد لاءِ مٿي خدا طرف کڄي ٿي ويون. هو سنڌوءَ درياهہ جي ڪناري تي بيهي واجهائي رهيو هو، تہ جنگ جو نتيجو الائي ڇا ٿيندو. مٿان ڪيس الهام ٿيو ۽ هڪ اعتماد جوڳو ماڻهو ٻيڙيءَ تي چاڙهي روانو ڪيائين ۽ ڪيس هدايت ڪيائين تہ لشڪر کي جنگ ڪرڻ کان روڪي ۽ ونس وٺي اچي. ڇاڪاڻ تہ ٻنهي طرفن کان مسلمان وڙهي رهيا هئا. جيڪڏهن جنگ گهڻو وقت جاري رهي، تہ ٻنهي طرفن کان الائي ڪيترا بي گناه مسلمان ڪسي ويندا. (پ - ٢٩) ان ماڻهوءَ هدايتن موجب عمل ڪيو ۽ عمادالملڪ ۽ ظفر خان کي وڃي شاهي پيغام ڏنو. دهليءَ جو لشڪر جهڙي نموني بکر کان ڦري ٺٽي پهتو هو، تهڙي ريت وري بہ هڪ سو ويهہ ڪوهہ مٿي وڃي بکر کان ڦري سلطان فيروز وٽ ٺٽي پهتو. ان کان پوءِ سلطان عمادالملڪ کي چيو تہ ”ٺٽي جا اهي آگرين تي ڳڻڻ جيترا ماڻهو بچي آخر ويندا ڪيڏانهن، پلي پوءِ نانگن جيان

وجي ڏرڙن ۾ لکن ۔ ٺٽي کي فتح ڪرڻ تائين منهنجو لشڪر هتي رهندو. اسان کي هتي هڪ وڏو شهر تعمير ڪرڻو پوندو" (اليٽ III ٢٣١ - ٢٣٢). مونکي شڪ آهي تہ سمن هتان دهليءَ جي فوج جي شڪست کان پوءِ جيڪي لفظ سلطان فيروز جي واتان نڪتا آهن، سي سندس پنهنجا نہ، پر جڙتو آهن ۽ مورخ پاڻ گهڙي ورتا آهن. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ دهليءَ جي شاهي فوج سمن جي سنڌي فوج هتان لاڳيتا ٽي ڀيرا (24) شڪست کاڌي آهي. ان لاءِ ضروري ٿي پيو هو تہ هُو، دهليءَ مان وري ڪا تازي فوج گهرائي وٺي. ان وقت تائين شڪست جي گلا جو گهانگهو پائي وڏيڪ لشڪر پهچڻ جي اوسيڙيءَ ۾ لاڙ ۾ ماٺ ڪري ويهي رهيو. ان وقت سلطان فيروز جي پاڳن بہ پيڙو ڏنو. ٺٽي ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا. (ب -٣١)ڇوڙ جي اوپارئين حصي ۾ ڪاڌي خوراڪ جي ڪمي ڪانہ هئي، پر درياہ جي الهندي ڪناري وارو علائقو تباہ ٿي ويو هو. ڏکر ۽ اختلافن سلطان فيروز جي سوب لاءِ چڻ گس ڪولي وڌو هو. توڙي جو اڳ سندس سب جاڪوڙون سجايون ڪونہ ٿيون هيون. جڏهن سنڌ جي سمي سلطان، دهلي جي سلطان فيروز آڏو آڻ ميجي.(ب -٣٢) تہ هو خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪونہ ٿي ماپيو. ڄام خيرالدين کي پاڻ سان گڏ دهلي وٺي ويو. ان جاءِ تي سندس پاءُ دهليءَ جي سلطان جي ڏن ڀرو جي حيثيت سان حڪومت هلائڻ لڳو.

سلطان فيروز شاہ جي زماني ۾ دهليءَ ۾ ڪجهہ وڳوڙي وايو منڊل پيدا ٿي پيو هو. ان کان پوءِ سندس جاءِ نشين جي حڪومت دوران بہ دهليءَ جون سياسي حالتون نيڪ نہ رهيون. مٿان وري ١٣٩٨ع ۾ تيمور لنگ دهلي تي حملو ڪيو. ان ڪري سمن کي دهليءَ کان آزاد رهڻ جو وجهہ ملي ويو. هو سگهارا ۽ سياسي طور باشعور هئا. هنن سنڌ جي آزاديءَ جو ڀرپور فائدو ورتو. هنن معاملي ۾ سما، سومرن کان وڌيڪ ڏاها هئا. تاريخ طاهريءَ جو مصنف لکي ٿو تہ،

ساموئي ۽ تغلق آباد سميت پيا ڪيترائي شهر جيڪي اڄ به آباد آهن ۽ ڏينهون ڏينهن ترقي ڪري رهيا آهن، سي به سمن تعمير ڪرايا. اڳي جيڪي زمينون غير آباد پيون هيون، هنن جتن ڪري انهن کي به آباد ڪرايو. هاٿي گراڻ جيتري زمين به غيرآباد ڪانه ٿي ڏسجي . هنن ٺٽي کي صوبن ۽ پرڳڻن ۾ ورهايو، انهيءَ مقصد سان ته جيئن ملڪ جو انتظام سهڻي نموني سان هلائي سگهجي. سنڌن ٺاهيل اهو انتظامي جوڙ جڪ اڃا تائين بحال آهي (اليٽ -I- ص ٢٧٢).

سمن سلطانن هوريان هوريان ڪري سڄيءَ سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي هئي. هيءُ گهراڻو ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي ڏينهن ۾ پوري اوج تي پهتو. هي بادشاه سمي گهراڻي جي آخري حڪمران کان ٻئي نمبر تي هو. مير معصوم مطابق هي سمو سلطان ٢٥ ربيع الاول ٨٦٦ هه (٣ ڊسمبر ١٤٦١ع) تي تخت تي ويٺو ۽ پورا ٤٨ سال حڪومت ڪيائين. مير معصوم سنڌس پيءُ جو نالو ڄام بابوني ٻڌائي ٿو (پ- ٣٣). اهو، هن گهراڻي جو ڏاڏاڻو نالو آهي. پهرئين بادشاه جي پيءُ ۽ پنجين بادشاه جو نالو به اهو ساڳيو هو. هتي اسان کي هڪ عجيب ڳالهه نظر اچي ٿي، ته توڙي جو سمن کي مسلمان ٿئي ڪو زمانو گذري ويو هو، پر پوءِ به هندڪا نالا رکندا ٿي آيا. هي اهو زمانو هو. جڏهن سنڌن نئين لهي وارا اهڙن نالن رکڻ کان لهرائيندا هئا (پ- ٣٤). ڄام نظام الدين جي مقبري تي هڪ لکت موجود آهي ، جنهن ۾ سنڌس پيءُ جو نالو صدرالدين ڏيکاريو ويو آهي. (25) گهڻو ڪري ته اهو اسلامي نالو سنڌس پيءُ جي اصلي نالي جو عرف آهي، جيڪو پٽ جي مقبري تي لکڻ لائق سمجهي تحرير ڪيو ويو آهي. مذڪوره لکت ۾ ڄام نندي جي وفات جي تاريخ ڏنل ڪانه آهي، پر مقبري جي بنياد رکڻ جي تاريخ ڏني وئي آهي، جيڪا ٩١٥هه يا ١٥٠٩ع آهي. امڪان ان ڳالهه جو آهي ته سنڌس وفات

۹۱۴هه ۾ ٿي هوندي. مير معصوم (26) جو بيان آهي ته ڄام نندو ۸٦٦ هه ۾ تخت تي ويٺو ۽ سندس حڪومت اٺيتاليهه سال هلي. منهنجي خيال ۾ سندس اهو بيان صحيح آهي (۱۰۰).

هن سلطان جي حڪومت سنڌ جو هڪ سونهري دور هو. سمن ۽ سومرن بادشاهن مان فقط هن سمي سلطان جي نالي کي سنڌي اڃا تائين گهڻو ياد ڪندا آهن. اهائي ثابتي آهي ته هو سيني حڪمرانن مان هڪ بي مثال بادشاه هو. هنن وصفن وارا حڪمران مشرق ۾ ورلي ٿيندا آهن، جيڪي پين ۾ سنائي جو احساس پيدا ڪندا آهن ۽ جتي ضرورت هوندي آهي ته پنهنجي نيڪ نامي سان ماڻهن جو اعتماد بحال ڪرائي وٺندا آهن. سندس وزير جو نالو دريا خان هو. هن شخص سندس خدمت ڏاڍي ڏاهپ ۽ نمڪ حلاليءَ سان ڪئي. دريا خان جي انتظامي صلاحيتن سبب ڄام نندي جي هنڌين ماڳين ڌاڪ ڄمي وئي هئي. بکر کان وٺي سمونڊ تائين سيئي سنڌي سمي سلطان جا فرمانبردار هئا. دهليءَ جي حڪمرانن کي پنهنجا ڏچا هئا، تنهن ڪري هن ڏوراهين ملڪ ڏانهن ڌيان ڏئي ڪونه سگهيا. ٽي سگهي ٿو ته سمن سان مقابلي ۾ تغلق گهراڻي جيڪي سور سٺا هئا، سي ڪانئن اڃا ڪونه وسريا هجن. ڄام نندي جي دور ۾ سنڌ پوريءَ ريت آزاد هئي. ايندڙ مصيبتن جو پاڇولو شايد سمن ۽ سنڌ مٿان جهڙڪي رهيو هو ۽ ارغونن ان زماني ۾ سنڌ تي حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا هئا.

ارغونن جي سردار ذوالنون بيگ کي، هرات جي سلطان حسين مرزا قنڌار جو گورنر مقرر ڪيو. اِهو علائقو سڄو هو ۽ سندس ضرورتن جو پورائو ڪري ڪونه ٿي سگهيو. سندس حريص نظرن پنهنجي صوبي جي حدن کان اوير طرف وڌائڻ تي مجبور ڪيو ۽ عمران amran جابلو سلسو اُڪري، پشنگ ، شال (ڪوئٽه) ۽ مستونگ کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ ملائي ڇڏيو. سندس پٽن شاه بيگ ۽

محمد بيگ بولان لڪ ڪان هيٺ لهي سوي Siwi کي فتح ڪري، پنهنجي حدن سان شامل ڪيو. سوي (سبي) تن ڏينهن ڄام نندي جي حڪومت ۾ شامل هئي، جنهن سپهه سالار دريا خان جي ڪمان هيٺ هڪ سگهارو لشڪر اوڏانهن ڏياري موڪليو. ان زماني ۾ سندس لقب مبارڪ خان هو. سنڌ جو سپهه سالار مبارڪ خان پيش قدمي ڪندو، بولان لڪ جي بي بي ناني جي ماڳن پرسان جلوگير Jalugir جي ٽاڪ وٽ اچي نڪتو. ٻنهي فوجن ۾ سخت مقابلو ٿيو، جنهن ۾ ذوالنون جو پٽ محمد بيگ مارجي ويو ۽ سندس لشڪر کي زبردست شڪست ملي. اهو سنڌ جي سکهه جو آخري سچو ڏيک هو.مبارڪ خان ارغونن کي اهڙي ته سيکت ڏني هئي جو هنن کي ڄام نندي جي زندگي (١٠١) ۾ سنڌ ڏانهن ميريءَ نگاه سان اک کڻي ڏسڻ جي وري جرئت ٿي ڪانه ٿي.

ارغونن کي جلوگير Jalugir واري شڪست سنه ١٤٨٦ع (١٠٢) ۾ آئي هئي. جڏهن سنه ١٥٠٧ع ۾ شيباني خراسان تي حملو ڪيو ته، امير ذوالنون ماروچاق Maruchak جي محاذ تي سندس مقابلو ڪندي مارجي ويو. سنه ١٥٠٤ع ۾ بابر هندو ڪش پار ڪري اچي ڪابل ۾ پير پختا ڪيا هئا. تنهن ڪري امير ذوالنون جي وڏي پٽ شاه بيگ جو قنڌار ۾ رهڻ مشڪل نظر اچي رهيو هو. ان کان علاوه بابر قنڌار تي پنهنجي ملڪيت هجڻ جي دعواي به ڪئي هئي ۽ ڏکڻ طرف وڌڻ لڳو هو. شاه بيگ ڪجهه پنهنجي هٿيارن جي زور تي ۽ ڪجهه پنهنجي سياسي حڪمت عمليءَ جي آڌار تي، پاڻ کي ڪجهه وقت لاءِ ڄمائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر بابر کيس امن آشتي سان رهڻ ڪونه ڏنو. ان زماني ۾ هرات شاه اسماعيل جي قبضي ۾ هو، ڪيس ان مان به ڊپ هو. ٻن ڏاڍن دشمنن جي وچ ۾ رهڻ کيس ڏکيو لڳو. منجهس ڪنهن به هڪ سان مقابلي ڪرڻ جي سگهه ڪانه هئي. هن

پنهنجو ڀاڳ آزمائڻ لاءِ وري به سنڌ ڏانهن رخ ڪيو. تن ڏينهن ننڍي جو سلطان ڄام ننڍو وفات ڪري ويو هو. سندس پٽ ڄام فيروز گاديءَ تي ويٺو هو. اخلاقي طور ڏاڍو ڪمزور هو. عيش عشرت ۾ ڪاهي پيو. سنڌ جي اڳئين حڪمران واريون چڱايون منجهس ڳوليُ به ڪونہ ٿي لڌيون. سنڌ ۾ هنڌين ماڳين وڳوڙ شروع ٿي ويو هو. سندس درباري سردارن مان گهڻن ارغونن کي وڌيڪ پسند ٿي ڪيو. سنڌ جون سياسي حالتون شاه بيگ جي فائدي ۾ هيون. هن اڳتي وڌي ڀيهر سبيءَ تي قبضو ڪيو ۽ گنداوا پرسان فتح پور کي به پنهنجي نئين حڪومت ۾ شامل ڪيائين. پهريائين تہ هو ٿوريءَ آمدنيءَ ڪري پريشان ٿيو. ڇاڪاڻ تہ سندس هن نئين علائقي ۾ پيداوري ذريعا تمام گهٽ هئا. پر ڏکڻ طرف هڪ سکيو ستابو ملڪ، سندس آڏو هو ۽ هو هڪ چالاڪ حملي آور جي حيثيت سان مٿس تکي تاڙ رکي رهيو هو. هن اڳتي وڌي چانڊڪا جي پرڳڻي تي اوچتوحملو ڪيو. ان کان پوءِ سيوهڻ پرسان باغبان ۽ ڳاها تي (۱۰۳) هلان ڪئي. اهي ڏاڍا سکيا ستابا ۽ سون اپائيندڙ پرڳڻا هئا. جتان هن ڦر لٽ ڪري گهڻو مال غنيمت گڏ ڪيو. اهڙيءَ ريت هن پنهنجي فوج کي پگهارون ادا ڪيون، ان کان پوءِ هن وڌيڪ سگهاري فوج گڏ ڪري، سنڌ تي سخت حملي ڪرڻ لاءِ ننڍي ڏانهن پيش قدمي ڪرڻ جو سوچيو. هن ۱۵۱۹ع جي پڇاڙيءَ ڌاران سيوهڻ ۽ لڪي جي جابلو علائقي ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. سندس ڪنهن به مزاحمت ڪانہ ڪئي. اهڙيءَ ريت پيش قدمي ڪندو اچي ننڍي جي ويجهو پهتو. پر هتي پهچي هڪ قدرتي رنڊڪ ڪري روڪجي بيهي رهيو. جيڪڏهن سنڌي پنهنجي مرَسي ڪري ان قدرتي رنڊڪ جو فائدو وٺي، ڪجهہ جاکوڙن ها، تہ هو سنڌ جي راڄڌاني ننڍي تائين پهچي ڪونہ سگهي ها ۽ سندس حملي جي مقصد کي ڌُئي ڌانوان ڌول ڪري ڇڏن ها. اها قدرتي رنڊڪ ڪلري ڦاٽ

جو وهڪرو هو. مير معصوم جو بيان آهي ته " تن ڏينهن پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو نئي جي اُتر کان گذرندو هو ۽ سندس پيٽ مان وهندو هو" نتيجي ۾ شاه بيگ کي پڻ ئي ڏينهن اتي ترسڻو پيو ۽ سوچيندو رهيو ته درياهه ڪيئن ٽپجي . هڪ پڙهي ڏيڻ وارو درياه جي پتڻ کان ٽپي اتان اچي لانگهائو ٿيو، جتي هي فوجي وانڊ هنيون وينو هو. جيڪي ماڻهو پهري تي هئا، تن کيس پڪڙي ورتو. دڙڪا دهمان ڏئي ڪانئس پڇيائون ته هن درياهه ڪٿان پار ڪيو. تنهن تي هن ان پتڻ بابت ٻڌايو، جتان هو درياه اڪريو هو".

هيءَ هڪ اطمينان بخش حقيقت آهي ته اسان کي مقرر تاريخ تي درياه جي وهڪري جي خاص ماڳ جو پتو پئجي ويو آهي. سنه ١٥١٩ع ۾ ڪلري ڦاٽ سنڌوءَ جو مکيه وهڪرو هو. پر اچرج ان تي ٿئي ٿو ته مير معصوم ان وهڪري کي "خان واه" سڏي ٿو (ب- ٣٥). ٿي سگهي ٿو ته اهو "ڪاناهه" Khanah هجي، جيڪو ڪلري ڦاٽ جي هيٺين حصي جو نالو هو. جيڪڏهن اها غلطي نه آهي، ۽ ان وهڪري جو صحيح نالو " خان واه" Khan Wah آهي، ته پوءِ اسان کي سمجهڻ گهرجي ته اهو گهاڙ واهه هو ۽ ڪلري (قديم سنڌو ساگر) کي ملائڻ واسطي کوٽايو ويو هو. رسم ۽ رواج مطابق مذڪوره واهه تي ان ماڻهوءَ جو نالو رکيو ويو. جنهن جي هدايتن هيٺ اهو واه کوٽايو ويو هو. درياه جي مکيه وهڪري جو رخ موڙي پراڻي پيٽ ڏانهن آڻڻ يا ڪلري ڦاٽ جي منهن پرسان کوٽائي ڪري درياه جو نئون منهن بنائي ان جي پاڻي جو وڏو حصو ڪنهن پراڻي پيٽ ۾ وهائڻ کو ڏکيو ڪم ڪونه آهي. جيڪڏهن هڪ ڀيرو اهڙو وهڪرو قائم ٿي ويو، ته پوءِ اهو پاڻهن ڪنڌيون ڪائيندو پائيندو ويندو آهي ۽ نيٺ پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو اتان گذرڻ لڳندو آهي. هن واه کوٽڻ جي ضرورت تڏهن پئي هوندي، جڏهن ڪلريءَ ۾ پاڻي گهٽجي ويو هوندو ۽

ساڪري جي اترئين ڀاڱي جي آبپاشي نظام ڪي قائم رکڻ ۽ سنڌ جي راڄڌانيءَ ٺٽي جي رونق برقرا رکڻ لاءِ اهو طريقو اختيار ڪيو ويو هوندو. ٻي اهم ڳالهه اها به آهي ته ٺٽي جي بچاءَ واسطي ان وهڪري جو موجود هجڻ به تمام ضروري هو. ڇاڪاڻ ته اسان ڏسون ٿا ته ارغون به هن وهڪري وٽ پهچي لاچار ٿي بيهي وڃن ٿا. انهي ڳالهين کي نظر ۾ رکجي ٿو ته اهڙا عقلمنديءَ وارا ڪم فقط درياخان جهڙو ڏاهو ماڻهوئي ڪري سگهيو ٿي. ان ڪري ڪوٽايل واهُ ۽ درياه جو پراڻو پيٽ، جنهن مان واه وارو پاڻي گذرڻ لڳو ۽ درياه معلوم ٿيڻ لڳو هو، تنهن سڄي وهڪري کي هن نئين نالي سان سڏيو ويو (١٠۴).

شاه بيگ جي ڪلري يا خان واهه اکرڻ وقت ڪا به مزاحمت ڪانه ڪئي وئي هئي. هو ان وهڪري يا ٺٽي جي وچ ڪان پيش قدمي ڪندو ٻه ٽي ميل اڳتي هليو ويو. سنڌ جي فوج ٺٽي شهر جي ٻاهران سندس سامهون ٿي. ڄام فيروز پاڻ قلعي اندر لڪي ويٺو. ان وقت جهونڙو جهونجهار درياخان سنڌ جي فوج جو سپهه سالار هو. هو پنهنجي ڏرتيءَ جي بچاءَ لاءِ هٿيار ٻڌي آيو. سما ڏاڍي بهادريءَ سان ۽ گهڻي وقت تائين وڙهندا رهيا. پر سوڀ نيٺ ارغونن جي ٿي. دريا خان سان گڏ ٻيا سمان به جنگي باندي بڻايا ويا ۽ ڪين جلدئي قتل ڪيو ويو. ڄام فيروز جو منهن جنگ ڏانهن هو ۽ "درياه اکري" Crossing the River يعني بگهياڙ پار ڪري پير آر Pir Ar ڏانهن هليو ويو، جيڪو ٺٽي کان تيرهن ميلن جي فاصلي تي (١٠۵) ڏکڻ ڏس تي آهي. ٺٽي واري مذڪوره جنگ ١١ تاريخ محرم ٩٢٦هه (٢ تاريخ جنوري ١۵٢٠ع) تي لڳي، جنهن کان پوءِ شاه بيگ ارغون سنڌ جو حڪمران ٿيو. (پ- ٣٦) پر ڪيس پاڻ تي پورو ويساهه ڪونه ٿي ويٺو ته هو سڄي سنڌ تي حڪومت ڪري سگهندو يا نه. تنهن ڪري جڏهن ڄام فيروز وٽس اچي پيش پيو ته هن لڪي واري لنگهه کان اتر

ساري سنڌ پنهنجي قبضي ۾ رکي. باقي پيو حصو ڄام فيروز کي موٽائي ڏنائين. ان کان پوءِ شاه بيگ سيوهڻ کي فتح ڪيو، جنهن جا دروازا ڪنهن زماني ۾ هن لاءِ بند ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ ريت ٺٽيءَ تي به حملو ڪيائين. ان زماني ۾ ٺٽي درياه جي ڪاهي ڪناري سان آباد هئي. ڄاڪاڻ ته حملي وقت شاه بيگ جي فوج کي درياهه اڪرڻو پيو هو (١٠٦). ان وقت ڄام صلاح الدين، (پ- ٣٧) جنهن ڄام نظام الدين جي وفات کان پوءِ تخت جي مامري تان ڄام فيروز سان جهيڙيو هو، سو نيٺ شڪست کائي گجرات ڏانهن هليو ويو. هن ڄام فيروز سان هڪ هڪاٽي ڪرڻ لاءِ وري چوڙ واري علائقي ۾ لشڪر وٺي آيو. ڄام فيروز اهو حال ڏسي شاه بيگ ارغون کان مدد گهري، جنهن پنهنجي پٽ شاه حسين کي ارغونن تي مشتمل فوج ڏئي ٺٽي روانو ڪيو، جيڪو به سال ڪابل ۾ بابر بادشاه جي دربار ۾ رهي، تازو موٽي اچي شال (ڪوئٽه) ۾ رهڻ لڳو هو. ڄام فيروز ۽ شاه حسين جي گڏيل فوج ڄام صلاح تي ڪاهي وڃي حملو ڪيو، جيڪو جوڻ جي پرڳڻي ۾ ڪيما ڪوڙيون ويٺو هو. ان جنگ ۾ ڄام صلاح الدين ۽ سندس پٽ مارجي ويا (پ -٣٨) ۽ سندس فوج گجرات ڏانهن هلي وئي. اتر سنڌ جا راڄوڙا ۽ عام ماڻهو فاتح ارغونن جي پيش پيا، جن جو مقابلي، توڙي امن وقت رعيت سان ڏاڍو سهڻو سلوڪ هوندو هو. شاه بيگ ارغون وڳوڙي صورت حال کي منهن ڏيڻ لاءِ صدر مقام وڃي سکر Sakhar کي بڻايو ۽ بکر جي ٻيٽ تي موجود قلعي کي ڪجهه ويڪرو ڪرايو ۽ پراڻين ڄاين جي مرمت به ڪرائي. ان مقصد سان سنڌ جي پراڻي راڄڌاني الور جو ٿرڙن (ڪنڊرن) مان پراڻو سامان ڪيرائي، بکر جي قلعي ۾ ڪتب آندو.

سنڌ جي فتح ڪرڻ وقت شاه بيگ گجرات فتح ڪرڻ جو به منصوبو بڻايو هو. ان زماني ۾ سلطان بهادر نالي هڪ بادشاه گجرات

تي حڪومت ڪري رهيو هو. گجرات جي فتح جي پيٽ ۾ هن سنڌ جي سوبي ڪي ٽيچ سمان تي سمجهيو. ڇاڪاڻ تہ گجرات تنهن دور ۾ وڏيڪ شاهوڪار ملڪ هو. هن ڄام فيروز سان بہ اهڙو واعدو ڪيو هو تہ جيڪڏهن هو گجرات فتح ڪرڻ ۾ سندس سهائتا ڪندو، تہ فتح کان پوءِ سنڌ سندس حوالي ڪئي ويندي ۽ شاه بيگ وچي گجرات جا وڻ وسائيندو. اهڙو ارادو ڪري هو ڊسمبر جي ٢١ تاريخ ١٥٢١ع تي بکر مان هڪ وڏو لشڪر وٺي، لاڙ ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن چانڊڪا پرڳڻي ۾ پهتو، تہ سندس مکيہ اعليٰ عملدار مير فاضل ڪوڪلتاش بيمار ٿي پيو. تنهن ڪري لاچار ٿي کيس سکر موٽڻو پيو. جتي آخر ڪوڪلتاش وفات ڪئي. شاه بيگ سندس موت کي سٺو سوڻ ڪونہ سمجهيو ۽ اڳ ڪتي ڪرڻ لڳو تہ هن جو موت بہ جلد ٿيڻ وارو آهي. خير، ڪفن دفن جي رسمن بجا آڻڻ کانپوءِ هو پيش قدمي ڪندو لاڙ جي اگهم Agham واري (١٠٧)علائقي ۾ پهتو ۽ هتان ڄام فيروز ڏانهن سنيهو مُڪائين تہ هو ساڻس گجرات ڏانهن گڏجي هلي، پر هو اتي بيمار ٿي پيو. گجرات ڏانهن پيش قدميءَ دوران کيس پنجاب ۾ بابر جي فتح جو پتو پيو. اهي احوال ٻڌي، کيس محسوس ٿيڻ لڳو تہ جنهن بادشاه کيس قنڌار مان ڀڄائي ڪڍي ڇڏيو هو، سو هاڻي هتي بہ اچي پهتو آهي، سو ڪڏهن مون کان سنڌ بہ ڇڏائيندو. هن قسم جي مايوسيءَ کيس سوداءَ ۽ ٻي بيماريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. هن آخر اگهم واري علائقي ۾ ٢٢ شعبان ٩٢٨ ھ يا ١٦ جولاءِ ١٥٢٢ع (١٠٨) تي وفات ڪئي.

شاه بيگ جي وفات جي خبر ، ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ پهتي، جنهن ڪري هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اها ڳالهہ درگذر ڪرڻ جهڙي بہ هئي. پر هن بي وقوف ڇا ڪيو جو پنهنجي خوشيءَ جي اظهار واسطي پير تي بہ ڏئونڪو ڏياريو. ان ڪري شاه بيگ جي پٽ ۽ تخت جي

وارث شاه جسين کي پاڻ هرتو وجهه ڏنائين، جنهن کيس ٺٽي جي حڪومت تان بي دخل ڪري، سڄيءَ سنڌ تي پاڻ حڪومت ڪرڻ لڳو ۽ سنڌ مان سمن جي بادشاهي هميشهه لاءِ ختم ٿي وئي. سندس پيءُ شاه بيگ جي گجرات جي فتح واري منصوبي بابت جيڪا حڪمت عملي هئي، تنهن تي شاه حسين سنجيدگيءَ سان سوچڻ لڳو هو. جيڪڏهن هو گجرات تي حملي ڪرڻ دوران شڪست کائي ها ته سنڌ ۾ به سندس مستقبل اونداهو بڻجي ها. گجرات جي فتح جي حالت ۾، جنهنجي اميد ڪجهه گهٽ هئي، اڳتي هلي سندس ٽڪر بابر سان ٿئي ها، جنهن جو هيءُ گهڻو ادب ۽ احترام ڪندو هو. جيڪو هاڻي اتر هندستان طرف پنهنجي جنگي مهم ۾ رڌل هو. پنهنجي پيءُ جي ڪفن دفن ۽ رسمن رواجن کان آجو ۽ واندو ٿي شاه حسين ٺٽي تي حملي لاءِ پيش قدمي شروع ڪئي ۽ ڄام فيروز ڪڇ ڏانهن هليو ويو. سڄي ڄمار ۾ ڀريون ڀيرو منجهس مڙسي سان مقابلي ڪرڻ جو اتساه ۽ امنگ ڪرُ موڙي جاڳي پيو هو. تنهن زماني ۾ ڪڇ جو حڪمران سمون هو، تنهن سندس سهائتا ڪئي. ڄام فيروز اتان پنهنجي فوج گڏ ڪري موٽي سنڌ آيو. سندس مقابلو شاه حسين جهڙي ماٺوءَ سان هو، جنهن سان مقابلو ڪري ڪٽڻ سولو ڪو نه هو. سمن ۽ ارغونن جو آخري جهيڙو چاچڪن واري علائقي ۾ ٿيو هو. اهو چوڙ جو اوياريون پرڳڻو هو. تمام سخت جنگ لڳي ، جنهن ۾ ارغونن جي سرسي ۽ سمن جي هار ٿي. ان کان پوءِ ڄام فيروز گجرات هليو ويو. اتي گجرات جي بادشاه سلطان بهادر سان متي مائٽي ڪري اتي رهي پيو ۽ موٽي وطن جا وڻ وري ڪونه ڏٺائين. مير معصوم جي ڏنل قطعه تاريخ مطابق اها جنگ ١٥٢٣ع ۾ لڳي، اهڙيءَ ريت سماگهراڻي جي حڪومت جو عرصو هڪ سو نوي سال سال ٻيهي ٿو (١٠٩).

هينئر شاه حسين اتر کان ڏکڻ تائين ساريءَ سنڌ جو حڪمران

ٻڌجي ويو. سو بابر کي دهلي تائين پهچڻ کان اڳئي پنهنجو شهنشاهه قبول ڪري چڪو هو. هن ٻئي ارغون بادشاهه کي سياسي تدبر ۽ بهادري پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان ورثي ۾ مليون هيون. هن چوٽيءَ ۾ واڌارو هن ريت به ڪري سگهجي ٿو ته ڏاڏ ۽ ڏهڪاءُ سندس نسل ۽ رت ۾ شامل هو. هن گجرات تي حملي ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو ۽ سنڌ جي وڳوڙي صورت حال کي ماني ڪرڻ ۽ اتر ڏانهن پيش قدمي ڪرڻ لاءِ جاکوڙڻ لڳو . هن سنڌوءَ جي ڪاہي ڪناري پنج ند تائين سڄي علائقي کي پيلي پيئنگ ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ بابر جي حڪم سان ملتان جي علائقي کي فتح ڪري بابر کي سوڪڙي طور ڏئي ڇڏيائين. شاهه حسين جي هميشهه اها ڪوشش هوندي هئي، ته جيئن بابر سان سندس تعلقات نهايت سٺا ۽ دوستاڻا رهندا اچن. هو ڪابل ۾ به سال سندس دربار ۾ رهيو هو ۽ وٽانئس حڪمرانيءَ جو تجربو حاصل ڪيو هئائين. ان ڪري هن جي گهڻي عزت ڪندو هو. پر سندس وڏي پٽ ۽ وارث همايون سان ڪانه پوندي هيس. جڏهن شاهه حسين هن مسئلي تي سوچي رهيو هو ته هو پنهنجي قسمت کي تيموري خاندان جي مستقبل سان واڳي رکي يا نه ، تڏهن همايون دهليءَ جي تخت تي ٿوري وقت لاءِ مس ويٺو هو. ان زماني ۾ جڏهن همايون ۽ شير شاهه جي وچ ۾ سياسي ڇڪتاڻ اوج تي هئي، ته شاهه حسين ان وايو منڊل کي صحيح نموني سان سمجهڻ واسطي، چوري ڇپيءَ پنهنجو هڪ ماڻهو موڪليو هو. ان ماڻهوءَ وٽان جيڪا ڪيس ڄاڻ ملي، سا همايون جي فائدي ۾ ڪا نه هئي. هن ڪيس ٻڌايو هو ته همايون آرام پسند، عيش عشرت جو ڪوڏيو، مرده دل ۽ بي پرواهه هو. نئين فتح ڪيل ملڪ ۾ ائين ڪرڻ ڪونه ٿو جڳائي. سندس مخالف شيرشاهه، اخلاقي طور هڪ طاقتور گروهه جو اڳواڻ هو. شاهه حسين اهڙيون خبرون ٻڌي، همايون جو سچو ماتحت ۽ حامي ڪونه رهيو، پر وچٿري

حڪمت عملي اختيار ڪيائين. سنہ ١٥٤١ع جي شروعات ۾ همايون اچي روهڙيءَ پهتو هو. شير شاه کان هارايو هئائين. ٿڪل ۽ ٿڪل هو، تنهن هوندي بہ ساڻس چڱو لشڪر ساڻ هو. ڪين آس هئي تہ هو ڪڏهن نہ ڪڏهن پنهنجو وڃايل تاج، تخت ۽ بخت ورائي وٺندو. پر مستقبل جي ڪاروائين لاءِ ڪنهن مستقل مرڪز جو هجڻ لازمي هو. هن پنهنجو اهڙو فوجي مرڪز سنڌ کي بنائڻ پئي گهريو. اها ڳالهہ وري شاه حسين کي مورئون ڪانہ ٿي وڻي، تنهن ڪري پڪو پهہ ڪيو هئائين تہ ڪيس ائين ڪرڻ ڪونہ ڏيندو. همايون جي ڦرندڙ گهرندڙ طبيعت ڪري، پڪ ڪانہ هئي تہ ڪو هو پنهنجو وڃايل تخت ورائي وٺڻ ۾ سوڀارو ٿيندو. ان سان گڏ هن اهو ڪونہ ٿي چاهيو تہ هارايل شهنشاه جي سهائتا ڪري دهليءَ جي موجوده مضبوط حڪمران کي ناراض ڪري. پر فرمانبرداريءَ ۾ ظاهر ظهور تہ ڪابہ ڪوتاهي ڪانہ ٿي ڪيائين. همايون جا سفير جيڪي وٽس آيا ٿي، تن جي گهڻي آجيان ٿي ڪيائين، هن پنهنجي خزاني مان همايون ۽ سندس فوج جي خرچ واسطي روڪ رقم بہ ڏني. پر هلي وڃي ساڻس سندس دربار ۾ ملڻ کان ڪيٻائي رهيو هو. ان سان گڏ بکر ۽ سيوهڻ جهڙن مضبوط قلعن جا دروازا همايون لاءِ بند هئا. توڙي جو سندس مرضي هئي تہ اهي ٻئي قلعا سندس حوالي ڪيا وڃن. واقعن جي سلسلي ۾ همايون کي اتر سنڌ ۾ ماٺ ڪري وينو ڏسجي ٿو. سندس ڀائر بہ بيوفائي ڪري، ڏکئي وقت ۾ ڪيس اڪيلو ڇڏي ويا هئا. مهانگائي ۽ ڏڪار ڪيس (١١٠) پاٽ شهر ڏانهن اسهڻ لاءِ مجبور ڪيو. سندس ڏک ۽ سور جڏهن چوٽ تي هئا، تہ هو حميده بيگم جي محبت ۾ مبتلا ٿي ساڻس شادي ڪري ٿو، جيڪا بعد ۾ اڪبر بادشاه جي ماءُ بڻي هئي. هن اوچتو حملو ڪري سيوهڻ کي فتح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر سوڀارو ڪونہ ٿيو. هن مجبور ٿي قلعي تي گهيرو ڪيو. سندس ڪجهہ لشڪر

وبائي بيماريءَ ڪري مري ويو ته ڪجهه ڪيس ڇڏي هليو ويو. هو سيوهڻ کان روهڙي پهتو. شاهه حسين جي فوج به سندس ڪڍ لڳي آئي. پوءِ راڻي مالديو جي مدد جي آسري تي لڳي مارواڙ هليو ويو ٿو. اتان به ڪيس مقصد جو موتي هٿ ڪونه ٿو اچي. جيسلمير ۽ مالاڻي Mallani جي رڻ پٽ مان اچ وڃڻ مرڻ تي هو، پر هيءُ پاڻ ۽ سندس لشڪر پاڳن سان بچي ويو ٿو. اسان مٿي بيان ڪيل واقعن جي وستار ۾ ڪونه ٿا وڃون، پر سلسلي جي سڀني ڪي اتان ڪانءِ وٺي سوريون ٿا، جڏهن هو آگسٽ ١٥٤٢ع ۾ عمر ڪوٽ پهچي ٿو. سندس ڪڍ لشڪر فقيراڻي حالن ۾ ۽ تعداد ۾ صفا ٿورو آهي.

همايون جڏهن عمر ڪوٽ پهچي ٿو ته سندس مٿل جسم ۾ ساهه پئجي وڃي ٿو. هو ان ماڻهوءَ سان ملي ٿو، جيڪو ته رڳو سندس هڏڏوکي هو، پر مهمان نواز به هو. سنڌ جي معاملي ۾ ساڻس سهائتا ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌي ويٺو هو. سندس نالو راڻو پرساد هو ۽ مرتبي جي لحاظ کان سوڍن جو سردار هو. شاهه حسين سان وير هوس، هن سندس پيءُ کي قتل ڪيو هو ۽ پلاند ڪرڻ جي وجهه جي ڳولا ۾ هو. هن پنهنجا به هزار گهوڙي سوار همايون جي حوالي ڪيا ۽ سنڌي سميجن مان به پنج هزار ماڻهن جي ڪيس مدد ڏني. همايون بادشاهه اهڙي آڇ خوشيءَ سان قبول ڪئي. پر ٿوري وقت کان پوءِ همايون جي بي پرواهيءَ ۽ انتظامي صلاحيتن نه هجڻ سبب سندس ماڻهن ۾ ڇڙواڳي اچي وئي. تنهن ڪري هن جا اتحادي ڪانئس الڳ ٿي ويا. جيڪڏهن پنهنجي اتحادين جي طاقت جو ڪنهن ڍاهپ سان استعمال ڪري ها ته سنڌ ارغونن کان فتح ڪري وٺي ها. عمر ڪوٽ ۾ گهٽي دير ٿي وڃڻ ڪري شهنشاهه همايون پنهنجو ڪٽنب وچي قلعي اندر رهايو هو، جيڪي اتان جي راڻي هن مقصد واسطي خالي ڪرائي ڇڏيو هو. ان کان بعد راڻي جي صلاح سان ڇوڙ واري علائقي جي وچ واري جوءِ جوڻ

ڏانهن پيش قدمي ڪئي، جيڪا عمر ڪوٽ کان پنجهتر ميل ڏکڻ اولهه ۾ ٿتي کان پنجاه ميل اتر اوپر هئي. ان کان چار ڏينهن پوءِ ١٥ آڪٽومبر ١٥٤٢ع تي عمر ڪوٽ قلعي ۾ حميده بيگم کي اڪبر ڄائو. (III)

ڪان زماني ۾ جوڻ، رڻ ڦاٽ جي ڪاٻي ڪناري تي هڪ سائو ڀائو ۽ سکيو ستابو علائقو هو. هن لاءِ مير معصوم جو بيان آهي ته " جوڻ جو شهر سنڌو درياه (ڪيس لکڻ گهرجي ها ته سنڌوءَ جو هڪ ڦاٽ) جي ڪناري سان واقع ۽ سنڌ جي مکيه شهرن مان هڪ آهي. هن شهر جي چوڌاري باغ ئي باغ آهن. جيڏانهن نظر ڪر ته پاڻي جون واهيون پيون ڏسبيون ۽ ميوات به تمام گهڻي آهي. " هيءَ اهڙي جوءِ هئي جتي باغ ججها هئا ۽ همايون به ڪپ ڪوڙي ويهي قيمتي وقت وڃائڻ (١١٢) پئي چاهيو . هي پهريون دفعو آهي، جو اسان کي ڪنهن تاريخي حوالي سان رڻ ڦاٽ جو ذڪر ملي ٿو ۽ مير معصوم ان جي نالي کان واقف ڪونه آهي، حقيقت به اها آهي، ته سندس تاريخ جو اهم حصو، چوڙ واري علائقي جي جاگرافي بابت ڪنهن به ذڪر کان خالي ملندو. ان زماني (١٥٤٢ع) ۾ ۽ ويندي ارڙهين صديءَ جي وچ تائين سنڌو ٽنڊي محمد خان کان ٽي يا چار ميل اوپر کان وهندو هو. هن ماڳ کان پنج يا ست ميل اوپر ڏکڻ ڏس تي سنڌوءَ مان رڻ واري ڇاڙهه ڇڄي ڌار ٿيندي هئي ۽ چوڙ واري علائقي جو صفا اوپر ڏئي وهندي هئي، جنهن ٿاڪ وٽان رڻ سنڌوءَ کان ڇڄندي هئي، ته چوڙ واري علائقي جي شروعات اتان ئي ٿيندي هئي. هي وهڪرو موسمي هو يا دائمي، جنهن کي گهربل شاهدين کان سواءِ اسانکي پوريءَ ريت ثابت ڪرڻو پوندو. پر اسان وٽ ڪي اهڙا پڪا شاهد آهن، جن جي آڌار تي ڪنهن سچائي کي ثابت ڪري سگهجي ٿو. جڏهن شاه حسين ارغون کي پتو پيو ته همايون اچي جوڻ ۾ پنهنجي فوجي واند هڻي ۽

مورچہ بندي ڪئي آهي، تہ هن ريڻ جي وهڪري سان ساڍا پنج ميل مٿي ساڄي پاسي پنهنجي فوج جي وانڍهئين، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن همايون جي فوج جي چر پر تي ڪَرڙي نظر رکي سگهجي. جتي شاه حسين ارغون پنهنجي فوج جي وانڍ هئين هئي، تنهن ماڳ کي هن فتح باغ جو نالو ڏنو هو. يعني مستقبل ۾ ٿيندڙ فتح جي خوشيءَ ۾ هن ماڳ جو اهو نالو رکيو ويو هو. ڪي چون ٿا تہ همايون جي اٽڪل بازيءَ کي منهن ڏيڻ لاءِ جيڪي سياسي تدبيرون ڪري رهيو هو، تن مان کيس پورو يقين هو تہ نيٺ سندس ئي سوڀ ٿيندي، تنهن ڪري ان ٿاڪ جو نالو فتح باغ رکيو هئائين. اهو بہ چيو ويندو آهي، تہ شاه حسين ارغون هن ماڳ کي پنهنجي فوج جي وانڍ واسطي هن ڪري بہ چونڊيو هو تہ جيئن همايون جي فوجي وانڍ ۽ سنڌو درياه جي مکيہ وهڪري جي وچ ۾ رابطو ڪٽيل هجي. چاڪاڻ جو کيس ڊپ هو تہ متان هُو، جڄهي انداز ۾ ٻيڙيون گڏ ڪري پنهنجو لشڪر ۽ سامان چاڙهي ٿتي ڏانهن پيش قدمي ڪري. هن مذڪوره ماڳ تي فوج وهاري، راڄڌاني ڏانهن ويندڙ شاهي رستي کي ڇڻ بند ڪري ڇڏيو هو. هن حقيقت مان اهو ثابت ڪونہ ٿو ٿئي تہ آڪٽوبر جي مهيني ۾ جڏهن همايون اڇي ريڻ جي ڪنار سان منزل ڪئي هئي تہ ريڻ واري وهڪري ۾ پاڻي وهي رهيو هو يا نہ. شاه حسين نومبر مهيني ۾، ريڻ جي ساڄي ڪناري فتح باغ وٽ پنهنجي فوج وهاري هئي ۽ ان موسم ۾ پاڻي اڃا بہ لاٽ ۾ هوندو آهي. کيس ڊپ هو تہ همايون ان جوءِ ۾ گهڻو وقت ترسي پوندو. اها بہ حقيقت هئي جو هو اتي پورا نَوَ مهينا ٽڪيو پيو هو. شاه حسين جي فوج بہ ڪئمپ هٽي کپ ڪوڙي ويهي رهي، تہ متان ڇهن مهينن کان پوءِ پاڻيءَ جي موسمي چاڙه وقت ريڻ ۾ پاڻي وڌي اچي ۽ همايون سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري ڏانهن مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪري. ٻيا واقعا بہ هن مسئلي کي اڏگيڊو ۽ اڻ نبيريو ڇڏي ٿا ڏين.

اهو به ڇيو ويندو آهي ته شاه حسين، همايون جي فوج تي بحري ۽ خشڪيءَ رستي دٻاءَ وجهڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پر هن معاملي ۾ اهو ڪونه ٿو ٻڌايو وڃي، ته شاه حسين سال جي ڪهڙيءَ موسم ۾ همايون جي لشڪر کي جوڻ واري جوءِ ڇڏڻ تي مجبور ڪيو هو. پر امڪان اهو آهي ته جوڻ ۾ ترسڻ واري وقت جي آخري حصي ۾ هن ڪيس مجبور ڪيو هوندو ۽ ان وقت ريڻ ۾ گهٽو پاڻي هوندو. اسان کي هن ڳالهه جو به پتو پوي ٿو ته همايون وهتن جي ڳاهه پٽي ڳڏ ڪرڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو ريڻ جي اولهه پاسي ٻنوري پرڳڻي ڏانهن موڪليا هئا. شاهه حسين جا ماڻهون اوچتو وڃي همايون جي ڳاهين متان ڪڙڪيا. منجهائن ڀانجهر به ڪونه بچيو. جوڻ جي فوجي ڪئمپ جي ماڻهن رات جي وڳڙي ۾ ٻڌو ته ڪو ماڻهو پار اڪارڻ لاءِ ٻيڙي واري کي، ساڄي ڪناري ڪان سڏي رهيو آهي. هڪ ٻيڙائت کي ڏانهنس موڪليو ويو. جڏهن سڏ ڪرڻ وارو ماڻهو پهتو ته ڏٺائون ته اهو بدقسمت فوجي جٿي جو نائب سپهه سالار هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ٻنوري وارو واقعو، همايون جي جوڻ ڇڏڻ کان تورو اڳ ٿيو هو. اسان کي خبر آهي ته همايون جوڻ واري جوءِ ڏهين جولاءِ تي ڇڏي هئي. ان حساب سان ٻنوري وارو واقعو جون مهيني کان اڳ ۾ نه سمجهڻ گهرجي. پر جيڪڏهن اهو مئي مهيني ۾ ٿيو هجي ها، ته به اهو ثابت نه ٿو ڪري سگهجي ته "ريڻ" هڪ دائمي وهڪرو هو. ڇاڪاڻ ته ان مهيني ۾ موسم جي چاڙهه سبب ريڻ ۾ جام پاڻي اچي ويندو هو. ريڻ جي دائمي وهڪري هجڻ جي فائدي ۾ هي حقيقتون پيش ڪري سگهجن ٿيون ته ڇوڙ وارو سڄو اوڀاريون علائقو هن وهڪري جي پاڻيءَ تي دارو مدار رکندو هو. جيتري عرصي تائين ريڻ وهندو رهيو آهي، ته ان تي آباد ٿيندڙ علائقو شادابيءَ ۽ خوشحاليءَ ڪري ڏاڍو مشهور رهيو. تحفة الڪرام جي بيان موجب مذڪوره پرڳڻو، چاچڪ ذات جي ماڻهن

۽ چاچڪ ڳوٺ ڪري "چاچڪان" سڏيو ويندو هو. همايون جڏهن پهريون ڀيرو سنڌ آيو هو ته شاهه حسين ڪيس خط ۾ لکيو هو، ته هن لاءِ بکر بدران چاچڪان ۾ رهڻ وڌيڪ سٺو ٿيندو. اهو به ذڪر ڪيو هئائين، ته چاچڪان جو پرڳڻو وڌيڪ سر سبز ۽ آباد آهي ۽ منجهس اناج گهڻو پيدا ٿيندو آهي." جيڪڏهن ريڻ وارو وهڪرو موسمي هجي ها ۽ رڳو چاڙهه جي رُت ۾ وهي ها، ته ايترو سر سبز ۽ آباد نه هجي ها. امڪان هن ڳالهه جو نظر اچي ٿو ته جيڪڏهن ريڻ دائمي وهڪرو ڪونه هو، ته گهٽ ۾ گهٽ سال ۾ نوَ يا ڏهه مهينا ته ضرور وهندو هوندو.

همايون جوڻ ۾ نَو مهينا گذاريا. سڄو عرصو شاهه حسين ڪيس ڊيڄاريندو ۽ دٻاءَ رکندو رهيو. راڻي پرساد جي سهائتا سان همايون شاهه حسين تي هڪ ڀيو ڀرپور حملو ڪري سگهي ها، پر هن اهو سونهري موقعو به هٿان وڃائي ڇڏيو. همايون پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ گهڻو سست هو. سندس لشڪر ڇڙواڳ هو ۽ سندس منزل ۽ مقصد ڏانهن ويندڙ هر راهه کي تباهه ڪرڻ لاءِ سندرا ٻڌي بيٺو هو. ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهه تان پاڻ ۾ وڙهي ڊانگو ڊانگ تي پوندا هئا ۽ لالچ ۾ اچي ڪيس ڇڏي دشمن جي فوج ۾ وڃي شامل ٿيندا هئا. هندن جي سهائتا سان همايون جي سوڀ يقيني هئي. اهڙن واهرو هندن کان سندس مسلمان فوجي کُليءَ طور نفرت ڪري رهيا هئا. همايون جي هڪ عملدار، راڻي پرساد جي بي عزتي ڪئي، جنهن ڪري هُو همايون کي تنهن وقت ئي ڇڏي عمر ڪوٽ هليو ويو. سنڌي فوجي جيڪي راڻي پرساد شاهه حسين سان وڙهڻ لاءِ، همايون کي ڏني هئا، سي به سندن اهي حال ڏسي هوريان هوريان ڇڏيندا ويا. ٻنوري واريءَ جوءِ ۾ ڳاهڻ جو قتل عام به فوجي عملدارن جي ڇڪتاڻ سبب ٿيو هو. ان موقعي تي ترِدي بيگ جنگهه جنگهه تي چاڙهي چپ ڪيو ويٺو رهيو

هو، سردارن ۽ نوابن کي امتيازي نگاهن سان ڏسندو هو ۽ وڏيڪ نفاق پيدا ڪرڻ جا جتن ڪري رهيو هو. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ته هن دل سان همايون جي مدد ڪانه ٿي ڪئي. همايون جا پاڳ پلا هئا، جو هن ڏچي واري دور ۾ بيرم خان جهڙا سچار ۽ ڏاها ماڻهو به هن سان گڏ هئا. هن شاه حسين سان ڳالهه ٻولهه وسيلي پُر امن ماحول پيدا ڪرڻ ۾ شال ۽ قندار ڏانهن سلامتي سان نڪري وڃڻ واسطي سنڌ مان همايونَ لاءِ رستو گهريو. شاه حسين عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪري سندس اها گهرَ پوري ڪئي. ڇاڪاڻ ته هن سمجهيو پئي ته اڏول ۽ خطرناڪ دشمن کي زوري هڪالي ڪڍڻ هاڃيڪار هو. هن بيرم خان جي اهڙيءَ رٿ کي هڪدم قبول ڪيو ۽ همايون جي موجودگي ڪري جيڪو سنڌ کي خطرو هو، تنهن کان به کيس نجات ملي وئي. هن اناج، نقد رقم، باربرداريءَ جو سامان به همايون کي مهيا ڪري ڏنو، ان کان سواءِ (١١٤) جوڻ وٽان ريڻ کي اڪرڻ واسطي هڪ پل به جوڙائي وئي. شهنشاه همايون هن پل تان ڏهين جولاءِ ١٥٤٣ع تي پار اڪريو هو. سنڌو درياهه جو مکيه وهڪرو اڃا به پار ڪرڻو هو. اڪرڻ واري جاءِ "جوڻ" کان پارنهن تيرهن ميل اتر اولهه طرف هئي. هاڻي اتي هر شيءِ سڪل ڏسڻ ۾ ايندي. درياهه جو اهو وهڪرو هاڻي سورهن ميل اولهه هليو ويو آهي. همايون جي دور واري وهڪري جو پراڻو پيٽ گهٽو لتيل ڏسڻ ۾ ايندو. پار اڪرڻ واري اها جاءِ تاريخي حوالن جي ڏنل ڏسن پٽن مان ڳولي لڌي اٿم. جوهر ۽ گلبدن بيگم، ٻنهي سنڌو واري رستي جو ذڪر ڪندي، بيان ڪيو آهي ته شهنشاه هلندو وڃي (١١٥) روڻاءِ Ronai نالي هڪ ڳوٺ ۾ پهتو، جتي شاه حسين طرفان موڪليل هر شيءِ سندس انتظار ڪري رهي هئي. هاڻي انهيءَ نالي سان ڪوبه ڳوٺ موجود ڪونه آهي. پر گوني پرڳڻي ۾ روشنائي نالي هڪ ڳوٺ سو آهي، جيڪو درياهه جي پراڻي پيٽ جي

ساڃي ڪناري آباد آهي. ان ڳوٺ ويجهو پراڻا ٿرڙ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. شڪ نہ آهي تہ گلبدن وارو روٺاءِ Ronai ڳوٺ اهو هجي . ٿي سگهي ٿو تہ هن لفظ جي وچ وارو حصو اتاري ڪرڻ واري ڪان لکڻ وسري ويو هجي. امڪان اهو بہ آهي تہ متان ان معزز عورت کان لکڻ ۾ غلطي ٿي هجي. پر هن ڳالهہ سڃاڻڻ ۾ ڪابہ غلطي ڪانہ ٿي آهي. ان لاءِ ٻيون شاهديون بہ ڏئي سگهجن ٿيون. تاريخ طاهري يا بيگلار نامي ۾ هڪ حوالو موجود آهي. مصنف جو ارغونن سان رويو دوستاڻو نہ آهي، سو شاہ حسين ارغون جي وفات بابت لکندي بيان ڪري ٿو تہ، ”سنڌين جي بادشاہ ان جاءِ ويجهو وفات ڪئي هئي، جتان همايون بادشاہ درياہ پار ڪيو هو. هتي هن حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي، تہ جنهن جاءِ تي شاہ حسين وفات ڪئي هئي، ان ڳالهہ جي پرسان ڪٿان همايون درياهہ پار ڪيو هو. هن ارغون بادشاہ جنهن ڳوٺ ۾ وفات ڪئي هئي، تنهن جو نالو آري پوٽا Aaripota (هن ڳوٺ کي ڪن تاريخن ۾ غلطيءَ وچان علي پوٽا Ali Pota بہ لکيو آهي) آهي، جيڪو اڃا بہ موجود آهي ۽ روشنائي ڳوٺ پرسان ٿرڙ ڪان پوٽا بہ ميل ڪن پري ٿيندو. ڪنهن زماني ۾ آري پوٽا ڳوٺ درياہ جي ڪنار سان هوندو هو. حقيقت اها آهي تہ شاہ حسين ڪنهن ڳالهہ تي نہ، پر ٻيڙيءَ تي وفات ڪئي هئي. تنهن ڪري هاڻي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اها ڪهڙي جاءِ هئي، جتان شهنشاہ همايون قنڌار ويندي درياہ پار اڪريو هو، هيءَ حقيقت ان ڪري دلچسپ آهي، تہ هڪ تاريخي واقعو هن ماڳ سان لاڳاپيل آهي. ان ڪري اسان ملڪ جي هن حصي مان (١١٦) ١٥٤٣ع واري دور ۾ سنڌوءَ جي وهڪري جو سولائيءَ سان تعين ڪري سگهون ٿا.

هتي هاڻي اسان همايون ڪان موڪلايون ٿا، جيڪو سيوهڻ ڪان ٿيندو، اتر سرحد صوبي ڏانهن هليو ويو ۽ وري موٽي سنڌ ڏانهن ڪونہ آيو. شاہ حسين سنہ ١٥٥٥ع تائين سنڌ تي هڪ آزاد حڪمران

جي حيثيت ۾ حڪومت ڪندو رهيو ۽ پنهنجي حياتيءَ جي پوئين دور ۾ مٿس فالج جو حملو ٿيو. ان ڪان پوءِ گندين عادتن ۾ به ڪاهي پيو. سندس حڪومت اڳئين جيان مضبوط نه رهي ۽ گهڻ ذات وارن جي ور چڙهي وئي، جيڪي سندس گهڻا لاڏلا هئا. ۵ فيبروري ۱۵۵۵ع تي وفات ڪيائين. هن ڪُل ٽيٽيهه سال حڪومت ڪئي. هن جي وفات سان ارغون گهراڻي جو دور پورو ٿيو، جيڪو فقط ٻن بادشاهن تي مشتمل هو.

شاهه حسين جو ڪو وارث وهي ڪونه هو. ڪيس فقط هڪ پٽ ڄائو هو، جيڪو ٻالجتيءَ ۾ مري ويو هو. هن پنهنجي ڌيءَ مرزا ڪامران کي ڏني هئي. انهيءَ مقصد سان ته هن ڪان پوءِ هو اچي سنڌ جو راڄ سنڀاليندو، پر سندس اها آس پوري ڪانه ٿي، ڇاڪاڻ ته مرزا ڪامران کي انڌو ڪيو ويو هو. ڪيس نابين ڪري حڪومت ڪرڻ ڪان روڪڻ هڪ ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ وارو ڪم هو، پر ان ڪري سنڌ جو پلو ٽي ويو. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي حڪمراني سندس شاهاڻي شان ڪان ڇڻ نيڏڙي هئي. جيڪڏهن نئون حڪمران پنهنجي بادشاهت جي سرحدن کي وڌائڻ لاءِ سنڌ جي ذريعن کي ڪتب آڻي ها، ته سنڌي ڏچي ۾ پئجي وڃن ها. پر هن حالت ۾ به سنڌ ڪو چڱو ڏينهن ڪونه ڏٺو هو. شاهه حسين جي حڪمرانيءَ دوران، سياسي طور سنڌ ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل هئي. سيوهڻ ڪان بکر تائين سڄي اتر سنڌ، مير فاضل ڪوڪلتاش جي پٽ محمود ڪوڪلتاش جي حڪمرانيءَ ۾ شامل هئي. باقي ڏکڻ سنڌ وارو ڀاڱو شاهه حسين پنهنجي هٿ هيٺ رکيو هو. هن ڪان پوءِ لاڙ جي با اثر شخصيت ترخان قبيلي جو سردار مرزا عيسيٰ ترخان هو. شاهه بيگ جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو هو، ته هي ساڻس گڏ هو. شاهه حسين جي وفات ڪان اڳ ۾ ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ ٺهي هلڻ جو خفيه عهدنامون ڪيو هو. سندس وفات ڪانپوءِ سنڌ کي به حصا

ڪيائون. جهڙيءَ ريت شاه بيگ ۽ ڄام فيروز وقت ٻنهي جي حد "لڪي" مقرر ٿيل هئي، تهڙيءَ ريت هنن به ائين ڪيو. اها ورهاست مرزا عيسيٰ جي مرضيءَ مطابق ٿي هئي، انهيءَ مقصد سان ته جيئن پاڻ کي ڪنهن خاص نازڪ موقعي تي شاه حسين جو وارث سڏائي سگهي. محمود ڪو ڪلتاش سندس مخالف ته ضرور هو، پر ڪليءَ دل وارو ماڻهو هو. ننڍپڻ کان وٺي پنهنجي بهادريءَ ۽ اٽل ارادن ڪري مشهور هو، خفيه عهد نامي موجب سيوهڻ، سلطان محمود ڪوڪلتاش جي ملڪيت هو، پر هو ڪوشش جي باوجود به سيوهڻ تي قابض ٿي ڪونه سگهيو. ملڪ جي نئين ورهاست ۽ وراثت مان هتان جي عملدارن کي ته گهڻوئي فائدو پيو. خير، ترخان سردار هن ملڪ تي اڳئي قابض هو، تنهن ڪري محمودڪوڪلتاش کي سيوستان کان اتر طرف ملڪ جو حصو مليو، جنهن تي ناراض ٿي هو پنهنجي فوجي سگهه ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

ٻئي پاسي کان به مرزا عيسيٰ تر خان هو، ساڳئي اٽل ارادي سان پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪرڻ لڳو. ۽ سڄي سنڌ مٿان سياسي برتري حاصل ڪرڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. هن سوستان جي سردارن جي پيدا ڪيل غير يقيني صورت حال تي قابض ٿي، هن علائقي کي لاڙ جي حڪومت سان ملائي ڇڏيو. تنهن کان پوءِ هو وڏي سنڌو درياه جي کاٻي ڪناري ويندي بکر تائين، سلطان محمود جي حدن ۾ ڪاهي ويو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ به جنگيون لڳيون، جن مان ڪوبه ڪڙتيل ڪونه نڪتو. پر اوچتو اهڙو واقعو ٿيو، جنهن ڪري ڪيس ٿني ڏانهن اُبهرو وجهڻو پيو، جنهنجو قصو سنڌ ۽ ٻاهرين ملڪن سان لاڳاپن جي ناتي سان تاريخ ۾ هڪ اهم جڳهه والاري ٿو.

باب ستون

چوڙ واري علائقي ۾ پورچوگيز

شاه حسين جي مرڻ کان پوءِ مرزا عيسيٰ ترخان، وڏي ڪٽڪ سان ڪاهي سلطان محمود ڪوڪلتاش جي طاقت ۽ مخالفت بنا دير ختم ڪرڻ ٿي چاهي. ان معاملي کي منهن ڏيڻ واسطي هن پنهنجو لشڪر ناڪافي سمجهيو. ان زماني ۾ هڪ ٻاهرين طاقت هئي، جيڪا هندستان جي الهندي سامونڊي ڪناري سان پنهنجي سگهه سان ڌاڪ ڄمائي چڪي هئي. انهن جي سهائتا سان محمود ڪوڪلتاش جي اتر سنڌ واري علائقي کي فتح ڪري ٿي سان ملائڻ سولي ڳالهه معلوم ٿي رهي هئي. ان ارادي سان مرزا عيسيٰ ترخان پنهنجي هڪ سفارت باسين Bassein موڪلي هئي، جيڪو ان زماني ۾ پورچوگيز حڪومت جي اترئين صوبي جي راڄڌاني هو. هن سفارت مرزا عيسيٰ ترخان واسطي ڪانئس فوجي امداد جي گهر ڪئي هئي. جنهن جو خرچ پڪو مرزا عيسيٰ پنهنجي سر تي ڪنيو هو. ان جي بدلي مرزا کين سنڌ ۾ واپاري رعايتن ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. مرزا جي اهڙي آڇ پورچوگيزن کي سنڌس مدد ڪرڻ لاءِ هرڪائي وڌو. هتان جا ڏيهي مورخ لاڙ جي هن غير معمولي واقعي کي تڇ سمان سمجهي، ذڪر ڪرڻ کان لنوائي ويندا آهن. مير معصوم هن واقعي کي پنهنجي هيڏي ساري تاريخ ۾ فقط هڪ ٻن سٽن جيتري جڳهه مس ڏني آهي. تاريخ طاهري ۾ هن اهم واقعي کي ڪجهه تفضيل سان بيان ڪيو آهي، پر ايترو تفصيل سان

ڪونہ ڏنو ويو آهي، جيتري اهميت وارو هي واقعو آهي. هيءَ حقيقت هڪ ڪتاب، ”دي هسٽري آف دي ڊسڪوري ائنڊ ڪانڪيسٽ آف انڊيا باءِ دي پور چوگيز“ تان ورتي وئي آهي. هيءُ ڪتاب مانيل ڊي فاريا سوز Manuelde Faria Souzal لکيو ۽ انجو ترجمو ڪئپٽن جان اسيٽونس John Stevens (لنڊن-١٦٩٥) ڪيو هو. مذڪوره ڪتاب ۾ هن واقعي تي واضح نموني سان روشني وڌي وئي آهي. ائنٽونيو بئرٽو Antonio barreto بازائم Bazaim واپس پهتو. هن ڏٺو تہ سنڌ جي بادشاه طرفان موڪليل سفارت گورنر سان ملاقات ڪري رهي هئي. هو هڪ ظالم بادشاه جي خلاف اسان، ڪان مدد جو طالبو هو. اسان بہ هن بادشاه سان دوستي پئي چاهي. اسان سندس دشمن خلاف مدد ڪري ڪيس خريد ڪرڻ تي گهريو. اسان پيڊرو بئريتو رولم Pedro Barreto Rolim جي مهنداري ۾ ست سو فوجي اٺاويهن جهازن ۾ سوار ڪري روانا ڪيا. اهو جنگي بيڙو خير سان وڃي ٺٽي پهتو، جتي سنڌ جي بادشاه جي دربار هئي. شهزادو جيڪو ٺٽي (١١٧)، ۾ موجود هو، تنهن بئريتو سان ملاقات ڪري، سندس پهچڻ جو اطلاع پنهنجي پيءُ ڏانهن موڪليو. سندس پيءُ ان وقت ٺٽي ڪان ٻاهر هو، تنهن نياپو ڏياري موڪليو تہ پورچوگيزن جي ڪمانڊر ڪي ٿوري انتظار ڪرڻ لاءِ چيو وڃي. بئريتو انتظار ڪيو. ٿوري وقت ڪان پوءِ ڪيس پتو پيو تہ بادشاه ڪيس ٻڌائڻ ڪانسواءِ پنهنجي دشمن سان صلح ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري هن شهزادي ڪان وڃڻ جي اجازت گهري ۽ واعدي ڪيل خرچ پڪي جي بہ گهر ڪئي. جنهن بابت سنڌ جو سفير باسين جي گورنر سان ڏيڻ جو واعدو ڪري آيو هو. شهزادي خرچ پڪو ٿورو ڏيڻ پئي چاهيو، جنهن تي بئريتو پنهنجا ماڻهو جهازن مان هيٺ لاهي، شهر ۾ ڪاهي پيو. ڪاوڙ ۾ اچي هن اٺ هزار ماڻهو قتل ڪرايا. شهر کي باه ڏياري ، جنهن ۾ ٻن ملين جي ملهہ جيترو تہ رڳو سون سڙي

رک تي ويو. پوءِ هن پنهنجي ٻيڙن تي ايترو قيمتي سامان لڏيو، جنهن جو مثال ايشيا ۾ ڪاٿي به ملي ڪونه سگهندو. (27) هن ڪاروائيءَ ۾ پورچوگيزن جو هڪڙو ماڻهو به ڪونه مئو. هو نٽي ۽ سامونڊي ڪناري جي وچ تي، سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنڌين سان، اٺ ڏينهن سانده ڦر لٽ ڪندو رهيو. بنديل (١١٨) Bandel جي بندرگاه ۾ مزاحمت ڪئي وئي. پر نيٺ اهو فتح ڪري ان کي پوري ريت ناس ڪري ڇڏيائين. گاسپر ڊي مونتيرويو Gaspar de Monteroyo، هڪ بهادر فوجي سپاهي هو، جيڪو اتفاق سان ويجهي هڪ جهنگ ۾ نڪتو. اتي رهندڙ ماڻهن ڪيس اڳتي وڌڻ کان روڪيو ۽ چيائونس ته ايڏانهن هڪ ڪوراڙ بلا آهي، جيڪا هڪ ڳاٻڻ ڳڙڪائي وئي آهي. هن اهڙي بلا ڏسڻ پئي گهري. ٿورو اڳتي وڌيو ته کيس ان بلا جو مٿو ڏسڻ ۾ آيو، جيڪو تمام وڏو هو. هو ان بلا کي پورو ڏسي ڪونه پئي سگهيو، سو ويجهو اچي بلا کي تلوار سان ڇهيائين. بلا تلوارجو ڇهاءُ محسوس ڪري مٿو مٿي ڪنيو ته هن وجهه وٺي اهڙي ته نازڪ هنڌ تي تلوار جو وار ڪيس، جو اها ٿوري وقت کان پوءِ مري وئي. ماپ ڪئي وئي ته اها ٽيهه فوٽ ڊگهي، ۽ ٿلهي هئي (١١٩) اهڙيءَ ريت ٻئريتو ماڻهن ۽ بلا جي مٿان سرسي ماڻي واپس چائول Chaul پهتو" (جلد II ص ص ١٨٤-١٨٥)

مٿي بيان ڪيل حقيقت مان پتو پوي ٿو ته نٽي کي ١٥٥٥ع ۾ باهه ڏئي ساڙيو ويو هو. مٿين حقيقت ان ماڻهو جي بيان ڪيل آهي، جنهنجون همدرديون پورچوگيزن سان هيون. هاڻي اسان هڪ مصنف فرينچ جيسٽ french Jesit جو حوالو ڏيندا سون. پورچوگيزن سان سنڌس همدردي ڪجهه گهٽ هئي. هن اسان کي اها معلومات ڏني آهي، جيڪا فاريا سوزا ماڳهن لکي ئي ڪانه آهي، ته پورچوگيزن طرفان سنڌ تي ڪيل حملي جو آخري نتيجو ڇا نڪتو هو. مان هيٺيون

حوالو هن ڪتاب" هستارير ڊيس ڊسڪورتيس ايٽ ڪانڪيٽس ڊيس پور چوگياس ڊانس لي نو ويائو مانڊي "پارلي پيري جوسف فرينڪائس لئنتائو ڊي لاڪپيئن ڊي جيسس پئرس 1733.

Histoire des decouvertes et conquetes des portugais dans le Nouveau Mande par le Pere Joseph Francois Lafitan de la Campagnie De Jesus Paris 1733-

احوال هن ريت آهي تہ: جڏهن گورنر جنرل باسين ۾ موجود هو تہ سنڌ جي بادشاه وٽان موڪليل هڪ سفارت ساڻس ملاقات ڪئي، جنهن کي غلطيءَ وچان دَل سنڌي DulCindi (پ -٣٩) جو بادشاه بہ سڏيو ويندو آهي. ديو Diu (١٢٠) جي بادشاه پنهنجي پاڙيسري حڪمران خلاف ڪانئس مدد پئي چاهي. جنگ جو خرچ سنڌ جي بادشاه پنهنجي ذمي ڪنيو هو. ان سان گڏ اهو بہ واعدو ڪيو هئائين، تہ هُو پورچوگيز واپارين سان سنڌ ۾ گهٽيون رعايتون ڪندو. اهڙيءَ ريت گورنر Pierre Barreltto Rolin ، پيري بئريٽو رولن کي فوج جو اڳواڻ بڻائي ڪيس اٺاويهن جهازن جو جنگي آرماڙ ڏئي، سنڌ جي حڪمران ڏانهن روانو ڪيو. انهن جهازن ۾ خشڪيءَ جي فوج سان واسطو رکندڙ ست سو فوجي سوار هئا. (١٢١) ان وچ ۾ چاڻيو جو سنڌ جي بادشاه ۽ سندس دشمن جي وچ ۾ ناه ٿي ويو. هن پيري بئريٽو کي ڏوڪي ڏيڻ ۽ بيوقوف بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جنگ جي خرچ پري ڏيڻ واري موضوع تي ڳالهائڻ لاءِ چڻ تيارئي ڪونہ هو.(28) پيري بئريٽو ڏٺي اڻ ڏٺي ڪري سورپي ويو، توڙي جو ڪيس ڪانئر هجڻ جا مهٽا بہ ڏنا ويا. جڏهن واپسيءَ جي خرچ لاءِ لاچار ٿيو تہ ڪيس حملي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڳس ڪونہ هو. پهريون هن مسجد تي، پوءِ ٺٽي تي حملو ڪيو. هن جا ماڻهو غضبناڪ حالت ۾ شهر کي ڦريندا لٽيندا رهيا. هن ڳگدامر جانورن تي بہ کهل ڪانہ ڪئي. چيو

وچي ٿو ته پورچوگيزن جي حملي ۾ اٺ هزار ماڻهو ماريا ويا. سنڌن کي ٿورا ماڻهو زخمي ٿيا. سون جيڪو باه ۾ سڙي رک ٿي ويو، تنهن جو ملهه ٻن ملين کان به وڌيڪ هيو. ڦر لٽ ڪري جيڪو قيمتي مال هٿ ڪيو هئائون، ان جو ته ڪو ڪاتوئي ڪونه هو.واپسيءَ واري سفر ۾ سمنڊ ۾ پهچڻ تائين ڦر لٽ مچائيندا، قتل عام ڪندا ڏاڍي ۽ ڌهڪاءُ پکيڙيندا ويا. واپسي وارو سفر ڏاڍو ڏکيو هو. پر پورچوگيزن جو فوجي اڳواڻ ڏاهو ماڻهو هو، جيڪو سيني آپدائن تي سوپارو ٿي وڃي پار پهتو. درياه جي چوڙ وٽ براديل Baradel جي بندر تائين ڪوبه ماڻهو سنڌن ڦهر کان بچي ڪونه سگهيو. هي بندر پورچوگيزن قلعي تي ڏاکٽيون رکي فتح ڪيو. هتان جي ماڻهن سان به ساڳي ڪار ڪئي، جيڪا هنن ٻين علائقن جي ماڻهن سان ڪئي هئي. وچ سمنڊ ۾ پهتا ته بي گناه قتل ٿيل ماڻهن جي پلاند ونڻ لاءِ قدرت طرفان موڪليل طوفان سنڌن انتظار ۾ هو، جنهن ڪري ڦريل لٽيل سارو سامان ڪين سمنڊ جي حوالي ڪرڻو پيو. وڏي مشڪلات سان سر بچائي اچي چائول Chaul پهتا. (جلد II ص ص ٥٣٦ - ٥٣٦) اها ڳالهه ته جڏهن پورچوگيز ٺٽي پهتا، ته مرزا عيسيٰ اتي موجود هو، صحيح نظر ڪانه ٿي اچي. هن معاملي ۾ فاريا سوزا جو بيان وزندار آهي، چاڪاڻ ته اهو هتان جي مورخن جي بيانن سان ٺهڪي اچي ٿو، ته جنهن وقت پورچوگيز ٺٽي پهتا هئا، ان وقت مرزا عيسيٰ بکر واري علائقي ۾ موجود هو. سندس غير حاضريءَ ۾ راڄڌاني ٺٽي ۾ سندس پٽ جان بابا هو. مرزا عيسيٰ ته پورچوگيزن جو منهن به ڪونه ڏٺو هو. اهي حقيقتون پوئين مصنف جي خلاف وڃن ٿيون. جيڪڏهن بئريٽو مناسب وقت مرزا عيسيٰ جو اوسيئڙو ڪري ها ته هُو واعدو ڪيل خرچ ضرور ڀري ڏئي ها. تنهن ڪري اهو سمجهڻ نه گهرجي ته سندس سفير ، باسين ۾ گورنر سان، جيڪو معاملو طئي ڪيو هو، تنهن جي نباهڻ کان هُو گوٺ ناٺ ڪري

رهيو هو. اها ڳالهه سوچڻ کان ٻي ٻاهر آهي ته ٻيءَ جي موڪل کان سواءِ ننڍو مرزا طغي ڪيل خرچ ڪيئن ادا ڪري ٿي سگهيو. سندن اهو بيان حقيقت جي خلاف آهي ته پورچوگيزن جي پهچڻ کان اڳ مرزا عيسيٰ پنهنجي دشمن سان ٺاهه ڪري ڇڏيو هو. هتان جون ڏيهي تاريخون لکن ٿيون ۽ هن حقيقت تي سندن اتفاق راءِ به آهي ته ٺٽي جي ڦرلٽ ۽ ماڻهن جي قتل عام جو ٻڌي، مرزا عيسيٰ جيڪو اتر سنڌ ۾ جنگي مهم تي هو، تنهن کي اڌ ۾ ڇڏي، ٺٽي ڏانهن پويان پير ڪيا هئائين. اهم ڳالهه اها آهي ته ان جنگ ۾ سندس فتح يقيني به هئي. هن سوال تي مذڪوره تاريخون وڏيڪ اعتماد جوڳيون سمجهڻ گهرجن. ڇاڪاڻ ته انهن تاريخن جي مصنفن کي ان وقت ڇوڙ واري علائقي ۾ پورچوگيزن جي ڦهري ڪاروائن جي سببن جو ڪو پتو ڪونه هو. ڪين اهو به پتو ڪونه هو، ته مرزا عيسيٰ ۽ سندس يورپي اتحادين جي وچ ۾ ڦيتارو پئجي ويو آهي. پورچوگيزن جيڪا ڇوڙ واري علائقي ۾ تباهي مچائي، تنهن کي انهن اهميت ڪانه ڏني، رڳو ٻه ٽي لفظ لکي تڪڙو اڳتي نڪري ويا آهن. جيڪڏهن پورچوگيزن جي لکتن ۾ اهي حقيقتون قلمبند ٿيل نه هجن ها، ته پوئين دور وارا ماڻهو اهڙين گنڀير ڳالهين ٻڌڻ کان رهجي وڃن ها. سچي ڳالهه گهٽو ڪري اها آهي ته مرزا عيسيٰ مدد وٺڻ جي ڳالهين وقت جيڪي واعدا پورچوگيزن سان ڪيا هئا، سي هڪدم پورا ڪرڻ جي لائق ڪونه هو.ٻئي طرف جيڪڏهن مرزا کي پور چوگيزن جي ڏاڍ مڙسيءَ ۽ سيني زوري جي سچي خبر هجي ها ۽ ڪيس اها به پوريءَ ريت ڄاڻ هجي ها، ته اهي يورپي سمنڊ ۾ قزاقي به ڪندا رهندا آهن، ته هوند پنهنجي راڄڌانيءَ وارو سڪيو ستابو سدا شاهوڪار شهر، جنهن کي بچاءَ لاءِ ڪو قلعو به ڪونه هو، ائين نڌڪٽو (١٢٢) ڇڏي ڪونه ڏئي ها، جنهن جي دولت کي ڏسي هو هرڪجي پون ۽ پاڻ پنهنجي فوج سميت ٺٽي کان پورا ٽي سو ميل پري

هجي ها. ترخان نامي ثورن لفظن ۾ هڪ سچائي بيان ڪئي آهي. لکي ٿو: "(بکر ۾) اها خبر پهتي ته فرنگي جيڪي مرزا عيسيٰ جا واهرو ٿي لاهري بندر کان اچي رهيا هئا، تن جو ٺٽي شهر کي غير محفوظ ڏٺو ته ويري ٻنجي ان کي ڦرڻ لٽڻ لڳي ويا ۽ کيس باه ڏئي ساڙي ڇڏيائون ۽ رهواسين کي باندي ٻڌايائون. (اليٽ -I- ص ٣٢۴). هن مسئلي جو آخري فيصلو هن ريت ڪري سگهجي ٿو ته ٺٽي ۽ چوڙ جي الهندي علائقي کي ڦرڻ لٽڻ باه ڏئي ساڙڻ ۽ قتل عام جا حيلا بهانا اجايا آهن. اهي ڌاريا ظالم ۽ قاتل ماڻهو هئا. (28-A) اهي ڦهري ڪاروايون لوڀ لالچ ڏاڍ ۽ ڪنورتا جي ڪري هيون. ڪين وجهه ان ڪري به مليو جو، چوڙ جي علائقي وارا ماڻهو بي هٿيار ۽ بي پهچ هئا.

مرزا عيسيٰ ترخان جي حياتيءَ جو باقي حصو، سلطان محمود سان ڪٿونس ڪندي گذاريو. سندس پيچي به اڌول ۽ ارڏو مڙس هو ۽ ساٻس واه جو چوٽون ڪائيندو آيو. مرزا آخري وقت تائين ننهن چوٽيءَ جا زور لاتا، پر اتي سنڌ جو علائقو ٺٽي سان ملائي سڄيءَ سنڌ تي ترخان حڪومت قائم ڪرڻ ۾ سوڀارو ڪونه ٿيو. هن سنه ١۵۵٢ع جي پڇاڙيءَ يا ١۵٦٦ع جي اڳياڙيءَ ۾ وفات ڪئي. سندس حڪومت ڏه يارهن سال هلي. سندس وڏو ۽ پڳدار پٽ عبدالباقي به چريو هو. هن پنج سال حڪومت ڪئي. پر ان عرصي دوران هن پنهنجي پاءُ جان بابا کي قتل ڪرايو ۽ پنهنجي ماتيجي ماءُ کي بکون ڏئي ڇيچلائي ماريو ۽ پيون الائي ڪيتريون ظلم ۽ انياءَ جون وارتائون ڪري نيٺ ١۵٧١ع ۾ وفات ڪري ويو. پائينده محمد (١٢٣) نالي کيس هڪ پٽ هو، سو به چريو هو، جنهنجو پٽ جاني بيگ هن جو جانشين ٿيو.

سنه ١۵٧۴ع ۾ محمود ڪوڪلتاش وفات ڪئي. کيس ڪوبه وارث ڪونه هو. شهنشاه اڪبر پنهنجو عملدار موڪلي، بکر جي اتر سنڌ واري علائقي تي قبضو ڪيو. بعد ۾ اهڙي حڪمت عملي اختيار ڪيائين، جو ساري سنڌ سندس شهنشاهت ۾ شامل ٿي وئي.

باب اٺون

سنہ 92 -1591ع ۾ شاهي لشڪر جو چوڙ واري هيٺئين علائقي ۾ اچڻ

سنڌ جا حڪمران ڪڏهن هيٺا ته ڪڏهن سگهارا رهيا آهن. جڏهن سگهارا هوندا هئا، ته سنڌ آجپو حاصل ڪري وٺندي هئي ۽ جڏهن هيٺا هوندا هئا، ته دهليءَ جي ڏن پيرو تي ويندي هئي ۽ امن امان بحال ٿي ويندو هو. جڏهن وري منجهن گهرو ڏچو گهر ڪري ويندو هو ۽ هيچ ۽ لالچ ڪاهي پوندي هئي، ته سنڌ جو وچولو سورن ۾ اچي ويندو هو. ترخان گهراڻي مان مرزا جاني بيگ پهريون ماڻهو هو، جنهن دهلي شهنشاهت کان منهن موڙي، سنڌ جي آزاد حيثيت برقرار رکڻ لاءِ هٿ پير هنيا هئا ۽ تخت تي وهڻ کان سترهن سال پوءِ هن بکر جي گورنر سان مهاڏو اٽڪايو هو. پر هن عقل کان ڪم وٺي اڪبر بادشاه جي آڻ مڃي هئي. شهنشاه اڪبر جي اها روايت هوندي هئي، ته جڏهن ڪوبہ سندس اطاعت قبول ڪندو هو، ته هو ساڻس ڏاڍا وڙ ڪندو هو. مرزا جاني بيگ مهل تي سندس آڻ مڃي، راڄ ڊوهيءَ واري تُهمت کان بچي ويو هو. حالتن کان مجبور ٿي هن دهليءَ جي اطاعت ۽ فرمانبرادري قبول ڪئي هئي. پر آزادي جي اتساه ۽ سندس ڏيان تان لاهي ڇڏي هئائين يا سندس پاهريون ڏيک ويک اهڙي قسم جو هو. چيو ويندو آهي ته جڏهن اڪبر بادشاه ٿوري وقت لاءِ صدر مقام لاهور

کي بنايو هو ته سندس ٻين ماتحت حڪمرانن اچي هن جو سلام ڀريو هو، پر مرزا جاني بيگ سندس سلام ڀرڻ لاءِ وٽس هلي ڪونه ويو. هن ائين ڪري جڻ اڪبر بادشاه جي توهين ۾ سندس خلاف بغاوت ڪئي هئي. شهنشاه هن وقت تائين ٺٽي جي حڪمرانن جون مڪاريون ۽ ڍونگ ڏسي چڪو هو. هن مرزا جاني بيگ جي گستاخانه رويي کي هميشه واسطي ختم ڪرڻ لاءِ سوچيو. انهيءَ مقصد سان مرزا عبدالرحيم خان خانان کي ١٥٩١ع ۾ فوج ڏئي بکر روانو ڪيو ويو. ايندڙ گرم موسم هن اتي گذاري. سيپٽمبر مهيني ۾ پيش قدمي ڪري، ترخان حڪومت جي اترين سرحد واري مشهور قلعي سيوهڻ تي گهيرو ڪيو. ان وقت مرزا جاني بيگ پنهنجي فوج وٺي سيوهڻ کان اٽڪل پنجهتر ميل هيٺ نصرپور ۾ اچي منزل ڪئي.

هيءَ جنگي مهم ان ڪري دلچسپ آهي، ڇاڪاڻ ته سندس تعلق ان وهڪري سان آهي، جيڪو صدين کان سڪي چڪو آهي، جنهن جو هاڻي پڪيءَ ريت پتو به لڳائي ڪونه ٿو سگهجي. سنه ١٥٩١ع واري دور ۾ درياهه سيوهڻ پرسان وهندو هو (١٢٤). درياه هن شهر کان اٺ ڏهه ميل اڳتي هلي موجوده دور واري وهڪري کان وڌيڪ ايرندو رخ اختيار ڪندو هو. مذڪوره وهڪرو سڪرنڊ جي پرسان (پر پڪ نه آهي ته اولهه يا اوڀر کان) وهندو هو. ان کان ساڳيءَ ريت ڏکڻ اوڀر ڏانهن رخ ڪري نصرپور ڏانهن منهن ڪندو هو، جيڪو سنڌوءَ جي هاڻوڪي وهڪري کان چوڏهن ميل اوڀر طرف هو. سڪرنڊ ۽ نصرپور جي وچ تي سنڌوءَ جي هن وهڪري کي سانگرا سڏيو ويندو هو، جنهن کي يورپي مصنف ڪڏهن ڪڏهن بدلائي سانڪرا يا سنڪرا به لکي ڇڏيندا آهن. جنهن ڪري هي نالو ڇوڙ واري ڏاکڻين (١٢٥) پرڳڻي جي نالي "ساڪري" سان گڏائي منجهائي ڇڏيو اٿن. مرزا جاني بيگ پهريائين نصرپور ۾ ويهي سندس مقابلو ڪرڻ پئي گهريو. پر پوءِ

چاتائين تہ اهو ماڳ بچاءَ لاءِ مناسب ڪونہ هو. ان ڪان ڀوءِ هو ڏهہ ميل مٿي وچي درياه جي ڪاڀي ڪنڌيءَ سان وسندڙ هڪ ڳوٺ ڀُهيڙي Buhiri يا ڀوهيڙي Bohiri پرسان منزل ۽ مورچہ بندي ڪئي. ڪن نسخن ۾ اُتاري ڪرڻ وارن جي غلطيءَ سبب هي لفظ روهڙي Rohiri ۽ لوهري Lohiri بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتي ڪيس بچاءَ لاءِ مناسب ماڳ ڏسڻ ۾ آيو، جتي درياهہ ڪي تمام گهٽا وڪڙ هئا ۽ زمين جو اپيٺ جهڙو هڪ ٽڪرو ٻنجي پيو هو. هن، اپيٺ جي ڳچيءَ وٽ سگهاري ۽ هٿياربند فوج وهاري ڇڏي. ٻين طرفن کان چوڌاري يا تہ درياهہ هو يا وري واريءَ جا ڍَها هئا. تر خان نامہ جي لکڻ موجب تہ جنهن ماٿهوءَ واريءَ جي ڍَهن تي لت ٿي رکي تہ هو اندر ڳچيءَ تائين هليو ٿي ويو. (29) هيءُ ماڳ جاني بيگ واسطي نہ فقط سنو بچاءُ هو، پر اهڙو هنڌ بہ هو، جتي سولائيءَ سان بي شمار ٻيڙيون لنگر هٽي ٿي سگهيون. کلئي ميدان تي هو شاهي فوجن سان وڙهي نہ سگهي ها. درياه تي سندس ضابطو هو. کاڌي خوراڪ جي هر شيءِ ڪيس سولائي سان ملي ٿي سگهي ۽ سنڌ جي هيٺين علائقي سان سندس رابطو قائم هو. شاهي لشڪر جو معاملو ڪجهہ مختلف هو. حالتون سندن خلاف هيون، پر اهي هٿن پاڻ ڪونہ ٺاهيون هيون.

جڏهن مرزا عبدالرحيم کي سنڌ پئي تہ جاني بيگ اڳتي وڌي اچي نصرپور پهتو آهي، تہ هُو سيوهڻ جو گهيرو ڦٽو ڪري درياه اڪري لاڙ جي فوجن سان مقابلي لاءِ اڳتي روانو ٿيو (١٢٦). هن سان گڏ پنجويهن ٻيڙين تي مشتمل جنگي آرماڙ هو (١٢٧). جڏهن هو مشهور ڳوٺ پٽ شاه کان ٿي ميل اوپر يا اتر اوپر طرف پهتو، تہ ڪيس پتو پيو تہ جاني بيگ مٿس حملي ڪرڻ لاءِ درياه سان اڳتي وڌي رهيو آهي. ان ڪري هو تورو اڳتي سرڪي ان ماڳ وٽ پهتو، جتي هڪ وڏي پٽ سبب درياهہ ڪجهہ سوڙهو ٿي ويو هو ۽ خان خانان

مذڪوره پٽ تي وڃي لڏو لاتو. هو درياه جي ڪنڌيءَ سان تورو بند ڏئي حملي ڪرڻ لاءِ پنهنجي توبن کي مناسب هنڌ تي بيهاري، جاني بيگ جو گهٽ جهلي بيهي رهيو. ان وقت سندس جنگي آرماڙ ڪجهه متي درياهہ ۾ پڻ بيٺو هو.

جاني بيگ جي جنگي ٻيڙي جي ڪمان نهايت سڃاڻ عملدار ڪري رهيا هئا، جن مان مکيہ خسرو خان چرڪس هو. هن اهڙو بندوبست اڳئي ڪري ڇڏيو هو، تہ شاهي فوج تي ٻرپيات مهل خشڪي ۽ پاڻي ٻنهي پاسن کان هڪ ئي وقت ٻپاري جُلهہ ڪئي وڃي. طبقات اڪبري جي بيان موجب، هن مقصد خاطر خسرو خان چرڪس (30) سج لهڻ سان جنگي آرماڙ ساڻ ڪري روانو ٿيو. سندس جنگي ٻيڙو هڪ هزار غورابن تي مشتمل هو. (هتي واڌ ، کان ڪم ورتو ويو آهي). ان سان گڏ ٻين سون ٻيڙين ۾ تير انداز ، توبون ۽ توبچي وهاريل هئا. جيڪڏهن هن جنگي منصوبي تي چڱيءَ ريت ۽ نمڪ حلاليءَ سان عمل ڪيو وڃي ها، تہ شاهي فوج واسطي ڏچو پيدا ڪري وجهي ها. اتفاق سان جاني بيگ جي مکيہ عملدارن ۾ هڪ ٻئي خلاف ڪينو ۽ ساڙ ڪاهي پيو، جنهن خسروخان چرڪس جي حڪمت عمليءَ جي ڏائي مُچ ڏار ڪري ڇڏي. ڪن سببن ڪري جاني بيگ جي مکيہ عملدارن جي خسرو خان سان ڪانہ پوندي هئي. هن وقت کين اهڙو سونهري وجهہ مليو هو، جو کيس پنهنجي منصوبي ۾ ناڪام ڪري شڪست ڏياري بدنام ڪن. جڏهن ڏينهن ٿيو ۽ ڏنائين تہ شاهي فوج جي واڌ پرسان پهچي چڪو آهي تہ هن پنهنجي ٻيڙن تي سڙه چاڙهڻ جو حڪم ڪيو، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن خشڪيءَ سان ايندڙ فوج کي پنهنجي جاءِ وقوع جو پتو ڏئي سگهي. پر افسوس جو سٽاءَ مطابق ايندڙ خشڪي فوج اڃا مقرر جاءِ تي ڪانہ پهتي هئي. خشڪيءَ رستي ايندڙ فوج جو هو گهڻو وقت انتظار ڪندو رهيو. پهريون هن اها هڪ اتفاقي ڳالهہ

سمجهي، پر پوءِ حقيقت کي پروڙي ورتائين. ان هوندي به هو حالتن مان مايوس ڪونه ٿيو هو. حالتون ظاهر ظهور سندس خلاف ڏسڻ ۾ اچي رهيون هيون. هن سوچيو ته ڇا به ٿي پوي، پر اڪيلي سرئي پاڻيءَ جي جنگ شروع ڪرڻي پوندي. جڏهن هو اتاهين پٽ تي پهتو، جنهن تي خان خانان جو لشڪر واڌ هنيون وينو هو، ته هن شاهي فوج مٿان توبن جا منهن کولي ڇڏيا. سندس ارادو هو ته ڪيئن به ڪري اتان لنگهي، مٿي درياه ۾ بيٺل شاهي جنگي آرماڙ تي وڃي حملو ڪري. هتي خان خانان جي توبخاني به جوابي ڪاروائي شروع ڪئي، جيڪا خسرو خان جي حملي کان وڏيڪ طاقتور هئي. شاهي فوج کي هڪ اهم سهوليت اها به ملي وئي هئي جو سندن توبخاني سان مٿاهين تي هو ۽ خسرو خان جو هيٺ درياهه جي پيٽ ۾ پاڻيءَ جي مٿاڇري تي هو. پر پوءِ سانجهيءَ تائين ٻنهي پاسن کان توبون باه جا آلا اوڳاڇينديون رهيون. ڪنهن هارائڻ جي نِڇوندي ڪانه ٿي سگهي. رات جي پيٽ ۾ خان خانان، پنهنجي فوج جي هڪڙي حصي کي پار ٽپي درياهه جي پَرِ تي موجود پٽ تي مورچه بند ٿيڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ مقصد سان ته جئين خسرو خان تي ٻنهي پارن کان توبخانو ڪاروائي ڪري سگهجي. ان رات جاني بيگ جي فوج شاهي لشڪر مٿان راتاهي هڻڻ جي ڪوشش ڪئي. سندن خيال هو ته شاهي فوج بي پرواهه ٿي آرام سان سمهي پئي هوندي. پر اهي سندن خيال جي ابتڙ هشيار ۽ خبردار وينا هئا. جوابي ڪاروائي ڪري سندن حملي کي ناڪام ڪيو ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو خسرو خان حملو ڪيو. سندس توبن جا منهن اڳئين ڏينهن واري جاءِ ڏانهن ڪليل هئا. انهيءَ طرف سان گڏ، ٻئي پار کان به خسروءَ خان جي ٻيڙي تي گولاباري شروع ڪري ڏني، جنهن جو ڪيس وهم گمان ئي ڪونه هو. شاهي توبخاني ۾ ڪي اناڙي توبچي به هئا، جن گولاباري ڪري ٻئي پار بيٺل پنهنجي فوج کي مارڻ شروع ڪيو.

جڏهن کين پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو، ته خسرو خان جي پاسي جو سخت نقصان ٿيڻ لڳو. سٽن ائن ڪلاڪن جي سخت مقابلي کان پوءِ خسرو خان کي پوئتي هٽڻو پيو. هن ڪاروائي ۾ خسرو خان جا ٻه سو ماڻهو مئا ۽ ڪيترائي زخمي ٿيا. هن جا ست ٻيڙا شاهي فوج پڪڙي ورتا ۽ ڪيترائي ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيا. هو ڏاڍو ڏاهپ سان واپس هٽيو. لشڪر جي پٺ وارو پاسو هن پاڻ سنڀاليو هو. پيچو ڪندڙ شاهي فوج ڪيس پڪڙي به ورتو. پر خان خانان جي آرماڙ جي بارود ڦاٽڻ ڪري ماڻهو وائڙا ٿي ويا، جنهن ڪري ڪيس پٺي نڪرڻ جو موقعو ملي ويو (١٢٨). طبقات اڪبري جي بيان مطابق ٻئي جنگ وارو ڏينهن تاريخ ٣ نومبر ١٥٩١ع هو (١٢٩).

ٻئي ڏينهن تي خان خانان ڏکڻ طرف پيش قدمي شروع ڪئي ۽ ٻوهيڙي ڳوٺ وٽ منزل ڪري مورچہ بندي ڪئي. هيءُ ٻن مهينن تائين هن ماڳ جو گهيرو ۽ مورچہ بندي ڪندو رهيو. پر آنڌاريءَ سندس ڪئي تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. هن ماڳ وٽ سنڌين گوريلا جنگ واري حڪمت عملي اختيار ڪري، شاهي لشڪر کي گهڻو پريشان ڪيو ۽ کاڌي خوراڪ واري ڪابہ شيءِ وٽن پهچي ڪانہ ٿي سگهي. تنهن ڪري توقع کان وڌيڪ حالتون خراب ٿي ويون هيون. دهليءَ وارن ڏارين خلاف لاڙ جا للهنگ مڙس جاني بيگ سان ٻٽ ٿي سرڏڙ جي بازي لڳائي رهيا هئا. مزاحمت ڏاڍي سخت ٿي وئي هئي. خود اڪبر بادشاه مايوس ۽ پريشان هو. طبقات اڪبريءَ مطابق جڏهن شاهي لشڪر ٻوهيڙي ۾ مقيم هو، تہ شهنشاه پهريائين ڏيڍ لک روپيہ پوءِ لک روپيہ موڪليا. ان کان پوءِ هڪ لک مڻ اناج روانو ڪيو. ڪيتريون ئي وڏيون توبون (بدايوني انهن جو انگ هڪ سو ٻڌايو آهي) ۽ فوج موڪلي ڏني. راجا راءِ سنگهہ جيڪو چار هزاري منصبدار هو، تنهن کي بہ وڌيڪ فوج ڏيئي جيسلمير رستي خان خانان جي امداد لاءِ

روانو ڪيو ويو هو (١٣٠). خان خانان حالتن کان تنگ ٿي، ٻوهيڙي Buhiri تان گهيرو پٽيو ۽ ٻيون حڪمت عمليون اختيار ڪرڻ لڳو. هن پنهنجي فوج کي ٽن حصن ۾ ورهايو. هڪ حصي کي سيوهڻ جي قلعي تي گهيري ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. لشڪر جي ٻئي حصي کي ساڻ ڪري خان خانان پاڻ فتح باغ يا جوڻ واري پرڳڻي ڏانهن هليو ويو.

خان خانان جي هن حڪمت عملي اختيار ڪرڻ مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته دهليءَ جو شاهي لشڪر تمام گهٽو هو، نه ته لشڪر کي ائين ڀاڱن ۾ ورهاست ڪري دشمن علائقن ڏانهن موڪلي ڏيڻ چريائيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه هو. سندن وڏ ۾ وڏ ڪوشش اها هئي، ته ڪيئن به ڪري مرزا جاني بيگ کي ان جڳهه کان ٻاهر ڪڍيو وڃي، جتي شاهي فوج جو پهچڻ ممڪن ئي ڪونه هو. لاڙ جي فوج اهڙي جڳهه هٿ ڪري ورتي هئي، جيڪا بچاءَ جي نقطهءِ نظر کان جيتڻ جوڳي ڪانه هئي. جيڪڏهن هڪ ڀيرو اهي کليءَ ميدان تي نڪري اچن ها، ته شاهي فوج سولائيءَ سان ڪين جيتي سگهي ها. خان خانان جو نقطهءِ نظر بلڪل صحيح هو. پر ڪائنس هڪ غلطي ٿي وئي ته هن سيوهڻ ڏانهن تمام ٿوري فوج موڪلي. سيوهڻ ڏانهن موڪليل شاهي فوج مذڪوره قلعي جي فتح لاءِ گهٽي هئي. پر ڪن اوچتين ضرورتن کي منهن ڏيڻ واسطي سندن انگ ٿورو معلوم ٿي رهيو هو. شاهي فوج قلعي تي وڃي گهيرو ڪيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ سيوهڻ جي سردارن جاني بيگ ڏانهن لکي موڪليو ته جيڪڏهن هو سيوهڻ جلديءَ ۾ نه پهتو، ته قلعو آوس فتح ٿي ويندو. هتي شاهي فوج جي ٻٽايل ٽڳي واري ترڪيب ڪامياب ٿيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪيس خبر هئي ته سيوهڻ ڏانهن موڪليل فوج انگ ۾ ٿوري هئي. ان ڪري هن سيوهڻ ڏانهن وڃڻ جو سوچيو. جنهن فوجي اهميت واري ماڳ تي مورچه بند ٿيو ويٺو هو، اتان نڪري، درياه اڪري اتر طرف پيش

قدمي شروع ڪئي. شاهه ڳڙهه ۾ رهندڙ شاهي فوج تہ چاهيوئي اهوپٽي تہ رڳو جاني بيگ ان اپيٽ مان نڪري. اها طوفاني رفتار سان اچي بوهيڙي Buhiri ۾ پهتي ۽ جاني بيگ جي بنايل انهن حفاظتي اپائن کي ڊاهي ڪناڪيڙا ڪري ڇڏيائون، جنهن ڪري شاهي لشڪر سندن اوڏو اچڻ کان قاصر هو. اهو اپيٽ فوجي بچاءَ جي نقطہ نظر کان ايڏو اهم هو، جو فقط ٿورن ڪلاڪن جي ٿوريءَ محنت کان پوءِ وري بہ بچاءَ جي لائق بڻائي، جاني بيگ ڪي چڱي ريت منهن ڏئي سگهجي پيو. شاهي فوج سيوهڻ ڏانهن اسهڻ بدران مرزا جاني بيگ جي خالي ڪيل اهم اپيٽ تي ڪپ ڪوڙي ويهي رهي. سيوهڻ ۾ وڙهندڙ شاهي فوج جي حالت نازڪ بڻجي وئي هئي. خان خانان ان زماني ۾ فتح باغ يا جوڻ واري پرڳڻي ۾ هو. ڪيس اهي بہ خبرون پهتيون تہ جاني بيگ اڪيتي وڏي وچي سيوهڻ تي حملو ڪيو آهي، تنهن ڪري هن شاهي فوج جي مدد واسطي پنهنجي فوج مان هڪ حصو سيوهڻ روانو ڪيو. طبقات اڪبري جو بيان آهي، تہ اها فوج ٻن ڏينهن ۾ اسي ڪوهہ پنڌ ڪري سيوهڻ پهتي. مير معصوم پاڻ سيوهڻ ۾ وڙهندڙ شاهي فوج سان گڏ هو، سو ٻڌائي ٿو تہ خان خانان طرفان موڪليل فوج، سيوهڻ ۾ وڙهندڙ فوج سان لڪيءَ وٽ ملي هئي. چاڪاڻ تہ اها سيوهڻ جو گهيرو ڇڏي، جاني بيگ سان منهن ڏيڻ لاءِ اچي رهي هئي. جيڪڏهن مذڪوره فوج فتح باغ کان هلي هوندي تہ سيوهڻ تائين فاصلو وچي هڪ سو ڪوهہ بيهندو. جيڪڏهن فوج نيم هٿياربند ۽ سواري سڻي آهي، تہ ايتري پنڌ ڪرڻ جو امڪان آهي. منهنجو اندازو آهي تہ ان فوج درياهہ جو ساڄو پاسو وٺي ڪوٽڙيءَ وٽان سڌو اتر رخ ڪيو هوندو. اهڙيءَ ريت هو مرزا جاني بيگ کان ڪيترا ميل پور وچوٽ تي ڪابي طرف گڏو گڏ سفر ڪري رهيا هئا (١٣١). هن فوجي دستي پهچڻ کان پوءِ شاهي لشڪر جو انگ ٻہ هزار ٿي ويو هو. هوڏانهن مرزا جاني بيگ سان پنج

هزار (۱۳۲) سورهيه ساڻ هئا. شاهي فوج اهو ضروري سمجهيو ته اها هڪدم ۽ تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي، مرزا جاني بيگ سان وڃي مقابلو ڪري. ڇاڪاڻ ته ڪين ڊاءُ هو ته متان قلعي واري فوج ٻاهر نڪري سندن پٺيان اچي حملو ڪري. ٽڪرين پرسان ۱ گهندي لڪيءَ واري گهٽَ مان به حملي جو ڪين ڊپ هو. اهڙيءَ ريت شاهي لشڪر ٻارنهن چوڏهن ميل ڏکڻ اوپر سفر ڪري، جاني بيگ جي وڃي سامهون ٿيو. جنگ جي شروعات منجهند جو ٿي . سنڌين اڳتي وڌي وڃي شاهي فوج تي حملو ڪيو. ان ڪان پوءِ عام ويڙه شروع ٿي وئي. مقابلو تمام سخت هو. ٽوزن ڪلاڪن جي سخت جنگ ڪان پوءِ سنڌ جي فوج پوئتي هٽڻ لڳي. سڀ تاريخون هن ڳالهه تي متفق آهن، ته مرزا جاني بيگ آخري وقت تائين مقابلو ڪندو رهيو ۽ پنهنجي بهادريءَ جو مظاهرو ڪندو رهيو. سندس ڪوشش اها پئي رهي ته جنگ وري کٽائي وڃي . اهو حال ڏسي سندس ماڻهو ڪيس جنگي ميدان مان زوريءَ ڪڍي ويا ۽ تڪا تڪا وڃي درياه جي ڪناري پهتا. جتان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي اُنڙپور هليا ويا. جيڪا جنگي ميدان ڪان چاليهه ميل پري هئي. (۱۳۳)

ڪنهن به مورخ اهو ڪونه ٻڌايو آهي، ته جنهن جاءِ تي جنگ لڳي هئي، تنهن ماڳ جو نالو ڇا هيو. مير معصوم جي تاريخي حوالن مان صحيح اندازو لڳائي سگهندا سون، ته اها جنگ ڪهڙي ٺاڪ وٽ لڳي هئي. هو اسان کي ٻڌائي ٿو ته مرزا جاني بيگ ٻيڙين جي آرماڻ سان گڏ سيوهڻ طرف پيش قدمي ڪري رهيو هو. هن مان اسان اهو سولائيءَ سان سمجهي سگهون ٿا ته هو درياه جي ڪناري سان ويجهو ئي سفر ڪري رهيو هو ۽ هن لاءِ اهو مناسب ۽ سولو رستو هو. ڏنو وڃي ته هن علائقي مان ٽي صديون اڳ سنڌو درياه، هاٿوڪي وهڪري ڪان ٽي يا چار ميل ڪن جاين تان اڃا به وڌيڪ اوپر طرف وهندو هو.

مير معصوم جي تاريخ مان هيءَ حقيقت بہ معلوم ٿيندي تہ جنگ جو اهو ميدان سيوهڻ کان ڇويهہ ميل پري هو ۽ سڪرنڊ کان ست يا اٺ ميل اتر يا اتراولهہ هوندو. وري اسان کي اهو بہ پتو پوي ٿو تہ مذڪوره جنگي ميدان کان انڙپور جو ماڳ ويهہ کوه يا چاليهہ ميل پري هو ۽ ان ڳوٺ جي پرسان هو، جيڪو مٽاري Matari شهر کان چار ميل اتر ۾ آهي. سيوهڻ ۽ انڙ پور وارن ڏنل فاصلن مطابق اهو سڪرنڊ پرڳڻي جي فتح پور ڳوٺ کان ٿورو اتر هو (١٣۴).

هتي پهچي مرزا جاني بيگ جي فوج جي حالت ڏاڍي خراب ٿي وئي. شاهي فوج کيس چوڌاري وڪوڙي وئي هئي. هوبہ مڙسيءَ سان مقابلو ڪندو رهيو. گهيرو ايترو تنگ ڪيو ويو، جو کاڌي خوراڪ جي ڪا شيءَ وٽس پهچي ڪانہ ٿي سگهي. تنهن ڪري سندس لشڪر ۾ کاڌي خوراڪ جي اٺاٺ ٿي وئي. کيس پيش پوڻ کان سواءِ ڪو ٻيو رستو ڪونہ هو. پر هن پيش پوڻ کان اڳ نئي کي ساڙي رک ڪري ڇڏڻ جا حڪم جاري ڪيا. هن ائين ڇو ڪيو؟ تنهن جو سبب معلوم ٿي ڪونہ سگهيو آهي. هو هاڻي خان خانان جي رحم ۽ ڪرم تي هو. هن گرمين ختم ٿيڻ تائين نئي ڏانهن ورڻ جي موڪل ورتي، جيڪي هاڻي شروع ٿي چڪيون هيون. هي مئي ١۵٩٢ع جو زمانو هو ۽ سڪرنڊ جي پر ۾ جنگ اپريل مهيني ۾ شروع ٿي هوندي.

خان خانان پنهنجو لشڪر اچي سن ڳوٺ جي پرسان رهايو. بعد ۾، ان ڳوٺ کان پنج ڇهہ ميل اتر اولهہ وڃي فوجي واند هئين. ٽيون دفعو فوجي منزل ان ماڳ تي وڃي ڪيائين، جيڪو انڙ پور کان ٽيهہ ميل اتر اولهہ طرف هو. سرءُ جي رُت ۾ خان خانان ڏکڻ، فتح باغ روانو ٿيو، جيڪو سنڌوءَ جي ريڻ واري ڦاٽ سان واقع هو. ان کان پوءِ مرزا جاني بيگ اتي شخصي طور اچي سندس آڏو آڻ مڃي هئي. خان

خانان جو لشڪر اتي موجود هو، جو هن سمنڊ ڏسڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. بعد ۾ جاني بيگ کي ساڻ ڪري چوڙ وارو علائقو لنگهي، لاهري بندر پهتو. اتان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي منهوڙي ڏي ويا هئا. موٽ تي هاڪاريندي طوفان کهليو هو. ان وقت شاهي دربار مان حڪم پهتو ته مرزا جاني بيگ کي شهنشاهه اڪبر جي روبرو پيش ڪيو وڃي. ان زماني ۾ شاهي تخت لاهور ۾ هو. شهنشاهه هن سان ڏاڍو نرميءَ سان پيش آيو. اڪبر بادشاهه جي عادت هوندي هئي، ته جڏهن ڪو باغي حڪمران پيش پوندو هو، ته ساڻس ڪُليءَ دل سان پيش ايندو هو. کيس ٺٽي جو حڪمران مقرر ڪيو ويو، پر هن کي اوڏانهن وڃڻ جي اجازت ڪانه هئي. اڪبر کيس سدائين شاهي دربار ۾ موجود رهڻ لاءِ چيو هو ۽ کيس ڏاڍو ڀائيندو هو. مرزا جاني بيگ جو علم ادب سان تمام گهڻو چاهه هو. مذهبي نقطهء نگاهه کان هو لچڪيدار طبيعت جو مالڪ هو ۽ شهنشاهه طرفان هلايل دين الاهي جي اصولن کي قبول ڪري اڪبر بادشاهه جي ويجهو اچي ويو هو. جنهن جي اصولن کي سندس دور جي مورخ بدايونيءَ ڪاوڙ ۾ اچي گهڻو گهٽ وڌ - ڳالهايو آهي. هن نئين مذهب ۾ داخل ٿيڻ واسطي اعتدال پسند طبيعت جو هجڻ لازمي ڪونه هوندو هو. مرزا جاني بيگ گهڻو شراب پيئڻ شروع ڪيو هو. سنه ١٥٩٩ع ۾ شهنشاهه جڏهن برهانپور ۾ هو، ته مرزا گهڻو چڪو چاڙهي، نشي جي حالت ۾ وفات ڪري ويو (١٣٥)

باب نائون

موجوده دور ۾ سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو.

سنڌ جي آزاديءَ لاءِ هلندڙ ڪوششون ١٥٩١ -٩٢ع واري جنگي مهم تائين ختم ٿي ويون. سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو ٻہ اتر سنڌ جيان ملتان صوبي جي سرڪار بڻجي ويو. مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ کي گورنر مقرر ڪيو ويو. هن شهنشاه اڪبر جون قنڌار ۾ خاص خدمتون سر انجام ڏيندي، سنہ ١٦٢٧ع ۾ وفات ڪئي. چيو ويندو آهي تہ خسرو خان چرڪس جي پٽ ڪيس ذاتي دشمني سبب زهر ڏئي ماريو هو. ان کان هڪ سو ڏهن سالن تائين دهلي سرڪار طرفان نئي تي گورنر مقرر ٿيندا آيا. ان کان پوءِ سنڌ جي قبيلي مان هڪ ماڻهوءَ کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جنهن پنهنجي ليکي هڪ ڏچو پيدا ڪري وڌو هو. اهو قبيلو سنڌ ۾ گهڻي وقت کان وٺي آباد هو.

ڪلهوڙن جو قبيلو پنهنجي نسل جو سلسلو وچي ميان اوڊائي سان ملائيندو آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ هو حضرت محمد ﷺ جي چاچي حضرت عباس جي اولاد مان هو. ان ڪري هن قبيلي کي عباسي ڪري سڏيو ويندو آهي (١.٣٦). ميان اوڊائي جي پنجين پيڙهيءَ مان پيدا ٿيل نسل مڪران کان سنڌ لڏي آيو. سندن سردار گورٿل Gorthal (شايد گنهور Ghawar هجي) هو. پهريائين هن قبيلي سيوهڻ واري علائقي مان گوجر قبيلي کي بي دخل ڪري، پاڻ اچي ان علائقي تي قبضو ڪيو. هتي ڪلهوڙن ڪاهرا ٻيلي Kahira Bela نالي پنهنجي

هڪ راڄڌاني ۽ جو پايو وڌو (١٣٧). گورتل جي وفات کان پوءِ سندس پٽن ۾ اچي ڦيٽاڙو پيو. انهن مان سندس هڪ پٽ جنهنجو نالو جوڻو هو، سو ڪاوڙجي پنهنجي لهه لاڳاپي وارا ماڻهو ساڻ ڪري سنڌ جي اپرندي حصي ڏانهن هليو ويو، جتي اوڏيجا قبيلي جي ماڻهن سندس آڌرڀاءُ ڪيو ۽ پوءِ (١٣٨) گمبٽ واري علائقي ۾ وچي آباد ٿيو. بعد ۾ جوڻي، ڏيري پلهه Dhera Palla جي ڌيءُ سان شادي ڪئي. (پ-۴۲)جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته. هو ڏيپل گهانگري Depal Ghanghro جي علائقي جو آزاد حڪمران هو. مذڪوره علائقو شهداد پور (١٣٩) پرڳڻي جي اوپارئين پاڳي ۾ هو. هن شاديءَ مان ڪيس جيڪو اولاد ٿيو، تنهن کي ڪلهوڙا سڏيو ويندو آهي. هيءَ گهراڻو سنڌ جي تاريخ ۾ گهڻو مشهور آهي. جوڻي ٦٠٠هه(١٢٠٣ -۴ع) ۾ وفات ڪئي. هن تاريخ مان هڪ اندازو ڪري سگهجي ٿو ته ڪلهوڙن جا ابا ڏاڏا ٻارهين صديءَ عيسوي جي وچ ڌاران اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا هئا. محمد پٽ جوڻو اتر سنڌ هليو ويو، جتي هن خيرپور واري علائقي ۾جوڻا پيلا نالي هڪ شهر اڏايو. وفات کان پوءِ کيس گمبٽ ۾ دفن ڪيو ويو. هن کان پوءِ ويندي سورهينءَ صديءَ تائين ڪلهوڙن جو ذڪر ٻڌڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. ان زماني ميان آدم شاه ڪلهوڙي (31) وقت جي حڪومت خلاف بغاوتون ڪري، ڪجهه مشهور ٿيو. هن پنهنجي پوئلڳن ۽ ڪلهوڙن کي ساڻ ڪري چانڊڪا پرڳڻي مان چانڊين کي ٻي دخل ڪري، سندن زمين تي دنگو اهڙين ڪاروائين ۾ ٻيا قبيلا به اچي ساڻس شريڪ ٿيا. ڪلهوڙن پير پاسي جي علائقي ۾ گهڻو ڏاڍ ۽ ڌهڪاءُ پکيڙيو هو. آدم شاه ڪلهوڙي پنهنجن کي ورسائڻ واسطي پين ذاتين سان انياءَ ڪيا هئا. تنهن ڪري ماڻهو وقت جي حڪومت وٽ دانهين ويا. حالتن تي ضابطي رکڻ لاءِ ملتان مان فوج موڪلي وئي، جنهن اچي ڪلهوڙن کي سزائون ڏنيون ۽ آدم شاه کي جنگي باندي

ڀٽائي ملتان نيو ويو، جتي کيس قتل ڪيو ويو. هڪ مريد سندس لاش آڻي سکر ۾ هڪ ٽڪريءَ تي دفن ڪيو. (پ -۴۳) جتي سندس قبو پري کان پيو ڏسڻ ۾ ايندو آهي، پر مغل حڪومت جيئن ئي ڪمزور ٿي، تيئن هنن وري پنهنجون ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون. هنن ڏاڍ ۽ ڦر لٽ سان گڏ زراعت کي به همٿايو. اهي پهريان ماٺهو هئا، جن لاڙڪاڻي واري علائقي ۾ گهاڙ نالي هڪ واهه کوٽايو ۽ چانڊڪا پرڳڻي کي سنڌ جو باغ بڻائي ڇڏيو هو. جن جن علائقن ۾ هو لاقانونيت ۽ آپيشاهي پکيڙيندا ويا، تن علائقن ۾ پاڻي جو ڏاڍو ڪارائتو استعمال ڪندا ويا. سنڌ اهڙن ڪارنامن مان ائين محسوس ٿي رهيو هو، ته ڪيڏ ڪيڙي ملڪ کي سائو ۽ شاداب بڻائي زوريءَ هٿ ڪيل زمين جو جڻ هڪڙو جواز پيدا ڪري رهيا هئا. پر هو ائين ڪري به زمين جي اصلي مالڪن کي راضي ڪري ڪونه سگهيا. رهندو منجهن ويڇا ۽ وٿيون پئجي ويون. هنن بکر ۽ ملتان وچي ڪلهوڙن خلاف دانهيو. حڪومت ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي فوج موڪلي هنن خلاف سخت ڪاروائي به ڪندي هئي ۽ هڪ ڀيرو مقابلو ڪندي، سنڌ سپهه سالار شاهه علي به مارجي ويو. پر نتيجو اهو ساڳيو هوندو هو. جڏهن سرڪاري فوجون واپس ٿينديون هيون ته ڪلهوڙا به تلوارون ڪٽي ٻاهر نڪرندا هئا ۽ ڀئي پاسي کان پوکي راهيءَ جي ڏنڌي سان لڳي ويندا هئا. شاهه علي جو پٽ نصير محمد سنه ۸ ۵- ۱٦۵۷ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. هن ۾ سندس پيءُ کان وڌيڪ خوبيون هيون. مغل فوج مٿس حملو ڪيو. کيس جنگي باندي بڻائي دهلي وٺي ويا. جتان هو ڀڄي نڪتو ۽ سنڌ پهچي، پنهنجي پراڻي ڌنڌي ۾ مشغول ٿي ويو ۽ پنهنجي طاقت کي هڪ جاءِ تي ڪٺو ڪري، منظم نموني سان اڳتي وڌڻ لڳو. آدم شاهه جڏهن چانڊڪي تي قبضو ڪيو هو ته ڪاهرا Kahira جي ڪلهوڙن اڳي هنن اترادي ڀائرن سان هٿ وندايو هو. ان زماني ۾ ناري

جو الهندو پاسو گهڻو تڻو هن قبيلي جي قبضي هيٺ هو. ڪلهوڙن جي ڦهري ڪاروائين کان گهڻو متاثر پنهور قبيلو ٿيو هو، جيڪو اڃا به سندن ڏاڍ ۽ ڌمڪاءَ جو شڪار هو. هيءَ ذات پرمار راجپوت جي قريءَ مان آهي. پر هو هن واقعي کان گهڻو اڳ مسلمان ٿي چڪا هئا. چانڊڪا ۽ سِوستان جي الهندي پاسي جي وچ واري علائقي تي هن قبيلي جو قبضو هو ۽ صفا الهندي ڪاڪِرو علائقي سان دنگئي خطي تي به سندن هلندي پڄندي هئي. پنهورن جي مذڪوره علائقي جي صفا وچ تي ڪلهوڙن پنهنجي راڄڌانيءَ جو بنياد رکيو، جنهن جو نالو ڳڙهي Garhi هو، (۱۴۰) جيڪو اڳ ۾ پنهورن جي راڄڌانيءَ جو ٿاڪ هو. هن پنهنجي آمدني وڌائڻ واسطي هن سِوستان جي گورنر کان (۱۴۱) لاڪاڻ جو پرڳڻو ٺيڪي تي ورتي، پاڻ ان تي آبادي ۽ ڊِل بندي ڪئي. آدم شاه کان وٺي هن وقت تائين هن گهراڻي فقط هيءَ هڪ قانوني ڪم ڪيو، نه ته هو هميشه جائز يا ناجائز ڪم، جيڪو چاهيندا هئا، پنهنجي مرضيءَ سان زوري ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙي ريت ڪلهوڙن جو گهراڻو دولت ميڙيندو ۽ طاقت وڌائيندو رهيو ۽ آخر اهو وقت به آيو، جو هو سڄي سنڌ جا ڇڪمران بڻجي ويا.

نصير محمد وڏي عمر ۾ وفات ڪئي. هن کان پوءِ سندس پٽ دين محمد گاديءَ تي ويٺو. هن جي ڏينهن ۾ ڏاڍ ڌمڪاءُ ۽ ڦر لٽ پنهنجي چوٽيءَ تي پهتي هئي. پنهور پنهنجي وڃايل زمين واپس وٺڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳا. پر هنن ڪين شڪستون ڏنيون، جنهن ڪري رهندو به وڏي ڏچي ۾ پئجي ويا. جنهن منظم نموني سان ڪلهوڙا اڳتي وڌي رهيا هئا، تنهن دهلي دربار کي به ڪاوڙائي وڌو هو. ڪلهوڙن کي ختم ڪرڻ جا واضح احڪام ڏئي شيخ جهان کي دهليءَ طرفان روانو ڪيو ويو. شاهي احڪام پورا ڪرڻ لاءِ هي اعلي عملدار، بکر جي گورنر کي ساڻ ڪري اڳتي وڌيو. دين محمد لب درياه پرڳڻي جي (۱۴۲)

ڳيريلي ٽاڪ وٽ اچي سندن مقابلو ڪيو، جنهن ۾ شيخ جهان خان مارجي ويو. شاهي دربار جي اهڙي توهين، سهڻ کان ٻاهر هئي. ان زماني ۾ شهنشاه بهادرشاه جو وڏو پٽ معزالدين ملتان جو گورنر هو، سو پنهنجي سر ڪلهوڙن تي ڪاهي آيو. دين محمد عقلمندي جو مظاهرو ڪندي آڻ ميڃڻ جو سوچي، پنهنجي ڀاءُ کي شهزادي ڏانهن روانو ڪيو، جنهن بيوقوفي ڪري سندس ڳالهہ قبول ڪئي ۽ پوئتي ورڻ لڳو. ڪلهوڙن جي هڪڙي ٻئي ننڍڙي سپهہ سالار سمجهيو تہ شهزادو معزالدين ڪلهوڙن جي سگهہ ڏسي ڊڄي ويو آهي، تنهن ڪري هن پنهنجو لشڪر ولي وچي ماڻيلي ۽ اُچ تي حملو ڪيو. ڪلهوڙن جون اهي ڳالهيون ڏسي شهزادي جون اکيون کلي ويون ۽ کيس باغين سان رعايت ڪرڻ جي غلطيءَ جو احساس ٿيو. هن پٺتي موٽي اچي ڪلهوڙن جي علائقن تي حملو ڪيو. ڪلهوڙن جي راجڌاني ڳڙهي ۽ ٻين مکيہ شهرن کي ڦري لٽي ناس ڪري ڇڏيائون. دين محمد ڀڄي ويو، پر پوءِ معافيءَ ڏيڻ جي شرط تي اچي پيش پيو. سندس ڀاءُ يار محمد شاهي فوج جي هڪ جٿي تي وچي حملو ڪيو ۽ کين سخت شڪست ڏنائين ۽ قتل عام ڪيائين. شهزادي، دين محمد کي جنگي باندي بڻايو ۽ آخر ۾ کيس قتل ڪيو ويو.

يار محمد قلات ۾ وڃي سياسي پناه ورتي هئي. بعد ۾ شاهي دربار آڏو پيش پيو. ان زماني ۾ مغل اوج جو سج لڙي چڪو هو. ان ڪري باغين سان صلح ڪري وقت ٽپائي رهيا هئا. يار محمد کي معاف ڪري ديره جات جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ کيس خدايار خان جو لقب ڏنو ويو هو (١۴٣). هن قانوني ۽ سياسي اختيار حاصل ڪرڻ کان پوءِ پهريون ڪم اهو ڪيو جو، خدا آباد نالي ڪلهوڙن جي ٽين راجڌانيءَ جو بنياد رکيو، جيڪا سيوهڻ کان سترهن ميل اتر اولهہ طرف هئي. ان کان سواءِ کيس سِوي ءَ جي گورنري ۽ اتر سنڌ ۾ روپاه جو پرڳڻو بہ

مليو. ڪلهوڙا گهراڻي مان ان وقت بغاوت وارو جنون ختم ٿي چڪو هو. هيءُ پنهنجي قوم جو ارڙهن سالن تائين لٺ سردار رهيو ۽ ١٧١٩ع ۾ وفات ڪيائين. ان وقت دهلي دربار جو اعليٰ عملدار ۽ معزز انسان هو. هن ڪان پوءِ نور محمد سندس گاديءَ تي ويٺو. ان زماني دهليءَ جو مغل فرمانروا محمد شاه هو، جنهن کيس سندس پيءُ يار محمد وارا ساڳا خطاب ۽ القاب ڏنا. هن دائود پوٽن سان جنگيون ڪيون ۽ سنڌ ۽ ملتان جي وچ تي موجود علائقا فتح ڪيا ۽ قلات جي بروهين کي به پيرا شڪست ڏني. سنہ ١٧٣٦ع ۾ بکر جو قلعو سندس حوالي ڪيو ويو. ٻئي سال کيس ٺٽي جو گورنر مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت سڄي سنڌ سندس حڪمرانيءَ هيٺ اچي وئي. هيءُ شاه حسينؒ جي موت ڪان (١٥٥٥ع) پوءِ پهريون ماڻهو هو، جنهن ساري سنڌ تي پنهنجو راڄ قائم ڪيو. سنہ ١٧٣٧ع ۾ هن جي وجود سان سنڌ ۾ ڪلهوڙا دور شروع ٿيو.

نور محمد کي حڪومت ڪئي اڃا سال مس گذريو هوندو جو نادر شاه هندستان تي حملو ڪيو ۽ ٽڪو ٽڪو ڏوڪيندو سنہ ١٧٣٩ع جي شروع ۾ ئي وچي دهليءَ نڪتو هو. ان ڪان پوءِ هن ۽ محمد شاه جي وچ ۾ ان ئي سال اندر هڪ صلح نامون ٿيو هو، جنهن ۾ شهنشاه محمد شاه سنڌ جو وڏو حصو نادر شاه جي حوالي ڪيو هو. هيٺ ڏنل ٽڪرو فريزر Frazer جي لکيل ڪتاب، "لائيف آف نادر شاه" مان کنيو ويو آهي.

"مان نادر شاه کي، اٽڪ درياه، سنڌو درياه ۽ سنڪرا (سانگرا) درياه جي اولهه پاسي وارا علائقا، جهڙوڪ پشاور ۽ ان جي پرپاسي وارو علائقو ڪابل، غزني ۽ پٺاڻن جي رهڻ وارا جابلو علائقا، هزاره جات وارا لڪ، بکر جو قلعو سکر، خداآباد ۽ ٻيا علائقا لڪ،

بلوچن ۽ جوکين جي رهڻ واريون ايراضيون ٿي جو صوبو، رام قلعو، تربين Terbin جو ڳوٺ، چوڻ (جوڻ)، سما والي (سماوتي) ۽ کيترا Ketra وارا شهر ٿي جا ماتحت علائقا شهر، ڳوٺ، واهڻ، زمينون، قلعا، بندر ۽ اهي شهر ڏنا، جتي سنڌو درياه جو پاڻي پهچي ٿو. ۽ اهي لڪ ۽ ايراضيون به جتي مذکوره درياه جو پاڻي رسي ٿو. سانکره وهکري جو اوسو پاسو ويندي سمنڊ ۾ ڇوڙ کرڻ تائين، مطلب ته اٽڪ درياه، سنڌو درياه ۽ سانکره جي وهکري جو اولهه پاسي وارو سارو علائقو هن بادشاه جي ملکيت سمجهيا ويندا. لاهري بندر جو قلعو ۽ شهر ۽ اهي علائقا جيکي اٽک درياه، سنڌو درياه ۽ سانکره وهکري جي اوير پاسي آهن، سي اڳئين جيان هندستان جي شهنشاه جي ملکيت رهندا.

شاه جهان آباد ۾ لکيو ويو: تاريخ ۴ محرم ۱۱۵۲هه مطابق ۲ اپريل ۱۷۳۹ع.

صلح جي عهدنامي مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته سانگرا وارو وهکرو سنڌو درياه جي هڪ ڇاڙهه هو. هن مان هيءَ حقيقت واضح ٿئي ٿي ته ڇوڙ واري علائقي جي وچئين ڀاڱي ۾ ۱۵۹۱ ـ ۹۲ع کان وٺي ۱۷۳۹ع تائين، يعني ڏيڍ صديءَ جي عرصي دوران وڏيون تبديليون اچي چڪيون هيون. ان زماني ۾ سنڌوءَ جو مکيه وهکرو سانگرا جي پيٽ مان وهندو هو. درياه ڪجهه الهندي ڏانهن کسکي، وچي هالا جي اولهه ۾ وهڻ شروع کيو هو. ان کان مذکوره شهر جو ڏکڻ ڏئي ايرندو رخ کري گهلو Ghalu جي پيٽ مان وهي، نصرپور وٽان گذرندو هو. گهوٽاٽي ڳوٺ ۽ نصرپور جي وچ تي سنڌو ائين وهندو رهندو هو. ان کان اٺويهه سال پوءِ درياهه اوچتو الهندي رخ اختيار کيو ۽ نصرپور کان پنهنجو صدين وارو وهکرو ڇڏي، گهٽو اولهه

ڏانهن هليو ويو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ان دور ۾ سانگري وارو وهڪرو اڃا به وهي رهيو هو. ان جي ذڪر جو ڪارڻ هتي اهو آهي ته مغل شهنشاهه طرفان ايران جي بادشاهه کي ڏنل علائقن مان ڪجهه حصو سانگري وهڪري ۽ سنڌوءَ درياهه جي وچ تي پڻ موجود هو. ڪنهن به ڏيهي مورخ ائين ڪڏهن ڪونه لکيو آهي، ته هن وهڪري کي نصرپور ڪان هيٺ به سانگرا جي نالي سان سڏيو ويندو هو. صلح جي عهد نامي ۾ هن وهڪري کي ويندي سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ تائين، سانگرا جو نالو ڏنو ويو آهي. ان جو سبب مان اوهان کي سمجهايان ٿو. صلح جي عهدنامي مطابق علائقن جي جهڙي نموني سان حدبندي ڪئي وئي آهي، ته جيئن ان نقطهءِ نظر سان لاڙ ۾ رڻ وارو وهڪرو ٻنهي ملڪن جو ڊنگ مقرر ڪرڻ لاءِ مناسب هو. پر صلح نامي ۾ جوڻ ۽ ان جي ماتحت علائقي جو به ذڪر موجود آهي، جيڪو عهد نامي مطابق ايران جي بادشاهه کي مليو هو، جيڪو رڻ جي اوپر پاسي هو. جيڪڏهن انهن جو ذڪر واضح طريقي سان نه ڪيو وڃي ها، ته سمجهيو وڃي ها ته اهي مغل سلطنت سان شامل آهن. اهڙو مثال اسان کي سماوتي جي ذڪر مان به ملي ٿو. مذڪوره علائقو نصرپور جو محال هو ۽ هاٿي محبت ديري وارو پرڳڻو به ان ۾ شامل آهي. اهو علائقو به رڻ جي اپرندي طرف آهي. ڪيٽڙا Ketra جو ماڳ اڄ سڃاڻي ڪونه سگهيو آهيان. ۽ هيءَ ۽ تربين Terbin ڳوٺ جو نالو ، پئي، اڄار ۾ بگڙيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي سڃاڻپ کان پري آهن. رام قلعو شايد ڪراچيءَ وارو رام باغ آهي، جنهن جو بنياد صلح نامي کان چوڏهن سال اڳ ۾ رکيو ويو هو. سنڌ جو اهڙو سياسي ورهاڱو نور محمد ڪلهوڙي کي ڏاڍو ڏکيو لڳو. سندس سياسي شعور ڪيس چڻ سئين چوٽيءَ ڪيرائي وڌو هو. هن نادر شاهه جي ارادن جي مخالفت ڪري ۽ ڪيس شهنشاهه نه مڃي، غلطي ڪئي هئي . پر هن اهڙيءَ غلطيءَ

محسوس ڪرڻ ۾ دير ڪانه ڪئي هئي. نادر شاه اڃا ڪابل ۾ هو جو کيس نور محمد جي بغاوت ڪرڻ جو پتو پيو. ڪابل کان نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران، سنه ١٧٣٩ع ۾ نڪتو ۽ پهرين فبروريءَ اچي لاڙڪاڻي پهتو. اتي کيس معلوم ٿيو ته ميان نور محمد پنهنجو خزانو کڻي عمر ڪوٽ ڏانهن هليو ويو آهي. نادرشاه شهدادپور واري رستي سان سندس پيڇو ڪيو. عمرڪوٽ جي قلعي تائين پهچڻ کان اڳ سندس هراول دستي ميان نور محمد کي شڪست ڏئي، گرفتار ڪري ورتو. جيڪو ان وقت پنهنجو خزانو ڪاٺي پوري لشڪر وٺي ڪيڏانهن وڃي رهيو هو. چيو وڃي ٿو ته اهو ڪروڙ روپين جي لڳ ڀڳ هو (پ -٤٤). نادر شاه اهو خزانو کوٽائي ٻاهر ڪڍايو. ميان نور محمد کي معاف ڪيائين. پر سنڌ جو اهو علائقو جيڪو مغل شهنشاه طرفان عهد نامي مطابق کيس مليو هو ۽ جيڪو ڪنهن زماني ميان نور محمد جي حڪمراني هيٺ هو، سو سندس گهر جي با وجود ميان کي ڏيڻ کان انڪار ڪيائين. ان زماني ۾ ڪلهوڙن کي سنڌ جو فقط وچولو ۽ لاڙ وارو حصو ڏنو ويو. سنڌ جو اتر اولهه وارو ڀاڱو قلات جي خان جي حوالي ڪيو ويو هو ۽ اتريون پاسو داؤد پوٽن کي ڏنو ويو هو. ڪلهوڙن جي حڪمرانيءَ مان سنڌ جو وڏو حصو نڪري ويو هو. ان کان سواءِ ڪانئن جڳهو خزانو به کسيو ويو ۽ ساليانو ويهه لک روپيه ڏن ڀرڻو پيو هون.

آهڙيءَ ريت سنڌ جي اپت وارو حصو ايران جي هٿ اچي ويو. مٿان ساليانو ڏن جو ڳاٽي ڀڳو بار، تنهن هن بدنصيب ملڪ جي هٽي چيلهه چٻي ڪري وڌي. (32) سنڌ، جيئن ته گهڻو عرصو دهليءَ جي غلام رهي، تنهنڪري مٿانس گهڻو ڏاڍ ۽ ڌمڪاءُ رهيو. وڏا محصول مڙهي زوري وصول ڪيا ويندا هئا. سنڌ جو سياسي ڪعبو هاڻي ايران بڻيو هو. قنڌار ۽ بولان جو لڪ اتان جي حڪمران جي هٿ هيٺ هئا،

جن جا محصولن جي گهر ۾ اوگڙ وارا طريقا ڍهلي وارن کان ڪجهه نرم هئا. ڪلهوڙا هنن کي خراج تيستائين ادا ڪونه ڪندا هئا، جيستائين اوگڙ لاءِ فوجي دستا ڪونه ايندا هئا. محصول جي اوگڙ جا فوجي طريقا ڦر لٽ، مار ڌاڙ ۾ شهر سازي رک ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هوندا هئا. خراج نه ڏيڻ جي غلطي حڪمران ڪندا هئا ۽ ڏاڍ جي چڪيءَ ۾ پيسندا هاري ناري ۽ پورهيت هئا. پوري صديءَ تائين سنڌ سان اهڙي جُٽ ٿيندي رهي .ڪڏهن سنڌ کي خراج ڏيڻ کان ڍر ڏني ويندي هئي. ڪڏهن وري ان کي ڏيڻ تي سخت مجبور ڪيو ويندو هو. ڪڏهن سنڌي مزاحمت به ڪندا هئا. ڪڏهن مٿن حملا به ٿيندا هئا. آخرڪار سنڌن پونير شاه شجاع جڏهن ڪمزور ٿيو ۽ ڪلهوڙن جي گادي نشين ٽالپرن کان ڏن وٺي ڪونه پئي سگهيو، ته انگريز سرڪار ان ڳالهه کي نئون ڪيو. سنه ١٨٣٩ع ۾ انگريز سرڪار، نادر شاه جي گادي نشين جي پونير کي خراج ڏيڻ واسطي ٽالپرن کي مجبور ڪيو ۽ چيو ته ڪيس باقي رهتِ اناويهه لک روپيه ڏئي، ليڪو سئون ڪن. اهڙيءَ ريت خراج جي رقم جي ادائگي پوري ٿي.

سنه ١٧٤٧ع ۾ نادر شاه کي قتل ڪيو ويو. احمد شاه ابدالي جيڪو سندس سپهه سالار هو، تنهن افغانستان تي پنهنجو راڄ قائم ڪيو. اهڙيءَ ريت سنڌ ، ايران جي ماتحتيءَ مان نڪري، افغانستان جي ڏن پيرو ٿي. ٿورو وقت ته احمد شاه ابدالي پنهنجي مامرن کي نبيرڻ ۾ مشغول رهيو ۽ سنڌ جي لاڙ واري پاڳي ڏانهن ڌيان ڏئي ڪونه سگهيو. ميان نور محمد کي وجهه ملي ويو، جنهن ڪيس ڏن ڏيڻ ۾ دير ڪئي. جڏهن احمد شاه ابدالي ڏن وٺڻ لاءِ سنڌ تي ڪاهي آيو، (33) ته ميان نور محمد جيسليمر ڏانهن نڪري ويو ۽ اتي وفات ڪيائين. ميان نور محمد جي وفات کان پوءِ سندس وڏي پٽ ميان

مرادياب سندس گادي سنڀالي، پر ٽن سالن جي حڪمرانيءَ کان پوءِ
کيس تخت تان لاهي غلام شاهه راڄ سنڀاليو. پوءِ سندس ڀاءُ عطر خان،
احمد يار خان ۽ هن جي وچ ۾ تخت جي سوال تان اچي مامرو متو،
جيڪو سالن تائين هلندو رهيو. اهو ڦيٽاڙو هلندو رهيو، نيٺ احمد شاهه
ابداليءَ ١٧٦١ع ۾ غلام شاهه کي سنڌ جي حڪمران طور قبولي هن
منجهيل مامري کي نبيري ڇڏيو. (پ -٤٥)

ميان غلام شاهه، ڪلهوڙا گهراڻي ۾ سڀني کان وڌيڪ سگهارو
حڪمران هو. هي پنهنجي خاندان ۽ قبيلي مان هوشيار ۽ داناءُ ماڻهو
هو. هن اڳرائي ڪري ٻين ملڪن تي به حملا ڪيا. سنڌ ۾ هن لاءِ ڪو
مامرو منجهيل ڪونه هوءِ نه وري ڪيس ڪنهن کي نيچو نوائڻو هو.
سندس ارادو هو ته هو بغاوت جو ڦريرو ڦٽڪائي، سنڌ جي آزاديءَ جو
اعلان ڪري. هن پنهنجي طاقت کي وڌيڪ مستحڪم ڪرڻ لاءِ ڪڇ
تي به پيرا ڪاهيو. هن پهريون حملو ١٧٦٣ع ۾ جهارا تي ڪيو، جنهن
۾ هنجي سرسي ٿي. ٻئي حملي دوران، هو اڳتي وڌندو وڃي ڪڇ جي
راڄڌاني ڀرسان پهتو ۽ راءِ کي مجبور ڪيائين ته لکپت ۽ بستا جا
بندر سندس حوالي ڪري. غلام شاهه جي اصلي نيت اها هئي ته هيءُ
ملڪ فتح ڪري سنڌ سان ملائي ڇڏي. ڪڇ جا رهواسي راجپوٽ
هئا.(پ - ٤٦) هن پنهنجي ڌرتيءَ جو بچاءُ سرترين تي رکي ڪيو هو.
جڏهن حالتون نازڪ موڙ تي پهچنديون آهن، ته راجپوتي رت تي هڪ
وحشت طاري ٿي ويندي آهي. غلام شاهه ان فتح تي به ڏاڍو مگن هو.
هيءَ سوڀ کيس ڏاڍي مهانگي پئي هئي، جنهن لاءِ هن پنهنجا اڪيچار
ڪونڌر ڪهايا هئا. مذڪوره جنگ ۾ سنڌ جو هيءُ حڪمران ڪڇ جي
ڪنهن ٿوري ڀاڱي تي سوڀ حاصل ڪري سگهيو هو. هن جي دور سان
واڳيل جيڪي دلچسپ واقعا آهن ، تن ۾ سنڌو درياهه جي وهڪري جي
تبديلي نمايان آهي، جيڪا ١٧٥٨ -٥٩ع ۾ آئي ۽ ٻيو واقعو حيدرآباد
قلعي جي اڏاوت آهي. مذڪوره قلعي جو بنياد ١٧٦٨ع ۾ رکيو ويو هو.

اڳين صديءَ دوران درياهي وهڪرن ۾ جيڪي تبديليون آيون، انهن سڀني مان وڏيڪ سنڌ اندر ۽ سنڌو درياه جي وهڪري ۾ آيون آهن. درياه جو مکيه وهڪرو ته پنهنجو اصلي پيٽ ڇڏي، پورو هڪ سو ميل پنهنجو رخ مٽائي ويو. ۽ تي سگهجي ٿو ته انکان به گهڻو هجي . ساڳي وقت رڻ وارو وهڪرو به سکي ويو، جيڪو سنڌوءَ جي هاٺوڪي وهڪري کان پورا سترميل پري هو. اهو چئي ڪونه ٿو سگهجي ته رڻ واري وهڪري کان مٿان ۽ اوپر طرف ڪو ٻيو وهڪرو به موجود هو يا نه. جيڪڏهن اهو هوندو به ته ، اهو به رڻ جيان سکي ويو هوندو، جنهن جو ڇوڙ جي اوپر واري علائقي جي کيتيءَ تي ناڪاري اثر پيو هوندو. ان جو سبب اهو هو ته سنڌو درياه پنجويهه ڊگريون ۽ چاليهه فوٽ ڊگهائي ۽ انهٺ ڊگريون ۽ ايڪتيهه فوٽ ويڪرائي ڦاڪ وٽان هڪدم وڪڙ ڪري، اولهه ڏانهن وهڻ لڳو ۽ ڏکڻ اوپر ڏانهن وهندڙ اڳيون وهڪرو بند ٿي ويو. مونکي پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته رخ بدلائڻ کان اڳ ۾ نصرپور واري وهڪري ۾ ٿورن سالن تائين پاڻي هوريان گهٽبو ويو ۽ نيٺ بند ٿي ويو. هن حقيقت مان معلوم ٿيندو، ته سنڌو جو اولهه وارو وهڪرو آهستي آهستي پنهنجو رخ تبديل ڪري رهيو هو. هن وهڪري بابت ڪئپٽن ايف برٽن F. Burton کي جيڪي حقيقتون مليون، سي مٿين حقيقت سان هڪ جهڙائي رکن ٿيون، جن کي هو پاڻ، ڪا ڪهاڻي تصور ڪري ٿو. هو صاحب پنهنجي ڪتاب، "هسٽري آف سنڌ" ۾ لکي ٿو ته "سنڌي ماڻهو درياهن جي وهڪرن مٽائڻ جي ماهري ۾ ڪي هٿ جون هٽي، پنهنجين ڳالهين کي وڃي اوجهڙ ۾ هٽندا آهن ۽ ٻين مشرقي ماڻهن جيان ڪا ڏند ڪٿائي ڳالهه ملائي، تيليءَ مان ٿنڀ ٺاهي ڇڏيندا آهن. درياهي وهڪري جي تبديليءَ جي موضوع تي جڏهن حيدرآباد جي هڪ جهونڙي کان پڇيم، تڏهن وارائياڻين ته سندس ٻيءُ جي ڏينهن ۾

فوجي ڪئمپ ڪوٽڙيءَ جي سامهون درياهہ لانگها تي ويندو هو" ڪئپٽن برٽن ڪي هيءَ ڄاڻ سنہ ١٨٨۴ع ۾ ملي. ان ليکي سان ان جهونڙي جو بيءَ ارڙهين صديءَ جي پوئين اڌ جي حقيقتن کان ضرور واقف هوندو. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ان زماني ۾ نصرپور وارو وهڪرو هوريان هوريان سڪي رهيو هو ۽ اولهہ واري نئين وهڪري ۾ هوريان هوريان پاڻي وڌي رهيو هو. ان ڪري امڪان آهي، تہ ڪنهن موسم ۾ درياهہ لانگها تي ويندو هوندو ۽ پوڙهي جي بيان ڪيل حقيقت بلڪل صحيح آهي. ڪئپٽن برٽن جو هيءَ لکڻ تہ "هتان جا ڏيهي ماڻهو ڪجهہ هٿ جون بہ هٽي وٺندا آهن" صحيح ڪونہ ٿو لڳي.

هن وڏي تبديليءَ، سنڌو درياهہ کي، اولاهين ٽڪراٽي علائقي جي ڊنگ سان موجود لتاسي خطي ۾ آڻي بيهاريو آهي. سندس ڇاڙيل ۽ موجوده وهڪري جي وچ ۾ ستر ميلن جي وٿي آهي. ان وقت کان وٺي موجوده دور تائين درياهہ ڪنارو ڪائيندو پائيندو وڃي ٽڪرين جي بلڪل ڪڇ ۾ پيو آهي. مذڪوره جابلو علائقو اولهہ کان اوڀر ڏانهن لهندو ۽ لهنوارو ٿيندو وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت سيوهڻ کان ٺٽي تائين درياهہ کي اولهہ ڏانهن سرڪڻ لاءِ ڪا جاءِ ئي ڪانہ آهي.

رڻ وهڪري جي سڪي وڃڻ ڪري، سندس پاڻيءَ تي آباد ٿيندڙ علائقي کي ڏاڍو ڌڪو رسيو، پر ڦليلي ڦاٽ جي پاڻي ان برپٽ واري جُوءِ کي سائو ستابو ڪري ڪجهہ پورائو ڪيو. هيءَ ڇاڙهہ حيدرآباد کان ڏهہ ميل اتر سنڌوءَ مان ڇڃندي هئي ۽ گنجي ٽڪر جي اوڀارين ڪڇ ڏئي، سنڌوءَ جو پراڻو پيٽ اکري، وڃي رڻ واري ڇاڙيل وهڪري ۾ پوندي هئي ۽ ڪيترن ميلن جي پنڌ تائين ان جي پراڻي پيٽ مان بہ وهندي هئي. جنهن ماڳ وٽان ڦليلي ڦاٽ درياهہ جي مکيہ وهڪري کان ڇڃي ڌار ٿئي ٿو، اتان ئي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي

جي شروعات سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ هي وهڪرو درياه کان ڇڇڻ کان پوءِ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين وري ڪاتي بہ سنڌوءَ سان ڪونہ ملندو آهي. وچ تي ڪاتي ڪيس گونيءَ جي نالي بہ سڏيو ويندو آهي. سندس صورت آبپاشيءَ جي هڪ وڏي واه جهڙي هوندي آهي. سڪندر اعظم جي جنگي مهم سان لاڳاپيل تاريخ جي شارحن ۽ محققن جي خيال مطابق، ان دور جو پٽالا شهر انهن ماڳن تي هو، جتي هاڻي حيدرآباد آهي، ڇاڪاڻ تہ اها ڇوڙ واري ٽڪنڊي جي شروعاتي نڪتي وٽ موجود آهي. ڪين اهو وهم ۽ گمان بہ ڪونہ آهي، تہ ڇوڙ جي ٽڪنڊي جو هي سِرو فقط اڳئين صديءَ جي ڳالهہ آهي. هن حقيقت کي بہ وساري ڇڏين ٿا تہ سڪندر جنهن اوپارئين وهڪري سان هاڪاري ويو هو، سو بہ درياه جيڏو وڏو وهڪرو هو". پر ان جي جاءِ تي ڦليلي، درياه جي هڪ ننڍڙي ڇاڙهہ آهي (١٤٤).

فقط ڦليليءَ جي هتان وهڻ ڪري غلام شاه ڪلهوڙي کي حيدرآباد جي قلعي اڏڻ جو خيال آيو هو. هن کان اڳ ۾، سنہ ١٧٥٩ع -٦٠ ۾ ڪاٽوٽ جو شهر اڏيو هو. پر درياهہ جي ٻوڏ جي خطري سبب ان شهر کي بہ ڇڏيو ويو. هن ١٧٦٢ -٦٣ع ۾ (١٤٥) شاه پور جو بنياد رکيوهو . ڪيس اهو خيال هوندو هو تہ راڄڌاني اهڙي جاءِ تي قائم ڪئي وڃي، جتي درياه جي ٻوڏ کان بچاءُ هجي. سندس پاءُ مراد ياب خان، مرادآباد نالي هڪ راڄڌانيءَ جو بنياد رکيو هو، پر درياه ان کي ٻوڙي پائي ڪٽي ويو هو. ان ڪري ڪيس ڊپ ٿي ويٺو. هن سوچيو تہ راڄڌاني ڪنهن محفوظ ماڳ تي هجڻ گهرجي. مذڪوره مرادآباد جو شهر نصرپور پرسان هو، جيڪو ١٦٥٦ -٥٧ع واري ٻوڏ ۾ لڙهي ويو. مراد ياب خان ۽ سندس ٻن پٽن پيڙيءَ ۾ چڙهي نڪري جان بچائي هئي. بعد ۾ اتر، سڪرنڊ جي پرڳڻي ۾ وڃي نئين راڄڌانيءَ جو بيناد رکيو هئائين، جنهن جو نالو هن احمد آباد رکيو هو. امڪان اهو

آهي تہ هيءَ ٻوڏ هن علائقي ۾ وڏين درياهي تبديلن ڪري آئي، يا تي سگهي ٿو تہ هن وڏيءَ ٻوڏ ڪري مذڪوره درياهي تبديليون اچي ويون هيون. خير حقيقت ڇا بہ هجي، پر اهڙو علائقو موجود ٿي ڪونہ هو، جيڪو راڄڌانيءَ لاءِ موزورن هجي ۽ راڄڌاني ٻوڏ جي تباه ڪارين کان بہ محفوظ هجي. ٻئي پاسي گنجي ٽڪر وارو علائقو هو، جيڪو ٻوڏ کان بہ محفوظ هو ۽ سندس ڪڇ مان ڦليليءَ بہ تازو وهڻ شروع ڪيو هو، تنهن ڪري جيڪڏهن هتي راڄڌاني تعمير ڪئي ٻئي وئي، تہ سيئي گهربل شرط ۽ سهوليتون پوريون ٿي رهيون هيون. انهيءَ ڪري هن ڪلهوڙي حڪمران نيرون جي ٽرڙ تي سنڌ جي راڄڌانيءَ اڏڻ جو فيصلو ڪيو، جنهن کي نيرون ڪافري بہ سڏيو ويندو هو. نيرون وارو پراڻو قلعو ناس ٿي چڪو هو. يتيون ڍهي پٿرن جا ڍير بڻجي ويون هيون. پر وارو پوئو بہ پيرن جو قبرستان ٿي ويو هو. مسلمانن جي عقيدي مطابق اهو ڇوٽڪاري ۽ خُداءِ جي رحمتن نازل ٿيڻ وارو ماڳ بڻجي ويو هو. غلام شاه هر شيءِ کي ٻهارائي صاف ڪرايو. نيرون جي ياد سان واڳيل نہ ڪو پٿر ڇڏيائين ۽ نہ وري ڪنهن پير بزرگ جي قبر جي ڪا نشاني ڇڏيائين. سڀ ميڙائي پڌر پالها ڪري، ان وسيع ۽ ويڪريءَ ايراضيءَ تي حيدرآباد جو قلعو جوڙايائين. هي ڪلهوڙا خاندان جي وڏين اڏاوتن مان هڪ هئي، جنهن جو سنہ ١٧٦٨ع ۾ بنياد رکيو ويو هو. هن قلعي ۾ غلام شاه ١٧٧٠ع کان رهڻ شروع ڪيو. قلعي جي تعمير کان پوءِ هيءُ حڪمران ٿورو وقت زنده رهيو. سنہ ١٧٧٢ع واري سال ۾ هڪ ڏينهن هن تي اڌ رنگ حملو ڪيو ۽ ٻئي ڏينهن هن، هيءُ فاني جهان ڇڏيو. سندس وفات بابت عام خيال اهو هو تہ هن پيرن فقيرن جون قبرون ڊاهي قلعو جوڙايو هو، تن جي پٽن پاراتن ڪري مري ويو.

غلام شاه ڪلهوڙا گهراڻي جو سڀ کان آخري سگهارو

حڪمران هو. منجهس پنهنجي ڪلهوڙا گهراڻي واريون ڏاڍيون اڻ ٻنگايون هيون. ڪيس ڪلور ڪرڻ ڪان ڪونه ڪيپائيندو هو. پر سگهارو حڪمران هو. ملڪ ۾ چوڏس امن امان هو. اهو چڻ ماڻهن کي هن ڳالهه ڏانهن ويچار ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو هو، ته ڏاڍ ۽ ظلم ڪرڻ فقط هن جو حق آهي. سندس وفات ڪرڻ سان ئي سنڌ ڏولاون ۽ ڏوجهرن ۾ اچي وئي. هن ڪان پوءِ سندس پٽ سرفراز گاديءَ تي ويٺو هن پنهنجي پيءُ جي گسن سان هلي ڪڇ تي حملو ڪيو. هن حملي مان سندس مقصد ڦرلٽ ڪرڻ هو. سندس پاڳ پلا هئا، جو ڪڇ ۾ سندس سرسي ٿي. هن اتان واپس ورنديئي، انهن ماڻهن کي مارائڻ شروع ڪيو، جن مان ڪيس تخت جي دعويداريءَ جو خدشو هو. سندس پيءُ به ائين ئي ڪيو هو. ان ڪري ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪمرانيءَ ۾ چڪتاڻ پيدا ٿي پئي. ڪلهوڙن جيان بلوچ قبيلا اولاهين سرحد ڪان لڏپلاڻ ڪري اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا هئا. پر آهي ڪلهوڙن ڪان تمام گهٽو پوءِ آيا هئا. هي به ڪلهوڙن جيان پهريائين اچي وچوليءَ سنڌ جي ڏاڪٽين پاڳي ۾ ويٺا هئا ۽ گمبٽ جي اوسي پاسي به وچي لڏا لاٿائون، جتي جوٽو ڪلهوڙو پنهنجا اجها اڏي، سنڌين سان رشتا ناتا جوڙي وچي ويٺو هو. چيو ويندو آهي ته ٽالپر شروعاتي زماني ۾ ڏاڍا غريب مالوند ۽ ايل پنهوار هئا. هو، هوريان هوريان مٿي ايري سنڌ جا حڪمران بڻيا. سنڌ ۾ سندن پهريون برک ۽ نامور سردار مير شهداد خان هو، جنهن شهداد پور جو شهر اڏايو. سندس پٽ مير بهرام خان ميان نور محمد ڪلهوڙي جو وزيراعظم هو. غلام شاه جي ڏينهن ۾ به ساڳئي عهدي تي بحال رهيو. ٿوري وقت لاءِ هن ڪيس ان عهدي تان لاهي ڇڏيو، جنهن جو سبب معلوم ڪونه آهي. ٿي سگهي ٿو ته ڪيس منجهس بيوفائي جو شڪ هجي. ميان سرفراز ته پنهنجي پيءُ ڪان به پر وڪون اڳتي نڪري ويو. هن مير بهرام ۽ سندس پٽ مير

صوبدار کي قتل ڪرائي ڇڏيو. ٿوري وقت کان پوءِ سنڌ جا راڄوڙا ۽ لٽ سردار ميان سرفراز کان ناراض ٿي ويا ۽ تخت تان لاهي ڇڏيائونس. بعد ۾ سندس جانشين سان به ساڳي ويڌن ٿي. ميان غلام شاه جي پاءُ ميان غلام نبيءَ کي پڳ ٻڌرايائون. ان زماني ۾ مير بهرام خان جو پيو پٽ مير بجار حج ڪري سنڌ موٽي آيو هو، هن پنهنجي پاءُ جي قتل جي پلاند وٺڻ لاءِ پنهنجي بلوچ برادر کي ڪٺو ڪيو. زمينون گهمندي غلام نبي سندس منهن پئجي ويو ۽ ان کي اتي ئي قتل ڪري وڌائين. (پ -۴۷) ميان عبدالنبي ڀڄي وڃي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناه ورتي، جتي هن تخت جي ٽن دعويدارن کي قتل ڪري ڇڏيو (پ-۴۸) . مير بجار اڳتي وڌي وڃي حيدرآباد جو گهيرو ڪيو. پر سمجهيائين ته هيءُ قلعو فتح ڪرڻ جهڙو نه آهي، تنهن ڪري ساڻس ڳالهيون ڪيائين ۽ چيائينس ته هو تيستائين ڪيس سنڌ جو حاڪم تسليم نه ڪندو، جيستائين هو ڪيس سنڌ جو وزيراعظم مقرر نه ڪندو. مير بجار هن خون پياڪ ظالم سان ڳالهيون ڪري صلح ته ڪيو، پر پنهنجي حياتي داؤ تي لڳائي ڇڏيائين. (34) عبدالنبي پنهنجو ڪينو لڪائيندو رهيو. ان کان پوءِ هن جوڌپور جي راجا کان ٻه شخص آڻايا. اهي ماڻهو درخواست ڏيڻ جي بهاني مير بجار جي ويجهو آيا ۽ اوچتو خنجر ڏڙڪائي ڏنائونس پ-۴۹). ميان عبدالنبي بلوچن جي پلاند کان ڊڄي قلات هليو ويو. قلات جي حڪمران ساڻس هڪ لشڪر موڪلي ڏنو، جنهن کي ٽالپرن شڪست ڏني، پوئتي ڀڄائي ڇڏيو. تنهن کان پوءِ هو ڀڄي جوڌپور جي راجا ڏانهن هليو ويو. راجا به ڪيس لشڪر جي امداد ڏني، سنڌ روانو ڪيو. هن وري به شڪست کاڌي. آخر ۾ هو قنڌار هليو ويو. ان زماني ۾ مير بجار خان قتل ٿي ويو هو، سندس جاءِ تي سندس پٽ عبدالله ۽ ڀائٽيو فتح علي سنڌ جو راڄ سنڀالي رهيا هئا. هاڻي هنن سردارن جي ڀڄڻ جو وارو هو. تيمور شاه افغان ميان عبدالنبي کي

تخت وٺي ڏيڻ لاءِ سنه ١٧٨١ -٨٢ع ۾ پنهنجي هڪ مکيه فوجي سالار مدد خان کي سنڌ روانو ڪيو. (35) ٽالپر سردار ان وقت تائين سنڌ ۾ پنهنجي سياسي سگهه ڄمائي ڪونه سگهيا هئا. جڏهن افغانن جي لشڪر جو ايندو ٻڌائون، ته ٽر ڏانهن نڪري هليا ويا.(پ -٥١) مدد خان هڪ ظالم ماڻهو هو، سنڌ جا ماڻهو سندس ظلمن کي اڃا تائين ياد ڪندا آهن. اتر کان وٺي ڏکڻ تائين جنهن علائقي مان گذريو، شهر، ڳوٺ، وسنديون ، واهڻ، وانڍيون، ڦريندو، لٽيندو ، باهيون ڏيندو ساڙيندو رک ڪندو، ماڻهو ماريندو، سڄو ملڪ پيليندو، پٽ پانگ ڪندو ويو. پٺيان رک جي ڍيرن ۽ ماڻهن جي لاشن کان سواءِ ڪجهه به نه رهيو. وحشي پناڻن تيستائين، ماٺ نه ڪئي، جيستائين رت ۽ تباهيءَ مان ڪين ڍءُ نه ٿيو. ميان عبدالنبيءَ کي گاديءَ تي وهاري تيمور شاه جو لشڪر واپس موٽيو ته پٺيان ڏڪار ۽ وبائي مريءَ منهن ڪڍيو. مدد خان پٺاڻ سنڌ جي هنن بدنصيب ماڻهن مٿان الاهي آپدا ٻڻجي اچي لٿو، تنهنجو لازمي نتيجو هو. تخت جي دعويدار ڌرين مان ڪنهن سان به سنڌن واسطو ڪونه هو. ايلفن اسٽون پنهنجي ڪتاب، "اڪاؤنٽ آف ڪابل" ۾ لکي ٿو " ان موقعي تي جيڪي تباهيون ٿيون، تن مان سنڌ اڃا تائين (١٨١٥ع) پاڻ پيري ڪانه ٿي سگهي آهي.

مير عبدالله ٽالپر کي ڪو تجربو ڪونه هو. (36) ڏڪا ڏاپا ڪائي نيٺ سنڌ موٽي آيو (پ -٥٢) ۽ اچي ميان عبدالنبيءَ جي پيش پيو، جنهن ٿوري وقت کان پوءِ کيس مارائي ڇڏيو. ٽالپر وري سياسي سگهه حاصل ڪري ويا. هنن ميرفتح عليءَ خان جي اڳواڻيءَ ۾ ميان عبدالنبيءَ تي حملو ڪري، کيس ڊوڙائي ڪڍي ڇڏيو. هن وري وڃي قنڌار مان مدد حاصل ڪئي. سنڌين سان ظلم ته پٺاڻن جي هن فوج به ڪيو ۽ ڏاڍو ڪيو، اصلي وڻ وڃائي ڇڏيا، پر مدد خان واري لشڪر

ڪان ڪجهہ گهٽ. عبدالنبيءَ کي سخت شڪست ملي. ان ڪان پوءِ هيءَ سنڌ ائين ڇڏي ويو، جو وري موٽي ڪونہ آيو. اهڙي ريت سنڌ ۾ ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪمراني پوري ٿي. ڪابل جي حڪمران زمان شاه ميرن جي حڪومت کي سنہ ۱۷۹۳ع ۾ تسليم ڪيو. حقيقت ۾ميرن جي راڄ جي شروعات سنہ ۱۷۸۳ع ۾ ٿي هئي، پر ڪلهوڙا پنهنجي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ رڌل رهيا. نيٺ هلي هلي مايوس ٿي ويهي ويا. اهڙين وڳوڙي حالتن ڪري، سنڌ جون اقتصادي حالتون ڏانوان ڏول ٿي ويون ۽ ٽالپر سردارن جي دور ۾ سنڌ جون حالتون وري سڌرڻ لڳيون. ڪلهوڙا سنہ ۱۷۳۷ع ڪان ۱۷۸۳ع تائين ڇائيتاليهہ سال سنڌ جا حاڪم رهيا. ان جي جانشين گهراڻي سنڌ کي سري، وچولي ۽ لاڙ جي ٽن سرڪارين ۾ ورهايو ۽ سٺ سالن تائين حڪومت ڪئي. سندن تعلق هتان جي ڏيهي گهراڻي سان هو. سندن سنڌ تي راڄ ۱۸۴۳ع ۾، انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان ختم ٿيو.

ضميمو- الف

سنڌوءَ جو لوٽي ٻاري وارو ڇوڙ.

ڪئپٽن مڪمرڊو ۽ سر الگزينڊر برنس، سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ ڪڇ تي لکندي لوٽي ٻاري نئن تي به پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي. اتفاق اهڙو ٿيو جو، سنڌ لکڻين جو پتو مونکي گهڻو دير سان پيو تنهن ڪري انهن جا حوالا هن ڪتاب ۾ ڏئي ڪونه سگهيس. ڪئپٽن مڪمرڊو جو رايل ايشيائڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ "دي رِور انڊس" جي عنوان سان هڪ مقالو ڇپيو هو. هو صاحب جلد ١- ص ٤٠ تي لکي ٿو: "قديم دور جي لوٽي ٻاري Lonibare نديءَ کي لکپت ندي به سڏيو ويندو هو، تنهن کي هاڻي لوٽي ٻاري نالي سڏيو ويندو آهي، سا ڳالهه حقيقت کان ٻاهر سمجهڻ گهرجي. ٻئي هنڌ وري سندس بيان (مان ان جي حوالي ڏيڻ کان قاصر آهيان) آهي ته ڪوري وهڪرو، هاڻي سنڌوءَ جو صفا اوڀاريون ڇوڙ تي ويو آهي. هي نالو مٿس ان ڪري پيو آهي، جو اهو وهڪرو ڪنهن راس جي ڇوڏاري ڦيرو ڏئي وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو، يا ڪڇ جي ڏکڻ اولهه واري حصي جي شڪل صورت ڪجهه اهڙي آهي، ان ڪري مٿس ان نسبت سان نالو پيو آهي. هن صاحب کي پورو يقين آهي ته تالمي جنهن وهڪري کي لوٽي ٻاري سڏي ٿو، سا موجوده دور جي ڪوري يا لکپت ندي آهي. مڪمرڊو جو بيان آهي ته "بارا Bara هندستاني لفظ آهي، جنهنجي معني آهي اهو لنگهه يا رستو، جيڪو سمنڊ ڏانهن ويندو هجي. هن لفظ

جي معنيٰ ڪجهه مختلف آهي. سنڌ ۾ هيءُ لفظ "ٻاري" جي اُچار سان ٻوليو ويندو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "ٽڪرو" "ڀاڱو" "حصو" وغيره. زمين کي سولائي سان پاڻيءَ ڏيڻ واسطي چوڌاري ٻنو ڏئي، هڪ چوراس يا چوڪنڊي ٻاري بنائي ويندي آهي.جيتري قدر لوٽي نديءَ جو ڪڇ جي رڻ مان وهڪري جو سوال آهي، ته ويچار ڪري مان جنهن نتيجي تي پهتو آهيان، برنس جو به ان نڪتي تي ساڳيو ويچار آهي، جنهن لاءِ مون کي بي انتها خوشي ٿئي ٿي: هن نديءَ جي پاڻيءَ بابت لکندي هو چوي ٿو ته مان هن خيال جو آهيان ته سندس پاڻيءَ جو امڪاني رخ سنڌوءَ ڏانهن هو، جيڪو ڪڇ وارو رڻ اڪري، اچي سنڌوءَ ۾ پوندو هو. بعد ۾ گڏيل پاڻيءَ جو اهو وهڪرو لکپت وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو . هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته، "اسان، جن نقشن مان ڪن نقشن ۾ ٻڙيون ڏئي لوٽي ندي جي وهڪري جا گس ڏيکاريا آهن. جن جو ذڪر آءٌ مٿي پڻ ڪري آيو آهيان. پر موجوده دور ۾ انهيءَ وهڪري جي ناتي سان اسان کي ڪوبه پراڻو پيٽ ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو . مان ذاتي مشاهدي ڪانپوءِ پنهنجي مذڪوره راءِ جو اظهار ڪري رهيو آهيان.

(مَمايرس آن دي ايسٽرن برانچ آف دي رِور انڊس ائنڊ رَن Runn . رايل - ايشياٽڪ سوسائٽي - ٽرانزيڪشن - iii- ص ٥٧٣)

ضميمو- ب

ماموئي فقيرن جون اڳ ڪٿيون

ماموئي فقيرن جو پورو احوال، برٽن جي ڪتاب "سنڌ" جي چوٿين باب ۾ ڏنل آهي. مذڪوره ڪتاب ۾ انهن مشهور فقيرن کي ساموئي ڪري لکيو ويو آهي ۽ کين سماڳهرائي جي پهرين راجڌاني ساموئي سان لاڳاپيل ڏيکاريو ويو آهي. ماموئي (هن لفظ جي معنيٰ آدم خور CanniGals يا اهي ماڻهو جيڪي ڳجهه ڳالهائين) فقيرن کي هفت تن (جڏهن انهن مشهور معروف اڳڪٿيون ڪيون هيون، تڏهن اهي بنا سرن جي رکو ڌڙ هئا) به چيو ويندو آهي. انهن اڳڪٿين سان لاڳاپيل سنڌي قلمي نخسي جو نقل به مون وٽ موجود آهي. چيو ويندو آهي ته اصلي نسخي ۾ "معما" Muima جو لفظ موجود هو. پر اڻ پڙهيل ماڻهن انکي ڦيرائي ماموئي ڪري ڇڏيو آهي. معمه لفظ جي معنيٰ ڳجهه يا راز آهي، جيڪو ظاهر ۾ سمجهه ۾ نه اچي. اهي اڳ ڪٿي وارا بيت هڪ اندازي مطابق چوڏهين صديءَ جي اڳياڙيءَ ۾ چيا ويا آهن. پر سنڌين وٽ سندن اهميت اجا سوڌو ڪانه گهٽي آهي. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته ماموئي فقيرن ڏانهن منسوب ڪيل بيت جيڪي سنڌ ۾ عام مشهور آهن، تن مان ڪي هاڻي اصلي ڪونه رهيا آهن. اهڙيون چٽيون ثابتيون پڻ ملن ٿيون. مثال طور سومرن چوڏهين صديءَ ۾ فاتحن سمن کي ڊيڇارڻ ڊمڪائڻ ڪارڻ انهن بيتن کي ڪتب آندو. ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن تالپرن هٿان ڪلهوڙن هار کاڌي ته ساڳين اڳ

ڪتي جهڙن بيتن مان ٽالپرن ڪي ڏيڇارڻ ۾ هيسائڻ لڳا. اهڙيءَ ريت ٽالپر به اڳ ڪتيءَ وارن بيتن جوڙڻ ۾ پنهنجي ليکي ماهر هئا. ساڳئي نموني جڏهن اسان اڳ ڪتي وارن بيتن ۾ ”ڪلهوڙن ڪان بادشاهي ڪسجڻ“ جا ٻول پڙهون ٿا ته وري اتي اهو به لکيل ملي ٿو ته ”اتر ڪان گهوڙا ايندا ۽ ٽالپرن جي راڄ کي ختم ڪري ڇڏيندا“ ته اسان کي اندازي لڳائڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪانه ٿي ٿئي ته اهي ڪهڙي دور ۾ چيا ويا آهن ۽ انهن جي ٺاهڻ وارا ڪير ٿي سگهن ٿا. برٽن عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪندي، جن بيتن کي قديم ۽ اصلي سمجهيو، تن کي پنهنجي ڪتاب ۾ جاءِ ڏني اٿائين ۽ ٻين کي رد ڪري ڇڏيو اٿائين. ايئن سمجهه ۾ اچي ٿو ته سنڌس رد ڪيل بيت ڪنهن پوئين دور سان واسطور رکن ٿا. جن بيتن کي قديم ۽ اصلي سمجهيو ويندوآهي، تن تي سنڌ وارا اڪيون ٻوٽي اعتبار ڪندا آهن ۽ انهن کي تنقيد ڪان بالاتر سمجهندا آهن. مون انهن مان هڪ بيت کي حوالي طور هن ڪتاب ۾ ڪتب آندو آهي. ٻيا بيت به سنڌوءَ يا ان جي ڇاڙهن جي حوالي سان اهميت وارا آهن. مذڪوره ساموئي فقيرن جو پهريون بيت اروڙ ۽ هاڪڙي جي وهڪري سان واسطو رکي ٿو.

هاڪ وهندو هاڪڙو، ڇڇندي ٻنڌ اروڙ،
ٻهه، ميچي ۽ لوڑهه سمي ويندا سوڪڙي.

ٻهه، ڀيڻ يا ڪنول ٻوٽي جي پاڙ هوندو آهي ۽ پاڻيءَ جي ڇرن ۽ ڍنڍن ۾ ٿيندو آهي. لوڙهه به هڪ پاڻيءَ جي ٻوٽي جي ڳنڍ نموني پاڙ آهي. اهو ٻوٽو به پاڻي جي ڍورن ڍنڍن ۾ ٿيندو آهي. جيڪڏهن انهن کي چڱيءَ ريت تيار ڪبو ته ساءُ سواد وارو طعام ٺهجي پوندو ۽ سنڌي ان کي ڏاڍي شوق سان کائيندا آهن. جنهن کي سڪر سٺائي جي

علامت سمجهيو ويندو آهي. انهن کي جيڪڏهن اڻيو سڻيو ڪائيندي ڏيکاريو وڃي ته سمجهيو ويندو آهي ته ملڪ ۾ ڏڪر ۽ ڏولائو ڪاهي پيو آهي. غريب غربو ماني بدران تڏهن ڪائيندو آهي، جڏهن اناج جو ڏڪار هوندو آهي. تنهن ڪري هن بيت جو پويون ڀاڱو ڪجهه منجهيل آهي. سندس مطلب پڻو به ٿي سگهي ٿو ته سما اڃا به ترقي ڪندا، بهه ميڇي لوڙهه جهڙي سٺي خوراڪ ڪين نصيب ٿيندي. ان ڪانسواءِ بيت جي هن حصي جي هيءَ معني ٿي سگهي ٿي ته سما ايڏا ته مسڪين ٿي ويندا، جو بهه ميڇي ۽ لوڙهه جي گهٽ قسم جي کاڌي کي خدا جي نعمت يا سوکڙي سمجهي ڪائيندا. وري ٻئي پاسي کان جيڪڏهن نظر ڪري ڏسجي ٿي ته اها پڪ ڪانه ٿي پوي ته ٻنڌ جي معني "پل" آهي يا "ٻنڌو"، جنهن ڏانهن پڇڻ جو اشارو ڪيو ويو آهي. لفظ اصل ۾ "ٻنڌ" Banḍhi آهي ۽ جنس مونث جي صورت ۾ بيان ڪيو ويو آهي. سنڌ ۾ هن لفظ کي اڃا سوڌو "پل" جي معني ۾ڪتب آندو وڃي ٿو. ان سان گڏ هلڪي سلڪي "بند" جي مفهوم ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو. (١) بند جو لفظ مذڪر آهي. انگريزيءَ ٻوليءَ ۾ هن لفظ جو هم معني لفظ Dyke ۽ Dam ٿي سگهي ٿو. خير اها " ٻنڌ" هئي يا "بند" هو، تنهن کي اسان ڇڏي ٿا ڏيون. پر ڳالهه اها آهي ته اهو هيو ڪهڙي ماڳ وٽ؟ جيڪڏهن اهو ڀڃي ها ته، تباهي مچائي ها، يا سنڌ جي ترقي ۽ تعمير جو سبب بڻجي ها، سو پڪو پڇي ڪونه ٿو سگهجي. ڇو ته اڳ ڪتيءَ واري بيت جي معني ٻڌي ٿئي ٿي. اروڙ جو شهر ته هن اڳ ڪتي وارن بيتن ٺاهڻ کان ٽي چار صديون اڳ تباه ٿي چڪو هو، ڇاڪاڻ ته اتان درياه پنهنجو وهڪرو مٽائي چڪو هو. جيڪڏهن سنڌ جي قديم راجڌاني اروڙ جي چوڌاري بند ٻڌو ويو هوندو، ته ان جو مقصد اهو هوندو ته متان درياه پراڻي وهڪري ڏانهن موٽي نه وڃي. جيڪو بکر واري وهڪري پرسان ۽ اروڙ جي ويجهو هو. ٿي سگهي ٿو

تہ ان بيت جو ان وڏيءَ اتل ڏانهن اشارو هجي، جيڪو اِڳتي هلي اچي اروڙ واري پراڻي پيٽ ۾ پيو هو. ۽ اهو وهندو ناري يا هاڪڙي ۾ اچي ڪڙڪيو هو ۽ هيٺ لاڙ ۾ ڏاڍو هاڃو ڪيو هئائين (ساڳئي وقت فائدي وارو بہ هو.) (٢) برٽن جو چوڻ آهي تہ ان بيت مطابق اڳ ڪتي پوري ڪانہ ٿي. هو بيت جي پهرين سٽ "هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي پنڌ اروڙ" جنهن جي معني آهي تہ " هاڪڙو هڪ دائمي درياه طور هميشه وهندو رهندو "، "پڇندي پنڌ اروڙ" ۾ ڪجهہ ڦير گهير ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ اصلي لفظن بدران رڳو وهندو "Shall Flow" جي لفظن تي زور ڏئي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ان وقت هاڪڙي جي حيثيت فقط موسمي درياه واري هئي ۽ جڏهن سنڌوءَ جي پاڻي ۾ چاڙهہ ايندو هو تہ هي وهڪرو بہ وهڻ شروع ڪندو هو. هن نقطہ نگاه کان پهرئين بيت واري ڪيل اڳڪتي پوري ٿي وجي ٿي.

ٻئي بيت ۾ چوڙ پرسان ٻگهاڙ ڦاٽ بابت اڳڪتي ڪئي وئي آهي، جنهن کي قديم زماني ۾ آر Ar سڏيو ويندو هو. ٺٽي کان ٽيرهن ميل ڏکڻ ۽ اولهہ ان وهڪري جي ڪناري سان پير آر جي درگاه آهي؟

بيت هن ريت آهي :

وسي وسي آر، جڏهن وڃي ڦٽندو،
ٻاروچاڻو ٻار، پنجين درمين وڪبو.

هن بيت جي پوئين سٽ ٻاروچاڻو ٻار، پنجين درمين وڪبو" مان پتو پوي ٿو تہ هن اڳ ڪتيءَ واري بيت جو قديم دور سان واسطو ڪونہ آهي، ڇاڪاڻ تہ هتي اسان "بلوچ" جو لفظ ڏسون ٿا، تاريخن مان اسان کي معلوم ٿيندو تہ چوڏهين صديءَ ۾ "بلوچ" لفظ کي اهميت ڪانہ هوندي هئي. هن بيت ۾ بلوچ جي زوال جي اڳ ڪتي ڪئي وئي آهي ۽ ان سان گڏ سندس زوال جي تمنا بہ ڏيکاري وئي آهي،

تنهن ڪري سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته هيءُ بيت پوئين دور سان واسطو رکي ٿو.

هيٺ ڏنل بيت جو گهاڙيٽو اهڙو آهي، جو اسان کي پڙهڻ سان ئي پتو پوي ٿو ته ان جو واسطو ڪنهن پراڻي دور سان هوندو.

اچي ويهجا ماڙهوا، ننگر جي آڏار،
پراڻنا پرار، نوان اڏج م نجهرا.

هنئي بيت جي پڙهڻي وري هن جي ابتڙ آهي، جنهن ۾ نصيحت ڪئي وئي آهي ته ننگر ۾ نه وهو ۽ پراڻ پريان وچي پنهنجا اجها اڏيو. ”ننگر جي آڏار جم ويهجاه ماڙهوا، پُراڻنان پرار، نوان اڏجان نجهرا.“ مان سمجهان ٿو ته مٿي ڏنل بيت وڌيڪ صحيح آهي. اهو چئڻ سمن ڏانهن پيغام هو ته چوڙ جو اوپاريون ڪنارو ڇڏي، اولاهين ڪڙ سان وچي آباد ٿين. سنڌيءَ ٻوليءَ جو لفظ ننگر اصلي لفظ نگر جو بگاڙ آهي، جنهنجي معني آهي شهر ۽ هن لفظ جو نٽي ڏانهن اشارو آهي. ڪنهن زماني ۾ اهو عظيم شهرن مان هڪ هو. هاڻي ته زبون حال آهي، پر پوءِ به ماڻهو هن کي اڃا تائين نگر نٽو سڏيندا آهن. هيءُ اڳڪٿي صحيح ۽ اصلي آهي، جنهنجو واسطو چوڏهين صديءَ سان آهي. ٻين بيتن ۾ سمن جي زوال جو ذڪر ڪيل آهي. سنڌ ۾ ٻيون به الائي ڪيتريون اڳ ڪٿيون هنڌين ماڳين ٻڌڻ ۾ ايندڙيون آهن. سنڌي انهن کي ٻڌي ڏاڍا خوش پيا ٿيندا آهن، پر انهن جو واسطو ڪنهن پوئين دور سان هوندو آهي. هي به سموات دور Samwat era جي پنجابي ٻوليءَ ۾ هڪ اڳ ڪٿي آهي، جيڪا برٽن جي حاشيه نمر ٣٨٨ تي ڏسي سگهجي ٿي.

سنه ”٩٧“ ۾ (پارسي ايران وارا) ايندا
سکر بکر ۽ روهڙيءَ کي والاري ويندا
اهي نيرون ڪوٽ کي به فتح ڪندا
ان کان پوءِ مهديءَ جي فوج ظاهر ٿيندي

ضميمو ”ج“

قديم دور ۾ سنڌ مان سنڌوءَ جو وهڪرو

گذريل اڻ صديءَ جي سروي مطابق، سنڌو اٺيهه ڊگريون ويڪرائي ڦاڪ ۾ ستر ڊگريون ۽ پنجٽيهه فوٽ ڊگهائي ڦاڪ وٽ پنج ند جي سنگم کان پوءِ ڏکڻ اولهه رخ ۾ ٽي سو ميل يڪو (درياهي ماپ) وهي اچي چويهه ڊگريون ۽ ڇانوجاهه فوٽ ويڪرائي ۽ ستهٺ ڊگريون ۽ ٽيونجاهه فوٽ ڊگهائي ڦاڪ جي ماڳ وٽ رسي ٿو. هن وڏي سفر جا ٻه سو پندرهن ميل سنڌ جي حدن اندر ڪري ٿو. مٿي بيان ڪيل آخري ماڳ وٽان سنڌو وري سر ڏکڻ جو رخ ڪري، انهيءَ ساڳئي رخ ۾ سٺ ميل ڪن وهي چويهه ڊگريون ۽ ويهه فوٽ ويڪرائي ۽ ستهٺ ڊگريون ۽ پنجونجاهه فوٽ ڊگهائي ڦاڪ واري ٽاڪ وٽ اچي پهچي ٿو. جيڪو لڪي جي ٽڪرين جو اوڀاريون پاسو ۽ ٻڳي ٺوڙهي جي چوٽيءَ جي سامهون آهي. هتي هڪ صدي کان وٺي الهندي ڏانهن سرڪڻ واري سفر سنڌوءَ کي اٽي جابلو علائقي ڪوهستان جي آخري حد تائين پهچايو آهي. ڏکڻ سنڌ ۾ هي جابلو علائقو ڪڇهه اڳتي نڪري آيو آهي، تنهن ڪري سنڌو هڪ سو اسي ميل جو وڏو وڪڙ ڪري ٿي پهچي ٿو. سنڌوءَ ۾ اهڙي قسم جو ساڳو وڪڙ چوڙ واري علائقي ۾ ٻه ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ اهوساڳو وڪڙ منجهس سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ تائين رهندو اچي ٿو. اهڙيءَ ريت ٻڳي ٺوڙهي کان وٺي سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ تائين سنڌوءَ جو هيءُ وڪڙ ٻه سو سٺ ميل ڊگهو آهي، جنهن جي شڪل ونگ يا ڪمان Arc جهڙي آهي. سامهون وارو پاسو

هڪ سو سٺ ميل وچ واري گهرائي پنجاهه ميل کن ٿيندي. ويچارڻ سان سنڌ مان سنڌوءَ جو وهڪرو انگريزي اکر "S" جهڙو ڏسڻ ۾ ايندو. سنڌوءَ جا پراڻا پيٽ جيڪي سنڌوءَ جا سمنڊ تائين پراڻا وهڪرا آهن، سي به لڳ ڀڳ ائين نظر ايندا. سنڌوءَ جي وهڪري جي ناتي سان "S" اکر جو هيٺيون ڀاڱو وڏيڪ چٽو ڏسڻ ۾ ايندو، جيڪو اوپر ڏس تي ڪجهه وڏيڪ نڪتل آهي. ان زماني ۾ سنڌو موجوده وهڪري کان وڏيڪ اوپر ڏانهن لڙيل هو. ڇاڪاڻ ته ڪيس روڪڻ لاءِ ايڏانهن ڪا ٽڪري وغيره ڪانه هئي، پر نه وري ڪا ساڪري سان گڏيل پڪي ڌرتي هئي. ان جي پيٽ ۾ موجوده وهڪري جي اولهه ۾ جابلو علائقو آهي، جنهن کان اڳتي هو سرڪي ئي ڪونه ٿو سگهي. هاڪڙي درياهه جو وهڪرو به بلڪل ائين هو. اهو گهر ٽيل درياهه جڏهن بهاولپور واري "ديروار" وٽ پهچندو هو، ته سنڌوءَ جيان اولهه ڏکڻ وارو عام وهڪرو اختيار ڪندو هو. خيرپور وارين ٽڪرين تائين سندس رخ ساڳيو رهندو هو. ان کان پنجاهه ميل سر ڏکڻ وهڻ شروع ڪندو هو. سندس اهو وهڪرو سيوهڻ (٣) جي ويڪرائي ڦاڪ جي سامهون واري ماڳ تائين رهندو هو. هتي پهچي سندس رخ هڪ سو ميل تائين ڏکڻ اوپر تي ويندو هو. اتان کان پوءِ ڏکڻ اولهه وهڻ شروع ڪندو هو. پر ڪوري ڪاريءَ سان هڪ سو ويهه ميل سفر ڪري، سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو. ڏسڻ ۾ اهو ايندو ته هاڪڙو درياهه به سنڌ ۾ پهچڻ کان پوءِ انگريزي اکر ايس "S" جهڙي شڪل اختيار ڪري ويندو هو. سندس وڪڙ وراڻا به بلڪل سنڌوءَ جي وڪڙن جهڙا ڏسڻ ۾ ايندا. هاڪڙي جي وهڪري جي خاصيت به ظاهر ظهور نظر اچي رهي هئي. سندس عام وهڪري ۾ جيڪي وڪڙ آهن، تن جو ڪارڻ واريءَ جون ڀٽون آهن، پر سنڌوءَ جي وهڪري ۾ وڪڙن جو ظاهري سبب ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. جيڪڏهن سنڌو، ڏکڻ اولهه وارو عام رخ اختيار ڪري

ها، تہ سندس منهن سڌو جوهيءَ ڏانهن هجي ها. جيڪو سيوهڻ کان چوويهہ ميل اتر اولهہ طرف واقع آهي. تنهن کان پوءِ "ساڪري گڏيل پڪي متي" ۽ ٽڪريون ڦيرو ڏياري ان کي اچي منڇر ڍنڍ ۾ ڇڏن ها، پوءِ اڙل وسيلي سيوهڻ جو اتر.ڏئي دولت پور جو رخ ڪري ها ۽ اتان ڏکڻ طرف سمنڊ ڏانهن لمر ڏيڻ بدران ڏکڻ اوير ڏانهن ڊوڙ ڪري ها. ويچارڻ گهرجي تہ ستاويهہ ڊگريون پوروچوٽ گذرڻ کان هڪدم پوءِ درياه هڪ عام فطري ، ڏکڻ - اولهہ وارو رخ ڇڏي سر ڏکڻ ڇو وهي پيو؟ ساڳي ويڪرائي ڦاڪ جي آمهون سامهون ائين هاڪڙي جي وهڪري جيان ٿيو. جڏهن تہ هاڪڙي وارو وهڪرو هن کان گهڻو پري اوير طرف آهي. اها ڳالهہ منهنجي سمجهہ کان مٿيري آهي. درياه هميشہ پيا پنهنجا پيٽ بدلائيندا آهن. ڪي درياه هڪ سو ميل جي فاصلي تائين ڪڏهن هيڏي تہ ڪڏهن هوڏي پيا ايندا ويندا آهن. انهن جون ڇاڙهون بہ ٻن ٽن ميلن کان ٻارهن ميلن تائين پيون ڦرنديون گهرنديون آهن. سندن وهڪري جي رخ کي گهڻو مٿان ڪپرن ڪاٽڻ ۽ پاٽڻ مان سمجهي وٺبو آهي، تہ سندس آر ۽ جار ڪيڏانهن آهي. مٿي اسان اها ڳالهہ سمجهائي آيا آهيون، تہ هر دور ۾ درياه جو وهڪرو انگريزي اکر ايس "S" جهڙو رهيو آهي. ان جو سبب اهو آهي تہ قديم زماني کان وٺي هتان جي مقامي جاگرافي ڪجهہ اهڙي رهي آهي، جنهنجو مثال پٽالا وارو قديم ماڳ پڻ آهي. ان ڪري اهو امڪان ئي نظر ڪونہ ٿو اچي جو قديم زماني ۾ بہ موجوده دور جيان سنڌو، حيدرآباد وٽان لنگهندو هجي ۽ هيٺ وڃي گهاري ۽ سنڌ ساگرجي پيٽ مان وهندو هجي. جيڪڏهن پٽيالا حيدرآباد هجي ها، تہ سڪندر اعظم جي زماني ۾ سندس صفا اولاهيون منهن ، چوڙ واري علائقي جي انتهائي اولاهين دنگ سان نہ هجي ها، پر ان کان گهڻو اوير طرف هجي ها جهڙيءَ ريت هاڻي آهي.

جيتريقدر سنڌوءَ جو صدين کان الهندي پاسي سرڪڻ جو سوال آهي ته اهو به هرويرو لڳاتار ڪونه رهيو آهي. جيڪڏهن اسان کي سنڌس موجوده وهڪري کان اوڀر طرف ڪيئي پراڻا پيٽ نظر اچن ٿا ته اهڙيءَ ريت ڪيترائي ڇڏيل پيٽ هنجي الهندي طرف به آهن (۴) ان جو وڏو مثال ”سنڌ - ڍورو“ آهي، جيڪو سرحد پرسان ڪشمور کان پنجاه ميل هيٺ ۽ موجوده وهڪري کان پنج يا ست ميل وٿيرڪو ۽ ان سان گڏوگڏ هلندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهڙيءَ ريت ائين وسهڻ ته سڪندر اعظم جنهن سنڌوءَ کي پنهنجي اکين سان ڏٺو هو، تنهن جو سڄو سارو وهڪرو موجوده وهڪري جي فقط اوڀر طرف ڪان وهندو هوندو، سو ممڪن ڪونه آهي. جيڪڏهن ڪير ڪٿي ائين سمجهندو به ته ان جا مناسب ۽ معقول سبب آهن. اسان سنڌس جنگي مهم جا احوال پڙهيا آهن. ڪتابن ۾ ڏنل حوالا گهڻا ملن ٿا، پر اهي منجهيل آهن. جاگرافيائي صورت حال به تفصيل سان ڪونه ڏنو ويو آهي. انهن سيني ڳالهين کي نظر ۾ رکي، جيڪڏهن سنڌوءَ ماٿريءَ جو نقشو تيار ڪبو، ته ممڪن ئي ڪونه ٿيندو. هڪ اهم حقيقت اِها به آهي ته هنن سنڌو ماٿريءَ جي ٻئي ڪنهن ٿيل ويل درياه جو ڪو حوالو ئي ڪونه ڏنو آهي، جيڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه ٿي اچي. توڙي جو سندن جنگي ڪاروايون هن درياه جي ڪنڌين ڪنارن سان به جاري هيون ۽ تنهن زماني ۾ مذڪوره درياه پنهنجي اوج تي هو. جيڪڏهن هن وهڪري جي ثابتي ڳولڻ جا جتن ڪبا، ته مائو سيڪئنس جي احوالن ۾ هن جا ڪجهه اهڃاڻ ملي ويندا. سڪندر اعظم کي ٻڌايو ويو هو ته هن بادشاه جو ملڪ سڄي هندستان (37) ۾ وڏيڪ سکيو ستابو ۽ شاهوڪار آهي“ (۵) ۽ يونانين اهو ملڪ اکين سان وچي ڏٺو هو. اهو علائقو اسان جي سڃاڻ موجب اروڙ جي اوسي پاسي ڪاٿي هو. مان هن خيال جو آهيان ته اهو علائقو اڃا به ڪجهه اتر طرف هو. موجوده

بهاولپور علائقي جو ڏکڻ اولهہ وارو سارو حصو ۽ سنڌوءَ جي اوپر طرف وارو موجوده سنڌ جو گهڻو ڀاڱو ان علائقي ۾ شامل هو. هن علائقي جي اترئين ڀاڱي ۽ سرحد کان پنجٽيهہ ميل اتر "مائو" نالي هڪ قديم ماڳ آهي.

ڪنٽ ناهي تہ ان قديم شهر جو مائوسيڪنس سان ڪو لاڳاپو هجي. هن (مائوسيڪنس) لفظ جي پڇاڙي يوناني طرز جي آهي، جنهن جي اسان کي پوري پڪ آهي. اهڙي پڇاڙي اسان آسيڪنس ۽ پورٽيڪنس جي پڇاڙين ۾ بہ ڏسون ٿا. اهي سيئي نالا هڪ ئي ماڻهوءَ جا آهن. پتو نہ آهي تہ غلطي الائي اٽرين Ariuan ڪئي آهي يا ڊايوڊورس Diodorus ڪئي آهي انهن ٽنهي لفظن جي معني آهي قبيلي جو سردار يا مائوسيڪا، آسيڪا يا پروٽيڪا جو ملڪ (٦) لئسن Lassen جو بيان آهي تہ "منشيڪا" هڪ قبيلي جو نالو آهي، جنهنجو وشنو پراڻ Vishnu Puran ۾ بہ ذڪر ملندو. ڪنٽ ناهي تہ اهو قبيلو اچي سنڌوءَ جي ڪنڌين سان آباد ٿيو هجي. مائو ۽ مائوسيڪنس جو پاڻ ۾ ناتو آهي يا نہ، پر جيڪڏهن آهي تہ ڪيترو آهي، تنهن جي اسانکي ڄاڻ ڪانہ آهي. مگر ان کان وڌيڪ امڪان جوڳي حقيقت اها آهي تہ بهاولپور وارو علائقو اروڙ جي جابلو خطي کان وڌيڪ زرخيز ۽ آباد آهي ۽ اروڙ واري ايراضي تہ جبلن ۽ پٽن سان ڀري پئي آهي. اسان سمجهون ٿا تہ سڪندر اعظم جي دور وارو سر سبز ۽ شاهوڪار علائقو بهاولپور وارو هو. ڇاڪاڻ تہ ان دور جي تاريخن ۾ هيءَ حقيقت موجود آهي، تہ اهو سائو ڊائو علائقو پن وڏن درياهن جي وچ تي موجود هو. هن علائقي جي زمين اڄ بہ پلي آهي. پاڻي گهٽ هجڻ ڪري ماڻهو ايڪڙ ٻيڪڙ رهن ٿا. پوکي راهي بہ ڇڊي ڀاڍي ٿئي ٿي. سنڌوءَ جي چاڙهہ جو پاڻي هاڻي هن علائقي جا پاسا پٽ اچي پسائيندو آهي، جنهن سان پنج ند جو پاڻي پڻ اچي ملندو آهي. پر قديم زماني ۾ ائين

ڪونہ هو. پنجاب جي دريائن جو گهڻو پاڻي هڻ گم ٿيل ويل درياهہ "Lost river" کي ڀرتي ڪندو هو. پوريءَ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ مائو جو قديم شهر سنڌوءَ جي ڪناري سان وسندڙ هو. ان کان ڏکڻ اولهہ طرف ٽيهہ ميل سِوراءِ Seorae ۽ ان کان اٺتيهہ ميل هيٺ، سنڌ ۾ ماتيلي جو شهر هوندو هو (٧) اهي ٽئي شهر هڪ سِڌَ ۾ آهن ۽ انهن کان سنڌوءَ جو موجوده وهڪرو ٻارهن کان پندرهن ميل پور وڇوٽ تي هلندو ڏسڻ ۾ ايندو .

جيڪڏهن سنڌو ٻاويهہ صديون اڳي مائو ۽ ماتيلي جي ماڳن ڀرسان وهندو هُوندو، تہ اها ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهہ بہ ڪانہ آهي، پر اهڙين ڳالهين کي ثابت ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. قوي امڪان اهو آهي تہ اهو وهڪرو اروڙ وٽان گذرندو هوندو. نقشن جي مطالعي مان بہ اسان کي ائين معلوم ٿئي ٿو. ڪن نقشن مان اسان کي ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ٽڪرين ۾ موجود وِٿيون ايتريون ڪشاديون ڪونہ آهن، جو سنڌوءَ جي سڄي وهڪري جو پاڻي اتان گذري سگهي. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ درياهہ اروڙ جي ويڪرائي ڦاڪ وٽ پهچي، هڪ کان وڌيڪ ڇاڙهن ۾ ورهائجي ڪيترين ئي ٽڪرين جي وٿين مان گذرندو هوندو. اروڙ واري وٿي، سنڌوءَ جي وڏي وهڪري جي پيٽ ۾ تمام سوڙهي ڏسجي ٿي. سنڌ جي پراڻي راڄڌاني ڀرسان تہ پاڻيءَ جو اهو لنگهہ اٺويهہ سو فوٽ مس ٿيندو. پر وهڪري جو گهڻو دارو مدار اونهائي تي بہ هوندو آهي. پيل لٽ مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ اهو لنگهہ تانگهو آهي، تہ پوءِ اعتراض لاءِ مناسب جواب نهي ڪونہ ٿو سگهي. پر جيڪڏهن ٽڪرين جو ترو لٽ واري متاڇري کان گهڻو هيٺ آهي، تہ پوءِ سنڌوءَ جو موجوده پاڻي کان گهٽ وهڪرو هتان گذري سگهي ٿو. سڪندر جي دور جا مورخ اهو ڪونہ ٿا ٻڌائن تہ پٽالا کان مٿان سنڌو ڇاڙهن ۾ ورهائجي ويندو هو ۽ اهو موضوع زيربحث بہ ڪونہ آهي . اهڙي ساڳي

ماٿ اسان جاگرافي سان لاڳاپيل اهم نڪتن لاءِ پڻ ڏسون ٿا. ۽ نہ وري پوئين دور مان لاڳاپيل اهڙا واقعا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جنهن مان هيءَ حقيقت ثابت ڪري سگهجي تہ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو اروڙ واري وٽيءَ مان گذرندو هو. چيو وڃي ٿو ۽ امڪان بہ اهو آهي تہ سنڌو مان هڪ ڇاڙه الهندي طرف ڦٽندي هئي. ان جو نہ رڳو امڪان آهي، پر حقيقت بہ آهي تہ سنڌوءَ جي اها اولاهين ڇاڙهہ برابر وهندي هئي. پر افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ سندس ذڪر نہ قديم تاريخن ۾ ملي ٿو ۽ نہ پوئين دور جي ڪنهن ڪتاب ۾ اهڙوڪو احوال ڏنل آهي. اها ناممڪن ڳالهہ تہ ڪانہ آهي. اڄ انهيءَ اولاهين ڇاڙهہ کي ڏسي سگهجي ٿو، جيڪا "الهندي ناري" جي نالي سان ڇاتي سڃاتي وڃي ٿي. هيءَ تمام قديم ڇاڙهہ آهي. اهو بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ مذڪوره نئيو وهڪرو اٺين صدي عيسوي جي شروعات ۾ بہ موجود هو. اها نئيي ڇاڙهہ روهڙيءَ کان پنجيتاليهہ ميل ڏکڻ اولهہ کان درياه مان ڇڄندي هئي. اتر سنڌ جي هن علائقي ۾ سنڌو اولهہ ڪناري سان گذريل ٽيهن سالن کان گهٽي ڪاڙ ڪندو رهيو آهي. پنجيتهہ سال اڳ جڏهن لاڙڪاڻي واري علائقي جي سروي ڪئي وئي هئي، تہ الهندي ناري جو منهن روهڙي کان اٺاويهہ ميل پري اولهہ ڏکڻ طرف هو، قديم دور ۾ سندس منهن اڃا بہ وڌيڪ اتر طرف هوندو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڪنهن زماني ۾ اروڙ کان ٿورو هيٺ يا ٿورو مٿان هجي. جيڪڏهن ان جو منهن اروڙ کان مٿان هو، تہ پوءِ اهو ڪنهن زماني ۾ اتان وهندو هوندو، جتان هاڻي روهڙيءَ پرسان سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو متي رهيو آهي. ان کان پوءِ ٿورا ميل ڏکڻ، پوءِ اوير ۽ بعد ۾ لاڙڪاڻي علائقي جو رخ ڪندو هو. امڪان اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سڪندر جي زماني ۾ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو اروڙ وٽان متيندو هو ۽ اروڙ کان مٿان منجهائنس هڪ ڇاڙهہ ڇڄندي هئي، جيڪا روهڙي ۽ بکرجو وچ ڏئي،

اولهه ڏس تي وهندي هئي. ان ڇاڙهه جي پيٽ مان هاٿي سنڌوءَ جو مکيه وهڪرو وهندو آهي. هن ڇاڙهه جي قدامت جو وڏو ثبوت سيوهڻ جو پراڻو شهر آهي، جيڪو سندس ڪنڌيءَ سان آباد هو. سڀئي تبصري نگار هن ڳالهه تي متفق آهن، ته سنڌيمان Sindeionan جو شهر سيوهڻ آهي. جڏهن هن شهر کي سڪندر فتح ڪيو هو ته ان وقت به تمام پراڻو هو. هاڻي اسان کي پڪ ٿي وئي ته سنڌو قديم زماني کان وني سيوهڻ جو اوياريون پاسو ڏئي پئي وڙهو آهي. ڇاڪاڻ ته ان جا مختلف پراڻا پيٽ هن شهر کان ڏهه ميل، ويهه ميل ۽ ٽيهه ميل پري ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان زماني ۾ جڏهن درياه هن شهر کان ايترو پري هو ۽ هيءَ شهر هڪ سڪئي ستابي علائقي جو صدر مقام به هو، ته ان حالت ۾ شهر جا ماڻهو پنهنجي استعمال واسطي پاڻي ڪٿان آڻيدا هوندا؟ سوچڻ جي ڳالهه اها آهي ته ان علائقي جي آبادي ۽ خوشحالي ڪيئن ٿي هئي، جنهن جي "ڪيترن شهرن سڪندر جي آڏو آڻ ميجي هئي" (٨) جڏهن ته ان دور ۾ سنڌوءَ جو امڪاني وهڪرو هن علائقي کان گهٽو پري اوير کان وهندو هو. هنن سڀني سوالن جو صحيح جواب اهو آهي. ته ان زماني ۾ الهندو نارو وهندو هو. هن وهڪري بابت سڪندر جي مورخن ته هڪ حرف به ڪونه لکيو آهي، تنهن ڪري اسان اهو سوچڻ تي مجبور آهيون ته ان دور ۾ سنڌو سنڌيمان جي پرسان وهندو هوندو. هنن حقيقتن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته سڪندر، راجا سانبس جي ملڪ ۾ خشڪيءَ رستي ڏکڻ ڏانهن پيش قدمي ڪري، اچي داخل ٿيو ۽ سندس راڄڌانيءَ جو نالو سنڌيمان هو. قلعي جا دروازا ڪولي سڪندر جي آڻ ميجي وئي هئي. هتي پهچندي کيس مائو سيڪنس جي بغاوت جي ڄاڻ پئي. تنهن ڪري موٽي کيس وري اتر طرف وڃڻو پيو. هو بغاوت کي چڱيءَ پر منهن ڏئي، وري ڏکڻ هڪ شهر ڏانهن روانو ٿيو، جيڪو درياه جي ڪناري سان واقع هو ۽ راجا سامبس جي

حڪمرانيءَ جي حدن اندر هو، پر سنڌيمان نہ هو. هن شهر وارن پهريائين، سڪندر جي آڻ مڃي هئي، پر پوءِ بغاوت ڪئي هئائون، امڪان آهي تہ اهو شهر سنڌيمان ڪان اوپر يا ڏکڻ اوپر طرف ۾ هن علائقي ڪان سواءِ ڪنهن ٻئي علاقي ۾ هو، پر سامبس جي ملڪ جي حدن اندر هوندو. سڪندر اتان ڪان گذري هڪ نهايت مضبوط قلعو فتح ڪري، پوءِ سنڌيمان پهتو هو. مذڪوره قلعو يونانين سرنگهون هڻي ڪٽيو هو ۽ اهو ثابت ڪيو هئائون تہ ڪين ڪابہ طاقت روڪي ڪانہ ٿي سگهي. ٿوري امڪان اهو آهي ۽ ائرين جو بيان بہ ڪجهہ ائين آهي، تہ سڪندر اهو مضبوط قلعو سنڌيمان جي آڻ مڃڻ ڪان پوءِ سرنگهون هڻي فتح ڪيو. قلعي اندر رهندڙ فوج تمام ڪمزور هئي. سڪندر سان پنهنجو ٿورو لشڪر ڪڏ هو. هن جي قتل عام جي ڪري ايترو ڊڄي ويا هئا، جو سندس لشڪر جي اچڻ جو ٻڌي نڪري هليا ويا. هنن حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو شهر سنڌيمان ڪان پري هو، پيو تہ ان جي اتر ڏس ۾ ڪونہ هو.

سامبس جي ملڪ ۽ پٽالا جي وچ تي موجود سنڌوءَ جي وهڪري جو احوال سڪندر جي مورخن ڪونہ ڏنو آهي، تنهن ڪري مان تکو تکو اڳتي نڪري ٿو وڃان تہ جيئن ڏسون تہ پوئين دور جي مصنفن هن موضوع تي ڇا لکيو آهي. اسان کي سنڌوءَ بابت تاريخي حوالا هڪ هزار جي وڏي وٿيءَ ڪان پوءِ ملن ٿا. سڪندر جي زماني ۾ سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ قبائلي راڄ جو طريقو موجود هو، جيڪو هاڻي ختم ٿي ويو هو ۽ ان جي جاءِ تي هڪ حڪمران جي بادشاهي هئي. ان دور ۾ سنڌ جون حدون موجوده سنڌ جي حدن جيترين هيون. ڪن اڻ چٽين تاريخي حقيقتن تي جيڪڏهن ويساهہ ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ ڪنهن زماني ۾ سنڌ جون اتريون سرحدون ڪشمير سان ملنديون هيون. ”تاريخ هندوسند“، جنهن جا گهڻا حوالا هن

ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن، ان جو ليکڪ ، هن ملڪ کي هندو سنڌ سڏي ٿو. چيو ويندو آهي ته هن ملڪ جي راڄڌاني النور هڪ وڏو شهر هو ۽ درياه جي ڪناري تي آباد هو، جنهن کي سيحون مهراڻ سڏيو ويندو هو. هيءَ تاريخ، سنڌ جو ذڪر ستين صدي عيسويءَ جي اڳياڙيءَ کان وٺي شروع ڪري ٿي، جنهن زماني ۾ راءِ سهرس پٽ راءِ سهراسي سنڌ جو حڪمران هو. هن معرفت اسانکي اٽڪل ٦٣٢ع جي ٿوري گهڻي معلومات به ملي ٿي، جنهن مان اسان کي راڄڌانيءَ جي هيٺين پاسي درياه جي وهڪري جو اڻ سڌو اشارو ملي ٿو. ان زماني چچ نالي هڪ برهمڻ سنڌ جو حڪمران هو. هو پنهنجي راڄڌاني مان نڪري درياه جي ساڄي طرف موجود پڊيم علاقي ڏانهن لشڪر سميت پيش قدمي ڪري رهيو هو، ڇاڪاڻ ته اتان جي حڪمران هن خلاف بغاوت جو اعلان ڪيو هو. هن سمن ۽ الور جي دنگ تي هڪ ماڳ داهيات Dahiayat وٽان درياهه اڪريو هو. هن قسم جي نالي مان "دمات" نالي هڪ ماڳ جي سڃاڻپ ٿئي ٿي. جيڪو ڪنڊياري پرڳڻي جي اتر ۾ ۽ سمن جي علاقي ۾ موجود آهي. هن ماڳ کان هيٺ ۽ مٿي درياه جو پراڻو پيٽ چٽو بيٺو آهي، جيڪو اتر کان ڏکڻ ويندو ڏسجي ٿو ۽ اسان کي هتي ٦٣٢ع واري درياه جا واضح نشان ملي وڃن ٿا. مذڪوره ماڳ اروڙ کان سٺ ميل ڪن هيٺ ٿيندو. چوٽيهه سال ڪن اڳ اسان هن علائقي جي سروي ڪئي هئي ۽ پتو پيو ته موجوده وهڪرو ان پراڻي پيٽ کان سترهن ميل پري آهي. يعني ٻارهن سو اٺاويهن سالن ۾ مذڪوره فاصلو طئي ڪري سگهيو آهي. ته ان ليکي سان سنڌس اولهه ڏانهن سرڪڻ جي رفتار ٽيويهه گز في سال آهي، جيڪا پنجهتر سال في ميل بيهي ٿي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ان ٻارهن صدين ۾ درياه ۾ اولهه ڏانهن ڪا تکڙي تبديلي ڪانه آئي آهي ۽ سرڪڻ جي سندس رفتار ڏاڍي سست رهي آهي ۽ اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ان عرصي

دوران اهڙي ڪا وڏي اٿل به ڪانه آئي ته پاڻئجي ۽ نه وري اهڙو ڪو ڏاڍو ڌرتيءَ جو ڌوڏوئي آيو آهي، جنهن ڪان متاثر ٿي درياهه تڪڙو اولهه ڏانهن هليو ويو هجي ۽ نه وري درياهه اوپر پاسي ٿي وهڪرو مٽايو آهي. پر زير بحث دور ۾ درياهه جي صفا اترئين پاڳي ۾ وڏيون تبديليون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. سنڌ جي قديم راجڌاني اروڙ به ان ڪري تباه ٿي وئي، جو درياهه ان کي ڇڏي ساڍا چار ميل اولهه هليو ويو. اهڙن اهم واقعن ڪري ڪي قصا ۽ ڪهاڻيون ٺهي وينديون آهن. اهڙيءَ ريت هن ڏکوئيندڙ وارتا تي به دلوراءِ ۽ سيف الملوڪ جو قصو ٺاهيو ويو ۽ اها به ڪرامت گهڙي ڏيکاري وئي ته درياهه روهڙيءَ پرسان ٽڪريون چيري وهي نڪتو هو. ساڳئي واقعي تي ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ East wick اهڙو قصو، رايل ايشياٽڪ سوسائٽي بمبئي شاخ جي جرنل ۾ ڇپرايو هو، جيڪو جلد -I- ص ٢٠٣ تي ڏسي سگهجي ٿو. سندس مقالي جو عنوان" ڊراءِ ليوز" آهي. هن صاحب اهو سمجهيو هو ته هن خواجه خضر واري آستان تي ٺهيل مسجد ۾لڳل ڪتبي مان، درياهه جي رخ ڦيرائڻ جي تاريخ معلوم ڪري ورتي آهي. ڪتبي تي لکيل تاريخ قبول ڪجي ته واقعي قديم دور سان واسطو رکي ٿي. مسلمان فن سان لاڳاپيل هيءَ لکت هندستان ۾ تمام قديم آهي، جيڪا ٣٤١هه يا ٩٥٢ع جو سنه ڏيکاري ٿي. پر ڳالهه اها آهي ته جيڪا هن لکت جي معني ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ ڪئي آهي، سا برابر ڪانه آهي. هن صاحب بيت جي مٿين اڌ جو ترجمو هن ريت ڪيو آهي:

جڏهن هيءَ درگاه تعمير ڪئي وئي، معلوم هجڻ گهرجي ته خواجه خضر جي پاڻي اچي ان جي چوڌاري گهيرو ڪيو.

هن لکت مان ملندڙ تاريخ کي ايسٽ وڪ صاحب، درياهه جي تبديلي جي تاريخ سمجهي ورتي . فارسيءَ جي منهنجي هڪ عالم دوست مذڪوره بيت جي معنيٰ هن ريت ڪئي آهي:

”جڏهن هيءَ درگاهه عالي تيار ڪئي وئي،
جنهن کي خضر جو پاٽي هميشه گهيرو ڪيو بيٺو هوندو آهي“.

اهڙيءَ ريت اسان کي هن لکت مان هيءَ ثابتي ملي ٿي ته سنڌوءَ يا ان جي ڇاڙهه جو پاٽي ٣٤١هه يا ٩٥٢ع ڌاران بکر وٽان گذرندو هو. اهو وهڪرو ان وقت کان ڪيترو اڳي ان جاءِ تان متيندو هو، تنهن حقيقت حال جو پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي. جيڪڏهن مذڪوره ڪتبي جي لکت ”خضر جي پاٽي“ جو اشارو سنڌوءَ جي مکيه وهڪري ڏانهن آهي ته اهو ٣٤١ هه يا ٩٥٢ع کان ڏهاڪو سال کن اڳ هن ماڳ وٽان وهڻ شروع ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ ته عرب جاگرافيدان اصطخري ۽ ابن حوقل ان ڏهاڪي دوران سنڌ ۾ موجود هئا ۽ پنهي جا پنهنجن ڪتابن ۾ بيان آهن. هو نقشن ۾ به ڏيکارين ٿا ته سنڌو تنهن زماني ۾ اروڙ پرسان لنگهندو هو. بکر جو پنهي ذڪر ڪونه ڪيو آهي. سر ايچ اليٽ پنهنجي پهرئين جلد ۾ انهن تاريخن جا ٽڪرا ترجمو ڪري اقتباس طور ڏنا آهن، جنهن ۾ چيو ويو آهي ته ”اروڙ پرسان مهراڻ وهندو هو“ جيڪڏهن درياهه هن شهر کان چار ميل به پري وهندو هوندو، ته به سندس بيان سچو آهي. ڇاڪاڻ ته درياهه جو چار ميل شهر کان پري وهڻ به ويجهو سمجهيو ويندو آهي. پر هتي ”ويجهو“ جو لفظ ڪتب آندو ويو آهي، جنهنجو مطلب اهو آهي ته اروڙ مهراڻ جي ڪناري تي آباد هو. ادريسيءَ به انهن ئي مصنفن وٽان معلومات حاصل ڪئي هوندي، تنهن جو بيان آهي ته ”اروڙ مهراڻ جي ڪناري تي وسندڙ هو، جيڪو سندس اولهه پاسي کان وهندو هو“.

اهڙيءَ ريت سيني شاهدين ۽ ثابتين تي غور ڪري هن نتيجي تي پهچجي ٿو ته درياهه اروڙ ڇڏي بکر وارو پاسو ٩٥٠ع ڌاران ورتو هوندو، يا ان کان هڪ يا ٻه سال اڳ. ان تبديليءَ جو سبب ڇا هيو ؟ تنهن لاءِ

ڪجهہ بہ چئي ڪونہ ٿو سگهجي. منهنجو انومان آهي تہ درياہ جي ڪا ڇاڙهہ بکر ۽ روهڙيءَ وارين ٽڪرين وچان اڳ ۾ ئي وهندي هئي - پ ۽ ڪنهن وڏيءَ اٿل جي موقعي تي مکيہ وهڪري بہ اروڙ ڪي ڇڏي، ايڏانهن جو رخ ڪيو هجي.

جيتريقدر اتر سنڌ جي هيٺين ڀاڱي ۾ درياہ جي وهڪري جو تعلق آهي، تہ ڪنڊياري ۽ نوشهري جي اوڀر طرف هن درياہ جا ڪيترائي قديم وهڪرا نظر اچن ٿا، جيڪي خيرپور جي وارياسي علائقي مان ايندا ڏسبا آهن. انهن سيني پراڻن پيٽن جو رخ سر ڏکڻ آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهي وهڪرا جڏهن ستاويهن ڊگرين جي برابر اچن ٿا، تہ ڏکڻ اولهہ ڏانهن رخ ڪن ٿا. يعني جڏهن سيوهڻ جي ويڪرائي ڦاڪ جي سامهون اچن ٿا، تہ انهن وهڪرن جو ڏکڻ اولهہ ڏانهن لاڙو وڌيڪ چٽو ٿي وڃي ٿو . سڪرنڊ جي اوسي پاسي وارو سارو علائقو اهڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جتي درياہ جا پراڻا پيٽ جاڏي ڪاڏي ويندا پيا ڏسڻ ۾ ايندا ۽ ڏرتي جو مٿاڇرو درياہ جي پراڻن پيٽن سان ڇچريل پيو ڏسبو. اتي ماڻهو پڇڻ وارا ٿيو وڃي ۽ سمجهي ڪونہ ٿو سگهجي تہ ڪهڙو وهڪرو ڪهڙي دور ۾ وهندو هوندو!. ان ماڳ کان ڏکڻ اوڀر طرف لوهاڻو وهڪرو ڪيترن ميلن تائين وڌيڪ چٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. عرب جاگرافيدانن جي ڪتابن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ ائين صدي عيسويءَ ۾ سنڌوءَ جو پاٽي ان پيٽ مان وهندو هو. ان کان بعد ڏهين صديءَ جي جاگرافيدانن جي تصنيفن مان پتو پوي ٿو تہ ان صديءَ جي وچ ڌاران بہ سنڌوءَ جو پاٽي ان پيٽ مان وهي رهيو هو. قوي امڪان اهو آهي، تہ ان وهڪري جي سڪي وڃڻ ڪري منصوره تباہ ٿي ويو هوندو. مذڪوره وهڪرو توڙي جو ڇهہ يا ست ميل هن شهر کان پري وهندو هو. پر سندس دارو مدار هن وهڪري جي پاٽيءَ تي هو. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ان وهڪري جي سُڪي وڃڻ

جو واقعو تيرهين صدي عيسوي جي پڇاڙي يا چوڏهين صدي جي اڳياڙي ۾ ٿيو. امڪان اهو آهي ته ”منصوره تباه رڳو درياهي ڇاڙهه جي سڪي وڃڻ ڪري ٿي هئي ۽ مذڪوره ڇاڙهه به ان ڪري سڪي وئي هئي جو مکيه وهڪرو پنهنجو ماڳ مٽائي اولهه پاسي هليو ويو هو.

درياه جي هن ڇاڙهه جو عرب جاگرافيدانن به ذڪر ڪيو آهي، جيڪا سڪرنڊ کان ڏهه ميل اوپر ڪلري جي ماڳ وٽان مکيه وهڪري مان ڇڄندي هئي ۽ منصوره جو اوپر پاسو ڏئي، ڏهه ميل ڏکڻ اولهه وهي، لوهاٽي سان وڃي ملندي هئي. ان ڇاڙهه جي ڪل ڊيگهه پنجاه ميل کن هئي. هيءَ اڪيلي درياهي ڇاڙهه آهي، جنهن جو عرب جاگرافيدانن ذڪر ڪيو آهي. هن پنهنجن نقشن ۾ سنڌو درياه کي سڌو ليڪو ڏئي ڏيکاريو آهي. جڏهن ته هڪ ننڍيءَ ليڪ جو اڌ گول جهڙو دائرو ڪڍي پنهي پاسن کان وڏيءَ ليڪ سان ملائي، ان ڇاڙهه جي نشان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پرسان هڪڙي ٻي به ڇاڙهه هوندي هئي. چچ نامي ۾ سندس نالو ”جلوالي“جاٽايل آهي ۽ ان ۾ لکيل آهي ته اها ڇاڙهه برهمڻ آباد شهر جي پرسان اوپر کان وهندي هئي. مذڪوره ننڍڙو وهڪرو سنڌوءَ مان وهندو هو يا هاڪڙي مان، تنهن لاءِ ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهجي (44) منصوره پرسان وهندڙ ڇاڙهه کي عرب جاگرا فيدانن ڪوبه نالو ڪونه ڏنو آهي. امڪان آهي ته انجونالو جلوالي هجي. جلوالي، جرواريءَ جي پراڻي شڪل صورت آهي. خدا نه پلائي ته مان هڪ ڏيهي تاريخ ۾ ”جرواريءَ واه“ جو نالو پڙهيو آهي، جيڪو هن جوءِ ۾ هوندو هو. موجوده دوز ۾ به جڏهن پاڻيءَ ۾ڇاڙهه ايندو آهي، ته اهو واه وهڻ لڳندو آهي. پيو منصوره جي ترڙ پرسان جراڙيءَ نالي هڪ ڳوٺ به آباد آهي. منصوره جي ماڳن کان ٽي يا چار ميل ڏکڻ طرف، اسان ان وهڪري جي اترئين پاڳي تي اچي بيهنداسين، جيڪو اتان ڏکڻ -اوپر طرف رخ ڪري ٿو. هن صورتحال

مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ ماڳ ڪڏهن قديم ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو هو. مذڪوره ٺاڪ سمنڊ واري پاسي کان هڪ سو پنجاه ميل پري ۽ سمنڊ جي سطح کان پياسي فوٽ مٿي آهي. (٩) مذڪوره ماڳ ان هنڌ کان پنجاه ميل ڪن اتر آهي، جنهن کي آءُ "پٽالا" ڏانهن منسوب ڪريان ٿو، جيڪو سڪندر جي دور ۾ ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو هو. منصوره ۽ ٺٽي جي ويڪرائي ڦاڪ جي وچ تي اسي يا نوي ميلن جي اندر، ان دور جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جي سري کي جاچڻ جي جاڪوڙ ڪئي وڃي. نقشن ۾ يا ڌرتيءَ تي ان سري کي ڳولڻ جاچڻ ڪيا ويندا، ته اميد آهي ته اهو ماڳ ملي پوندو. نيل درياه جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو ٻه هزار سال اڳ (١٠) ميمفس Memphis وٽ هو ، جيڪو هاڻي قاهره کان هيٺ بطن البقره Batun-Al-Baqara وٽ موجود آهي. معلوم ٿئي ٿو ته ڌرتي ايتري عرصي دوران فقط ساڍا سترهن ميل سمنڊ ڏي سرڪي آهي. سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو سمنڊ ڏانهن تمام تيزيءَ سان وڌيو آهي ۽ اها هڪ خاص ڳالهه محسوس ٿئي ٿي. نه ته عام طور تي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار نيل جي مقابلي ۾ تمام گهٽ آهي. اها به هڪ حقيقت آهي ۽ لاڙ واري علائقي جي پاڻي جي مطالعي مان به پتو پوي ٿو ته ڇوڙ واري ٽڪنڊي کي جوڙيندڙ وهڪرا سڪي ويا آهن. اڳينءَ صديءَ جي وچ ڌاران لاڙ جي علائقي اندر سنڌوءَ جي وهڪري ۾ تمام وڏي تبديلي آئي. ان کان سواءِ درياه اولهه پاسي ڏانهن سرڪڻ ۽ ڪاڏ ڪري درياه جو وهڪرو وڏيڪ سڌو ٿي ويو. اها هڪ فطري ڳالهه آهي، ته درياه هڪ خاص ماڳ ۾ وڪڙ وٺان ڇاڙهه ڇڏيندو آهي ۽ انهن ڇاڙهن يا ڦاٽن کي نظر ۾ رکي، ڇوڙ جي ٽڪنڊي جي سري جو تعين ڪيو ويندو آهي. جيتريقدر سنڌوءَ جو تعلق آهي ته ان جي هيٺين ڀاڱي جي وهڪري ۾ ڪو خاص وڪڙ ڪونه

آهي، تنهنڪري ڇوڙ واري وڏي ڇاڙهه اسانکي ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي. تنهنڪري هاڻي اهو چئي ڪونه ٿو سگهجي ته سنڌوءَ ۾ هڪ ڪان وڌيڪ به ڪي ڇوڙ آهن. هن درياه جا هاڻي فقط به ڦاٽ ساتا Sata ۽ اوچٽو Ochto آهن، جيڪي سمنڊ ۾ ٺٽي جي وچ تي درياه ڪان ڌار ٿيندا آهن. انهن مان ساتا، سترهن ارڙهن سال ٿيندا ته سڪي ويو. ان جو سبب اهو هو ته اوچتي جي منهن کي ڪاٽي ڪرائي موڪرو ڪرايو ويو هو ۽ نتيجي ۾ درياه جو سارو پاڻي ان منجهان گذرڻ لڳو هو. ڇوڙ وارو هيءَ ٽڪنڊو تمام ننيڙو هو، جنهن جو تري وارو پاسو پندرهن يا سورهن ميل ۽ ڊگهائي ٽيهه ميل کن هئي. هي حالتون ٿيستائين ڪونه بدلبيون، جيستائين سنڌو ڪنهن به فطري سبب ڪان لاڙ وارو پنهنجو موجوده وهڪرو بدلائي، اوير ڏانهن سرڪي وڃي ۽ هڪڙو ڦاٽ ڏکڻ-اولهه ڏانهن ڇڏي ۽ ٻيو ڪڇ جي رڻ ڏانهن موڪلي ته پوءِ سچو پچو سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو ٽڪنڊو ٺهجي پوندو . سنڌوءَ جي وهڪري جي ماضيءَ جي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته اهڙيون فطري حالتون ڪڏهن ڪڏهن پيدا ٿينديون آهن، پر ٿينديون ضرور آهن.

ضميمو - د

لس ٻيلي مان سفر ۽ غلطيءَ جي تصحيح.

هن ڪتاب جي صفحي ۴۴ تي ڏنيهن جي سفر جو وچور ڏنو ويو آهي. ان سان گڏ ڪن قديم ماڳن جو به ذڪر ڪيو ويو آهي، تن ڪي هتي ڪرنل هالڊڪ Colonel Holdiek جي فراهم ڪيل ڄاڻ جي روشنيءَ ۾ جاچي پرکي ڏسون ٿا. مذڪوره ڪرنل صاحب يونائيٽيڊ سروس انسٽيٽيوشن آف انڊيا ۾، "رٽريٽ فرام انڊيا" تي گذريل جون ۾ هڪ ليڪچر ڏنو هو، جيڪو ڏاڍو دلچسپ هو. هن مهرباني ڪري پنهنجي ليڪچر جو هڪ نقل مون ڏانهن به موڪليو هو. ڪرنل هالڊڪ، راس مونزي Cape Monge جي اولهه پاسي سامونڊي ڪناري جي اڳتي وڌڻ کي معلوم ڪري ورتو آهي يا ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته هن پورالي نديءَ جي ڇوڙ واري ايراضيءَ کي ايترو سمنڊ ڏانهن وڌيل ڏسون ٿا، جنهن جو اسان کي وهم گمان به ڪونه هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته سون مياڻي وارو علائقو سڪندر واري دور کان ويهه ميل اڳتي سمنڊ ڏانهن وڌيل آهي. جيڪڏهن سندس سڃاڻ موجب خيرڪوٽ، وچواري دور جو ڪمبلي Kambli ماڳ آهي، ته مذڪوره وڌيل علائقو ويهن ميلن کان به گهٽ تي ويندو. ڏهين صديءَ جي وچ ڌاران ڪمبلي سمنڊ کان فقط ٻه ميل پري هو ۽ خيرڪوٽ ۽ سمنڊ جي

وچ تي پنجويهن ميلن جي وٿي آهي. پورالي نديءَ جو سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌڻ نيرڪوس جي هاڪارڻ واري احوالن ۾ هن وقت تائين اڻ چٽو رهيو آهي. ساموندي ڪناري سان هن جيڪا پيڙن بيهارڻ جي جاءِ ڳولي لڌي هئي، سا پوراليءَ ندي لٽ وجهي، پوري اتاهين ڪري، سمنڊ واري اها اڳين جُوءِ ختم ڪري ڇڏي آهي. هاڻي اهو ماڳ پوئتي ڌرتي تي ڳولي لهي سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت قديم دور ۾ سفر دوران جيڪي تڪليفون ٿينديون هيون، تن بابت به هتي ڪي سمجهاڻيون ۽ وضاحتون ڏئي سگهجن ٿيون ۽ ڪمبلي Kambali جو ماڳ اسان کي پوئتي اتر طرف ڳولڻو پوندو، يعني ارمائيل کان ستر ميل بدران پنجاه ميل پري ڳولڻ کپي. ڪرنل هالڊڪ جي خيال مطابق جيڪڏهن واقعي خيرڪوٽ ئي ڪمبلي آهي ته ارمائيل جي ماڳن کان ان کي فقط چاليهارو ميل ڪن اتر جاچڻ گهرجي. پنهي معاملن ۾ "پن ڏينهن جي سفر" وارو بيان حقيقت سان ٺهڪي اچي ٿو. جيتري قدر ڪمبليءَ جي سڃاڻپ جو تعلق آهي، ته ڪرنل هالڊڪ انجي سڃاڻ جا ڪي واضح سبب ڪونه ڏنا آهن. ان مامري ۾ جيڪڏهن سائنس اختلاف راءِ رکون ته اسان پنهنجي نقطهء نظر مطابق ڪيس قائل ڪري ميجائي سگهون ٿا. سفر نامي مطابق مونکي ائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪمبلي کي خيرڪوٽ جي ماڳ کان گهٽو اوير طرف هجڻ گهرجي، جيڪو خود به لياري کان اتر اولهه طرف آهي، (ڪرنل هالڊڪ اهو ڪونه ٿو ٻڌائي ته ڪيترو پري آهي.) منهنجي خيال مطابق ڪمبلي کي به لياريءَ کان گهٽو اوير طرف هجڻ کپي. مان سمجهان ٿو ته مذڪوره ماڳ لياري کان گهٽ ۾ گهٽ ڏهه ميل ڏکڻ اوير ۽ شيخ راڄ Shaykh Raj ڳوٺ کان پنج ميل ڏکڻ ۾ اوير طرف آهي. ان حساب سان سرونڊيا Sirondha (سونڊا؟) نالي هڪ ترائيءَ تي اچي بيهبو. ڪرنل هالڊڪ اهو به چوي ٿو ته اهو ماڳ ڪنهن زماني ۾ ساموندي بندر هو. اسان ڪمبلي کي هن طريقي سان

ان کري ڳوليون ٿا، جو سفرنامي جي لکت آهي ته ڪمبلي ديوَل ڪانِ چئن ڏينهن جي پنڌ تي واقع هو. ڪيس ان ٿاڪ تي رکڻ سان ديول ڪان انجو پنڌ نوي ميل ٿي وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت هر منزل جو سراسري پنڌ ٽيويهہ ميل وڃي بيهي ٿو. جيڪڏهن اهو منهنجي ٻڌايل ماڳ جي اوسي پاسي هوندو ته پورالي نديءَ جي موجوده وهڪري کان چار يا پنج ميل اوپر طرف هوندو. چاڪاڻ ته ڪمبلي هڪ وڏو شهر هو، پر هڪ خشڪ علائقي ۾ هجڻ ڪري ڪيس ندي جي پرسان يا انجي چاڙهہ جي ڪناري سان واقع هجڻ گهرجي. ڪرنل هالڊڪ پورالي نديءَ جو هڪ پراڻو پيٽ ڳولي لڌو آهي، جيڪو مذڪوره ندي جي موجوده وهڪري کان چار ميل کن اوپر تي آهي. مٿي بيان ڪيل منهنجي خيال خلاف هڪ وڏو اعتراض چڻ ته پاڻ هرتو ختم ٿي ويو. هاڻي ڪمبيلي جي ڳولا ڪجي، ان جا ڪي اهڃاڻ ڪنهن اوسي پاسي ضرور موجود هوندا. ابن حوقل جو بيان آهي ته هيءُ شهر راجداني ارمائيل جهڙو يا ان کان ٻئي نمبر تي ضرور هو، هو چوي ٿو ته ”ارمائيل قنبلي مدينتان ڪبيرتان “ يعني ارمائيل ۽ ڪمبلي ٻئي وڏا شهر آهن (۱۱) ارمائيل موجوده ٻيلي جي صورت ۾ اڄ به موجود آهي- پر هن ٻئي نمبر وڏي شهر جا ٽرڙ به ڳولي لهي سگهجن ٿا. هن شهر کي سڃاڻڻ لاءِ مان جيڪي سبب، نشان ۽ پتا ڏنا آهن، تن کان وڌيڪ ڪرنل هالڊڪ وٽ موجود هجڻ ڪين. جيڪڏهن وٽس اهڙا سبب، نشان ۽ پتا آهن، ته هن شهر کي سڃاڻڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪانہ ٿيندي. مان ان ڳالهہ ۾ هن حقيقت جو واڌارو ڪندو هلان، ته ڪمبلي جو شهر عربن جي حملي دوران اٺين صديءَ جي شروع ۾ موجود هو. مان سمجهان ٿو ۽ مون کي پوري پڪ به آهي ته هن شهر بابت بلاذري جو حوالو به موجود آهي، ته مڪران جو گورنر هارون، محمد بن قاسم ساڻ گڏجي سنڌ آيو هو ۽ پيش قدمي ڪندي رستي ۾ مري ويو ۽ دفن به ڪنبلي ۾

ڪيو ويو ۽ ڪتاب ۾ بقنبل جا لفظ موجود آهن. ايم- ريناد M.Reinaud جي مرتب ڪيل فتوح السنڌ جي نسخي ۾ هن لفظ کي ڪو نقطو وغيره ڏنل ڪونہ آهي. جيڪڏهن اسان پاڻ هن لفظ جي اکرن کي نقطا ڏينداسين، تہ قنبل يا قمبل جو لفظ بڻجي ويندو.

اها ڳالهہ پڻ ضروري آهي تہ اسان "منحتار " Manhtar جي هئي بہ ڪنهن امڪاني ماڳ جي ڳولا ڪريون، جيڪو ڪمبلي ۽ گهاري سان سفر جي ناتي سان سجهائتو ٿي بيهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ تن ڏينهن گهارو، سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ٽڪندي علائقي ۾ موجود هو ۽ ديول ڏانهن ويندڙ رستو اتان مٿيندو هو (١٢) انهي ڪري منزل جو پنڌ ممڪن حد تائين گهٽائي سگهبو هو. انهي مقصد سان جيڪڏهن اسان لياري يا ڪراچي کي منحتار سمجهڻ بدران، اهو سوچيون تہ "منحتار"، ڪراچيءَ کان ويهہ ميل اتر اوڀر وسندڙ هڪ ماڳ هو تہ غلط ڪونہ ٿيندو. ان حساب سان اهو قديم رستو ڪراچيءَ کان ٽيهہ ميل اتر حب ندي پار اڪري، اولهہ هلندو ۽ سون مياڻيءَ ڏانهن ويندڙ موجوده رستي کان پندرهن يا ويهہ ميل اتر کان لنگهندو هو. اهڙيءَ ريت صفحي ٦٦ تي ڏنل انگن اکرن کي هن ريت صحيح ڪري سگهجي ٿو:

ارمائيل کان ڪنبلي پن ڏينهن جو سفر	ميل ٤٦
ڪنبلي کان منحتار پن ڏينهن جو سفر	ميل ٤٨
منحتار کان ديول پن ڏينهن جو سفر	ميل ٤٥

امڪان اهو آهي تہ ڪنبليءَ کان اوڀر طرف هڪ منزل ۾ ٽيهہ يا ٽيهہ ميل سفر ڪيو ويندو هو. ان جو سبب اهو هوندو هو، جو اهو علائقو خشڪ هو ۽ پاڻيءَ جي سخت اڻاٺ هوندي هئي، تنهن ڪري منحتار واريون منزلون ننڍيون هونديون هيون.

ضيمو هہ

پورالي نديءَ ڏانهن پيش قدمي.

مٿي بيان ڪيل تقرير ۾ ٿورو اڳتي هلي ڪرنل هالڊڪ اسان کي ٻڌائي ٿو ته يوناني فوج پورالي ندي Arabius، "ٻيلي کان گهٽو ڏکڻ کان ڪونه اڪري هئي" ڪرنل هالڊڪ مطابق هنن اهو رستو اختيار ڪيو هو، جنهن جي پهرين منزل پورالي ندي جو ڪنارو هو. پر هن معاملي ۾ منهنجو خيال آهي ته اها ڳالهه هرويرو صحيح به ڪانه آهي. سڪندر جي فوجي وانڊ آرابيٽاءِ Arabitae جي اوپارئين دنگ ۾ ملير نئن جي ڪناري سان هئي، جهڙيءَ ريت هن ڪتاب جي صفحي١٧ تي آهي ۽ اتان کان پنجن ڏينهن ۾ هڪ سو ميل فاصلو طئي ڪري ويا هئا. ڪرنل هالڊڪ چوي ٿو ته انهيءَ مان ڪجهه فاصلو ته تمام ڏکيو به هوندو، پر سارو سفر ته اهنجو ۽ اولو ڪونه هوندو". ڪرنل هالڊڪ اسان کي اهو به ٻڌائي ٿو ته سفر ايڏو ڪو خاص ڏکيو ڪونه هو. هو وڌيڪ چوي ٿو ته: سڪندر جو سنڌ سان واپسيءَ جو سفر ڪجهه اڻ چٽو آهي. جيڪو هن پوراليءَ ندي ڏانهن پنڌ ڪيو، سو به بحث جوڳو ۽ اهم ڪونه آهي. ڏيان ۾ رکڻ جوڳي هيءَ حقيقت به آهي ته هن ڪتاب جي ٻئي باب جي موضوع جي ناتي سان مذڪوره پنجن ڏينهن واري سفر کي ٿوري گهڻي اهميت ته ضرور آهي. جيڪڏهن آرابيٽاءِ جي علائقي مان هر ڏينهن جو سراسري سفر ويهه ميل ٿي سگهي ٿو ته هن کان اڳ "پٽالا" کان ڪيل نوَن ڏينهن وارو سفر گهٽو گهٽ ڇو ٻڌايو ويو آهي؟ انهي حساب سان پٽالا جو ماڳ منهنجي

تجويز ڪيل ماڳ کان سٺ ميل اتر يا اتر-اوير موجود هجڻ گهرجي. تنهن ڪري بهتر اهو آهي ته اصول اهڙا ٺاهيا وڃن، جيڪي سڪندر جي پيش قدميءَ کي وڌيڪ پيچيده نه بڻائي ڇڏين. هن هڪ ڏينهن ۾ ويهن ميلن جي تيز رفتاريءَ سان سفر ڪيو هو يا نه، هن سوال تي غور ڪرڻ وقت به ٻي حقيقتون اسان جي سامهون اچي ٿيون. پهرين ڳالهه اها آهي ته واپسيءَ واري سفر ۾ لشڪر تمام گهڻو هو. ان کي گهٽائڻ لاءِ ڪيئي ترڪيبون ڪيون ويون هيون. ان نقطهءِ نگاه کان ڪراٽيرس Craterus کي فوج ڏئي الڳ روانو ڪيو ويو هو. ڪن فوجين کي نيرڪوس جي جنگي ٻيڙي سان گڏ موڪليو ويو هو. لشڪر جو وڏو حصو ملڪي انتظام رکڻ لاءِ پوئتي به رهايو ويو هو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر ٿرل وال Dr .Thirl Wall (هسٽري آف گريس) ٻڌائي ٿو، سڪندر سان پنجاه هزار لشڪر هو. ڊراءِ سين (جنهنجو حوالو لئسن به ڏنو آهي) مطابق اسي هزار هو. ٻي ڳالهه ته اهو سارو لشڪر هڪ ئي ٽولي ۾ پيش قدمي ڪري رهيو هو، جيڪو گهڻن ٽولن ۾ ورهايل ڪونه هو. هن جاءِ تي اسان کي ائرين جو بيان مناسب لڳي ٿو، جيڪو چوي ٿو ته: سڪندر پٽالا مان پورالي ندي Arabius ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي هئي. اسان کي هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته ڪيترن موقعن تي لشڪر کي ٽولن ۾ ورهائي الڳ روانو ڪيو ويو هو. ٽين ڳالهه ته اسانکي نه ائرين نه وري ڪئنٽس ڪرٽس ئي تيز رفتاري بابت ڪو هلڪو به اشارو ڏئي ٿو. تيز رفتاريءَ جو ڪو سبب ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي، ڇاڪاڻ ته ان علائقي ۾ سڪندر جي مقابلي واسطي ڪا سخت قسم جي هاڪار سامهون ڪانه هئي. فقط ايتري ڳالهه هئي، جيڪا عام جهنگلي ماڻهوءَ مان اميد ڪئي ويندي آهي. اهي سيئي ڳالهيون ڌيان ۾ رکي، هن نتيجي تي پهچجي ٿو ته سڪندر جي تيز رفتاريءَ وارو ڏنل ڪٿائي خيال بلڪل غلط آهي. جيڪڏهن سڪندر کي ڪا ڏکيائي منهن ۾ هئي ته ان کي منهن ڏيڻ جا ٻيا به الاهي سارا رستا

هئا. ڪرنل هالڊڪ اسان جي سهائتا هن ريت ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته تنهن زماني ۾ پورالي نديءَ جو وهڪرو موجوده وهڪري کان گهڻو اوپر طرف هوندو. حقيقت ۾ اها آهي ته اوپر ڏس تي سندس ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيڪڏهن باير جي وضع ڪيل قانون Baer's Law ۾ سچائي آهي ته اهو بلڪل ائين آهي جيئن اسان سمجهون ٿا. ان کان سواءِ ٻي ڳالهه اها به آهي ته اسان کي ائرين ۽ ڪئنٽس ڪرٽس جا ڏنل احوال هڪ وقت پڙهڻ کپن. اچرج جهڙي ڳالهه اها آهي ته ڪئنٽس ڪرٽس ايرندي آرابيٽاءِ ۽ ائرين الهندي آرا بيٽاءَ جو ذڪر ڪري ٿو. ڪئنٽس ڪرٽس جو بيان آهي ته هتان جي رهواسين سوچي ويچاري سڪندر آڏو آڻ مڃي هئي. سڪندر پٽالا کان هن ماڳ تائين پهچڻ ۾ نوَ ڏينهن ورتا هئا. گهڻو ڪري سڪندر پنهنجي فوجي واڌ ملير نئن جي ڪناري سان هنئين هوندي. آگسٽ مهيني ۾ هن نئن ۾ تمام گهڻو پاڻي هوندو آهي. ڪراچي ڪنٽونمينٽ کان سندس فوجي واڌ جو رخ، ست يا اٺ ميل اتر- اوپر هوندو. ڪئنٽس ڪرٽس جو بيان آهي ته، ن ماڳ تان منزل ڪٽي پنجين ڏينهن ان وهڪري تي پهتو، جنهن کي ڏيهي ماڻهو آرابس Arabius (پورالي) چوندا هئا. سڪندر هڪ بربٽ علائقي مان گذريو هو، جنهن ۾ نالي ماتر به پاڻي ڪونه هو ۽ اتان لنگهي اوريٽاءِ قبيلي جي ملڪ ۾ اچي پهتو هو. هي ظاهر ظهور اهو علائقو آهي جنهن جو ائرين به ذڪر ڪيو آهي. سندس بيان آهي ته سڪندر اتان رات جي وڳڙي ۾ سفر ڪري اوچتو وڃي اوريٽاءِ قبيلي مٿان حملو ڪيو هو. هن مسئلي تي ڪئنٽس ڪرٽس اسان کي وڌيڪ ڪجهه به ڪونه ٿو ٻڌائي.

يوناني پورالي ندي تي ڪهڙي ماڳ وٽان پهتا هئا ؟ تنهنجو پورو پتو ڪونه آهي. ڪرنل هالڊڪ جي ڏنل اشارن ۽ اهڃاڻن، ۽ منهنجن انومانن مطابق، هن نديءَ جو تڏوهڪو وهڪرو سندس موجوده وهڪري کان پنج ميل اوپر طرف هو. (طبعي حالتن هيٺ

جيڪڏهن ممڪن آهي ته اڃا به وڌيڪ اوپر تي سگهي ٿو. هن ڪان وڌيڪ مون کي ٻي ڪابه خبر ڪانه آهي) هن نديءَ جي ڇوڙ کي مان لياري جي ويڪرائي ڦاڪ ڪان اتر اوپر رکندس. سڪندر جو لشڪر پورالي نديءَ جي ڦاٽڪ تي پهتو هو. منهنجي خيال موجب اهو، لياري ڪان ڏهه ميل اوپر اتر ۽ سون مياڻيءَ ڪان ويهه ميل اتر يا اتر-اتر اوپر هو. ملير نئن تي هنيل واند ڪان هيءَ ماڳ پنجهٺ ميل پري ٿيندو ۽ هيءَ منزل سراسري ساڍن ٻارهن ميلن جي هئي. هيءَ هڪ سٺي رفتار آهي، توڙي جو مٿي ڏنل رفتار جي انگن اکرن ڪان گهٽ گهٽ آهي. پر سمجهڻ ائين گهرجي ته رفتار جا مذڪوره انگ اکر وڌائي پيش ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن اهو به ڪٿي سمجهجي ته ڏڍوهڪي لشڪر جو انگ جديد لشڪر جي انگ جيترو آهي، ته به رفتار تمام گهٽي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ان ڪان پوءِ هيءَ سوال سامهون اچي ٿو ته ڇا واقعي سڪندر انهي ماڳ وٽان ئي اڪريو هو. پر ائرين جي احوال مان پتو پوي ٿو ته سڪندر هي وهڪرو ان ماڳ وٽان پار ڪونه ڪيو هو.سندس بيان آهي ته ،"سڪندر پورالي نديءَ ڏانهن پيش قدمي ڪئي ۽ اتان فوج جا مکيه عملدار ساڻ ڪري، ڪابي طرف سمنڊ ڏانهن ڪيئن ۽ ڇو ويو؟ سڪندر هن ماڳ وٽان جيڪو اتر اولهه طرف هو، اولهه -اولهه - ڏکڻ روانو ٿيو هو. ڇاڪاڻ ته سڪندر جي مرضي اها هئي ته سمنڊ جي ڪناري سان ويجهو سفر ڪندو رهي .انهيءَ لاءِ ته جيئن ڪناري پرسان کوهه کوٽي ساموندي فوج لاءِ پيئڻ جوڳي پاڻيءَ جو بندوبست به ڪندو هلي. ان ڪان سواءِ اوريٽاءِ جي رهاڪن تي حملي ڪرڻ جو ارادو هوس. جيڪڏهن هن پورالي ندي پار ڪانه ڪئي، ته هن پهرين منزل ڪناري جي ڪهڙي ڦاٽڪ وٽ ڪئي هئي؟ هن حقيقت کي آخر ڪهڙيءَ طرح سمجهائجي؟ پيش قدمي جو هڪ اصول هوندو آهي، جنهن تحت سڪندر کي ساموندي ڪناري سان سفر ڪرڻو نه هو. ڇا هن وقت به وٽس ائين ڪرڻ جو جواز هو ؟ سڪندر ان ڪري اهو

ڪيو جو اوريتاءِ واري علائقي ۾ جنگ جو خطرو هو. هن نڪتي تي ڪئنتس ڪرتس ماٺ آهي. پر ائرين چوي ٿو تہ (هو آريتاءِ جي ماڻهن جو پهريون پيرو ذڪر ڪري ٿو) اهي آزاد ماڻهو پورالي نديءَ جي پرسان رهندا هيا. سمجهيائون پئي تہ وٽن سڪندر سان سامهون ٿيڻ جي سگهہ نہ آهي. پر پوءِ بہ سندن آڻ ڪو نہ ٿي مڃيائون. جڏهن سڪندر ويجهو پهتو تہ بريٺ ڏانهن نڪري هليا ويا. ان "رڻ پٽ" مان سندس مقصد اتريون جابلو علائقو سمجهڻ کپي. اسان سولائي سان سمجهي سگهون ٿا تہ وچ تي جبل هجڻ جي ڪري اولهہ وارو آرابيتاءِ قبيلو اڏواڏ ۾ الڳ ٿي ويو هو. ان ڪري پاڻ ۾ صلاح مشورو ڪري نہ سگهيا، تہ حمله آور جي سامهون ٿجي يا آڻ مڃجي. تنهن ڪري هر ڪنهن پنهنجي لاءِ جدا جدا گس اختيار ڪيو هو. اهڙي قسم جي ڀڄڻ کي سڪندر هميشہ بغاوت سمجهندو هيو. سڪندر جڏهن پوراليءَ ندي وٽ پهتو ۽ سڄي صورتحال جي ڪيس ڄاڻ پئي تہ هو سندن پيڇو ڪندي اتر ڏانهن وڌي ويو. ٽيهن ميلن جي پنڌ ڪرڻ کان پوءِ کيس پتو پيو هو تہ هو اجان بہ اڳتي نڪري ويا آهن . کيس محسوس ٿيو تہ جيڪڏهن هو اجان بہ اڳتي ويو تہ ڪنهن وڏي ڏچي ۾ ڦاسي پوندو. تنهن ڪري هو واپس موٽي آيو هو. اوريتاءِ جي قبيلي وارن ماڻهن کي ساموندي علائقي جي پرسان ڪوهن ڪوٽڻ لاءِ مجبور ڪيو هئائين. سندن ٿورو پيڇو ضرور ڪيو هئائين، پر ڪين سوگهي جهلڻ ۾ سوڀارو ڪو نہ ٿيو هو. ان ناڪامي کي نظر ۾ رکي، ڪن مورخن ان واقعي کي ڪا اهميت ڪانہ ڏني آهي. پر ائرين ان واقعي کي بيان ڪيو آهي، تنهن ڪري ان ننڍڙي واقعي ۾ بہ پنهنجي نقطه نگاهہ کان وڏي اهميت آهي.

آرابيتاءِ جي ذڪر کان هڪدم پوءِ ائرين ندي پار ڪرڻ جو ذڪر ڪري ٿو. ۽ ٻڌائي ٿو تہ سڪندر هن وهڪري کي اڪرڻ کانپوءِ اوريتاءِ تي حملو ڪيو هو. هتي ائرين جو بيان ڪجهہ منجهيل ڏسڻ ۾

ڏو اچي. ان مان سمجهي سگهجي ٿو تہ هن پنهنجي ڪتاب جو مواد مختلف ذريعن تان ڪنيو آهي. انهن مورخن کي ملڪي جاگرافي جي ڄاڻ ڪانہ هئي، تہ ڪٿي مذڪوره جنگي واقعا رونما ٿيا. تاريخي واقعن ۾ سلسلي پيدا ڪرڻ واسطي ڪتاب ۾ موجود غلطين کي جيڪڏهن ٺيڪ ڪبو تہ ڪا آپوچي ڪا نہ آهي. صحيح سلسلو هن ريت هجڻ گهرجي: ڀهريون سڪندر پيش قدمي ڪندو اچي پورالي‌ءَ نديءَ جي ڇوڙ وٽ پهتو هو. اتي کيس خبر پئي تہ آرابيٽاءِ قبيلي جا ماڻهو سندس اچڻ جو هاواُٺو ٻڌي، پنهنجو ملڪ ڇڏي ڀڄي هليا ويا آهن. هن لشڪر وٺي سندن پيڇو ڪيو. ۽ پورالي ندي جو ڪنارو ڏيئي ٽيهہ ميل اتر نڪري ويو. پر کيس انهن جو ڪاٿي بہ ڏئو ڪو نہ پيو. تنهن ڪري ناڪام ٿي واپس موٽيو. بعد ۾ هو ندي پار ڪري، ڪاهي طرف سمنڊ ڏانهن روانو ٿيو. هن پورالي ندي جي اولهہ پاسي وارو رڻ پٽ Desert رات جي وِڳڙي ۾ سفر ڪري پار ڪيو. اهڙي ريت ڪرنل هالڊڪ طرفان ڏيکاريل نديءَ پار ڪرڻ وارو ماڳ، يا پورالي ندي جي اولهہ پاسي واري علائقي ۾ جيڪي واقعا رونما ٿيا هيا، انهن کي نظر ۾ رکي سڪندر جي واپس پهچڻ جي احوال کي ڪنهن نقطه نگاهہ کان صحيح سمجهيو ويو آهي. هن معاملي جي ڪري پورالي ندي ڏانهن سفر ڪرڻ وقت هر منزل ۾ وڏيڪ فاصلي ڏيکارڻ ڪري، جيڪو مسئلو پيدا ٿيو، سو حل تہ لوڻ پاڻي ٿي ويو. منهنجو خيال آهي تہ سڪندر واري دور ۾ هيءَ ندي موجوده وهڪري کان اوڀر وهندي هئي. اسان کي صحيح معلوم ايئن ٿئي ٿو، تہ مذڪوره تاريخي واقعا هن ندي جي اولهہ پاسي ٿيا هيا. اسان اها حقيقت بہ سولائي سان سمجهائي سگهنداسين تہ رڻ پٽ Desert جنهنجو حوالو مٿي اچي چڪو آهي، سو هن وهڪري جي ساڄي ڪناري سان هو. پر اهو علائقو اڄ ايترو برپٽ ۽ بيابان ڪو نہ رهيو آهي.

نيرڪوس جو اليگزينڊر هيوِن کان پوراليءَ نديءَ جي ڇوڙ تائين هاڪارڻ

۱

انهيءَ اهم معلومات ملڻ کان پوءِ، ته سڪندر جي دور کان پوءِ سون مياٿيءَ واري جوءِ سمنڊ ڏانهن گهٽو اڳتي وڌي ويئي آهي. ۽ ان ڪري نيرڪوس جي ٻيڙن هاڪارڻ وارو سوال جيڪو اڳي اڻ نبريل رهجي ويو هو، سو هاڻي چڱيءَ ريت سمجهائڻ جهڙو ٿي پيو آهي. سندس هاڪارڻ جي شروعاتي مرحلي بابت خاص ڳالهه اها آهي، ته جڏهن اسان سندس سفر جي صحت جو انومان ڪريون ٿا، ته ڇرڪي وڃون ٿا. ان جو واضح سبب اهو آهي ته تاريخ ۾ ڏنل جايون هاٺوڪي سامونڊي ڪناري سان سڃاڻي ئي ڪو نه ٿيون سگهجن. ڪرنل هالڊڪ پنهنجي طرفان هن موضوع تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر منهنجو خيال آهي ته اندازن ڪرڻ ۾ جن وڏائن کان ڪم ورتو ويو آهي، تنهن ڪي هيءُ صاحب مناسب سبب ڏيئي صحيح ڪري ڪونه ٿو سگهي. نيرڪوس ڇهه ڏينهن هاڪاري، اچي پورالي نديءَ جي ڇوڙ وٽ پهتو. مان ان احوال ڪي هتي ورجائڻ چاهيان ٿو. مونکي پڪ آهي ته اليگزينڊر هيون Alexander Heaven وارو ماڳ ڪراچي جي اپسمنڊ ۾ موجود هو، پر ان جاءِ تي نه، جتي هاڻي ڪراچي بندر آهي. هيءَ ڳالهه ڪروڪالا وارِي ماڳ سڃاڻڻ تي مدار رکي ٿي. جيئن ته ڪروڪالا ۽ ڪڪرالا جا لفظ ذري گهٽ هڪ جهڙا آهن ۽ سندن اچارن ۾ هڪ واضح هڪ جهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، تنهن ڪري ڪرنل هالڊڪ اهڙي هڪ جهڙائي کي گهڻ اهميت ڏيئي رهيو

آهي. هو لکي ٿو ته: اها ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهه به ڪانهي جو ان واريءَ ــــاسي بيٽ جو نالو ڪڪرالا Kakrala هجي ۽ يونانين ان کي ڪيرائي ڪروڪالا بڻائي ڇڏيو هجي. منهنجي خيال ۾ هن سڄاڻ ماڻهوءَ لاڙ واري علائقي ۾ ڪڪرالا Kakrala جي معنيٰ ”زمين جي پڇاڙي“ Lands End ڳولهي لڌي هجي. مان سمجهان ٿو ته اها ڏکي ۽ پيچيده معنيٰ آهي، جنهن کان ڪي ٿورا ماڻهو واقف هوندا. پر عام سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڪرو لفظ جي معنيٰ ننڍي ٻٽري آهي. ڪڪرالو ان جي صفت آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ٻٽرالو يا ڪڪري وارو. جيڪڏهن اهو سمنڊ اندر بيٽ هوندو ته ان جو اهو نالو سونهين ٿو. جيڪڏهن اهو ڇوڙ واري علائقي ۾ آهي، ته رهندو به مناسب آهي. بگهاڙ ڦاٽ جي ڏکڻ ۾ به اهڙو ڪڪرالو علائقو آهي، پر ڪروڪالا ته ماڳهين الڳ شيءِ آهي. سر ايچ . اليٽ هن کي ڪارڪ Kharak جو سامونڊي قزاق قبيلو ٿو سمجهي. پوريءَ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته سڪندر جي دور ۾ ڪراچي اپسمنڊ Karachı Bay کي ڪڪرالا نه، پر ساڱند Sangda چيو ويندو هو. هن ڳالهه جي پڪ آهي ته ڪروڪالا وارو بيٽ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ موجود ڪو نه هو. خير اهو ڪٿي به هيو، پر درياءَ جي ويجهي ڇوڙ کان اٺ ميل پري هو. جيڪڏهن ڪرنل هالڊڪ پنهنجي سوچ ۾ صحيح آهي ته مان ڇوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار جو اندازو گهٽ لڳايو آهي نه ته اهو فاصلو منهنجي ڏنل ماپ کان گهٽو وڌيڪ هجي ها. سامونڊي ڪناري بابت ٽاهيل چارٽ تي جيڪڏهن نظر وجهبي، ته سنڌوءَ جي ڇوڙ کان وٺي ڪروڪالا تائين ڪناري سان سمنڊ جي پاڻيءَ جي ماپ پائيتاليهن کان انيتاليهه فوٽ ٿيندي. مان سمجهان ٿو ته جيستائين هن حقيقت خلاف پڪي شاهدي ڪانه ٿي ملي، تيستائين مان هن خيال جو آهيان ته اليگزينڊر هيون وارو تاريخي ماڳ ڪراچي جي اپسمنڊ Karachi Bay ۾ ڪاٿي

موجود هو. سورنهن آنا صحيح ثاڪ تہ نہ ٿو ڀڌائي سگهجي، پر مونکي معلوم ايئن ٿئي ٿو تہ اهو آبرزويٽري آئيلينڊ Observatory Island جي اوسي پاسي ڪاٿي هو. ان ڏانهن هڪ سوڙهي ڪاريءَ وسيلي لنگهي وڃي سگهبو هو. اهو ٻڌايو وڃي ٿو تہ نيرڪوس جي زماني کان صديون پوءِ ساموندي ٻيڙن جو هتي بندر هوندو هو. اڻرين حالتن سان لاڳاپيل هڪ تاريخي شاهدي ڏني آهي ، ۽ ان جي آڌار تي ٿوري عقل وارو ماڻهو بہ اندازو لڳائي سگهندو تہ نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا ڪاٿي بيهاريا هوندا. هي ٻڌائي ٿو تہ نيرڪوس ڏيهي ماڻهن جي حملي کان ڊڄي پنهنجي فوجي واڻد جي چوڌاري پٿرن جي ڀت ڏياري هئي. اهي پٿر ڪٿان آندا ويا هئا جيتريقدر مونکي ياد پوي ٿو تہ مان تہ ڪچن گهرن، بنا پٿرن جي درياهي لٽ ۽ ساموندي واري بابت ئي ڪتابن ۾ پڙهيو آهي. موجوده دور جي نئين نيرڪوس کي پٿرن لاءِ ڪا ڏکيائي ڏسڻي ڪانہ پوندي، جو تہ اهي پر پاسي ۾ عام جام آهن. پر ريل بند وڇائڻ ۽ بندر جي اڏاوت واسطي ٽن چئن ميلن جي فاصلي تان آندا ويندا آهن. (١٣) هيءَ نڪتو ڪو خاص اهم بہ ڪو نہ آهي. نيرڪوس آبزرويٽري آئيلينڊ وٽان سفر شروع ڪيو هوندو. ۽ ڇهہ استاڊيا هاڪاري، ٽي سگهي ٿو تہ ڇهہ يا ست ميل ڪري، اچي هڪ واريا سي ڪناري پرسان پهتا هوندا. تاريخي بيان موجب اهو وارياسو ڪنارو ڏرتيءَ جو حصو هو. ان ڪناري ويجهو ئي رڻ پٽ جهڙو هڪ ٻيٽ هو، جنهن کي ڊوماءِ Domy تي سڏيائون ۽ ان کي اوٽ بڻائي هنن پنهنجا جهاز بيهاريا هيا. ڪرنل هالڊڪ ان ڊوماءِ ٻيٽ کي منهوڙو سمجهي ٿو. ۽ ٻين عالمن جو بہ ساڳيو رايو آهي. ڏنو وڃي تہ منهوڙي جو ٻيٽ اڄ بہ ڌرتي کان پنج ميل پري آهي، پر ان زماني ۾ هن کان بہ گهٽو پري هوندو. ان کان سواءِ اهو بہ ٻڌايو وڃي ٿو تہ ويهہ استاڊيا هاڪارڻ کان پوءِ ٻيڙائت وڃي مٺي پاڻيءَ تي پهتا هئا.

هي بيان ٿي گهٽو آهي، جنهن مان سمجهي سگهجي ٿو ته ڊوماءِ پيٽ منهوڙو ٽي ڪو نه ٿو سگهي. مان ڊوماءِ Domae پيٽ کي ڪراچيءَ جي شهر کان سَرِ اولهه سمجهان ٿو. يا ٽي سگهي ٿو ته اهو گهٽو اتر طرف هجي. اهو چوڻ مشڪل آهي، ته ان زماني ۾ اتر طرف سمنڊ جي پاڻي جو چاڙهه وڌ ۾ وڌ ڪيستائين پهچي سگهندو هوندو. هن ماڳ وٽان مٺو پاڻي ايترو پري آهي، جيترو ڪتابن ۾ ذڪر ڪيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. آبزرويٽري آئيلينڊ کان اهو ڇهه ميل کن پري ٿيندو. اسان جو قياس آهي ته فاصلو تمام ٿورو هوندو ۽ منزل جي فاصلي جو اندازو به بلڪل صحيح هو. ڊوماءِ جي پيٽ کان اهو فاصلو ٽي سو اسٽاڊيا هو. رات ٿيڻ تائين اهو فاصلو طئي ڪيو ويو هو ۽ سندس جنگي ٻيڙي سارنگ Sarang نالي هڪ ٽاڪ وٽ اچي لنگر هنيا هيا. راس مونزي جو ڪو به ذڪر موجود ڪو نه آهي. ٿي سگهي ٿو ته هاڪارڻ ويل هن راس جي چوڌاري ڦيرو به ڪاٽيو هجي. سارنگ Sarang جو مذڪوره ماڳ ڪٿي هو؟ سو فقط سفر جي فاصلي جي ماپ کان هڪ اندازي مطابق ٻڌائي سگهجي ٿو. امڪان اهو نظر اچي ٿو ته نيرڪوس جي آرماڙ حب نديءَ جي ڇوڙ وٽ رات گذاري هئي. ڊوماءِ جي پيٽ کان وٺي هن ماڳ تائين، ساموندي ڪناري سان پنڌ اٽڪل ڇويهه ميل ٿي سگهي ٿو. جيڪو ٽي سئو اسٽاڊيا جي لڳ ڀڳ وڃي بيهي ٿو. تاريخ جو بيان آهي ته جتي ٻيڙا لنگر انداز ٿيا هئا، اهو کليو ساموندي علائقو هو، ۽ منجهس حب ندي جو ڇوڙ، يا ڪا ڪاري وغيره ڪانه هئي. هن حالت ۾ اسان سارنگ جي ماڳ کي چار پنج ميل اڳتي اتر سمجهون ٿا. حب نديءَ جي ويجهي هجڻ جي فائدي ۾ هيءُ بيان آهي ته مٺو پاڻي اتان اٺ اسٽاڊيا (مٺو ميل) پري هو. هن حقيقت مان اهو انومان ڪري سگهجي ٿو ته ان نديءَ جي پيٽ جي پر پاسي ۾ ڪاٽي ڍنڍ موجود هئي. ڇاڪاڻ ته حب جابلو ۽ موسمي ندي آهي، جيڪا رڳو مينهوڳيءَ ۾ وهندي آهي. پر ٻي ڳالهه اها به آهي ته هتي

اسان کي ڪنهن نديءَ يا نئن جو ڪو به ذڪر نه ٿو ملي، ته پوءِ هو ضرور ڪنهن بندر تي پهتا هوندا. ۽ اتي بندر جا نشان ضرور آهن، جيڪو گڏريل ضديءَ ۾ حب جي ڇوڙ لڳ وچڻ جي ڪري ڦٽي ناس ٿي ويو هو. ان جو نالو سارنگ جي نالي سان هڪ جهڙائي ڪو نه ٿو رکي. اتي نيرڪوس جي ٻيڙن اچي لنگر هنيا هيا. اسان کي هن ريت سمجهڻ گهرجي ته " ۴ " جي بدران اصلي اکر "K" هو. ۽ اصلي لفظ Kapayyya هوندو، جيڪو کارڪ Kharak جو نعم البدل لفظ آهي. ۽ اهو حب جي بندر جو نالو هو.اهو هڪ امڪان آهي، پر ڪا پڪي ثابت ٿيل حقيقت ڪانهي، جنهن جي ميڃاڻ واسطي ڪا ڳت ڏيڻي پيهي رهجي. پڪ سان ايتري ڳالهه ضرور چئي سگهجي ٿي ته نيرڪوس وارو سارنگ ماڳ، يا ته حب نديءَ جي ڇوڙ وٽ هو يا ٿورو پنڌ مٿي اتر طرف واقع هو. ٻنهي حالتن ۾ فاصلي جو اندازو ذري گهٽ صحيح وڃي ٿو پيهي. ۽ هڪ ماڳ جي نقطه نظر موجب ته سورنهن آنا صحيح محسوس ٿئي ٿو. هتي پهچي تاريخي بيان ڪجهه اڻ چٽو ٿي وڃي ٿو، سمجهه ۾ ايئن اچي ٿو ته اصلي نسخي تان اتاري ڪرڻ وقت به ٿي سٽون لکڻ کان رهجي ويون آهن. يا خود مصنف لاپرواهيءَ کان ايئن اڌورو لکي ڇڏيو هجي. مسٽر ڊين ونسينٽ Mr : Dean Vincent ۽ مسٽر مڪ رنڊل Mc Crindle جا ترجما به هن مامري ۾ ڪي گهٽو سوپارا ڪو نه ويا آهن. ڏسڻ ۾ ايئن اچي ٿو ته پڙهڻ واري کي چڻ گمراهه ڪري رهيا آهن. بهتر ايئن آهي ته اسان هن ٽڪري کي ائرين جي لکت موجب پڙهون. ۽ انهن عام ڳالهين کي ڇڏي ڏيون، جيڪي زيرِ بحث موضوع سان واڳيل ڪو نه آهن. "انهن سارنگ جي ماڳ وٽان ٻيڙا هاڪاريا ۽ هلندا اچي ساڪالا Sakala جي ٽاڪ وٽ پهتا. ٻن ٽڪرين وچان هاڪاري ٿي سو اسٽاڊيا سفر ڪري مورنٽو بارا Morntobara نالي هڪ جاءِ تي پهتا هئا." جڏهن مذڪوره ماڳ ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي، ته اتي ڪنهن وٽي يا خال جو احساس ٿئي

ٿو. هن سارنگ جي ماڳ کان جيڪو سفر ڪيو آهي، تنهن جي ماپ ڪا نہ ڏني ويئي آهي. ۽ جڏهن نئين ڏينهن جو نئون سفر اختيار ڪيو وڃي ٿو تہ ”هتان کان Sailing hence“ يا ٻئي ڏينهن تي اهي روانا ٿيا following day they sailed جا لفظ لکيل ڪو نہ ملندا. جيڪي سلسلي رکڻ لاءِ تاريخ ۾ عام طور تي ڪم آندا ويندا آهن. پر ان جي بدران اسان هڪدم اچي ساڪلا ۽ مورنٽو بارا پهچئون ٿا. ونسينٽ ۽ مڪ رنڊل پنهنجا لفظ وجهي ان وٿيءَ کي پرڻ جا جتن ڪيا آهن، تنهن ڪري تاريخي حوالي کي غلط پڙهي ويا آهن ۽ هن ٽڪرين کي مورنٽو بارا وٿان کڻي ”ساڪالا“ پرسان وڃي رکيو آهي. سندن ڪتابن ۾ لکيل ٽڪرا هو بهو هيٺ ڏجن ٿا:

”اتان کان هاڪاري هو سڪالا پهتا، اهو علائقو برپٽ هو. هو پڻ ٽڪرين وچان لنگهيا هيا. اهي ٽڪريون پاڻ ۾ ايتريون ويجهيون هيون جو ٻيڙا هلائيندي ونجهن جا ڦر وڃي، انهن سان ٽي لڳا. اهڙيءَ ريت هُو ٽي سئو اِستاڊيا ڪري هتي پهتا هئا. هي شهر تمام وڏو هو، چوڌاري قلعو هوس، مٿس ماٿ چانيل هئي. پر بندر ڏانهن ويندڙ لنگهہ سوڙهو هو. ڏيهي ٻوليءَ ۾ هن کي ”عورتن جو بهشت“ ٽي سڏيائون. چاڪاڻ تہ هن ملڪ تي پهريائين هڪ عورت راڄ ڪيو هو. جڏهن پڻ ٽڪرين جي وچان گذري رهيا هيا، تہ ساموڊي تيز ويرن کي روڪڻ لاءِ کين جهلون Breakers ٺهيل ڏسڻ ۾ آيون، جيڪي کين هاڪارڻ ۾ رنڊڪ وجهي رهيون هيون. ٽڪرين کان ٻاهران ڦري منزل تي پهچڻ ۾ کين گهٽو وڪڙ ڏسڻ ۾ ٽي آيو.“

مڪ رنڊل جو ترجمو وري هن ريت آهي.

”سارنگ کان هاڪاري اچي ساڪالا وٽ رسيا. اهو علائقو ويران هو، هن هتي اچي لنگر هنيا. هتان رواني ٿيڻ کان پوءِ پڻ ٽڪرين وچان لنگهيا، اهي پاڻ ۾ ايتريون ويجهيون هيون وغيره، وغيره . آخر ڪار تي

سؤ اسٽاڊيا سفر ڪري اچي مورنٽو بارا پهتا."

مسٽر مڪ رنڊل هتي "رواني ٿيڻ ڪان پوءِ" جا لفظ وجهي يونانين جي سفر ڪرڻ واري نموني کي بدلائي ڇڏيو آهي. اهڙيءَ ريت هيءُ صاحب تاريخي بيان ۾ ايندڙ ويجهين ٽڪرين کي ساڪالا وٽ آڻي بيهاري ٿو ۽ اٿرين جيان ني سئو اسٽاڊيا پڌائي ٿو. ونسينٽ به ايئن ڪري ٿو ۽ لکي ٿو ته : " اتان (اسڪالا) کان روانا ٿيا ۽ اچي ٻن ٻيٽن جي وچان لانگهو ٿيا. اهي ايترا ويجها هئا، جو ٻنهي پاسن کان سندن ونجهه انهن کي ڇهڻ لڳا ۽ آخر تي سؤ اسٽاڊيا سفر ڪري اچي مورنٽو بارا پهتا."

اسان کي خبر آهي ته اسڪالا سون مياڻيءَ واري ڪلئي اپسمنڊ ۾ موجود هيو. مٿين بيان مان ايئن ڀاسجي رهيو آهي، ته نيرڪوس پنهنجو عقل، رواني ٿيڻ مهل اسڪالا ۾ ڇڏي آيو هو. ڇاڪاڻ ته هيڏو وڏو سمنڊ ڇڏي پنهنجن ٻيڙن کي اچي انهن ٻن ٽڪرين وچان هنيو هيائين، جيڪي پاڻ ۾ ايتريون ته ويجهيون هيون، جو هلڻ وقت ونجهن جا ڦر ٽڪرين جي پاسن سان گسي رهيا هئا. ان کان پوءِ مسٽر مڪ رنڊل جو ترجمو هن ريت آهي."جڏهن هو ٽڪرين وچان لنگهي خير سان پار پيا ته ڏاڍا سرها ٿيا هيا، ڇاڪاڻ ته ٻنهي ٽڪرين وچان لنگهڻ وقت سمنڊ جي وير ڏاڍو وڙهي رهي هئي."

ڊاڪٽر ونسينٽ جي ترجمي کي به سانگي سان ڏسندا هلو. هو صاحب لکي ٿو:"ٻنهي ٽڪرين وچان لنگهڻ پنهنجي جاءِ تي هڪ وڏو خطرو هو. پر ان وقت سامهون اٿائو طوفاني واءُ به گهلي پيو هو. ان کان سواءِ سمنڊ ۾ ڏاڍو جوش هو. جڏهن اهي لنگهي پار پهتا، ته سمجهيائون ته انهن ان جاءِ تان اڪري ڪرامت ڪري ڏيکاري آهي."مزي جي ڳالهه اها آهي ته اصلي ڪتاب ۾ واءُ يا ڇوهي جو ذڪر ئي ڪو نه آهي. خراب موسم جو ذڪر اسان کي گهڻو پوءِ ملي ٿو.

جڏهن يونانين جا ٻيڙا پورالي نديءَ جي چوڙ کي گهڻو پوئتي ڇڏي وڃن ٿا. انهن سان ڇا وهيو واپريو؟ سا حقيقت هن ريت آهي: ته جڏهن سفر ختم ٿيڻ مهل نيرڪوس سمجهيو ته مورنٽو بارا پهچڻ وارا آهيون ۽ ٻيڙائٽ به سارو ڏينهن ونجهه هڻي، ٿڪجي پيا آهن، ته هن وڏي وڪڙ کان بچڻ خاطر سڌو رستو اختيار ڪيو، جيڪو خطرناڪ ضرور هو. تڪليف کان بچاءَ جو هن کان وڏيڪ ٻيو چارو ڪو نه هو. ان رستي اختيار ڪرڻ ۾ وڏي تڪليف Great trouble ضرور هئي، پر وڏي سوبي Great achivement ڪانه هئي ۽ نه وري اهو اچرج Wonders جهڙو ڪم هو. مسٽر ملر Muller هن رستي کي ڏاڍو صاف ۽ چٽو ڪري لکيو آهي. ”روڪ ۽ رنڊ تمام گهٽي هئي ويرِ به وڙهي رهي هئي. سمنڊ جون تيز لهريون ان سوڙهي لڪ مان تيزيءَ سان لنگهي رهيون هيون، جن ٻيڙن کي اتان گذرڻ ۾ ڏکيو بنائي وڌو هو. حقيقت حال اهائي هئي. پر سمجهيو ائين ويو آهي، ته نيرڪوس ڄاڻي ٻجهي پنهنجي ٻيڙن کي مصيبت جي مُنهن ۾ ڏنو هو. اهڙيءَ ريت انگريزيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ وارا به وچي اوجهڙ ۾ پيا آهن. ٽڪرين جي صورت حال وارو سوال به ٿورو گهڻو اهم ضرور آهي، ڇاڪاڻ ته هنن ٽڪرين جي مدد سان ئي اسان مورنٽو بارا کي سڃاڻي وٺنداسين . اهو به ٻڌايو ڪونه ٿو وڃي ته ٽڪريون ڪي اتاهيون هيون. ان ڳالهه جو به امڪان آهي، ته اهي ٽڪريون هاٿي سامونڊي واري هيٺان پورجي ويون هجن. جيڪڏهن سرونڊا Sirondha ڍنڍ جي اوسي پاسي ڳولا ڪبي، ته امڪان آهي ته اهي ٽڪريون اک تي چڙهي وڃن. اهڙيءَ ريت ڪرنل هالڊڪ جي ڪيل سڃاڻ کي هڪ قسم جي ٽيڪ ملي پوندي.

اسڪالا Skala واري ماڳ کي بدوڪ لڪ Bidok Lak جي ٻِر پاسي ۾ ڪاٿي جاچڻ گهرجي. سارنگ (حب نديءَ کان ٿورا ميل اتر طرف) کان هن ماڳ تائين چويهن ميلن جو پنڌ آهي. تاريخ ۾ سفر جي ڊيگهه جوڏڪر ڪونه آهي، پر اسان پنهنجي ڄاڻ لاءِ ٻيا وسيلا اختيار ڪيا

آهن. اڳتي هلي اوهان ڏسندا ته اهو فاصلو به سو ويهه استاڊيا آهي. هاڪارڻ واري پهرئين مرحلي ۾ اسان کي سندن رفتار ڏيڍ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انجو ڪارڻ رڳو اهو آهي، ته سندن هاڪارڻ جو دارومدار فقط ونجهن تي هو. اسان کي تاريخ ۾ اهڙيون به منزلون ملن ٿيون، جن ۾ هن ٽي سو استاڊيا سفر ڪيو. گهٽو ڪري سڄي ڏينهن جي سفر جو مطلب ڏهن ڪلاڪن جو هاڪارڻ هوندو هو. سندن رفتار ٽيهه استاڊيا (ٽي ميل) في ڪلاڪ هوندي هئي. سارنگ ۽ اسڪالا Sakala جي وچ ۾ ٻي هو هڪ ٻيٽ وٽان ضرور اڪريا هوندا، پر هن حقيقت بابت تاريخ ۾ ڪو ذڪر موجود ڪونه آهي. ان ٻيٽ جو نالو گڏياٽي آهي هاٿي ڏرتيءَ سان گڏجي هڪ ٿي ويو آهي. مان تالمي جي ڪوڏون Kodvan کي گڏياٽي سمجهان ٿو، جنهن کي هن گيڊروشيا جي ساموندي ڪناري سان واقع ٻڌايو آهي. جيالاجيڪل سروي واري ڪتاب ۾ هن ماڳ لاءِ لکيو ويو آهي ته، ”ساموندي ڪناري سان موجود هڪ ٽڪري آهي، ان جو رنگ سفيد آهي. سمنڊ مان جيڪو گذرندو آهي، تنهنجو ڌيان ضرور پاڻ ڏانهن ڇڪائيندي آهي.“ اڳينءَ ٽڪڻ واري جاءِ کان وٺي جيڪو هن فاصلو طئي ڪيو آهي، سو ڪرنل هالڊڪ جي خيال مطابق مورنٽو بارا جي ماڳ سان پورو ٺهڪي ٿو بيهي . مان بدوڪ لڪ کان وٺي هن ماڳ تائين ڪل پنڌ ستاويهه ميل ڪٿيان ٿو ۽ هوڏانهن تاريخ ۾ ٽي سو استاڊيا آهن. مورنٽو بارا کان پورالي نديءَ جي ڇوڙ تائين هڪ سو ويهه استاڊيا فاصلو ٻڌايو ويجي ٿو. اها پَڪ نه پر امڪان آهي ته ان وهڪري ۾ ستر استاڊيا تائين اندر سمنڊ جو پاڻي ڪاهي ايندو هو ۽ ان فاصلي کي به مٿي ڏنل پنڌ ۾ شمار ڪيو ويو آهي. اهو به هڪ امڪان آهي ته مورنٽوبارا تائين پهچڻ لاءِ هيءُ وهڪرو به سفر جو هڪ محفوظ وسيلو هوندو. اتر طرف کان ايندڙ ٻيڙا اهو گس وٺندا هوندا. ٿورو ڏکڻ طرف هلبو هو، ته وڏيڪ سڌو رستو ملي ويندو هو. پر بندر ڏانهن وڃڻ لاءِ ڪجهه خطرناڪ ضرور هو. ان ڳالهه کي سمجهڻ سولو

بہ هو ۽ نيرڪوس اهو ويجهو رستو ان ڪري اختيار ڪيو هو، جو سندس ٻيڙن جا وانجهي سڄو ڏينهن ونجهہ هلائي ٿڪجي پيا هئا. جيڪڏهن ٻيو رستو وٺن ها تہ اهو ڏکهو ۽ وڪڙ وارو هو. تنهن ڪري هن جان جوکي ۾ وجهي بہ هنن سِڌ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هيءَ حقيقت بہ ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ ڏينهن ٽيڻ تي جڏهن هنن هاڪاريو تہ ان وقت وير جو پاڻي لهي رهيو هو. منهنجي هن خيال جي پٺڀرائي هن حقيقت مان ٿئي ٿي، تہ جڏهن اڳين شام (١٤) جو مٽي بيان ڪيل ٻن ٽڪرين وچان سوڙهي لنگهہ مان اکري رهيا هيا، تہ وير چاڙهہ ۾ هئي. مٿي بيان ڪيل حالتون بدلجي ويون آهن. اها ڪليل جاءِ جتي يوناني آرماڙ بندر ڪيو هو، تنهن جي چوڌاري پٽن والار ڪري ڇڏي آهي. سمنڊ ان ويرن وهڪري جي پيٽ ڪي ٿورن ميلن تائين صاف رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، جتي پٽون گهٽ ۽ ٽڪريون گهٽيون آهن، تہ ان ماڳ وٽ ڪلئي سمنڊ سان لاڳاپو برقرار آهي.

مورنٽو بارا (جنهن کي ڪرنل هالڊڪ سيروندا ڊنڊ سمجهي ٿو.) ڪان لياري، جتي ان زماني ۾ پورالي نديءَ جو ڇوڙ هوندو هو. ڪُل فاصلو ڏهہ ميل ٻيهي ٿو. جيڪو سمنڊ سان هڪ سئو ويهہ اسٽاڊيا پري ڏيو ويو آهي. نديءَ جي ڇوڙ وٽ جتي هو لنگر هٽي رات ٽڪيا هيا، تنهن ماڳ لاءِ لکيو ويو آهي، تہ اهو کليو ۽ ٿاهوڪو هو. پر ايئن ڪو نہ ٻڌايو ويو آهي تہ، مورنٽو بارا جيان ڪناري سان بہ اونهون هيو. ڇا لياري پرسان سيروندا ڊنڊ جيان ڪا ترائي موجود آهي؟ جيڪڏهن اها ترائي موجود نہ بہ آهي، تہ بہ ڪرنل هالڊڪ جي بيان کي غلط سمجهي ڪو نہ ٿو سگهجي. ان دور کي بہ ڪو زمانو گذري ويو آهي، ان هيٺاهين ۾ ايترو لٽ پئجي ويو هوندو، جو اهو مذڪوره ٿاڪ پوَرجي ڀرپاسي جي زمين جيترو مٿي ٿي، سڃاڻپ ڪان پري ٿي ويو هوندو. هن ترسڻ واري ماڳ پرسان جنهن پيٽ بابت تاريخن ۾ احوال ملن ٿا، طبعي تبديلين موجب انهن جو نانءُ نشان بہ موجود ڪو نہ رهيو آهي.

پر تاريخ جي بيانن مطابق اهو ٻيٽ گهٽ اٿاهون هو. ان ناتي سان مذڪوره ٻيٽ کي پرپاسي ۾ جدا هڪ ٽڪريءَ جي صورت ۾ ڳولهي لهي سگهجي ٿو.

مٿي هن حقيقت جو ذڪر ڪيو ويو آهي ته، اسڪالا ۽ سارنگ جي وچ واري گمر ٽيل، فاصلي کي صحيح ڪري سگهجي ٿو. ۽ ٻنهي ماڳن جي وچ ۾ ٻه سو ويهه اسٽاڊيا فاصلو هو. سوال اهو آهي ته هيءَ ماپ ان جاءِ کان وٺي ورتي وڃي ٿي، جتان نيرڪوس آرماڙ هاڪارڻ جي شروعات ڪئي هئي. ائرين جو به بيان آهي ته فاصلو اتان شروع ڪيو ويو، جتان کان ڦهريائين ٻيڙن کي هاڪاريو ويو هو. اها اصلي ڇڳهه نيول اسٽيشن Naval Station هئي، جيڪا سنڌوءَ جي ڇوڙ جي ويجهو قائم ڪئي ويئي هئي. جيڪڏهن سندن مقصد اهو آهي، ته نيرڪوس سنڌوءَ جي ڇوڙ ويجهو ان مذڪوره ماڳ تان هاڪاريو هو، ته منزلن جو وچور هن ريت هجڻ گهرجي:

(الف) سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ نيول اسٽيشن کان اليگزينڊر هيون ٣٠٠ اسٽاڊيا.

(ب) اليگزينڊر هيون کان پوراليءَ نُدي جو ڇوڙ ٧٨٠ اسٽاڊيا.

١٠٨٠ اسٽاڊيا

(١) ٧٠ اسٽاڊيا.

(٢) ٢٢٠ اسٽاڊيا.

ڪُل جوڙ ١٣٧٠ - اسٽاڊيا.

اهڙيءَ ريت پيئراپلس. paraplus ٽائين ٻڌايل فاصلو، ليکي مطابق گهٽو گهٽ ٻيهي ٿو ۽ مورخ جي پنهنجن ٻڌايل انگن اکرن کان ٽي سو ستر اسٽاڊيا گهٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪو وڏو فرق آهي. پر ان ڳالهه کي ڌيان ۾ رکڻ گهرجي، ته خود مورخ پاڻ ٻڌائي ٿو ته پيئراپلس جو

ماڳ آرابيتاءِ جي ساموندي ڪناري سان واقع آهي. هو وڏيڪ ٻڌائي ٿو ته پيڙن جو قافلو ڪروڪولا کان هلي هتي پهتو هو. اهو هاڻي قياس ڪرڻ مناسب لڳي ٿو، ته اهي هڪ هزار استاڊيا ڪروڪالا پيٽ کان يا اليگزينڊر هيون واري ٿاڪ کان، جيڪو ڪروڪالا جي بلڪل ويجهو هو، جتان چويهه ڏينهن جي ٽڪڻ کان پوءِ هاڪاري ويو هو. ان ٿاڪ جي هاڪارڻ وارو صحيح ماڳ سمجهي پٽرا پيلس جو فاصلو هن ريت ڪٿڻ ڪپي.

	استاڊيا	ميل
اليگزينڊر هيون کان ڊوماءِ يا آبزرويٽري آئيلينڊ (ڪراچي شهر کان)		
ايم - ۴ - اتر - اولهه طرف	٦٠	٦
ڊوماءِ کان سارنگ - حب نديءَ جي چوڙ کان ڪجهه ميل اتر.	٣٠٠	٣٢
سارنگ کان اسڪالا - بدوڪ لڪ کان		
ٿورو اتر - اوپر طرف	٢٢٠	٢۴
اسڪالا کان مورنٽو بارا سيرونديا ڊنڊ	٣٠٠	٢٧
مورنٽو بارا کان پورالي نديءَ جي چوڙ وٽ	١٢٠	١٠
	١،٠٠٠	٩٩

هڪ هزار استاڊيا هڪ سو جاگرافيائي ميلن ۽ هڪ سؤ پندرنهن استيچيوٽ ميلن جي برابر آهن. ساموندي ڪناري وارو پنڌ، پيڙي رستي سمنڊ سان ڪيل سفر کان ڪجهه سڌو هوندو. جيڪڏهن مذڪوره نوانوي ميلن ۾ ٿورو خشڪيءَ وارو فاصلو ڪبو، ته وڃي پورو هڪ سؤ ميل بيهندو. اهڙي ريت نيرڪوس جو ساموندي سفر وارو اندازو اهڙو ته صحيح بيهي ٿو، جو اچرج وٺيو وڃي.

جڏهن هن سامونڊي سفر جي پهرين مرحلي تي نظر ثاني ڪجي ٿي ته اسانکي ڪرنل هالڊڪ جي ٻڌايل پورالي ندي جي ڇوڙ جي تڏوهڪي ٽاڪ جي ويڪرائي ڦاڪ پوري ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سندس اهو ويچار گهڻو ڪري صحيح معلوم ٿئي ٿو ته، قديم زماني ۾ اتر طرف، هن نديءَ جو پراڻو وهڪرو موجوده پيٽ کان چار ميل اوپر وهندو هو. جيڪڏهن واقعي اها ڳالهه سچي آهي ته، پورالي ندي ڏانهن سڪندراعظم جي پيش قدمي بابت جيڪي اصول قائم ڪيا ويا هيا، سي سورنهن آنا سچا ثابت ٿين ٿا. اميد آهي ته ڏکڻ بلوچستان جي جاگرافيائي جاچ پڙتال جاري رکي ويندي. مورنٽو بارا جا ماڳ اجان به گهڻي جاکوڙ لهڻن ٿا. مان مورنٽو بارا جي ٽاڪ کي ڪرنل هالڊڪ جي مقرر ڪيل ماڳن کان اوپر طرف سمجهان ٿو. مان اها ڳالهه قبول ڪريان ٿو ته جنهن ترائي کي هو سيرونڊا جي ڊنڊ چوي ٿو، سا سندس بيان جي پٺڀرائي ضرور ڪري ٿي. پر پڇا ڳاڇا ڪرڻي پوندي، ته هتان جون ڏيهي روايتون هن بابت ڇا ٿيون چون.

هتي اهو ڏنو ويندو ته خود ڪرنل هالڊڪ جي پنهجي راءِ آهي ته راس مونزي کان وٺي مورنٽو بارا (جنهن به حالت ۾ ڪرنل صاحب هن ماڳ کي سڃاتو آهي) تائين سفر جي ماپ ڪاٽي کان تمام گهڻو وڌي ٿي. جنهن کي صحيح ڪري ڪو نه ٿو سگهجي. هن پاڻ وري اهڙيون ثابتيون به پيش ڪيون هيون، ته اهي سفر جي وڌايل انگن اکرن جي وڌيڪ ويجهو آهن. اليگزينڊر هيون وٺان هاڪارڻ کان هفتي کن تائين نيرڪوس پنهنجون منزلون ان ڪري ننڍيون رکيون هيون، ڇاڪاڻ ته کين پنهنجن ٻيڙن کي ونجهن سان هلائڻو پيو هوندو. سندن وڏ ۾ وڏ ڏهاڙي سفر ٽي سو اسٽاڊيا هو. موسم ٺيڪ ۽ سمنڊ ۾ ماٺار هئي. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته اهڙو بيان ضرور ڪيو وڃي ها. ائين ڏينهن اسانکي ڪتابن ۾ ڇوهي جو ذڪر ملي ٿو. جيڪو پاگلا Pagla

ڪان ڪابنا Kabna ڏانهن ويندي رستي ۾ گهليو هو. ان سان گڏ اوهيڙي جي اوڪ ٿي هئي. جنهن جي نتيجي ۾ سندن ٿي ٻيڙا ٻار ۾ ٻڏي ناس ٿي ويا هيا. ان ڪان پوءِ سندن ڍهاڙيءَ جو سفر چار سؤ اسٽاڊيا ۽ ڪن نسخن مطابق چار سؤ ٽيهه اسٽاڊيا ٿي ويو هو. مان سمجهان ٿو ته سفر ڪرڻ جي هيءَ رفتار اڳين ڪان وڌائي پيش ڪئي ويئي آهي. هن مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته جنهن وقت ٻيڙن واءُ تي هلڻ شروع ڪيو هو ته سندن رفتار به وڃي صحيح انگن اکرن تي بيٺي. جڏهن انهن انگن اکرن ڪي گڏ ڪيو ويو ته ماڻهو غلط فهمين جو شڪار ٿي ويا. امڪان اهو به آهي ته واءُ ڏسي، ٻيڙن تي سڙهه به چاڙهايا ويا هجن. هنن پهريون ڀيرو پاگلا Pagla وٽان تڏهن سڙهه چاڙهيا هوندا، جڏهن پورب واري مينهوڳيءَ واري سٽائي هوا گهلي سندن ٻيڙن کي اولهه - ڏکڻ - اولهه ڏانهن ڌڪيو هوندو. ان ڪري سندن ڍهاڙي واريءَ منزل ۾ پنڌ وارو ماپو وڌي وڃڻ هڪ لازمي امر آهي. حالتن مان معلوم ايئن ٿئي ٿو ته مذڪوره ڇوهو ۽ مينهن ڍهاڙيءَ سفر جي پوئين مرحلي ۾، پوياڙيءَ جي ويل پيمٿ آيو هوندو، جڏهن ڪابانا جي ويجهو پهچڻ وارا هوندا. اها حقيقيت هن مان ظاهر ٿئي ٿي ته جڏهن وڏاندرو واءُ ٿمجي ويو، ته هنن پيٽل ٻيڙن جا تختا به هٿ ڪري ورتا. ۽ جيڪي ماڻهو ٻڏل ٻيڙن تي چڙهيل هيا، سي تري، جر جهاڳي اچي ڪناري پهتا هيا. آڌي رات جو ٻيڙا وري وڃي ٻار ۾ وڌائون. شايد سڙهه چاڙهيا هئائون. ٻه سئو اسٽاڊيا ڪري وڃي ڪوڪالا Kokala پهتا. سندن اها منزل ۽ هن ڪان پوءِ ٻي منزل به گهٽي وڌائي ويئي آهي. ڇو جو ڏسون ٿا ته وڃي ٽامرس Tomerus پهتا آهن، جيڪو پنج سئو اسٽاڊيا پري هو. ان ڪان پوءِ ملاٽي Malana پهچن ٿا. جنهن جو فاصلو ٽي سئو اسٽاڊيا ٻڌايو وڃي ٿو. پڇاڙيءَ وارو نتيجو اهو بيهي ٿو ته اوريٽاءِ جو ساموندي ڪنارو جنهن لاءِ چيو

وچي ٿو تہ پورالي نديءَ جي ڇوڙ کان راس ملڻ Malan تائين سورنهن سئو اسٽاڊيا آهي، سا ماپ ڪرڻ کان پوءِ ان جي ڊيگهہ فقط اٺ سئو پنجاهہ اسٽاڊيا معلوم ٿئي ٿي. منهنجو خيال آهي تہ جنهن آنڌاري نيرڪوس جي ٻيڙي لاءِ مصيبت پيدا ڪئي هئي، تنهن لاءِ جنرل هالبڪ ڪن غلط فهمين جو شڪار آهي. اليگزينڊر هيون کان وٺي، هن ماگھ وٽ پهچڻ تائين هاڪارڻ جي ساري سفر دوران فقط اها هڪ آنڌاري آئي هئي، نہ تہ سڄو سفر نهايت آرام سان گذري ويو هو، آنڌاري بہ ٻہ ٽي ڪلاڪ هلي هئي. ان ڪانپوءِ ٽاميرس Tomerus تائين سٺائو واءُ گهليو هو. مسرڻي Masarna کان پوءِ، اسان کي سندن ڏهاڙي جو سفر ست سئو اٺ سو بعضي تہ هڪ هزار اسٽاڊيا بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ وڏاءَ آهي ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ مذڪوره آنڌاري کان سواءِ سندن سفر ڪنهن ڊپ ڊاءَ ۽ الڪي کانسواءِ سٺائو گذري ويو. سفر ۾ ڏکيائي ڏڇو تہ ڏنو هئائون، پر اهو هاڪارڻ واري مامري سان لاڳاپيل ڪو نہ هو، ان جو سبب اهو هو جو گهٽي سفر سبب لشڪر واسطي کاڌي خوراڪ ۽ پاڻي جي سخت اڻاٺ هئي. انهن سيني ڳالهين جو اثر وچي نيرڪوس جي سفر جي ڪاٿي ڪرڻ تي پيو هوندو. سندن سفر جي فاصلي جو غلط اندازو انهن ٻيڙين ڪري بہ ٿيو هوندو، جيڪي هن سنڌو درياءَ ۾ جوڙايون هيون.

(۱) هي سنڌي طرز جو نالو آهي. هن لفظ ۾ "ل" بدران "ر" جو اکر ڪتب آندو ويو آهي. پر اصلي لفظ "نالہ" آهي. جنهن جي معنيٰ اٿل يا چاڙهہ جي موسم وارو وهڪرو آهي. انگريزيءَ ۾ هن کي torrent bed يا flood channle چئبو آهي.

(1) ريورٽيءَ هن وهڪري کي پنهنجي ڪتاب "مهراڻ آف سنڌ" ۾

واهندا ياهندا هاڪڙو يا مهراڻ درياءُ سڏيو آهي، امڪان آهي ته اهو نالو واهندا جي ڪنهن ننڍي ڀاڱي جو هجي.

(۲) نمبر c x vii ـ جلد l i x ۱۸۷۴ع دي لاسٽ رور آف دي انڊين ڊيزرٽ.

(۳) سر ايچ ـ اليٽ جي "هسٽري آف دي انڊيا". i ـ ص ـ ۴۹ ـ هن مصنف رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل جلد ـ XVi ـ حصي ٻئي ۾ منصوره جي ماڳن تي بحث مباحثو ڪيو آهي.

(2) اهو غلط آهي ته سومرا فقط سنڌ جي لاڙ واري علائقي جا حاڪم هيا. تاريخي حقيقتن موجب چوٿين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاران منصوره ۽ ملتان جي رياستن جي عرب اميرن جا جانشين سومرا بڻيا هيا. غزني سلطانن (۵۸۲ هه ـ ۳۸۸ هه) يا سلطان معزالدين سام غوريءَ جي دور (۱۲۰۶ع ـ ۱۱۷۴) ملتان ۽ منصوره جي مختلف رياستن جا خود مختيار حڪمران به سومرا هيا. جڏهن سلطان محمود غوريءَ ۱۱۷۵ع ۾ ملتان تي حملو ڪيو ته ان دور ۾ اتان جو حڪمران سومرو سردار هيو. (سومرن جو دور ـ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ـ ص ـ ۲۴ (مترجم)

(۴) هن جو مطلب آهي ڇڏيل وهڪرو. هي لفظ گهٽو ڪري ڪنهن وهڪري جي شڪل پيش لاءِ ڪتب ايندو آهي.

(۵) هي اهو وهڪرو آهي جيڪو ڪڏهن نصرپور ڪان، ڏهه ميل مٿان پوهڙي Bohri ڪان وهندو هو. جنهن کي غلطيءَ وچان لوهري Lohiri به لکيو ويو آهي. لاڙ جو ترخان حڪمران مرزا جاني بيگ هن ماڳ تي مورچه بند ٿي، شهنشاهه اڪبر جي فوجن سان ۹۱ ـ ۱۵۹۲ع ۾ ٻن مهينن تائين جنگ جوٽيندو رهيو. جنهن جو مهندار مرزا عبدالرحيم خان خانان هو. ان ماڳ جي جاگرافيائي صورت حال ڏاڍي

مضبوط هئي. ان ڪان سواءِ هيءُ سنڌي سردار وڏي عقل ۽ شعور وارو شخص هو. سندس مهنداريءَ هيٺ پيڙين جو آرماڙ هو. جيڪو مغلن جي لشڪر سان مهاڏو اٽڪايون بيٺو هو. ۽ سنڌوءَ جي وهڪري تي سندس پورو ضابطو هو. سندس لشڪر کي کاڌو خوراڪ باقاعدگيءَ سان ملندو تي رهيو. هن سنڌ جي عام ماڻهوءَ کي به اپاريو هيو. جن حملہ آورن کي کاڌو خوراڪ ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو. هن دهلي جي لشڪر جو رستو روڪي ڇڏيو هو. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو دهلي جو لشڪر گهيرو پٽي هليو ويو. ۽ ان وقت تائين سوڀارو ڪو نہ ٿيو، جيستائين هن اتڪل ڪري جاني بيگ جي لشڪر کي ان مضبوط جاءِ مان نہ ڪڍيو هو.

(٦) هيءُ علائقو چوويهہ ڊگريون ۽ اوٽونجاهہ فوٽ اُتر ويڪرائي ڦاڪ جي ڏکڻ ۾ آهي. جتان سنڌو ڪوهستان واري علائقي کي ڇڏيندو آهي.

(٧) هيءُ احوال ليفٽيننٽ استائيف Stiffe جي سنڌوءَ جي چوڙ بابت ١٨٧٧ع ۾ ڏنل رپورٽ تان ورتل آهي.

(٨) ڪريڊنر ڊاءِ ڊيلٽاس پيٽر مينس متهيلنجنس ارگان زنگ شيفٽ نمبر - ٥٦ - ايس - ٢٥ -Gredner Die Deltas Petermanns Mitthei-lungens , Erganzaumgocheft No: 56 - S- 525.

(٩) ايڊنبرگ رويو جنوري ١٨٧٧ع - ميڊيٽيرين ڊيلٽاس.

(١٠) هيءُ سروي "ڪرنل ٽري مين هيري" Col: Treman Heere ان وقت ڪئي هئي، جڏهن هو سنڌ ۾چيف انجنيئر جي عهدي تي فائز هو. جرنل آر - جي - ايس - XXXvii - ص - ٧٠.

(١١) ڏسو ڪريڊنر جو اٽ سپ ١-١ Ut sup - ٽيل Thiel - ٧. ماس ڊيس ويڪس ٿيومس ڊر ڊيلٽاس. Mass der wachs thums der Deltas.

(١٢) لاڙ جي علائقي ۾ جيڪي يوناني وهڪرا ڏٺا هيا،سي گهاڙ واهہ کو نہ هيا، جهڙي ريت عام مورخن انهن کي سمجهيو آهي. پر اهي دريائن جا فطري وهڪرا هيا. جن جا پراڻا پيٽ ساموندي ڪناري پرسان جاڏي ڪاڏي ڏسڻ ۾ ايندا آهن. اهو پاٽيءَ جو هڪ وهڪرو ان کان پوءِ هڪ وڏي ۽ ويڪري ڍنڍ هئي، جنهن ۾ يونانين جو جنگي آرماڙ اچي بيٺو هوندو. ان وقت ڪيڏو نہ خوبصورت ڏيک هوندو.

(3) هيءَ پنڌ جي يوناني ماپ آهي هڪ ميل ۾ ڏهہ اسٽاڊيا هوندا هئا. (مترجم)

(4) پورالي ندي. (مترجم)

(١٣) ارسٽو بيوليس هڪ سئو اسٽاڊيا. نيرڪوس ارڙهن سئو اسٽاڊيا ۽ اونسي ڪريٽس ٻہ سئو اسٽاڊيا ٻڌايو آهي.

(١٤) ٽريولس انٽ بخارا جلد III - ص - ١٦ - جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ٺٽي کان ٽورو پنڌ هيٺ ڇوڙ واري علائقي ۾ ٽڪريون موجود آهن، پر منهنجي خيال ۾ ساموندي علائقي کان وٺي پنجٽيهہ ميل مٿي هن علائقي ۾ ڪا بہ ٽڪري ڏسڻ ڪا نہ ايندي.

(١٥) هيءُ احوال مسٽر فينر Fenner جي ساموندي ڪارين بابت ڪيل سروي تان ورتل آهي، جيڪا هن سنڌوءَ جي ڇوڙ جي اولاهين پاسي، سنہ ١٨٤٨ع ڌاران ڪئي هئي.

(١٦) ايري ٿيران سمنڊ Ery thraean Sea سان سفر ۽ تجارت ص - ١٧٦.

The Commerce & Navigation of the Ery thraean Sea - P.176

(١٧) ڪجهہ وقت اڳ جڏهن ڪراچيءَ بندر کي سڌارڻ جو ڪم ڪيو ويو تہ چيني واريءَ ڪاريءَ Chinni Creek کي بلند ڪيو ويو هو.

(١٨) مـمايرس آف دي جيالاجيڪل سروي آف انڊيا جلد ـ XVII ص ـ ١٨۴ .

(١٩) ايضاً ص ١٩٩١.

(٢٠) اصلي نسخي ۾ ڪراچي جي ڏيهي واپاري جا لکيل حاشيا آهن.

(٢١) هي سڄو حاشيو يوناني زبان ۾ لکيل آهي.

(٢٢) ڏسو ونسينسٽ جو ڪامرس اينڊ نيويگشن آف دي اينشنٽ جلد ـ ١ ص ١٩۴: et seq ۽ جنرل ڪننگهام جي انيشينٽ جاگرافي آف دي انڊيا ص ص ٣٠٧، ٣٠٦.

(٢٣) ڪروڪالا Krokala جو نالو پرپاسي واريءَ جوءِ ۾ ڇڻ اوپرو ۽ اٽپويون آهي. پاٽنجر ۽ برنس هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڏنو آهي تہ ڪروڪالا ڪڪرالہ لفظ جي بگڙيل صورت آهي. اها ڪا اڻ ٽيٽي ڳالهه بہ ڪانہ آهي، اهو چوڙ جي هڪ ڀاڱي جو قديم نالو آهي. ويچار ڪجي ٿو تہ اهو چوڙ جي گهوڙا ٻاري علائقي جي وچ تي ۽ ڪراچيءَ کان پورا پنجهاهہ ميل ڏکڻ اوپر ڏس تي آهي. هن بيان کي ڪا حقيقت ئي ڪا نہ آهي تہ ڪراچيءَ جي پرپاسي واري علائقي کي تاريخ جي ڪنهن دور ۾ ڪڪرالہ جي نالي سڏيو ويو آهي. نيرڪوس جڏهن هن علائقي وچان هاڪاريو هو تڏهن ڪيس سڱنڊ Sangda سڏيو ويندو هو. تاريخ اسان کي ايئن ٻڌائي ٿي.

(٢۴) هسٽري آف دي اينشنٽ جاگرافي جلد : ١٠ ص ص ٥۴٥ ـ ٥۴۴ .

(٢٥) ايضاً ص ٥٣١ ـ حاشيو ٨ ـ ڏسو پڻ ص ٣٩٣.

(٢٦) ان وقت اجان بہ ڏکڻ ـ اولهہ واري چوماسي جون هوائون گهلي رهيون هيون. هيءَ حقيقت ان وقت جي موسمي صورتحال جي پٺڀرائي ڪري ٿي، تہ نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا ”اليگزينڊر هيون“ ۾

چوويهن ڏينهن لاءِ بيهاري ڇڏيا هيا، ڇاڪاڻ ته تيز سامونڊي هوائون کُهلي رهيون هيون. اسان وٽ اهڙيون پڪيون ثابتيون موجود آهن، ته نيرڪوس جي روانگي تبصره نگارن جي عام خيالن کان گهٽو وقت اڳي ٿي هئي. عام طور ايئن چيو ويندو آهي ته نيرڪوس مذڪوره ماڳ وٽان، تاريخ ۲ آڪٽوبر ۳۲۶ ق . م يا ۲۱ سيپٽيمبر ۳۲۵ ق . م تي روانو ٿيو هو. تنهن کان پوءِ اسان چوويهه ڏينهن طوفاني هوائون جا ڳڻيندا آهيون، جيڪي سيپٽمبر جي پڇاڙي يا آڪٽوبر جي پهرين هفتي جي پوين ڏينهن کان شروع ٿيا هيا. ۽ اهي ان رُت ۾ ختم ٿيا هيا جڏهن سنڌ ۾ موسمي مانار اچي ويندي آهي. ڏکڻ اولهه واري چوماسي واريون تيز هوائون وچ آگسٽ تائين هلي ڍريون ٿي وينديون آهن. ان کان مهينو پوءِ چوماسي جي شدت گهٽو گهٽجي ويندي آهي. سيپٽيمبر ۾ تيز هوا ڪٿي گهلندي به آهي، پر ڪلاڪ ٻن کان پوءِ ان جو زور گهٽجي ويندو آهي . هيءَ ڳالهه ڪندي مونکي هبڪ ڪانه ٿئي ٿي ته انهن ڏينهن ۾ جڏهن نيرڪوس کي ڪراچي جي پرپاسي ۾ ترسيل سمجهيو وڃي ٿو، تڏهن چوويهه ڏينهن سانده هوا گهلي رهي هئي. سا حقيقت موجوده دور جي هندي سمنڊ جي موسميائي صورت حال سان سهمت ڪانه آهي. ڊاڪٽر ونسينٽ ٻڌائي ٿو ته اها پورب واري چوماسي جي رت هئي. پر اهو چوماسو نومبر کان اڳ ۾ شروع ڪونه ٿيندو آهي. ان کان سواءِ سنڌ جي سامونڊي ڪناري سان ٽن هفتن کان وڌيڪ اهڙين تيز هوائن جو گهلڻ مونکي ممڪن نظر ڪو نه ٿو اچي.

(۲۷) ڪئنٽس ڪرٽس. Lib x حاشيو.

(۲۸) اينيشنٽ جاگرافي آف انڊيا. ص ـ ۲۷۹.

(۲۹) بنگال ايشياٽڪ سوسائٽي جرنل- جلد ۷۱ ۾ صفحي ۳۴۹ تي ڪسومادي ڪوروس- Csoma de Koros جي اصلي نسخي مان

مذڪوره حوالو ڏنو ويو آهي. ڪسوما ڪوروس جو پنهنجو مقالو ساڳي سوسائٽيءَ جي آگسٽ ١٨٣٣ع واري جرنل جلد II ص ٣٨٥ تي پڙهندا.

(٣٠) نقشي نمبر II ۾ پٽالا جو شهر سنڌوءَ جي ٻه درياهيءَ جي وچ تي ڏيکاريو ويو آهي. هن صورتحال مان ٿالمي جي بيان جي پنيرائي ٿئي ٿي ته مذڪوره شهر درياه جي وچ تي هڪ ٻيٽ تي اڏيل هو. (جاگرافي- - Lib جلد - vii سي -آءِ -حاشيو،ص -ص ٥٩). معلوم ائين ٿو ته نقشي ۾ سنڌوءَ ۽ سندس ڇاڙهن کي ، ٿٽي جي اولهه ۾ يا پُراڻ کان ٿورو پري ۽ ڪڇ جي صفا اتر ۾ ڪن ٿورن حصن کانسواءِ سچو صورتحال اٽڪل ۽ اندازي تي تيار ڪيل آهي.

(٣١) "انڊس ڪي الترٽومسڪنڊي " جلد -ا-ص ٥۴٦ حاشيو ١٠ - ايڊن. ١٨۴٧ع جنهن ۾ هيءَ ڏندڪٿا ڏني وئي آهي.

(٣٢) عالم مهاڀارت جي لکڻ واري دور کي سڪندر جي حملي کان گهٽو پوءِ جو سمجهن ٿا. (پڙهو ويبر جي هندستاني ادب جي تاريخ - ص ١٨٦ ۽ حاشيو a- ٢٠١ ۽ ص ١٨٧).ان ڪتاب ۾ جيڪي ڏند ڪٿائي قصا لکيا ويا آهن، تن جو تعلق تمام پراڻي زماني سان آهي.

(٣٣) ڏسو سراليگزنيڊر برنس جي لکيل ڪتاب، ٽريولس اِنٽُ بخارا " جو ٽيون جلد جنهن ۾ هن ڪڇ جو احوال ڏنو آهي. ان کان سواءِ سربارٽل فريئر به هن موضوع تي مقالو لکيو آهي. ڏسو رايل جاگرافيڪل سوسائٽي جرنل جلد vi ص ص ١٩٥ - ٩۴)

(٣۴) ڏسو پيري پلس آف ايري ٽرائن سي. ص - ۴٠ حاشيه،

(٣٥) ڏسو سر ايچ - اليٽ جي "هسٽري آف انڊيا" جلد ii ص 249- ضميمو -P- ص ۴٧٣.جنهن قلعي ۾ هندو راجا پڇي وڃي پناه

ورتي هئي، تنهنجو نالو ڪندا بال يا ڪندا ما Kandama هو. مان سمجهان ٿو تہ ڪرنل واٽسن انهن ماڳن کي رڻ ڪڇ جي ڪنهن ڀيٽ تي سڃاڻي ورتو آهي.

(٣٦) ڪجهہ وقت اڳ جي ڳالهہ آهي تہ سمنڊ کان گهڻو پنڌ پري لوڻ ڪڍڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو هو. اتي پورهيتن جي استعمال واسطي پاڻي ٻيڙين وسيلي تمام پري کان آندو ويندو هو.

(٣٧) باختري بادشاهن جو مڪمل خاتمو ستين جي مڪيہ قبيلي يو- چي yue- chi آندو هو. ڪن مورخن جو خيال آهي تہ ١٣٠ ق.م ڪن جو خيال آهي تہ ١٢٦ ق.م ۾ سندن انت آيو. اهو ڪيئن بہ هجي پر مذڪوره واقعو، يو-چي قبيلي آمون درياه جو اتريون پاسو اچي والا ريو هو تنهن کان پوءِ ٿيو هوندو. ڪتاب ۾ لئسن - lassen واري ڏنل تاريخ لکي وئي آهي. انهن واقعن جو سلسلو اڻ چٽو آهي .

(٣٨) پروفيسر سيس - Sayce =4000 ق.م دور جوحوالو ڏيندي لکي ٿو ،"ان مان اسان اندازو لڳائي سگهون ٿا تہ ڪلداني واپارين جو هندستان جي الهندي سامونڊي ڪناري سان ضرور واسطو ۽ رابطو هوندو. ان کان سواءِ مغيہ يا قديم اُر -ur جي ڪنڊرن مان ساڳوان جو ڪاٺ مليو آهي . يا بابل جي ڪپڙن جي فهرست ۾ سنڌو Sindhu نالي هڪ ململ جو ذڪر ملي ٿو . Old Testament ۾ سادين Sadin ڪپڙي جو بيان آهي، جنهن کي يونان وارا awdwr ڪري چوندا هئا - جيڪڏهن ڏنو وڃي تہ- awdwr جو مطلب Indian cloth آهي، جنهن کي گهڻو عرصو اڳ سنڌ جي ڪپڙي طور سڃاتو ويو آهي. (هربرٽ ليڪچرس ١٨٨٧ع ص ص ١٣٧ - ١٣٨). اها اعتبار جوڳي ڳالهہ آهي تہ مذڪوره ڪپڙو سنڌو درياه جي نالي جي نسبت سان هوندو ۽ ڪلدانين جي ويجهو هجڻ ڪري اتي گهڻو مشهور هوندو. هن جي نظر

۾ ڪوبہ هندستاني ڪپڙو "سنڌو" هوندو هو ، توڙي جو ڪٿي اهو ڪتان جو بہ ٺهيل هوندو هو ۽ هندستان جي ڪٿي ڪهڙي بہ بندر تان گهرايو ويندو هو.

(٣٩) لئسن Lassen ڪي اوفيئر Ophir ۽ آوپيرا Abhira جي نالن ۾ هڪ جهزائي ڪري ڏاڍو تعجب ٿيو. آپيرا Abhira سپارا، Supara جي نالي بمبئي جي اتر ۾ ۽ باسين Bassein درياءَ جي ڇوڙ وٽ موجود آهي. ان سان هڪ جهزائي رڪندڙ شهر سوفالا Sofala وري آفريڪا ۾ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪڏهن پراڻن شهرن جون سڃاڻپون اهڙن حوالن تي رکيون ويون تہ ڳالهہ ئي بگڙجي پوندي. اپيرا ليسن جي قائم ڪيل اصول جي ناتي سان سڃاڻ کان ٻاهر نڪري وڃي ٿي. جاڪاڻ تہ ٽالمي جي لکت موجب، هيءُ قبيلو Abipia سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ڪو نہ رهندو هو، ۽ نہ وري سندن جُوءِ سنڌوءَ جي ڪنار سان هئي. پر سندن علا ئقو پٽالي کان گهٽو متي هو. ٽالمي جي چوڻ موجب اهو ڇوڙ واري عِلائقي کان ٻاهر هو. او ـ ٽي O.T واري اوفير ۾ ٿوري ڪجهہ لکتي تبديلي آئي آهي. ۽ هن لفظ اوفير Ophir کي گهڻا مصنف ڪنهن لفظ جي بگڙيل صورت سمجهندا آهن، جنهن جو مطلب انڊيا ٿي سگهي ٿو. جاڪاڻ تہ سيپٽائوجنٽ Septuagint بہ هن لفظ اوفير Ophir کي سوفير Sophir ٻڌائي ڇڏيو آهي. هو چوي ٿو تہ اهو Captic يعني قطبي زبان ۾ انڊيا جو مطلب ڏيکاري ٿو. جيئن ان ڳالهہ جو وڏو حصو مصر ۾ جڙيو هو. ان ڪري ڪتاب جي مصنف اوفير کي انڊيا سمجهيو آهي. اهو شهر مذڪوره ملڪ ۾ بندر يا ڪو مشهور معروف ماڳ ڪو نہ هو.

(٤٠) ڏسو ملر Muller جي ڪتاب "جاگرافيائي گريڪاءِ مِنورا" جلد ١- ص ـ ١٩١ تي. آگا ٿارڪيڊس جي آخري تصنيف، فونس

Photis ۽ ڊآيو ڊورس Diodorus جي ڪتابن مان ورتل اقتباس.

(۴۱) مسٽربن بيري Mr : Bunbury (هسٽري آنت جاگرافي-11 ص ۳۵۱) سندس ناليِ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هو يوناني هو. پر ٻئي پاسي مسٽر ريناڊ Mr : Reinand پنهنجي ڪتاب ”رليشن ڊيس واويج “ ۾ ٻڌائي ٿو ته هو رومي هو. هن ڪهڙي دور ۾ سامونڊي سفر ڪيو هو، تنهن جو پتو پئجي ڪو نه سگهيو آهي.

(۴۲) پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته پيري پلس Periplus نالي ڪتاب پهرين صدي عيسويءَ جي پوئين چوٿائي ۾ لکيو ويو هو. (ڏسو - سي - ملر جو ڪتاب جاگرافي گريڪا ۽ منورا) پر مصنف پنهنجي ڪتاب لکڻ کان گهڻو اڳ سامونڊي سفر ڪيو هو. اندازو ٿئي ٿو ته هو ٦۵ع يا ۸۰ع ڌاران هندوستان آيو هوندو.

(۴۳) پيري پلس حاشيو ص ص - ۳۸

(۴۴) هيءَ به هڪ اهم سوال آهي، ته سڪندر جي زماني ۾ سنڌو سڄي سال دوران فقط ٻن ڦاٽن وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. ائرين جو بيان (اناب Anab - vi - ۱۸) آهي ته پٽالا پرسان سنڌوءَ مان ٻه ڦاٽ ٿيندا هيا. ۽ ٻنهي ڪي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين سنڌوءَ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. هن بيان مان ايئن معلوم ٿئي ٿو ته ٻئي دائمي وهندڙ ڦاٽ هيا. هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي، ته يونان وارا پٽالٽي واري علائقي ۾ پاڻي جي چاڙهه واريءَ رت ۾ رهيا هيا. ان زماني ۾ هنن ڏٺو ته سنڌوءَ جون ٻئي چاڙهون، اٽلنديون وچي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيون هيون. ٿي سگهي ٿو ته انهن ٻنهي مان هڪ دائمي ۽ هڪ موسمي هجي، جيڪا چاڙهه واري رت ۾ وهندي هجي. سال جو باقي عرصو يا ته سڪل هجي يا منجهس پاڻي ٿورو هجي، جيتريقدر مون کي خبر آهي ته موجوده دور ۾ ڪنهن يورپي جي نظر مان اهڙي شاهدي

ڪانهِ گذري آهي يا ماضي جو ڪو دستاويزي ثبوت ڪو نہ مليو آهي، جنهن جي آثار تي چئي سگهجي تہ سنڌو قديم زماني ۾ هڪ ڪان وڏيڪ ڦاٽن وسيلي سڄي سال دوران هڪ جهڙو ڇوڙ ڪندو رهيو آهي. سنڌوءَ جو رڻ ڦاٽ (ڏسو صفحو -ص ۴) دائمي هجي. پر اسان وٽ ڪي اهڙيون ثابتيون موجود نہ آهن، جن جي آثار تي اهو چئي سگهجي تہ اهو دائمي وهڪرو ڪو نہ هو، سنڌس پراڻي پيٽ مان تہ ايئن معلوم ٿي رهيو آهي تہ اهو سنڌو جي مکيہ وهڪري جي پيٽ ۾ هڪ معمولي ۽ ننڍو وهڪرو هوندو هو. هيءَ ڳالهہ بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ سنڌو الهندي طرف سرڪندي رهي ٿي، منهنجي اندازي موجب سڪندر واري زماني ۾ سنڌوءَ جي الهندي طرف واري ڇاڙهہ تي مکيہ وهڪرو هيو ۽ ايرندي ڇاڙهہ ۾ فقط ڇاڙهہ واري رت ۾ گهٽو پاڻي وهڻ لڳندو هو. منهنجي هن اندازي جي پٺ پراڻي هن حقيقت مان بہ ٿئي ٿي، تہ سڪندر سنڌوءَ جي الهندي ڇاڙهہ ڪي ڇڏي ايرندي ڇاڙهہ مان هاڪاريو هو. ان جو سبب اهو هو تہ الهنديءَ ڇاڙهہ جي پيٽ ۾ ايرندي ڇاڙهہ ۾ پاڻي ٿورو ۽ دهشت دم لهر ۽ لوڏا بہ جهڪا هيا. مون پنهنجي راءِ جو جيڪو اظهار ڪيو آهي، سو ڇوڙ واري هيٺين (ٺٽي کان هيٺ) علائقي سان لاڳو ڪو نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ ان ايراضيءَ ۾ سنڌوءَ جا سيئي ڦاٽ بارهو ئي وهندا رهندا آهن.

(5) هن حقيقت مان اها ڳالهہ واضع ٿئي ٿي تہ انهن هن ڇاڙهہ مان هاڪاريندي، ڪنهن بہ تڪليف جو ذڪر ڪو نہ ڪيو آهي. جڏهن هن الهندي ڇاڙهہ مان هاڪاريو تہ ڪين ڪيترن ئي مصيبتن ڪي منهن ڏيڻو پيو هو. ۽ اهڙو ذڪر تاريخن ۾ بہ موجود آهي. تاريخ ۾ هن موضوع تي سنڌن ڪو بہ بيان ڏسڻ ۾ ڪو نہ ايندو. بس ايترو ڪجهہ لکيل آهي، تہ هاڪارڻ دوران اولاهين ڪان اوڀاريون ڇوڙ وڏيڪ سولو هو.

(۴۵) پيري پلس ـ حاشيو ص ـ ۳۸.

(۴۶) ڏسندا اليٽ جي هسٽري آف انڊيا جلد ـ ۱ ضميمو P ص ـ ۳۶۸ . ڪننگهام اينشنٽ جاگرافي آف دي انڊيا . ص ۲۹۴.

(۴۷) سٿيا. Saythia جي احوال اورڻ کان اڳ ۾ مصنف سامونڊي ڪناري سان موجود علائقي جو ذڪر ڪري ٿو. جنهن کي هو گيڊرو شيا Gedrosia جي ڪاري سڏي ٿو. (شايد ان ۾ سون مياڻيءَ وارو اپسمنڊ به شامل ڪري ٿو.) ۽ اهڙا لفظ ڪتب آڻي ٿو، جن جو مين نگر Minnagar ڏانهن اشارو آهي. پارسس Parsis شهر جي جاءِ وقوع جو اهڙي نموني سان ذڪر ڪري ٿو، جو ائين معلوم ٿئي ٿو ته چڻ اوريا Oraia جو بندر هو. پر ان سان گڏ اهو به بيان ڪري ٿو ته سمنڊ کان ستن ڏينهن جي سفر تي هو. مصنف هن شهر جو مين نگر جي احوال جهڙو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو ڪائنس فقط غلطيءَ وچان ٿي ويو آهي. تحفة الڪرام نالي هتان جي ڏيهي تاريخ جو بيان آهي ته مين نگر جو شهر شهداد پور جي پرڳڻي ۾ هوندو هيو. جيڪڏهن هيءَ ڳالهه پارٿين Parthian جي راڄ ڌاني هو، ته اهو ضرور لوهاڻي درياءَ جي ڪنار سان هوندو. هن حقيقت مان اسان کي هيءَ ثابتي ملي ٿي ته پهرين صديءَ عيسويءَ ۾ سنڌ درياءُ ان پيٽ مان وهي رهيو هو. ۽ ان ناتي سان اهو ويچارڻ به مناسب ٿيندو ته گهٽو ڪري سڪندر واري زماني ۾ به سنڌو ان ئي پيٽ مان وهي رهيو هو.

(۴۸) يورپ ۾ سي ـ يو ـ ڪي نالي ٻڌن جو هڪ ڪتاب آهي، جيڪو اصل شين سئنگ جو لکيل آهي. ان ڪتاب جو ترجمو سموئيل بيل بي ـ اي ـ ٽربنر ـ Samuel Beal , B.A Trubner سال ۱۸۸۴ع ۾ ٻن جلدن ۾ ڪيو آهي. مان هن ڪتاب ۾ پروفيسر بيل جا حوالا ڪتب آندا آهن. پر مان پروفيسر ٽيرين ڊي لڪائو پيري Terrine de

Lacou Perei جي تقليد ڪندي ”شين سيانگ“ بدران ”شين سئنگ“ نالي جي صورت خطي کي ترجيح ڏني آهي. (جرنل رايل ايشياٽڪ سوسائٽي آڪٽوبر ١٨٩٢ع)

(٤٩) پراڻي راج ڌاني کان ٿورو ڏکڻ طرف آپيجاٽو Abhhijano نالي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، جنهن جنرل ڪننگهام جو پاڻ ڌانهن ڌيان ڇڪايو آهي. سندس چوڻ آهي ته سنسڪرت ٻوليءَ ۾ آپيجاڻ جو لفظ شهرت جي معنيٰ ڏيکاريندو آهي ۽ شين سئنگ جي شهر پي - شين - پو - پو - لو Pi . Shen. Po. Pu. Lo سان هرويئر ڳنڍيل ڪو نه آهي. (اينشننٽ جاگرافي آف انڊيا ص ٢٥٩) سمجهاڻيءَ جي نقطه نگاهه کان شهر سان اهڙي لفظ جو ڳانڍاپو ڪا معنيٰ ضرور رکي ٿو.

(٥٠) منهنجي خيال ۾ چيني علامتن مان ويشناپور جو مطلب نڪرندو . جنهن جي معنيٰ اهو شهر جنهن ۾ وشنو ديوتا جا پوڄاري رهندا هجن. پر مونکي اها خبر ڪا نه آهي، ته ديره جات ۾ هن نالي ڪو شهر قائم هو يا نه، جيتريقدر اروڙ جو تعلق آهي ته شين سئنگ. جيتريقدر اروڙ جو تعلق آهي ته شين سئنگ هن شهرکي او - لو - لو - . O lo . lo ڪري لکيو آهي. هن هميشه شهرن جا عجيب غريب نالا لکيا آهن. جن نالن سان هو ڪڏهن سڏيائي ڪو نه ويا هيا.

(٥١) ڪوٽيشواڙ Kotish Wara جو مطلب آهي ڏهه ملين ديوتائون، البيروني جي هندوستان تي لکيل ڪتاب جي ترجمي جو توالي شر Tawalla Shar جو ٿاڪ به مذڪوره شهرئي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ايم - ريناڊ M. Reinuad جي تصنيف ”فرئگمينس“ ص ٩١ تي ”توليشر“ لکيل نظر اچي ٿو. مان سمجهان ٿو ته اهو سچو بگيڙو عربي صورت خطي ڪري ٿيو آهي، جنهن اهڙا ڏچا مونجهارا هن کان اڳي به پيدا. ڪيا آهن. اصلي نسخي ۾ اهو لفظ ڪوٽيسر آهي. البيرونيءَ ديبل کان

پوءِ تواليشر Tawalleshar جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن لاءِ ٻڌائي ٿو ته اڳين ماڳ، ڪان پنجاهه فرسخ جي فاصلي تي آهي. ديبل ڪان جيڪڏهن پنجاهه فرسخ پاڻيءَ سان سفر ڪبو ته اچي ڪوٽيسر پهچبو. هتي تواليشر نالي ڪو به شهر ڪو نه آهي. ڪوٽيسر ۽ ان جي پر وارو نارائڻ سر ٻئي نهايت قديم شهر آهن.

(۵۲) جڏهن مسٽر ايسٽ وڪ ۱۸۳۹ع ۾ ماڪاريو هو، ته ڪيس لکپت ڪان سنڌ پهچڻ تائين سچو ڏينهن لڳي ويو هو. (ڏسندا هن جو ڪتاب ڊراءِ ليوز آف ينگ ايجپٽ). ان سفر ۾ سامونڊي ويرن مان به لنگهڻو پوندو آهي، ڇاڪاڻ ته سفر جو ڪجهه حصو سامونڊي ڪاري مان به ڪرڻو پوي ٿو.

(6) تاريخي حوالن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته ٻڌ ياتري شين سئنگ سنڌو ته پار ڪونه ڪيو هو، پر هاڪڙو درياهه به پار ڪونه ڪيو هئائين. ڇاڪاڻ ته ڪڇ منجهان ڪيس يا سنڌوءَ ۽ هاڪڙي جو گڏيل وهڪرو يا مٿي پراڻ ٽپي سنڌ ۾ داخل ٿيڻو هو. جيڪڏهن هن ائين نه ڪيو آهي ته هاڪڙي جو اوير پاسو ڏئي امرڪوٽ Amurkot جي ماڳ وٽان لنگهي اتر اولهه جي ڪنڌ تي هلي برهمڻ آباد جو اوير ڏئي اتر روانو ٿيو هوندو. عرب جاگرافيدان اهو ڪونه ٿا ٻڌائن ته برهمڻ آباد ڪان ٿوري پنڌ تي اوپارين وهڪري ڪانسواءِ ڪو ٻيو به اوپاريون وهڪرو موجود هو. يورپي مصنف به اهو ڪونه ٿا ٻڌائن ته برهمڻ آباد ڪان اوير واري مذڪوره وهڪري ڪانسواءِ سنڌ ۾ ڪو ٻيو به اوپاريون وهڪرو هوندو هو. تنهن ڪري قوي امڪان اهو آهي نه ”شين سئنگ“ هاڪڙي جو اوپاريون پاسو ڏئي اتر هليو ويو هو ۽ اولهه ڏانهن درياهه اڪري سنڌ جي وچان سفر ڪونه ڪيو هونداين. ڪوٽيسر ۽ نارائڻ سر وارا ماڳ سنڌوءَ ۽ هاڪڙي جي صفا اوپارئين گڏيل ڇوڙ جي به اوير

پاسي آهن ۽ اتائين هن ياتري هاڪڙي جي اوڀارين ڪڙ ورتي هوندي. (مترجم)

(۵۳) معلوم ائين ٿئي ٿو تہ هيءُ ڪنهن علائقي جو نالو آهي، پر ان سان گڏ مڪيہ شهر جو بہ اهو نالو آهي. محسوس ائين ٿئي ٿو تہ راجڌاني ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي، پر ان جو نالو ڪونہ ڪنيو ويو آهي.

(۵۴) شين سئنگ فاصلو ٽي سو لي ٻڌايو آهي، پر سندس هموطن هيو ليهہ Hwui _ Lih اهو ساڳيو ٽن ڏينهن جو سفر ٻڌائي ٿو. (سي - يو - ڪي II ص ۲٦۵ جو حاشيو)

(۵۵) چيني ٻوليءَ جي اچارن سان هڪ جهڙائي رکندڙ شهرن تي پروفيسر بيل رايل ايشيائڪ سوسائٽي جي ميڙ ۾ هڪ مقالو پڙهيو هو، ان ميڙ ۾ اتفاق سان مان بہ موجود هوس. ان ڪان پوءِ هن وري مونکي لکي ٻڌايو تہ هو اهڙن نالن وارن شهرن ڪي هرويرو ڇنبڙي پورٹ بہ ڪونہ ٿو چاهي. مان سمجهان ٿو تہ چينيءَ ٻوليءَ جي اچارن سان ٺهڪي ايندڙ شهر سنڌ ۾ چڻ موجودئي ڪونہ آهي. مان هن مامري ۾ سندس ڪا سهائتا ڪونہ ٿو ڪري سگهان. جيڪڏهن هن ڏس ۾ ڪجهہ وڌيڪ جاکوڙ ۽ کوجنا ڪبي تہ ضرور سچائي سونجهي وٺبي يا سچائي جي پرسان وڃي توڙ ڪبو.

(۵٦) ننگر پارڪر ڪان ٿورو پنڌ اتر اوڀر پتاپور نالي هڪ شهر آهي. پتاپور جي معني آهي پتا جو ٻڌايل شهر. هن حقيقت مان معلوم ٿئي ٿو تہ قديم زماني ۾ ڍَٽ واري جوءِ ۾ پتاسر نالي بہ ڪو ماڳ هوندو. مارواڙ ۾ بيدا سر نالي بہ هڪ ٽاڪ آهي، پر اهو ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. جيڪو تمام پري آهي، تنهن ڪري مذڪوره ماڳ جو هن سان ڪو ناتو لاڳاپو ڪونہ آهي. هنن شهرن جو نالو ان

ڪري ورتو ويو آهي، جو پروفيسر بيل فقط انهن شهرن جا نالا ڪنيا آهن، جن ڪان هو واقف هو. پر هو پڻاشالا ڪان واقف ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.

(7) فتح ڪان اڳ سنڌ، وڳوڙي ۽ فسادي عرب قبيلن واسطي پناهہ جي جاءِ بڻجي وئي هئي. انهن وڳوڙي قبيلن مان هڪ علافي گهراڻو بہ هو، جنهن سنڌ جي راجا،راءِ ڏاهر وٽ اچي پناهہ ورتي هئي، جنهن جو ذڪر چچ نامي ۾ گهٽو ڏسڻ ۾ ايندو. سنڌ جي فتح ڪان پوءِ فاتح عربن هن کي معاف ڪري ڇڏيو هو . ان ڪان سواءِ علافي، مسلمانن خلاف وڙهڻ ڪان بہ انڪار ڪيو هو. امڪان اهو بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ چچ نامي جي اصلي عربي نسخي جي مصنف سنڌ جو اهو احوال هن وٽان ورتو هجي، جيڪو عربن جي حملي ڪان اڳ واري دور سان لاڳيپيل آهي.

چچ نامي جا سارا پنا اٿلائي ڏسبا، تہ اهو ڪٿي بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو، تہ محمد علافيءَ تلوار ڪٽي پنهنجي پنج سو ساٿين سان گڏجي عرب حملہ آورن سان مقابلو ڪيو هجي، توڙي جو اهي آيائي سندس سر لاءِ هئا. ٻي اهم ڳالهہ اسان کي اها بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي تہ محمد علافي ڪان اڳ ۾ جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو آهي، تہ سنڌي لشڪر سرحد وٽ پهچي سندن مقابلو ڪيو آهي. حضرت عمر رضہ جي زماني ۾ مغيره بن ابي عاص کي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو هو. سنڌين ديبل وٽ مغيره بن ابي عاص جو سخت مقابلو ڪيو، جنهن ۾ هو مارجي ويو ۽ سندس لشڪر کي شڪست آئي. جڏهن اها خبر حضرت عمر رضہ کي پئي تہ سختيءَ سان منع ڪيائون تہ سنڌ تي حملو نہ ڪيو وڃي. هن حقيقت مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ عربن کي سخت شڪست ملي هئي (وڌيڪ ڏسندا چچ نامو ص ٩٨ ۽ ٩٩ سنڌي ايڊيشن).

حضرت علي رضہ جي خلافت جي دور ۾ تاعربن دعر کي روانو ڪيو ويو. سنڌين ڪيڪانان ۾ ڪوہ پايہ وٽ سندن مقابلو ڪيو ۽ کيس اڪتي وڌڻ ڪونہ ڏنو (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ـ ص ١٠٢ ۽ ١٠٣) امير معاويہ عبدالله بن سوار کي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ موڪليو. پنهي ڌرين جو ڪيڪانان ۾ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ مسلمانن شڪست کاڌي ۽ موٽي وڃي مڪران پهتا. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ١٠٦ ۽ ١٠٧) هن واقعي کان پوءِ امير معاويہ راشد بن عمرو کي سنڌ روانو ڪيو. سنڌ وارن ساٿس ڪوہ منذر ۽ بهرج وٽ مهاڏو اٽڪايو، جنهن ۾ راشد مارجي ويو ۽ مسلمانن کي شڪست آئي. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ١١١) بعد ۾ سنان بن سلمہ کي مقرر ڪيو ويو . پڏيہ جي علائقي جي دنگ وٽ سنڌين ساٿس مقابلو ڪيو، جنهن ۾ سنان مارجي ويو ۽ اسلامي فوج جي هار ٿي (ايضا ص ١١٢). هن شڪست جي پلاند وٺڻ لاءِ منذر بن جارود کي مقرر ڪيو ويو. ان کان پوءِ سندس پٽ حڪم بن جارود کي موڪيلو ويو، پر اهي پڻ ناڪام رهيا. ان کان بعد تاريخ ۾ اسان کي بديل جو ذڪر ملي ٿو، جنهن کي فوج ڏئي سنڌ جي فتح لاءِ موڪليو ويو هو. هن جي مقابلي لاءِ راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جئسينہ کي چار هزار لشڪر ڏئي ديبل موڪليو. پنهي ڌرين جي جهونجهارن جو جهيڙو لڳو، جنهن ۾ بديل مارجي ويو ۽ سندس لشڪر کي شڪت آئي. هن جي مارجي وڃڻ کان پوءِ محمد بن قاسمؒ کي روانو ڪيو ويو، جيڪو ديبل جي سامهون اچي منزل انداز ٿيو. ان زماني ۾ محمد علافي راجا ڏاهر جي دربار ۾ اثر رسوخ حاصل ڪري چڪو هو.

اسان هتي پهريون پيرو ڏسون ٿا تہ عرب فوج جو سنڌ جي دنگ وٽ مقابلو ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. پر تعجب اهو ٿئي ٿو تہ سنڌ جي مرڪزي حڪومت طرفان عربن جو مقابلو نہ فقط ديبل ۾ پر، نيرون ۾

۽ ڪونہ ڪيو ويو. اتان پيش قدمي ڪندو مختلف قلعا فتح ڪندو، محمد بن قاسم وڃي سيوهڻ پهچي ٿو. پر مرڪزي حڪومت طرفان سندس مقابلي لاءِ ڪا پهر ئي ڪانہ ٿي پهچي. سيوهڻ جي فتح ڪان پوءِ هو ٻڌيہ جي علائقي ڏانهن ڪاهي وڃي ٿو. وري موٽي نيرون اچي ٿو، اتان وري هيٺ اچي ٿو. هن ڊگهي سفر ۾ محمد بن قاسم سان مختلف علائقن جا مقامي عملدار تہ مقابلو ڪندا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر مرڪزي حڪومت طرفان ڪا مدد ڏسڻ ۾ نہ اچي ٿي. جڏهن راوڙ ڏانهن وڌڻ لاءِ درياهہ تان ٻيڙين جي پل وسيلي اڪري ٿو، تہ سندس مزاحمت لاءِ ڪو وانگي ڪونهي. حقيقت هيءَ آهي تہ سنہ ٩٣ هہ تائين آفريڪا جو سڄو اتريون پاسو، بزنطيني شهنشاهت جو وڏو حصو ۽ ايران فتح ٿي چڪا هئا. اتان جي هڪ هڪ پائي ميڙجي چونڊجي دمشق ۾ گڏ ٿي رهي هئي ۽ عرب معاشري ۾ مٿيون ۽ وچولو طبقو پيدا ٿي پيو هو، جيڪو ان پئسي کي واپار ۾ سيڙائي اوير ڏانهن اپڙڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو هو. پر وچ تي سنڌ جي هڪ طاقتور حڪومت مزاحم هئي. اهڙن خيالن جو اظهار ڊاڪٽر ايف - اي خان پنهنجي مقالي " ڀنڀور - ديبل جا ماڳ" ۾ ڪيو آهي. (ڏسندا "ڀنڀور ۽ ديبل" ڪتاب جو ص ٦) جنهن ۾ هيءُ صاحب لکي ٿو تہ "سنڌ جو اولاهيون ساموڊي ڪنارو ساموڊي قوتن جو ڳڙهہ هو. ان ڪري عربن لاءِ پنهنجي تجارتي مفادن کي بچائڻ لاءِ مؤثر اپاءُ وٺڻ ضروري ٿي پيو هو." اهڙي ساڳئي قسم جو واقعو اسان کي ٻارهين صدي عيسوي ۾ سلطان صلاح الدين ايوبي جي زماني ۾ بہ ملي ٿو. ان زماني ۾ يورپ جا واپاري پنهنجا تجارتي ٻيڙا ڪاهي ايڪتي روانا ٿيا هئا، تہ وچ تي ڪين مسلمانن جي مضبوط طاقت رنڊڪ بڻي بيٺي ڏسڻ ۾ آئي. يورپي واپارين عيسائي پادري ۽ وقت جي حڪمران جو ناني ويڙهو ناهي مسلمان طاقت کي ٽوڙڻ لاءِ جنگ جي شروعات ڪئي. ان جنگ جا

مقصد تجارتي هئا. پر ان کي مذهبي چوغو ڍڪائي صليبي جنگ ڪوٺيو ويو هو. ۱۵۰۵ع ۾ بہ اسان جي نظرن اڳيان اهڙو ئي هڪ جنگي واقعو اچي وڃي ٿو. ان زماني ۾ پورچوگيز هندستان ۾ اوپر طرف پنهنجا پير ڄمائي رهيا هئا. هندستان جي دهلي طاقت زوال پذير هئي. باقي ان زماني ۾ گجرات ۾ سنڌ ۾ بہ سگهاريون سياسي قوتون هيون. سلطان نظام الدين سمو تنهن زماني ۾ سنڌ جو حڪمران هو.

سنڌ ۾ گجرات جي مسلمانن کي امير المؤمنين ترڪ خليفي بہ پنهنجي فوجي امداد ڏني، پر پوءِ پورچوگيزن جي سگهہ کي اڳتي وڌڻ کان روڪڻ ۾ سوپارا ڪونہ ٿيا هئا. اسان موٽي وري سنڌ عرب موضوع ڏانهن اچون ٿا. عام طور تي اهو چيو ويندو آهي تہ سنڌين شڪست ان ڪري کاڌي، جو سنڌ ۾ ٻڌ برهمڻ نفاق هو. منهنجي خيال ۾ اهو ڪو وزني دليل ڪونہ آهي. ڇاڪاڻ جو اسان ڏسون ٿا تہ سڪندر اعظم جي دور ۾ يونان ۾ ميسڊونيا جون سياسي حالتون اهڙيون ڪريل هيون، جو سندس پيءُ فلپ کي پنهنجي جان جو ٻليدان ڏيڻو پيو هو. پر پوءِ بہ سڪندر حملا ڪري سڄريل دنيا جا سڀ ملڪ فتح ڪري وٺيا هئا اهڙي ريت جڏهن سڪندر ايران تي حملو ڪيو تہ اتي بہ هندو ٻڌ نفاق موجود نہ هو. اسپين جي فتح بہ اهڙو مثال آهي. جڏهن منگولن بغداد تي حملو ڪري مسلمانن جي هر چيز کي ڊانوان ڊول ڪري ڇڏيو تہ اتي هندو ٻڌ نفاق موجود ڪونہ هو. چوندا آهن تہ ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح الدين جي نفاق سنڌ ۾ سمن جي راڄ جو انت آندو، پر ارغونن وٽ ڇا هو. هو تہ بابر جي طوفاني طاقت آڏو سڪل پن جيان اچي سبيءَ واري علائقي ۾ لڏو لاهي ويٺا هئا. جتي کاڌي خوراڪ لاءِ وٽن نہ سر سبز علائقو هو ۽ نہ لشڪر کي پگهار ڏيڻ لاءِ ڪو پئسو پنجڙ هو. اهڙو حال وري بابر جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪو محمد خان شيباني جي ڏنڊي آڏو ٽڙندو ٿاٻڙندو مختصر فوج سان وڃي دهلي پهتو

۽ لوڌي خاندان جو انت آڻي، پنهنجي گهراڻي جي پاڙ اهڙي پختي ڪيائين جو ٻن ٽن صدين تائين نہ لهر نہ لوڏو.

سمن جي راڄ ختم ٿيڻ کان پوءِ بہ سنڌ جا سياسي ادارا ختم ڪونہ ٿيا هئا، سنہ ١٥٢٠ع کان وٺي سنڌي، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن خلاف سنڌ جي آزاديءَ واسطي گوريلا جنگ جوٽيون آيا ۽ نيٺ بہ سو سترهن سالن جي ڏکيءَ جنگ ۽ ڪيترن نسلن جي قربانيءَ کان پوءِ هنن ١٧٣٧ع ۾ سنڌ جي آزادي ڌارين کان ميڙائي ورتي. اهڙيءَ ريت راجا ڏاهر کان پوءِ بہ سنڌ جا سياسي ادار ناس ڪونہ ٿيا هئا. خليفي هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ جنيد کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو ويو هو. هو ١٠٧هہ ڌاران سنڌ پهتو. جئہ سينا پٽ ڏاهر ان وقت تائين سنڌ جي سياست تي قابض ٿي چڪو هو ۽ خليفي عمر بن عبدالعزيز جي دعوت تي مسلمان بہ ٿي چڪو هو. هن سنڌ جي آزاد حيثيت واسطي گهٽو ڪجهہ پاڻ پتوڙيو ۽ نيٺ جنيد سان مقابلو ڪندي مارجي ويو. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ سنڌ فتح ٿيڻ سان عربن خلاف نفرت جو وايو منڊل پيدا ٿي ويو هو. جڏهن يزيد بن ابي ڪبشہ سنڌ جو پهريون گورنر بنيو تہ سنڌ جون حالتون سندس سنڀالڻ کان مٿي هيون. ”جيترو وقت بہ هو هتي رهيو تہ ڪيس آرام نصيب ڪونہ ٿيو“ (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ص ٣٣)، محمد بن قاسم جي گرفتاريءَ ابي ڪبشہ جي وفات کان پوءِ وڳوڙي حالتون اڃا بہ وڌي ويون. ڏاهر جو پٽ جئہ سينا برهمڻ آباد تي قابض ٿي ويو هو. تاريخ سنڌ - جلد پهريون ص ٢٣٧ - (اعجازالحق قدوسي)

جئہ سينا جڏهن برهمڻ آباد تي قبضو ڪيو تہ سنڌ جا ٻيا راجائون بہ بغاوت ڪري آزاديءَ جو اعلان ڪري چڪا هئا. اهو حال ڏسي حبيب بن مهلب کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ويو ۽ سنڌ جي وڳوڙي

حالتن کي نظر ۾ رکي کيس ججهو لشڪر ساڻ ڏنو ويو هو. جنيد کان پوءِ تميم بن زيد عتبي کي گورنر ڪري موڪليو ويو، پر سنڌ ۾ بغاوتون چوٽ تي چڙهيل هيون. هن باغين کان جان ڇڏائڻ واسطي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سنڌوءَ درياهہ پارڪري هڪ ڍنڍ (ماءَ الجواميس) وٽ پهتو پر سنڌي باغين کيس قتل ڪري ڇڏيو. بغاوت جي باهہ ايڏي ڀڙڪيل هئي جو عربن کتيل ملڪن کي پنهنجي قبضي ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر مسلمانن کي اها اعليٰ ڪاميابي ۽ فتحمندي وري ڪڏهن بہ نصيب نہ ٿي." (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ص ٢۴) جڏهن حڪم سنڌ جو گونر ٿي آيو تہ سنڌ ۾ بغاوت جي ڄڀي جرات ڪري ڀڙڪي پئي هئي. سنڌ جا جيڪي ماڻهو مسلمان ٿيا هئا، سي سڀ مرتد ٿي ويا. اهو شهر ڪونہ هو، جتي بغاوت جي اهڙي باهہ ڀڙڪي نہ اٿي هجي. عرب سر بچاءَ خاطر هتان هُتان لڏي اچي هڪ هنڌ آباد ٿيا ۽ ان شهر جو نالو محفوظہ رکيو ويو ، جيڪو سنڌوءَ جي چوڙ کان ايرندي پاسي نئون بڌايل شهر هو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ۽ حوالو بلاذري ٢٥٥) گورنر حڪم بہ سنڌي باغين هٿان مارجي ويو هو. چيو وڃي ٿو تہ هو سنڌين جي هڪ اهڙيءَ بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ فوج وٺي وڃي مٿن حملو ڪيو ۽ مقابلو ڪندي سنڌين هٿان مارجي ويو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ۽ حوالو يعقوبي ص ٢٥) سنڌين جون بغاوتون جيئن پوءِ تيئن وڌنديون ٿي رهيون. عمرو بن محمد بن قاسم جڏهن گورنر مقرر ٿي آيو تہ سنڌين بہ پنهنجون صفون سنواري وڃي منصوره تي گهيرو ڪيو. هن سڄو احوال عراق جي والي يوسف پٽ عمرو ثقفي ڏانهن موڪليو. اهو احوال معلوم ٿيڻ شرط سندس امداد لاءِ هن چار هزار لشڪر موڪلي ڏنو هو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ص ٢٦) اعجاز الحق قدوسيءَ جو بيان آهي تہ معاملو ايتري قدر وڌي ويو جو دشمن وڌندو اچي منصوره

تائين پهتو ۽ ان کي گهيرو ڪيو، (ص ٢٥٠) معلوم ائين ٿئي ٿو ته ان وقت عرب گورنر ۽ فوجون ايترو ته بيوس هيون، جو سنڌين منصوره جو گهيرو ڪيو ته هو قلعبند ٿي ويهي رهيا. سنڌي سنئين مقابلي ڪرڻ بدران هنن سنڌين مٿان راتاهو هنيو. عمرو پاڻ عرب فوج جو سپهه سالار بڻيو ۽ هڪ رات اوچتو وڃي سنڌين مٿان ڪڙڪيو.

عباسي خليفا ڪمزور هئا. مٿن برمڪي خاندان جي وزيرن جو ضابطو هوندو هو. پوئين دور ۾ سنڌن تخت ۽ تاج ترڪن جي اشاري سان هلندو هو ۽ سنڌن گهرن ۾ ترڪي عورتون هونديون هيون. منصور بن جمهور کي نه آمين، نه وري عباسين ئي سنڌ جو والي مقرر ڪيو هو. عباسي خلافت قائم ٿيڻ سان مغلس کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. پر هنکي منصور بن جمهور سنڌ پهچڻ شرط قتل ڪري ڇڏيو. عباسي خليفي، موسيٰ بن ڪعب کي سنڌ جو والي بنائي موڪليو، تنهن مس وڃي منصور بن جمهور کان سنڌ ڇڏائي (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد يعقوبي ۽ بلاذري جي حوالن سان) جڏهن عيني کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو ته هو عباسين کان ماڳهين بغاوت ڪري ويهي رهيو ۽ سنڌي حڪمرانن سان ڇيڙ ڇاڙ ڪانه ڪئي. هن مان جند ڇڏائڻ لاءِ عمر بن حفص کي روانو ڪيو ويو. عيني جي زماني ۾ عربن جا پاڻ ۾ جهيڙا چوٽ تي چڙهي ويا. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته سنڌ ۾ وڳوڙي حالتن جو فائدو وٺي، سيدن ۽ خارجي فرقي به هتي اچي پناهه ورتي. ڏسو تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ٢٦٢ ـ ٢٦٣). خليفه مهدي (١٦٩ـ ١٥٨هه) جي زماني ۾ روح بن حاتم کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. هن جي زماني ۾ سنڌ ۾ بغاوت جي ٻرندڙ باهه وڌيڪ ڀڙڪي پئي، جيڪا هو وسائي ڪونه سگهيو (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد بحواله يعقوبي ص ٦٦) ان کان پوءِ بسطامي نصر، روح بن حاتم کي ٻيو ڀيرو ۽ پوءِ عبدالملڪ بن شهاب کي جهٽ جهٽ موڪليو ويو.

(تاريخ سنڌ مولوي نور محمد -ابن اثير ۽ يعقوبي جا حوالا ص ٦٧) سمجهه ۾ اچي ٿو ته ان وقت سنڌ جون حالتون تمام خراب ٿي ويون ۽ مذڪوره گورنر انهن کي سڌارڻ ۾ سوڀارا ڪونه ٿيا هوندا. خليفي مهديءَ به پنهنجي ٻارهن سالن جي دور خلافت ۾ سنڌ جا ٻارنهن گورنر مقرر ڪيا. هن آخر ليث کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو، پر هو به سنڌين جي بغاوتن سان منهن ڏئي ڪونه سگهيو. هن موقعي تي يعقوبيءَ جو حوالو هن ريت آهي ”سنه ١٦٥هه جاٽن جا هنگاما زور شور سان جاري هئا. ليث هر قسم جون تدبيرون ڪري ٿڪجي پيو.

هنن فسادن ۽ بغاوتن کي پورا ٻه سال گذري چڪا هئا. ان زماني ۾ خليفومهدي حج تي روانو ٿيو. هڪ ريگستاني علائقي ۾ منزل ڪئي هئائين جو کيس سنڌ ۾ بغاوتن جي خبر پئي. هن اتان حڪم ڪري سنڌ ڏانهن فوج رواني ڪئي، جيڪا جهازن وسيلي اچي سنڌ پهتي، جنهن جي مدد سان ليث فوجي قانون (مارشل لا) جاري ڪري سنڌين مٿان غالب ٿيو.“ (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص ٧١). خليفه هارون رشيد، سالم يونسي، اسحاق هاشمي، يوسف بن اسحاق، طيفور، سعيد، محمد بن عدي هڪ ٻئي پٺيان سنڌ جا والي مقرر ڪيا ويا. انهن کان پوءِ عبدالرحمٰن کي طاقتور ۽ باصلاحيت ماڻهو سمجهي سنڌ روانو ڪيو ويو، پر ان لاءِ به يعقوبيءَ جو حوالو آهي ته، ”عبدالرحمان کان سنڌ جو انتظام سنڀالجي ڪونه سگهيو“ (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص ٨۴) هن کان پوءِ هارون رشيد ايوب بن جعفر کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو، پر هو به سنڌ جي حالتن تي ضابطو رکي ڪونه سگهيو. (تاريخ سنڌ مولوي نورمحمد ص ٨۴- حوالو يعقوبي) خلفيه هارون رشيد کان پوءِ عباسي گهراڻو گهرو سازشن جو شڪار رهيو. خليفه مامون جي وقت ۾ بشير کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو، پر هن عباسي خليفي خلاف بغاوت ڪئي. ان کان پوءِ حاجب پوءِ غسان کي

روانو ڪيو ويو. موسيٰ جي ڏينهن ۾ سنڌ جي اوپر علائقي جي راجا بالاچند بغاوت ڪئي، جنهن کي قتل ڪيو ويو. مامون جي زماني ۾ سنڌ جا ڪيترا علائقا آزاد ٿي ويا. سنڌ جي گڏيل قوت ٽٽي پئي. خلافت طرفان جڏهن موسي سنڌ جو والي هو ته سنڌ وارن به آزاديءَ جو پروانو حاصل ڪيو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص ۱۰۳). مطلب ته عباسي خلافت جو سنڌ تي انڌو ڪاٺو ضابطو رهيو، سو به ۲۱۸ هه کان گهٽو اڳ ختم ٿي ويو. بلاذري، يعقوبي ۽ ابن اثير جي تاريخي حوالن مان محسوس ٿئي ٿو ته سنڌ عرب حڪومت جي هڪ سو ٽيويهه سال ماتحت رهي ۽ ان سڄي عرصي ۾ سنڌي هٺ هٺ تي رکي پير پساري آرام سان ڪونه ويٺا. پر آزاديءَ لاءِ جهيڙيندا آيا. وقت جي نزاڪت کي تاڙي ڪڏهن مصلحتي ماٺ به اختيار ڪيائون. هنيئر سوچڻ جي ڳالهه اها آهي ته سنڌ جا سياسي ادارا ايڏا مضبوط به هئا، ته پوءِ سنڌين کي شڪست ڇو آئي؟ حالتن تي غور ڪرڻ کان پوءِ محسوس ائين ٿئي ٿو ته عربن وٽ جديد فوجي ضابطا قاعدا هئا جيڪي هنن رومين وٽان سکيا هئا ۽ انهن سان گڏ جديد فوجي هٿيار به هئا، جيڪي ڪيئي صديون اڳي رومي، تن کان اڳ يونان ۽ وارا آزمائي چڪا هئا. سڪندر اعظم به پنهنجن حملن، ۾ ”نقط گڏس“ ۽ منجنيقون ڪتب آئي چڪو هو. رومي ۽ بزنطيني حڪومتن انهن هٿيارن ۾ گهڻو سڌارو ۽ واڌارو آندو. عرب جڏهن دنيا جي طاقت جي روپ ۾ مٿي ايريا، ته هنن به ساڳي جنگي ٽيڪنڪ ڪتب آندي هئي. تاريخي اصول کان سنڌين جون شڪستون غير فطري هيون، ڇاڪاڻ ته شڪست کان پوءِ سنڌين وڙهي سنڌ کي آزاد ڪرايو آهي ۽ دشمن جي فطري تباهي تائين ماٺ ڪري ڪونه ويٺا آهن، جهڙيءَ ريت اسان اندلس ۾ ڏسون ٿا، جتي عربن جي پورا اٺ سو سال حڪمراني رهي پر سنڌ ۾ سندن ۱۳۸ ورهيه حڪومت هلي ويجهو ۽ اندلس پري هو. (مترجم).

(۵۸) ڇچ نامي جي ترجمي ٽيل اقتباسن ڪتب آڻڻ کان

پهريان سر ايچ - اليٽ پنهنجي ڪتاب "انڊين هسٽورين" ۾ هن تاريخ جو پورو احوال ڏنو آهي. انهن اقتباسن جي باري ۾ افسوس سان فقط ايترو چئي سگهجي ٿو ته انهن جي چونڊ سوچي سمجهي ڪانه ڪئي وئي آهي. ڪن اقتباسن کي پنهنجي سهوليت خاطر ڪتب ئي ڪونه آندو ويو آهي. حملي سان لاڳاپيل ڪي اقتباس وري اهڙا ڏنا ويا آهن، جيڪي وري تمام ڍڪيا آهن. ان ڪان پوءِ اڻ سونهندڙ ڳالهه اها به ٿي وئي آهي جو جنهن شخص کي سر اليٽ جي ڪتاب "هسٽورين" جو مرتب ڪري چونڊيو ويو آهي، سو ٻين ڳالهين ۾ عالم ۽ قابل انسان آهي، پر ڪيس هندستان بابت ڄاڻ ڪجهه گهٽ آهي. ان ڪري جڏهن هن ڪنهن نڪتي کي سمجهائڻ ۽ تبصري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هو ان معاملي ۾ سوپارو ڪونه ٿيو آهي. چچ نامي ۾ سچين ڳالهين ۾ به پڙهندڙ کي شڪ جو گمان ٿئي ٿو. اهو ان ڪري ٿيو آهي جو هن صحيح حقيقتون بيان ڪندي، ڪن ڏند ڪٿائن جو به ذڪر ڪيو آهي. نتيجو اهو ٿيو آهي جو سندس اهميت چڻ گهٽجي وئي آهي. پر جيڪڏهن هن ڪتاب جو سوچ ۽ ويچار ڪري مطالعو ڪبو ۽ گهٽي پاڳي جو ترجمو ڪبو، ته سر اليٽ جيان هن تصنيف کي سچو ۽ کرو سمجهبو ۽ هندستان جي سچن ۽ دلچسپ تاريخي واقعن بابت هن ڪتاب کي هڪ سند ڪري سمجهبو ۽ هن تصنيف وسيلي هن ملڪ ۾ پهريون ڀيرو سامي قومن ۽ آرين جي ٽڪراءَ جو پتو پوي ٿو. مذڪوره ڪتاب جا ڪيترائي نقل آهن، جنهن ڪري منجهس موجود نقص دور ڪري سگهجن ٿا. مصنف جو اصلي قلمي نسخو عربيءَ جي ڪوفي رسم الخط ۾ هوندو. ان زماني ۾ عرب هن ڪان سواءِ ٻيو رسم الخط ڪونه ڄاڻندا هئا. پنج سو سال پوءِ جڏهن محمد علي ڪي مصنف جي پوينرن وٽان مذڪوره نسخو هٿ آيو ته ان وقت تائين هن جا الائي ڪيترا نقل ۽ نقلن جا نقل لکجي تيار ٿي ويا هوندا. عراق جي مشهور

گورنر حجاج بن يوسف ۽ سنڌ جي جنگي مهم جي جوان سال سپهه سالار محمد بن قاسم جي وچ ۾ جيڪا لکپڙهه ٿي هئي، سا، معلوم ائين ٿئي ٿو ته خيالي آهي. جيڪڏهن اسان ان کي سچو سمجهندا سون، ته حجاج ڏانهن خط لکڻ ۾ وري ڪانئس جواب اچڻ تائين فوج کي هڪ جاءِ تي ترسائي بيهارڻ ان وقت جي نقطهء نگاهه کان ۾ فوجي نقل حرڪت واسطي لاپائتي ڳالهه ڪانه هئي.

(٥٩) "هسٽري آف انڊيا" جلد I ضميمو"P" ص ٣٧٦- هيءَ صاحب حاشيه ۾ لکندي ٻڌائي ٿو ته تاريخ ۾ جنهن مندرجو ذڪر آهي، سو ديبل شهر لڳ هو پر شهر جي اندر ڪونه هو. هو سند طور بلاذريءَ جو حوالو ڏئي ٿو. پر ڏٺو وڃي ته بلاذري جا پنهنجا لفظ "بالديبل" آهن. جن جو مطلب آهي ته "ديبل اندر". پر جيڪڏهن مندر شهر کان ٻاهران ۾ پرسان هجي ها، ته ٻه عربي ۾ ساڳيا لفظ ڪتب آندا وڃن ها. هن ۾ چچ نامو بلڪل چٽو آهي، جنهن ۾ "درميان ديبل" لفظ استعمال ڪيا ويا آهن، جنهن جي معنيٰ ته اهو مندر ديبل شهر اندر واقع هو. ايم ريناد "فتوح" جو بلڪل صحيح ترجموa Daybal ڪيو آهي. جڏهن سر هينري اليٽ ان جو ترجمو ڪيو ته "in Place " يا " in Debal " بدران "at" جو لفظ استعمال ڪري ويو آهي تنهن ڪري مطلب ڦري ويو آهي.

(٦٠) اها اچرج جهڙي ڳالهه آهي ته مسٽر ريناڊ، البيرونيءَ جو ترجمو غلط ڪيو آهي ("فرنگ مينٽس"ص ١١٩) ۾ خور جو ترجمو Baie ڪري ويو آهي. پر البيروني ان کي چٽيءَ ريت ، " درياهه جي چوڙ وارو ڪشادو پاڳو (Esluary) ڪري لکيو آهي. جتي سمنڊ جي وير ٻه چڙهندي هجي ۽ مٺي پاڻيءَ سان ملندي هجي" اهڙيءَ ريت وري "غب" جي وصف هن ريت لکي اٿس: سمنڊ، جنهنجي چوڏاري زمين

وڪڙ ڪري ڦري "Like a Bending or wending in of the Sea" اچي ان کي Bay يا غب ڇئبو آهي. هن اپسمنڊ يا غُب جي وصف ايڏي واضح ڪري ڪانه لکي آهي. اهڙيءَ ريت ڪراچي بندر جي اترئين پاسي کي "خور" چئي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته مينهوڳيءَ ۾ لياري نئن وهي اچي اتي ڇوڙ ڪندي آهي. ڪن نقشن مطابق سمنڊ جي لنگهه واري پاسي کي خور علي به سڏيو ويندو هو. مڪران پاسي خور "نئن" کي به سڏيو ويندو آهي.

(٦١)ڪرنل ٽاڊ جي راجستان ۾ ديبل کي تيرٿ يا پوتر آستان ڪري لکيو ويو آهي جتي راجپوتانا مان ياتري هلي اچي پوڄا پاٺ ڪندا هئا ۽ وهنجندا هئا

(٦٢) سنڌ ۾ الائي ڪيترا اهڙا مشهور ڳوٺ آهن، جن جو واسطو قديم دور سان آهي. اهڙيءَ ريت هندستان ۾ به اهڙا قديم شهر آهن. ڳوٺ ۽ شهر ماڻهن جي ظلمن ۽ قدرت جي ستم ظريفين ڪري ناس ٿي ويندا آهن، پر زماني جي لاهين چاڙهين ڪان پوءِ به سندن نالا ضرور زنده رهندا آهن. بکيرا جو ڳوٺ ڪيترو قديم آهي، تنهن جو پتو مونکي ڪونه آهي، پر مونکي ايترو سو ضرور ٻڌايو ويو آهي، ته هتي اوسي پاسي بکيرا يا ان جي ٽڪَ جي ڪا ٻي ذات ڪن ايامن ڪان وٺي هتي آباد آهي. هن ماڳ جو ٻيو نالو "بيگ چڳيو" Beg Chugyo به آهي.

(٦٣) مورخن مهراڻ جي ڇوڙ جو حوالو ڏنو آهي. پر اهي سنڌوءَ جي مکيه وهڪري ڏانهن اشارو ڪونه ٿا ڏين. فقط سنڌوءَ جي ان چاڙهه بابت ذڪرڪن ٿا، جنهن سان ديبل آباد هوندو هو. اشڪال البلاد جي نقشي مطابق، تنهن زماني ۾ ديبل، سنڌوءَ جي مکيه وهڪري سان وسندڙ ڪونه هو. پر اهو مکيه وهڪري ڪان ڪيترو پري

هو؟ تنهن جو اڄ اندازو لڳائڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ تہ موجوده دور جي نقشن جوڙيندڙن کي تڏوهڪي مقرر ماپ Scale جو پتو ڪونہ آهي.

(٦٤) ڪيپٽن برنن کي پڪ هئي تہ ٺٽي جو شهر ديبل جي ماڳن تي آباد آهي. هو لکي ٿو تہ: اسان کي پوري پڪ آهي تہ جنهن ماڳ تي ڪڏهن قديم ديبل آباد هوندو هو، اتي اڄ ٺٽو آباد آهي. عرب ۽ ايران وارا اڄ بہ ٺٽي ۾ ٺهندڙ هڪ قسم جي شال کي ديبلي شال چوندا آهن. (سنڌ - جلد II حاشيہ ٢). اسان کي اها بہ پڪ آهي تہ عرب واپاري ٺٽي کي ديبل سڏيندا رهيا آهن. سر اليگزينڊر برنس (ڪابل ص ١٧) اسان کي ٻڌائي ٿو تہ،"اڳئين ڀيري جڏهن آءٌ بمبئي ۾ هوس تہ مسقط ۾ رهندڙ اسان جي گماشتي خبر ڏيڻ جي ارادي سان اسان ڏانهن اطلاع موڪليو تہ، "مسقط جو امام زنجبار تي حملي ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو. ان ڪري هن پنهنجو هڪ نمائندو ديول روانو ڪيو آهي، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن اتان سنڌين کي فوج ۾ ڀرتي ڪري سگهي. هن سنڌ جي حڪمران کي بہ اهڙي گذارش ڪئي هئي. ٺٽي کي ديبل سڏڻ جو ٻيو مثال اسان کي برطانيا جي واپاري گماشتي مسٽر ڪرو Crow جي طرفان موڪليل اطلاع آهن، جيڪي اسان کي قلمي نسخي جي صورت ۾ مليا آهن، جيڪي هن گذريل صديءَ جي پوئين سال ين ۾ لکيا آهن. هو اسان کي ٻڌائي ٿو تہ،" هڪڙا کنڊر آهن، جن بابت چيو وڃي ٿو تہ اهي قديم شهر ٺٽي يا ديبل سنڌي جا آهن، جيڪي هڪ ڪاري (هنجو اشارو گهاري جي ڪناري سان موجود پيپور جي کنڊرن ڏانهن آهي جي ايرندي (اترئين) ڪناري سان ۽ چوڙ کان اٽڪل چاليهہ ميل پري آهن. چيو وڃي ٿو تہ هن کان وڏيڪ پراچين ٻيا ٿرڙ آهن، جيڪي چوڙ واري علائقي جي وچ تي آهن. ٿي سگهي ٿو تہ اهي ٿرڙ ٺٽي يا ديبل سنڌي جا هجن. (سندس اشارو شايد

بکيرا واري ٽرڙ ڏانهن آهي). پر مان سمجهان ٿو ته ڇوڙ واري علائقي ۾ هن ڪان به وڌيڪ پراڻا اجا ٻيا به ٽرڙ آهن. پورچوگيز ڇوڙ واري علائقي ڪان سورهين صديءَ ۾ واقف ٿيا هئا. اهي لاهريءَ کي ديول ۽ سنڌ Diul and Sindh يا ديول سنڌي سڏيندا هئا. پوئين دور ۾ انگريز لاهري کي ديول سنڌي سڏڻ لڳا هئا. فاريا واءِ سوزا Faria y Soza ايشيا تي لکيل پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته، ”ديول سنڌوءَ جي صفا اولاهين ڦاٽ تي آباد هو“ (اسٽيوِن جو ترجمو جلد II ص ۵۱۴) حقيقت اها آهي ته قديم ديبل جي مشهوريءَ جو سبب اهو آهي ته اهو هڪ واپاري بندر هو، ٻيو ته اتي هڪ تيرٿ جو آستان هو، جيڪو بندر نه هجڻ ۽ تباه ٿي وڃڻ جي باوجود دائم قائم رهيو. ڏيساور جا واپاري ڇوڙ جي ٻئي مشهور لاهري بندر کي ديبل جي مشهور نالي سان سڏڻ لڳا. جڏهن ڇوڙ جي الهندي پاسي ٺٽي جو شهر وجود ۾ آيو، ته ان کي به ان مشهور بندر جي نالي پٺيان ديبل سڏڻ لڳا. پر اسان کي اها ثابتي ڪانه ٿي ملي، ته سنڌين ڪڏهن به ٺٽي کي ديبل سڏيو آهي، توڙي جو هتان جي هڪ ڏيهي مورخ بي پرواهي ڪري پنهنجي تاريخ ۾ لکي به ڇڏيو آهي ته ”ديبل، ٺٽو آهي“. ٺٽي شهر جا رهاڪو به هن خيال جا ڪونه آهن ته ٺٽو ڪو ديبل آهي. مان ٺٽي جي هڪ سيد کان پڇيو هو ته ديول ڪٿي آهي؟ ته هن ويچار ڪري مونکي ٻڌايو ته هن پاڻ به ديول کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ گهٽي جتن ۽ جاکوڙ کان پوءِ کيس اهو پتو پئجي ڪونه سگهيو ته ديبل ڪهڙي جاءِ تي هو. جيڪڏهن هو ٺٽي کي ديبل سمجهي ها ته هڪدم وراڻي ڏئي ها ته ٺٽو ئي ديبل آهي.

(٦۵) سر ايچ اليٽ هن کي تنگامرا Tangamara ڪوني ٿو. پر ساڳئي وقت اهو به چوي ٿو ته هن لفظ جي پهرئين اکر ۾ ڪجهه مونجهارو آهي. منهنجي خيال ۾ ڪتاب ۾ ڏنل نالو بلڪل صحيح آهي مان به نگامرا قبيلي بابت سنڌ ۾ ڪجهه به ڪونه ٻڌو آهي.

(٦٦) ڏسندا ميجر ريورٽي جو طبقات ناصري جو ترجمو جلد I ص ٤٥٢. اوپر متعلق تاريخ تي ڪر ڪري ميجر ريورٽي ڪيرون لهڻي ٿو. قبول ڪرڻو پوي ٿو تہ هن ان تاريخ جو صحيح ترجمو ۽ ان تي تفصيل سان حاشيا لکي ان دور تي وڏ ۾ وڏ روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر هن ضميما نہ لکي، اسان کي ڪجهہ نا اميد ڪري وڌو آهي.

(٦٧) ايضاً – ڏسندا ص ص ٢٩٥ – ٢٩٤ تي لکيل حاشيا.

(٦٨) اهو بہ امڪان آهي تہ جلال الدين خوارزم شاهہ جي ڏينهن وارو ديبل بہ اصلي ديبل هجي، پر ڪو ٻيو بندر هجي، جنهن کي هن مشهور بندر جي نالي پٺيان سڏيو ويو هجي. ويچارڻ جوڳي هيءَ حقيقت بہ آهي تہ البيروني ٻارهين صديءَ جي اڳياڙيءَ ۾ پنهنجي تاريخ لکي هئي. پر ان ۾ ديول جو ذڪر موجود ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. ان جي جاءِ تي لوهارانيءَ کي ڇوڙ جي علائقي جو بندر ٻڌائي ٿو.

(٦٩) ديبل بندر جو بنياد ڪهڙي زماني ۾ رکيو ويو، تنهن جو پتو پئجي ڪونہ ٿو سگهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ سنڌ جي راءِ گهراڻي جي شروعات وقت هن بندر کي موجود ڏسجي ٿو. اليٽ (هسٽري جلد I ص ص ١٣٨ ۽ ٤٠٧) هن خاندان جي شروعات جو دور ٤٩٥ع ٻڌائي ٿو. هن بندر بابت ستين صديءَ عيسوي جي چيني پيڙائتن کي ڄاڻ هئي. سر، ايچ يول Yule "ڪئٿي اينڊ دي وي دِدر" Cathay and the way thither جلد-I- Ixx viii ۾ لکيو آهي تہ، چين جي تاريخ، ستين ۽ اٺين عيسوي صدي جي ٿانگ Thang گهراڻي جو ذڪر ڪندي ٻڌايو آهي، تہ چين جي تاريخ پيڙائت ڪئنن ڪان سڙهہ سنباهي هاڪاريندا وڃي فرات درياهہ تائين پهتا هئا." سري لنڪا جي چوڏاري ڦري پنهنجي هاڪارڻ وارو رستو ٻڌائيندي لکن ٿا تہ هو اتر

طرف هلندا هلندا وڃي تيو Tiyu يا ڏيو Diu تائين پهتا هئا. هو وڏيڪ ٻڌائين ٿا ته،" هو وڏيڪ ڏهه ڏينهن سفر ڪري ۽ پنج ننڍڙيون بادشاهيون اڪري ٻئي تيو Tiyu وٽ وڃي پهتا هئا. جيڪو وڏي ميلان Milan يا سنتو Sintu جي ڪناري سان آباد هو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هي ئي ديبل هو، جيڪو مهراڻ يا سنڌوءَ جي ڪنار سان وسندڙ هو.

(٧٠) اهو سوال ضرور پيچي سگهجي ٿو ته جڏهن سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين ان ڦاٽ جو نالو ساگر هو ته پوءِ تالمي ان کي ساگر بدران لوڻي ٻاري ڇو لکيو آهي؟ ان جي امڪاني سمجهاڻي هيءَ ٿي سگهي ٿي ته ايرندو سنڌ ساگر وارو وهڪرو ڪڇ رڻ وٽ پهچي پنهنجو نالو وڃائي ڇڏيندو هو يا لوڻيءَ سان ملي ويندو هو، جيڪو لکپت کان ٿوري پنڌ تي اتران وهي سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪندو هو. هن ٿاڪ کان وٺي ويندي ڇوڙ ڪرڻ تائين پاڻيءَ جي هن وهڪري کي لوڻي ٻاري چيو ويندو هوندو. سڪندر هن وهڪري وسيلي تڪڙو تڪڙو هاڪاريندو وڃي سمنڊ تائين پهتو هو، تنهن ڪري ڪيس مذڪوره وهڪري جي صحيح ڄاڻ ملي ڪانه سگهي هئي ۽ سندس دور جي مورخن به ايڏانهن خاص ڌيان ڪونه ڏنو هو.

(٧١) "ڪشتي در الفس ڪه آن را سندساگر گويند مي بردند" Kushti dar alfs kih anra sind sagar goyand mi burdand." مٿين فارسي حوالي جو سراليٽ ("هسٽري" جلد I ص ١٥٧) ترجمو هن ريت ڪيو آهي ، "ٻيڙيون ان ڦاٽ تائين وينديون هيون، جنهن کي سنڌ ساگر جي نالي سان سڏيو ويندو هو."

(٧٢) ديبل بندر تي گهيرو ڪندڙ فوجون عراق مان سمنڊ رستي آيون هيون. پر ديبل کان مٿي درياهه ۾ هاڪارڻ واسطي سمنڊ ۾

هلندڙ ٻيڙا ڪم جا ڪونہ هئا. تنهنڪريِ انهن کي ديبل وٽ ٻيهاري درياهي ٻيڙين وسيلي مٿي هاڪاريو هونداٺون.

(٧٣) اهو ضروري ڪونہ آهي تہ هن خيال جي مخالفت ڪندڙ ٽالمي طرفان ڏنل درياهي ڇوڙن جا نالا بہ پنيرائي ڪن. جيڪڏهن اسان ساگاپا Sagapa نالي واري ڦاٽ کي ساگر ڦاٽ سمجهون تہ يونانين جنهن وهڪري کي سنٿون Sinthon ڪوٺيو آهي، بہ حالت ۾ سنڌو آهي ۽ اهو اولهہ پاسي کان سنڌوءَ جو ٻيو نمبر ڇوڙ هو. ان کان پوءِ اهو گمان غالب ٿئي ٿو تہ سنڌ ساگر ڦاٽ جو ڇوڙ ساتاپا نہ پر سنٿن هو، جيڪو بگهاڙ ڦاٽ ۽ سنڊس پيچڙيءَ سان هڪ جهڙائي رکي ٿو. جيڪڏهن هن ڳالهہ کي قبول ڪيو وڃي، تہ ان حقيقت کي بہ مڃڻو پوندو تہ ديبل گهاري ڦاٽ جي ڪناري سان آباد هو. ان جو لازمي نتيجو اهو وڃي بيهندو، تہ اٺين صديءَ عيسوي جي اڳياڙيءَ ۾ ان وهڪري ۾ گهٽي فاصلي تائين سامونڊي ٻيڙا مٿي هاڪاري سگهندا هئا. هن جو حاصل مطلب اهو وڃي بيهندو تہ سڪندر ۽ عربن جي حملي جي وچ واريَ هڪ هزار سال جي عرصي ۾ ڪو فرق آيو ڪونہ ٿو ڀائنجي. درياهہ جو اولهہ طرف ڏانهن سرڪڻ وارو لاڙو هن عرصي دوران هڪ جاءِ تي بيٺل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مان خاص طور تي هن خيال جو آهيان، تہ جڏهن وچين ڇوڙ ۾ پاڻي سيني کان وڌيڪ اچڻ لڳو تہ ان کي سنڌوءَ جي نالي سان سڏيو ويو ۽ پراڻي ڇوڙ جي باقي رهيل حصي کي اڳيون نالو ڏنو ويو. جيڪڏهن ڪنهن کي هن نڪتي تي شڪ آهي تہ ان کي دور ڪرڻ لاءِ ٽالمي جي جاگرافي جي ٻئي حصي (Lib vii- I. S- 28) جو مطالعو ڪرڻو پوندو، جنهن ۾ هن ساڳئي ڇوڙ کي اندوس Indos ڪري لکيو آهي.

(8) تاريخي بيانن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هي واهہ دولهہ درياهہ

خان ڪوٽايو هو. (تاريخ سنڌ - سما دور - مرتب غلام محمد لاکو ص ٨٦) امڪان آهي تہ اهو وهڪرو اڳ ۾ ڪنهن ڦاٽ جو پراڻو پيٽ هجي، جنهن کي دولهہ درياہ خان کوٽائي صاف ڪرائي واهہ جي صورت ڏني هجي. ان واهہ جي ضرورت تڏهن ٿي هوندي، جڏهن سنڌو نئي کان گهڻو اوڀر طرف سرڪي ويو هوندو ۽ پاڻيءَ جي آبپاشي ۽ پيئڻ جي ضروتن کي پوري ڪرڻ لاءِ مذڪوره انتظام ڪيو ويو هوندو. حالتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ خان واهہ نئي کان اتر- اوڀر، درياہ مان کوٽي نئي آندو ويو هو. پر هو ختم ڪاٿي ٿيو ٿي؟ تنهن جو ڪو پتو ڪونہ آهي. انڊس ڊيلٽا ڪنٽريءَ جو مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو تہ اهو وهڪرو بگهاڙ ڦاٽ سان ڪکر ٻُڪيرا وٽ ملندو هو. واهہ جي ڊگهائي ايتري گهٽي آهي جو ڪوڏر ۽ انساني پورهئي لاءِ هيءَ ڳالهہ چوڻ مشڪل نظر اچي ٿي . انڪري سمجهہ ۾ اچي ٿو ان واهہ جو هيٺيون ڀاڱو ڪنهن پراڻي ڦاٽ جو پيٽ هو.

(٧۴) جيڪڏهن پراڻو وهڪرو اڃا بہ پوري ريت وهي رهيو هو تہ سندس فوج ديبل کان ٺٽو مٿي هلي وري پار اڪري هوندي. پر اهڙيءَ حقيقت جو ڪٿي بہ ذڪر ڪونہ آهي. هن سڄي جنگي مهم دوران سنڌي بادشاهہ ۽ سندس فوج جو وڏو حصو سنڌوءَ جي اوڀر پاسي موجود هو. عربن جي فوجي مهندار آخري ۽ فيصلہ ڪن جنگ ڪرڻ کان اڳ ۾ نيرون ۽ سيوهڻ جا قلعا فتح ڪري پنهنجي فوج جي پٺِ واري حصي کي محفوظ رکڻ پئي چاهيو. تنهن ڪري ان لاءِ سنڌوءَ جو ساڄو ڪنارو وٺڻ ضروري ٿي پيو هو.

(9) حقيقت مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ نيرون حيدرآباد جي ماڳن وٽ ڪونہ هو. ڇاڪاڻ تہ حيدرآباد وارا ماڳ نصرپور واري سنڌوءَ جي وهڪري کان ويهارو ميل اولهہ آهن ۽ حيدرآباد ۽ نصرپور جي وچ تي

قليلي ڦاٽ کان سواءِ ٻيو ڪو درياهي وهڪرو نہ موجود ڪونہ هو جيڪو ١٧٥٨ع کان اڳ جو وهڪرو ڪونہ آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي تہ نصرپور وارو درياه جو صفا پوئين وهڪرو هو، جيڪو هيٺ هلي ٻہ درياهي جي صورت ۾ وهندوهو، جن مان اولاهينءَ کي ڪلري ۽ اوڀارين کي بگهاڙ سڏيندا هئا. جنرل هئگ جي نقشن موجب ديبل بندر، ڪلري، بگهاڙ ڦاٽن جي سنگم واري ٿاڪ تي چار ميل هيٺ ڏيکاريو ويو آهي.

جيڪڏهن ڪو مسافر ديبل بندر کان منصوره ويندو تہ نيرون يا حيدرآباد ڪيس ڇو اچڻو پوندو. اڄڪي سپر هاءِ وي يا نيشنل هاءِ وي ڪونہ هوندا هئا، جن سان ڪار يا ٽرڪ وسيلي اچي نيرون پهچبو هو. جيڪڏهن نيرون ۽ حيدرآباد هڪ آهن، تہ اسان کي هن ڳالهہ تي بہ سوچڻو پوندو تہ اڄ اسان کي منصوره جا کنڊر حيدرآباد کان اوپر اترنہ، پر اوپر ڏانهن ٿورو وڌيڪ لڙيل نظر ايندا ۽ حيدرآباد کان ديبل سر ڏکڻ، پر ٿورڙو اولهہ تي لڙيل ڏسڻ ۾ ايندو. پوءِ اهو پنڌيور هجي يا ڪڪر بڪيرا يا ڪو ٻيو ماڳ هجي. ان حساب سان ديبل کان منصوره جو طرف اتر اوپر وچي ٻيهندو، جيڪو ماٿهو ديبل کان منصوره جي سفر تي نڪرندو هوندو، سو ضرور قافلي سان هوندو، جنهن کي درياهہ جي ڪنار سان هلڻو پوندو هوندو ۽ ڪلري ۽ بگهاڙ واري ٻہ درياهي کان مٿان سنڌوءَ جو اولهہ پاسو ڏئي، رڻ ڦاٽ جي سنڌوءَ کان ڌار ٿيڻ واري ٿاڪ مٿان درياهہ اپرندي طرف اڪري، منصوره ڏانهن سڌو وڃي الهندي پراڻ جي منڍ واري حصي ۾ پهچندو، جيڪو حيدرآباد کان اٽڪل چاليهہ پنجيتاليهہ ميل وچي اوپر ٻيهندو. جيڪڏهن ڪيس نيرون اچڻو پوي تہ ڪلري ۽ بگهاڙ واري ٻہ درياهي وٽان درياهہ کي ڇڏي سڌو اتر رخ ڪرڻو پوندو. نيرون يا حيدرآباد پهچي، درياهہ ٽپڻ لاءِ جاگرافيدانن جي لکت موجب وري ارڙهن ويهہ

ميل صفا اوير هلڻو پوندو. ٽيهہ چاليهہ ميل وڪڙ ڪري مسافر آخر نيرون وڃي کهڙي ڪم واسطي سوبہ پاٽي ڪوهين ڏور. گنجي ڏونگر گام جي زيارت لاءِ تہ اڙيو ٽڙيو ياتري ايڏانهن ويندو هوندو، باقي منصوره ويندڙ مسافر نيرون يا حيدرآباد ڇو وڃي. عرب جاگرافيدانن مان هڪڙن ديبل کان نيرون ڇهن ڏينهن ۽ ٻين ٽن ڏينهن جي پنڌ تي ٻڌايو آهي (ڏسندا ابن خردازبہ، مسعودي، اصطخري ۽ ابن حوقل جا حوالا). حقيقت حال مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو فاصلو اڄ جي چاليهن ۽ سٺ ملين جي وچ تي هجڻ گهرجي. ٻئي پاسي پاڻ مصنف ٻڌائي ٿو تہ نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ تي هڪ سو ويهہ ميلن جو پنڌ آهي، پر هاڻوڪي فاصلي موجب اهو سيوهڻ کان فقط اسي ميلن جي فاصلي تي آهي. منهنجي خيال ۾ نيرون ڇهن ڏينهن جي فاصلي مطابق ديبل کان پنجيتاليهہ ميل اتر ۽ سيوهڻ کان فاصلي مطابق موجوده حيدرآباد کان ٽيهہ پنجتيهہ ميل ڏکڻ اوير هجڻ کپي.

سيوهڻ کان نيرون ۽ ديبل کان نيرون واري فاصلي جي وچ تي ۽ ديبل ۽ منصوره جي طرفن ڪي ۽ ان دور جي درياهي وهڪري کي ڏيان ۾ رکي ان ايراضي کي نيرون لاءِ جاچڻو پوندو. ٻي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ سنڌ ۾ اهڙو پراڻو قلعو آهي ئي ڪونہ، جيڪو پاڻيءَ جي سهوليت کان ارڙهن ويهہ ميل پري هجي، جهڙيءَ ريت نيرون ڪوٽ لاءِ چيو وڃي ٿو. حيدرآباد وارو قلعو بہ ٿليلي وهڪري ڪري تعمير ڪيو ويو هو، جيڪو ١٧٥٨ع کان اڳي اتي موجود ڪونہ هو. ان کان سواءِ ٻيو بہ هڪڙو اهم تاريخي حوالو اسان جي سامهون اچي ٿو تہ محمد بن قاسم جڏهن ٻڌيہ جي علائقي ۾ پهتو هو تہ حجاج طرفان وٽس حڪم پهتو هو تہ هو نيرون موٽي اچي ۽ درياهہ اڪري وڃي راءِ ڏاهر سان مقابلو ڪري. جيڪڏهن نيرون حيدرآباد آهي ۽ ڪيس اتان درياهہ اڪرڻ جو حڪم ٿيو هو تہ پوءِ هو اتانئي درياهہ اڪريو هوندو.

جيڪڏهن حبدرآباد نيرون آهي، تہ هن ٽن خاص ڳالهين ڪري سامهون درياهہ ڪونہ اڪريو هوندو نيرون (حيدرآباد) وٽان اوپر طرف درياهہ اڪرڻ سان سنڌ جي مرڪزي حصي ۾ وڃي پهچي ها. جيڪو برهمڻ آباد ۽ راوڙ جي وچ تي هو ۽ فوجي نقطہ نگاهہ کان اهم هو. ٻي ڳالهہ تہ راوڙ تائين پهچڻ واسطي سنڌوءَ جي ڦاٽن ۽ ڇاڙهن ۾ وڃي ڦاسي ها ۽ ان سان گڏ سنڌي فوج جي مزاحمت جو بہ خطرو هو، ڇاڪاڻ تہ ان وقت سنڌوءَ ۾ ڇاڙهہ اچي ويو هو. ٽين ڳالهہ اها بہ آهي تہ محمد بن قاسم جا حليف جٽ، يٽي يا موڪي پٽ وسائي وارو علائقو هتان ڪان ۽ راوڙ کان بہ گهڻو ڏکڻ طرف هو، جتي ڏاهر رهيل هو. جيڪڏهن نيرون (حيدرآباد کان) ٽيهہ ميل هيٺ وڃي درياهہ اڪري، تہ بہ موجوده ٺٽي کان اتر وڃي سندس پار اڪرڻ وارو ٽاڪ بيهندو. محمد بن قاسم ٻيڙين جي جنهن پل تان اڪريو هو، تن جو بندوبست موڪي پٽ وسائي ڪيو هو. ڪيس اها مجال ڪيئن ٿي هوندي جو راوڙ کان ستر اسي ميل مٿي پنهنجا ٻيڙا ڪاهي وڃي محمد بن قاسم کي پل ٺاهڻ لاءِ ڏئي. ڇاڪاڻ تہ ڏاهر پاڻ راوڙ ۾ موجود هو تنهنڪري مناسب ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ هن نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) وٽان درياهہ ڪونہ اڪريو هوندو ۽ اهو نيرون ڪوٽ حيدرآباد کان گهڻو ڏکڻ اوپر طرف واقع هوندو. ان ڪانسواءِ ائين ڪرڻ سان پوئين دور وارا فتح باغ ۽ جوڻ وارا اهم علائقا عرب فوج ۽ راجا ڏاهر جي وچ تي اچي وڃن ٿا جيڪا ڳالهہ پڻ عرب فوج لاءِ مفيد ڪانہ هئي.

(٧٥) هن علائقي ۾ سال جي هڪ اهڙي رت بہ هوندي آهي جو ٿورن هزارن تي مشتمل هڪ فوج واسطي پاڻيءَ جي اڻاٺ محسوس ڪئي ويندي آهي. پر عرب لشڪر ان موسم ۾ پيش قدمي شروع ڪئي، جڏهن وسڪارو شروع ٿي ويو هو ۽ مذڪوره ڪوهستان واري علائقي ۾ تليون ۽ ترايون پاڻيءَ سان ٻُر لڳيون پيون هيون. سنہ

۴۱ - ۱۸۱۴ع ۾ سياري جو برطانيہ جي ڊرئگون ريجيمنٽ Dragoon Regiment بہ هن علائقي مان سولائيءَ سان سفر ڪري پار پئي هئي.

(۷٦) هتي ڪتاب ۾ ڪجهہ مونجهارو نظر اچي ٿو. خاص طور وهڪري جي نالي ۾ ڪجهہ گڙ ٻڙ ٿي وئي آهي. سر ايچ- اليٽ وٽ جيڪو نسخو آهي ان ۾ ”جوئي سند و راول“ لکيل آهي. انڊيا آفيس واري نقشي ۾ ”جوئي سند در اول“جا لفظ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پوري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اهو اشارو مذڪوره وهڪري ڏانهن آهي. اهو وهڪرو اڙل وارو ئي آهي، جيڪو سيوهڻ جو اتر ۽ اوير وارو پاسو ڌئي ڦري اچي ٿو ۽ اڙل کي عربي صورتخطيءَ مطابق ”راول“ ۽ ”دراول“ ڪري لکيو ويو آهي. گهڻو ڪري اهو نالو سنڌ اڙل آهي، جيڪو پهريائين سنڌ راول جي هجي ۾ لکيو ويو هوندو. ريگستان وارو علائقو اهو آهي، جيڪو سيوهڻ کان ڏکڻ پاسي پکڙيو پيو آهي ۽ هلندو وڃي لکيءَ جي ٽڪرائتي علائقي سان ملي ٿو. چوماسي واري ٻوڏ مان مطلب درياهہ جو ساليانو عام رواجي چاڙهہ آهي، جيڪو ساوڻيءَ جي رت ۾ ايندو آهي، جنهن مان اهو مطلب هرويرو وٺڻ نہ گهرجي تہ ڪي مينهن پيا هئا. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهو جولاءِ يا آگسٽ جو مهينو هوندو. هن موسم دوران سنڌ ۾ ڪن ٿورن ڏينهن لاءِ مينهن وسندو آهي.

(۷۷) اصطخري ۽ ابن حوقل جا ڏنل نقشا، جيڪي ذري گهٽ هڪ جهڙا آهن، تن ۾ سوِستان يا سندوسانڻ سنڌوءَ جي ڪناري سان واقع ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ابن حوقل پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙي زبان استعمال ڪئي آهي، جنهن مان پڻ ائين لڳي ٿو تہ سوستان سنڌوءَ جي ڪناري سان واقع هو. ٻنهي جاگرافيدانن ان علائقي جا احوال سنڌ جي فتح کان بہ سو پنجاهہ سال پوءِ جا ڏنا آهن. ان وقت تائين سنڌو گهڻو الهندي

آهل سرڪي ويو هوندو. جيڪڏهن اهي پنهنجي لکڻ ۾ صحيح آهن، ته محمد بن قاسم جي حملي وقت سيوهڻ کان درياهه اتر ميلن کان وڌيڪ پري ڪونه هوندو.

(10) ڪاڪاراج قلعو ته هوندو پر اهو بڌيه علائقي جي راڄڌاني هو، اتان جو حاڪم سرڪوند پٽ ڀنڊرڪو ڀڪو هو. ان علائقي ۾ سويس نالي هڪ قلعو هو، جنهن تي چچ وڃي حملو ڪيو. قلعي جي حاڪم وکيي پٽ ڪاڪي سندس آڻ مڃي (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ۵۳ مخدوم امير احمد) سوستان جي قلعي جي گورنر جو نالو متو هو. هن پوري تياري ڪري چچ سان مقابلو ڪيو. پر شڪست کائي ڀڄي وڃي قلعي ۾ پناهه ورتي. راءِ چچ اڳتي وڌي وڃي قلعي کي گهيرو ڪيو، جيڪو هفتو کن هليو . قلعي وارا عاجز ٿي پيا ۽ امان گهريائون. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ۵۴) مترجم .

(۷۸) اهو سنڌوءَ جي اولهه پاسي وارو شڪارپور علائقي جو ڪَکڙ وارو پرڳڻو ٿي سگهي ٿو. تاريخي شاهدين مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته ان جو ڪجهه حصو ڏکڻ ڏانهن اڳتي وڌي وڃي منڇر سان لڳندو هو. ابن حوقل ان کي منصوره کان پندرهن ڏينهن جي پنڌ تي ٻڌائي ٿو. مان سمجهان ٿو ته اها ڪاتب غلطي ٿي وئي آهي. چاڪاڻ ته ان فاصلي جي حساب سان بڌيه سنڌ جي حدن مان ٻاهر نڪري وڃي، ديره جات واري علاقي ۾ ويهندو. چچ نامي ۽ اصطخري جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو سيوهڻ کان اتر ۾ گهڻو پري ڪونه هو. عرب جاگرافيدان هنکي بدا Bada سڏيندا هئا.

*ٻڌيه جو علائقو سيوهڻ جي پرڳڻي سان دنگئي ضرور هو، پر ان جي اترين سرحد گهڻو پري هئي. موجوده دور وارا لاڙڪاڻو ۽ جيڪب آباد به ان جي حدن اندر واقع هئا. قندابيل يا گنداوا جو شهر ان جي دنگ تي واقع هو. يا ائين ڪٿي چئجي ته اهو ٻڌيه جو مکيه تجارتي شهرن مان هڪ هو. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ۴۰۳) امڪان آهي، ديره جات وارو علائقو به ان ۾ شامل هو. (مترجم).

(۷۹) گهڻو ڪري اهو جهانگارا جو مشهور شهر آهي، جيڪو سيوهڻ کان تيرهن ميل کن اولهه طرف ۽ اترئين جابلو علائقي جي ڪڇ ۾ آهي.

(۸۰) هو ڏاهر جو سوٽ ۽ مکيه ماڻهو هو.

*نڊا يا نڊان (11) جو علائقو اروڙ ۽ ملتان جي وچ تي هوندو هو. جتان جا ٻن ڪونهڻ وارا اٺ مشهور هوندا هئا، جن کي ڪرها ڪري چيو ويندو هو. قزويني به انهن اٺن جو ذڪر ڪيو آهي (ڏسو مهراڻ آف سنڌ ـ ريورٽي) (مترجم.)

(۸۱) موجوده دور ۾ جولاءِ ۽ آگسٽ وارن مهينن ۾ فوج سان هن جوءِ منجهان پار ڪرڻ ممڪن ڪونه آهي. هتي اسان کي اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته تڏهن منڇر ڍنڍ ۾ پاڻي تمام گهڻو هو ۽ الهندي ناري واري علائقي ۾ ٻوڏ واري صورت حال هئي. پر پوءِ به عرب فوج اڳتي پيش قدمي ڪندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ان جو سبب اهو آهي ته ائين صدي عيسويءَ ۾ سنڌو موجوده دور واري وهڪري کان گهڻو اوپر تي وهي رهيو هو. سنڌ جو اولهه وارو پاڳو اڄ واري زماني کان وڌيڪ خشڪ ۽ ويران هو. پر ڪڏهن ڪڏهن سنڌو اٿل ڪري قديم سيوستان ۽ ٻڌيه جي علائقي کي ٻوڙي ڇڏيندو هو.

(۸۲) مان ٻهطلور Bhatlor ۽ سالوج Saloj جي ٿاڪن کي سڃاڻي

ڪونہ سگهيو آهيان. قندابيل (گهٽو ڪري گنداوا جا ترڙ آهن) ڪيڪانان جو مکيہ شهر هو ۔ ڪڇيءَ جو موجوده علائقو ويندي سنڌو درياهہ تائين بہ ان ۾ شامل هو. پڌيہ جو علائقو اتر ڏانهن ڪيڪانان تائين پکڙيل هو. ڪيڪانان جو شين سئنگ بہ ذڪر ڪيو آهي، جنهن ڪي هن ڪيڪانا Kika-na لکيو آهي. هو لکي ٿو تہ اهو علائقو گهوڙن ڪري گهٽو مشهور آهي ۽ اهو علائقو هر دور ۾ پلن گهوڙن کان گهٽو مشهور رهيو آهي. وقت جا خليفا بہ ڪيڪاني نسل جي پلن گهوڙن سان پنهنجي ڪڙهين جي سونهن وڌائيندا هئا.

(٨٣) جڏهن سندس چاچي حجاج بن يوسف محمد بن قاسم کي سنڌ جي جنگي مهم جو مهندار ڪري موڪليو هو تہ سندس عمر سترهن سال هئي. حجاج کان پوءِ جڏهن سندس دشمن عراق جو والي ٿيو ۽ محمد بن قاسم کي سزا طور واپس گهرايو، تہ ان وقت سندس عمر ايڪيهہ يا ٻاويهہ سال مس هوندي.

(12) محمد بن قاسم لاءِ ڪيتريون ئي جڙتو ڳالهيون لکيون ويون آهن ۽ انهن مان هڪ ڳالهہ سندس عمر بابت بہ آهي. جڏهن حجاج بن يوسف کيس سنڌ تي حملي ڪندڙ فوج جو مهندار مقرر ڪيو تہ هو سڌو عراق مان ڪونہ آيو، پر قيتبہ ۽ مغيره سان گڏ ڪاشغر ۽ منگوليا طرف اسلامي لشڪر سان گڏ پنهنجي تلوار جا جوهر ڏيکاري رهيو هو ۽ اتان حجاج بن يوسف جي حڪم سان شيراز پهتو ۽ بعد ۾ سامونڊي ۽ خشڪيءَ جو لشڪر ساڻ ڪري سنہ ٩٣ هجريءَ جي محرم مهيني ۾ اچي ديبل سامهون پهتو. سنڌ جي فتح کان پوءِ سنہ ٩٥ هجري ۾ خليفہ سليمان بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ کيس معزول ڪيو ويو. تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن سان گڏ حرم ڪونہ هو. تميم بن زيد عتبي کان پوءِ خليفہ هشام بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ حڪم بن عوانہ

کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو ته محمد بن قاسم جو پٽ عمر ساڻس گڏ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جنيد کي ۱۰۵ھ ۾ گورنر مقرر ڪيو ويو هو. هو طاقتور عملدار هو، تنهن ڪري هن جي گورنري لاءِ پنج سال عرصو مقرر ڪري سگهجي ٿو. تميم جي دور ۾ سنڌ عربن خلاف اٿي کڙي ٿي هئي. هو حالتن کان مايوس ٿي وڃي ڀڳو هو ۽ ڪيس ماءُ الجواميس وٽ سنڌي باغين قتل ڪري ڇڏيو. سندس گورنري جي عرصي جو تعين فقط هڪ سال ڪري سگهجي ٿو. ڪائنس پوءِ حڪم بن عوانه کي گورنر مقرر ڪيو ويو. جيڪو ٿلهي ليکي ۱۱۱ھ يا ۱۱۲ھ ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ ته هن دور جي مقرر ڪيل گورنرن جا سال تاريخن ۾ ڇاٽايل ڪونه آهن، فقط جنيد جو پتو آهي ته هو ۱۰۵ھ ۾ گورنر ٿي آيو هو. جڏهن حڪم بن عوانه سنڌ پهتو هو، ته بغاوت جي باهه پوري چوٽ تي هئي. تڙيل پکڙيل عربن کي خطري ۾ ڏسي، هن ڪين ميڙي چوندي هڪ هنڌ ڪٺو ڪيو ۽ هڪ وستي جوڙائي، جنهن جو نالو هن محفوظه رکيو هو ۽ عربن کي اتي آباد ڪيو ويو هو. هن خطرناڪ حالتن ۾ عمرو بن محمد بن قاسم ڪڇيءَ عمر ۾ سنڌ نه آيو هوندو ۽ ان وقت سندس عمر گهٽ ۾ گهٽ پنجويهه يا ٽيهه سال هوندي. انهن حقيقتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سنڌ تي حملي ڪرڻ وقت محمد بن قاسم جي عمر سترهن سالن کان گهٽ مٿي هوندي. ٻيو ته محمد بن قاسم جو پيءُ (قاسم ۽ حجاج پاڻ ۾ سوٽ هئا ياٺر نه هئا. (ڏسندا چچ نامون ص ۴۴۰) مترجم.

(۸۴) "موج" سوستان پرسان ڪا وسندي هوندي، جتي ٻڌن جو وهار ۽ ڳوٺ هوندو.

(۸۵) بلاذريءَ جو بيان آهي ته ان زماني ۾ ڍل جي اوڳاڙيءَ واسطي جٽ مقرر ڪيا ويا هئا. پر چچ نامو هن ڳالهه بابت خاموش آهي. اڳتي هلي چچ نامي مان غربي يا الهندي پاسي وارن جٽن جي ڄاڻ پوي ٿي،

جيڪي عربن سان ڪنهن عهدنامي تحت پٽ تي ڏاهر سان جهيڙن ٿا. هي مٿي ڏنل ٻنهي بيانن کان مختلف حقيقت آهي. اليٽ پنهنجي ترجمي (هسٽري ـ جلد I ص ١٦٧) ۾ هنن غربي جتن کي ”غزني“ جا جت لکي ويو آهي. ڇاڪاڻ ته هن لفظ ۾ نقطن جي هيٺ مٿي ٿي وڃڻ ڪري غربيءَ مان غزني ٿي وڃڻ جا امڪان آهن: هن ڪتاب ۾ حملي آور فوج کي عرب لشڪر ڪري لکيو ويو آهي، پر حقيقت اها آهي ته اهو لشڪر مختلف قومن تي مشتمل هو. جڏهن هن فوج شيراز مان پيش قدمي جي شروعات ڪئي هئي ته منجهس ٻارهن هزار ماڻهو شامل هئا. جن مان ڇهن هزارن جو واسطو شام سان هو. ڇاڪاڻ ته حجاج بن يوسف کي عراقي عربن ۾ ڪنهن به قسم جو اعتماد ڪونه هو ۽ سندس خاص گذارش تي شام جي سنن گهراڻن مان فوجي جوان ڪنيا ويا هئا. ديبل جي فتح کان پوءِ لاڙ جا سنڌي به ان عرب فوج ۾ شامل ڪيا ويا هئا. ان کان پوءِ به چار هزار ماڻهو سيوهڻ مان به ڀرتي ڪيا ويا هئا. جڏهن عرب فوج سنڌو اڪري اوپر طرف آئي هئي، ته ان ۾ ٻيٽ جا ٺڪر به اچي شامل ٿيا هئا. ان علائقي جو هاڻي پتو پئجي ڪونه ٿو سگهي، پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪناري سان هو. سنڌوءَ جي اولهه طرف وارن علائقن جي فتح ٿيڻ کان پوءِ محمد بن قاسم انتظام لاءِ پنهنجي فوج اتي ضرور وهاري هوندي. ان ڪري فوج جي انگ ۾ ضرور کوٽ اچي وئي هوندي. بلاذري جو بيان آهي ته محمد بن قاسم ديبل ۾ چار هزار فوجي ترسايا هئا ۽ سنڌوءَ جي اولهه طرف وارن علائقن جي فتح کان پوءِ انهن کي وري جنگ واسطي ضرور گهرايو هوندو.

(13) عرب فوج جڏهن ٻڌيه واري علائقي ۾ موجود هئي ته ان بابت چچ نامي مان اهڙو حوالو ڪونه ٿو ملي، ته محمد بن قاسم ڪو فوجي جٿو انهيءَ مقصد سان موڪليو هجي ته جيئن الور مٿان ڪرڙي

نظر رکي سگهي. پر هيٺ جڏهن راوڙ جي علائقي ۾ هو ته هن سليمان بن نبهان کي ڇهه سو ماڻهو ڏئي روانو ڪيو هو ته جيئن گوپي پنهنجي پيءُ راءِ ڏاهر کي فوجي امداد نه ڏئي سگهي . اهڙي ريت هن عتبه تغلبي کي پنج سو ماڻهو ڏئي اگهم واري رستي تي بيهاريو هو ته جيئن ڪندراه واري ايراضيءَ تي چوڪسي رکي سگهي. اگهم وارو علائقو به برهمڻ آباد کان هيٺ سجهڻ گهرجي . (ڏسندا چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص ٢٢٢ -٢٢٣ ۽ انگريزي ايڊيشن - مرزا قليچ بيگ ص ١٢٣) (مترجم)

(٨٦) اهو چيو ويجي ٿو ته چچ نامي جي حوالي موجب عرب فوج ديبل وٽ سنه ٧٣ هه ۾ محرم مهيني ۾ جمعي ڏينهن اچي پهتي هئي اهو سال ڏنو وائنو غلط ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهو سنه ٩٢ هه هجڻ کپي. چاڪاڻ ته اشبهار ۾ مذڪوره فوج محرم ٩٣هه ۾ پهتي هئي جيڪوآڪٽوبر / نومبر ٧١١ ع بيهي ٿو.

* اهو سنه ٧٣ هه نه، پر محرم مهينو جمع جو ڏينهن سنه ٩٣ هه آهي (ڏسندا چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص١٤٣،) مرزا قليچ بيگ واري انگريزي ايڊيشن ۾ ڏهين محرم جمع جو ڏينهن ۾ ٧٣هه لکيل آهي. پر هيٺ حاشيه ۾ ان کي صحيح ڪري ٩٣هه لکيو ويو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته جنهن قلمي نسخي تان مرزا قليچ بيگ انگريزي ترجمو ڪيو، ان ۾ غلطيءَ وچان ٩٣هه بدران ٧٣ لکيل هوندو. (مترجم)

(٨٧) ليفٽيننٽ برنس جون سنڌوءَ جي اوپارينءَ چاڙهه تي لکيل يادگيريون -رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جلد iii P ص - ٥٥٢

(٨٨) چچ جامي ۾ ڏنل سندس موت جو واقعو هڪ ڪهاڻيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به معلوم ڪونه ٿو ٿئي. هتي بلاذريءَ جو بيان بلڪل صحيح معلوم ٿئي ٿو. هي ٻڌائي ٿو ته عراق جي نئين گورنر صالح بن

عبدالرحمان، محمد بن قاسم ۽ سندس گهراڻي جي ٻين ماڻهن کي ڇيچلائي مارايو هو. حجاج ۷۱۴ع ۾ وفات ڪري ويو هو. صالح بن عبدالرحمٰن پنهنجي ڀاءُ جو حجاج بن يوسف کان ان طريقي سان وير ورتو.

(۸۹) هن موضوع تي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي (جلد xvi ڀاڱي -۲) جي جرنل ۾ هڪ ننڍو مقالو پڙهندا. بلاذري جو بيان آهي ته منصوره جو بنياد سنڌجي فاتح جي پٽ عمرو سنه ۷۳۰-۴۰ع ڌاران رکيو هو، جڏهن محمد بن قاسم کي سنه ۷۱۵-۱۶ع ۾ قتل ڪيو ويو هوندو ته سندس پٽ عمرو جوان ڪونه هوندو ۽ ان هلندڙ ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ تائين ٻه ننڍو هوندو. هن معاملي ۾ مسعودي ۽ ادريسي وڌيڪ صحيح معلوم ٿين ٿا. سندن ويچار آهي ته منصوره جو بنياد عباسي خليفه المنصور جي دور خلافت جي اڳياڙيءَ ڌاران رکيو ويو هوندو جيڪو سنه ۷۵۳-۵۴ع ۾ تخت تي ويٺو هو.

(۹۰) منحاتار بابت اصطخريءَ ڪجهه به ڪونه لکيو آهي. ابن حوقل ۽ الادريسي هن شهر کي منجاباري ڪري لکيو آهي.

(14) درياهن جا وهڪرا ڪاٽي غير فطري به محسوس ٿيندا آهن، انهن جو پهريون مثال بياس جو وهڪرو آهي. هونءَ ته فطري قانون موجب درياهه الهندي ڏانهن سرڪندا رهيا آهن. پر بياس غير فطري طور اوير ڏانهن سرڪي وڃي ستلج سان ملي هئي ۽ ٻنهي درياهن جي گڏيل وهڪري کي گهلوءَ جو گهارو سڏيو ويندو هو. ٻيو مثال سنڌوءَ جي بيگاري ڇاڙهه هئي، جيڪا ڪشمور هيٺان مکيه وهڪري کان ڇڄي وڃي بلوچستان جو پٽ وارو علائقو پسائيندي هئي. هاڻي ان جي جاءِ تي پٽ فيڊر آهي، جيڪو بيگاري جيان ڏکڻ ڏانهن وهڻ بدران اتر ڏانهن وهندو آهي. ٽيون مثال اهو آهي پر ستاويهن ڏگرين جي

ويڪرائي ڦاڪ جي برابر اچي هاڪڙي ۽ سنڌوءَ جي پاڻي ڏکڻ اوڀر ڏانهن رخ اختيار ڪيو آهي. گوني، گنگرو پراڻ ۽ سير وارا وهڪرا ان جي ثابتي آهن. وري ارڙهين صديءَ جي پهرين اڌ جي شروعات ۾ سنڌو اوڀر ڏکڻ وارو نصرپور پرسان وهندڙ وهڪرو هڪدم ڇڏي، اولهه ڏکڻ مُنهن ڪري حيدرآباد جو اولاهيون پاسو وٺي وهڻ شروع ڪيو، سو به تعجبَ کان خالي ڪونه آهي (مترجم) .

(٩١) خليج جي معنيٰ هترادو ڪوتيل واهه يا ذرياه جي فطري ڇاڙهه آهي. جيڪڏهن هڪ کان وڌيڪ دريامي ڇاڙهن جو ذڪر آهي، ته خليج جو مطلب هڪڙو تمام ننڍڙو وهڪرو ٿيندو.

(٩٢) رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾، مان منصوره ۽ برهمڻ آباد جي چوڌاري ڦيرو ڏئي وهندڙ خليج بابت لکيو آهي: ته اهو وهڪرو، ڪلري واري ماڳ کان گهٽو هيٺ لوهاڻي درياه کان ڇڇي ڌارٿيندو هو، جنهن بابت ڪتاب ۾ اشارو به ڏنو ويو آهي ۽ اهو ماڳ ڪالرو Kalro شهر جي پرسان آهي. مونکي معلوم ته ائين ٿئي ٿو ته اهو ڇڻ ڪو گهاڙ واه آهي. پر مان هن ڳالهه تي ڳت پڌي بيهڻ ڪونه ٿو چاهيان. ڪلريءَ کان وٺي منصوره تائين هن وهڪري جي ڊيگهه ٽيهن ميلن کان گهٽ ڪانه ٿيندي ۽ هيءَ حقيقت مون واري خيال گهاڙ واهه خلاف وڃي ٿي. ان ڪري مان هن ويچارڻ لاءِ مجبور آهيان، ته درياه جي اها هڪ فطري ڇاڙهه آهي، پر گهاڙ واهه نه آهي.

(٩٣) هيءُ نالو ڪجهه دلچسپ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. منهنجي خيال ۾ مسٽر برٽن ڪاٽي ان جو ذڪر ڪيو آهي، ته مسلمان جنهن درگاه کي لال شهباز قلندر ڏانهن منسوب ڪندا آهن، سا راجا ڀرتريءَ سان واسطو رکي ٿي، جنهن جو اصلي نالو ڀرتري هري Bhartari Hari آهي. هو مهاراجا وڪرماجيت جو ڀاءُ ۽ سنياسي هو ۽ عيسوي سن کان هڪ

صدي اڳ واري دور سان واسطو رکي ٿو. ڪرنل ٽاڊ پنهنجي ڪتاب "راجستان" (جلد I ص ٧٧٦) ۾ لکي ٿو ته هو ڪجهه وقت لاءِ سنڌوءَ جي ڪناري سان آباد سيوهڻ ۾ وڃي رهيو هو. هن درويش صفت ماڻهوءَ جي مشهوري اتر هندستان جيان سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي وئي هوندي. نالي جي هجي برطري ڪري لکي وئي آهي ۽ "ط" جو اکر سنڪرت جي "ٽ" اکر کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏنو ويو آهي، جيڪو پرٽري هري ۾ موجود آهي.

*سنڌ غزنوي دور کان گهڻو اڳ، عباسي خلافت کان الڳ ٿي آزاد ٿي وئي هئي. ڏسندا عبدالغني عبدالله جي تاريخ ص ١٣ جنهن ۾ سندس بيان آهي ته سنه ٢٥٦هه ۽ ٨٧٠ع ڌاران سنڌ بغاوت ڪري آزاد ٿي وئي هئي. ان جو سبب اهو هو ته هارون رشيد جي خلافت کان پوءِ هن گهراڻي ۾ گهرو سازش ڪاهي پئي. سنڌ جي آزاديءَ لاءِ بغاوتون چوٽ تي هيون جيڪي سنڌ جي فتح ٿيڻ شرط شروع ٿي ويون هيون ۽ ٻي ڳالهه هئي يمني ۽ نزاري نسل وچ ۾ جيهڙو (مترجم)

(16) محمود غزنويءَ جو دور ڏهين صدي عيسوي جي پڇاڙي کان هلي ، يارهين صديءَ جي اڳياڙيءَ تي ختم ٿيو. هو پنهنجي پيءُ سبڪتگين جي وفات کان پوءِ سنه٣٨٧هه ۾ بلخ ۾ تخت تي ويٺو. پنهنجي حياتيءَ ۾ هن خراسان، خوارزم، طبرستان، عراق نيمروز فارس، غور ۽ هندستان جا علائقا فتح ڪيا. محمود به پنهنجي ڀاءُ اسماعيل کي قيد ڪري ۽ آخر ۾ قتل ڪرائي تخت تي ويٺو هو، جيڪو الپتگين بادشاه جي ڌيءُ مان سبڪتگين جو پٽ، محمود جو وڏو ڀاءُ ۽ تخت جو حقي دعويدار هو. اورنگزيب به پنهنجن وڏن ڀائن قتل ڪري تخت تي ويٺو هو. ان زماني ۾ خلافت تي القادر بالله عباسي مسند نشين هو. سندس وفات کان پوءِ جيئن اورنگزيب جي پٽن ۾ تخت تي

ويڙهاند شروع ٿي، تيئن هن جي پٽن، محمد ۽ مسعود جي وچ ۾ جهيڙو شروع ٿيو. مسعود، پنهنجي ڀاءُ محمد جون اکيون ڪيرايون ته ان بدلي ۾ ڪيس به بکيءَ تلوار جو بکُ بڻجڻو پيو. مسعود کان پوءِ سندس پٽ مودودتخت تي ويٺو. پر سندس تخت ترڪ سردارن جو محتاج ٿي ويو هو. ڏسندا طبقات ناصري اردو ص۴۱۹۱ کان ۴۲۰) تاريخ مان پتو پوي ٿو ته سنڌ ان کان گهڻو وقت اڳ آجپو ۽ سوراج ماڻي پنهنجو مرڪز قائم ڪري ورتو هو. ٽين صدي هجري (۲۶۸-۲۹۰) ۾ يعقوب ۽ عمرو صفاري اهڙي طاقت ورتي جو خليفي سان گڏ خطبن ۾ سندن نالو ورتو ويندو هو. (طبقات ناصري اردو ص ۳۵۸- تاريخ سنڌ عبدالغني عبدالله ص ص ۵ ۽ ۶) ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ پنهنجي تصنيف ”سنڌ“ص ۲۳۴ ۾ لکي ٿو ته يعقوب صفاريءَ خود بغداد تي به حملو ڪيو. ان زماني ۾ عباسي خليفه موفق باالله خلافت تي مسند نشين هو. ان کان پوءِ قرمطين جو نالو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جن سنه ۲۹۰ھ خليفه مقتدر بالله عباسي جي ڏينهن ۾ شام تي ۳۱۱ ھ ۾، بصري ۽ ڪوفي تي ۽۳۱۷ھ ۾مڪه معظمه تي حملو ڪيو. ڪعبة الله شريف ۾ هزارين مسلمانن جو ڪوس ڪري ڪعبة الله ڍاهي حجر اسود ڪڻي ويا. وقت جو عباسي خليفو سامهون ٿيڻ جي سگهه ۽ ست ساري ڪونه سگهيو نيٺ سنه ۳۱۹ھ ۾ خود خليفي مقتدر بالله کي وٺي قيد ڪيائون. سنڌين پنهنجي آزادي واسطي ”سيوهڻ بغاوت“ جي روپ ۾ پهرين شروعات ان وقت ڪئي هئي، جنهن وقت محمد قاسم اجا راوڙ ئي فتح ڪونه ڪيو هو. جيڪا اڳتي هلي سومرن جي حڪومت جي شڪل ۾ ظاهرٿي. محمود غزنوي جڏهن سومنات فتح ڪري منصوره کان لنگهيو هو ته خفيف سومرو اتان جو حڪمران هو. معلوم ٿئي ٿو ته سنه ۳۷۵ع کان پوءِ ستت ئي سومرا منصوره تي قبضو ڪري ويا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجازالحق قدوسي ص ص ۳۲۲ - ۳۲۱) بکر جي اهميت

ناصرالدين قباچہ جي وقت (سنہ ٦٠٧ھ - ١١-١٢١٠ع) ۾ وڌي. پر ان دور ۾ سنڌ جي سياست جو اصلي مرڪز محمدطور هو. جيڪو منصوره تي سومرن جي قبضي ڪرڻ کان صدي سوا اڳ سنڌ سکھہ جو سرچشمو هو. جيڪڏهن ائين نہ هجي ها تہ وري سما دور ۾ ٺٽي کي عظمت ڪانہ ملي ها. جيڪو پنهنجي دور جو اصفهان اڌ جهان هو. اهو شهر محمدطور جي پرسان ۽ سندس اصلي جانيشن هو. بکر جي وقتي مرڪزيت هڪ حادثو هئي.

تاريخي طور تي اهو غلط آهي تہ سومرن يارهين صدي عيسويءَ جي اڌ کان پوءِ پنهنجو راڄ قائم ڪري ورتو هو. هن ڪتاب (انڊس ڊيلٽا ڪنٽري - جنرل هئگ) جي ص ٧٣ تي هڪ حوالو آهي تہ ”سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو جيڪو مسلمانن جي مرڪز کان گهڻو پري هو (تي سگهي ٿو تہ اهو ٿر واري پاسي هجي) ان جي اهميت بہ ڪانہ هئي. ان ڪري مذڪوره علائقي کي گهڻي وقت کان وٺي هڪ قسم جي آزادي حاصل هئي. ان علائقي ۾ سومرن جو هڪ ڏيهي قبيلو آباد هو. جنهن يارهين صديءَ جي وچ ڌاران پنهنجي آزاد حڪومت قائم ڪري ورتي.“ معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهو لاڙ واري حصي ۾ ٿر وارو واريابو پاسو آهي، جنهن ۾ اپٽ جا وسيلا گهٽ هوندا هئا ۽ عربن اوڏانهن واجهائي بہ ڪونہ ڏٺو هوندو. تاريخ ريگستان صفحي ٤٧ تي حوالو آهي تہ ”سنہ ٧١١ع کان وٺي ٿر ۾ سومرن راجپوتن جي حڪومت هئي.“ ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو تہ سنڌ ۾ عرب طاقت ڪمزور ٿيڻ سان ئي سومرا قوت هڪ سياسي سگهہ بڻجي سنڌ ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪري ورتو. ان لاءِ اسان کي عرب دور تي هڪ سرسري نظر وجهڻي پوندي.

سنہ ٩٥ ھ ۾ محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪئي هئي. پر اڃا هن حجاج بن يوسف جي حڪم مطابق راوڙ تي حملو ئي ڪونہ ڪيو هو

ته پنيان سيوهڻ ۾ بغاوت جو ٻڏو هٿائين. راوڙ ۾ تن ڏينهين ڪاڙهه جي رت واري راجڌاني هئي ۽ راءِ ڏاهر اتي ترسيل هو. ان کان سواءِ ٻي ڳالهه اها به آهي ته عربن ٽر وارو پاسو موريڳو فتح ئي ڪونه ڪيو هو، جنهن ۾ سنڌ جي سومرن جو نهايت ويڙهاڪ قبيلو آباد هو (ڏسندا تاريخ ريگستان مولف راءِ چند ص ۴۷) جنهن عربن جي ڪمزور ٿيڻ شرط اولهه ۾رو سرڪي پراڻي بدين واري جوءِ ۾ پنهنجي سياسي سگهه کي سهيڙيو. تنهن زماني ۾ اها جوءِ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري هيٺين علائقي جو وچ هئي. ان سان گڏ اسان کي اها ڳالهه به ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪا تاريخ سنڌ ۾ عبدالغني عبدالله چچ نامي جو حوالو ڏيندي ص ص ۲۷ - ۲۸ تي لکي آهي. لکي ٿو؛ ته پنيور نالي هڪ ٻي رياست به هئي جنهن جو حڪمران هندو هو. مذڪوره رياست ميرپور ساڪري ۽ گهوڙا ٻاري جي تعلقن تي مشتمل هئي، جيڪا محمد بن قاسم کي جزيه ڏيڻ سان قائم رهندي پئي آئي. جڏهن خليفي وليد بن عبدالملڪ کان پوءِ خليفي سليمان بن عبدالملڪ جو وارو آيو، ته هن نه رڳو محمد بن قاسم کي خلافت جي راجڌاني طلب ڪري قيد ۾ رکيو، پر موسيٰ بن نصير ۽ سندس فوجي جرنلن کي به عتاب هيٺ رکيو هو. سنڌ ۾ بغاوت جي ٻرندڙ باهه پنيٺ ڪري هڪدم آزاد جي صورت اختيار ڪري ورتي. محمد بن قاسم اڃا سنڌ ۾ هو جو يزيد بن ابي ڪبشه سڪسڪي سنڌ جو گورنر ٿي آيو. اهو سنڌ جي وڳوڙي حالتن تي ضابطو رکي ڪونه سگهيو. هن کان پوءِ عامر بن عبدالله گورنر ٿي آيو، هيءُ سنڌ جي سياسي حالتن کي سنڀالي ڪونه سگهيو. ان وقت ڏاڙان جئه سينا پٽ راءِ ڏاهر، برهمڻ آباد تي قبضو ڪري ورتو. (ڏسندا تاريخ سنڌ ڀاڱو ٻيو مولانا نور محمد ص ص ۳ ۽ ۴ بحواله يعقوبي - تاريخ سنڌ - اعجاز الحق ص ۲۳۷).

سنڌ جي حالتن کي نظر ۾ رکي حبيب بن مهلب کي سنڌ جو گورنر

مقرر ڪيو. تاريخ جي پڙهندڙن کي خبر هوندي ته بني اميه دور ۾ مهلب خاندان وڏي اهميت رکي ٿو. هن گهراڻي جا گورنر تلوار جا ڌڻي اعلي منتظم رهيا آهن. وڳوڙي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ قدرت طرفان کين ذات مليل هئي. ان زماني ۾ سندس ڀاءُ يزيد بن مهلب بصري جو حاڪم هو. حبيب بن مهلب بغاوت کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج به اتائين پاڻ سان وٺي آيو هو، پر حالتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته بغاوت جي باهه وسائڻ ۾ سندس تيز تلوار جو پاڻي ڪم اچي ڪونه سگهيو. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ پنهنجي تصنيف "سنڌ" (ص ٢٠٦) ۾ لکيو آهي ته "ان ئي زماني ۾ جئه سينا، پنهنجي پيءُ جي ملڪ جو وڏو حصو ۽ برهمڻ آباد جو شهر عربن کان فتح ڪري ورتو هو، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌوءَ جي اوڀر ڪناري وارو سنڌ جو سڄو حصو سندس قبضي هيٺ اچي ويو هو. اهي حالتون ڏسي سنڌ جا ٻيا راجائون به آزاديءَ جو اعلان ڪري چڪا هئا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ـ ص ٢٣٧). هن کان پوءِ خليفه عمربن عبدالعزيز خلافت جي گاديءَ تي ويٺو. ان ئي زماني ۾ جئه سينا مسلمان ٿيو ۽ پنهنجي خود مختيار رياست قائم ڪرڻ جو کيس اختيار مليو، جيڪا خلافت کي ساليانو ڏن ڀري ڏيندي هئي. سندس زماني ۾ عمرو بن مسلم باهلي گورنر هو. پر ٻئي طرف سنڌ ۾ ڪيترائي هندو راجا حڪومت ڪري رهيا هئا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص ص ٢٣٨ـ ٢٣٩) مولوي نورمحمد پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ص ص ٧ ۽ ٨ تي بلاذريءَ جي حوالي سان لکيو آهي ته: عمربن عبدالعزيز جي زماني ۾ ڀر پاسي وارا ڪيترائي راجائون اسلام قبول ڪري چڪا هئا. جنهن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته حضرت عمر بن عبدالعزيز جي زماني (٩٩هه کان ١٠١هه) ۾ سنڌ اندر ئي ڪيتريون سنڌي رياستون پيدا ٿي چڪيون هيون. هن پنهنجي زماني ۾ عمر بن مسلم باهلي کي سنڌ جو گورنر

ڪري موڪليو. هن اتر سنڌ ۾ ڏکڻ پنجاب وارين سرحدن ۾ سرڪش راجائن تي حملا ڪيا هئا. جن آزاديءَ جو اعلان ڪيو هو (ڏسندا "تاريخ سنڌ" ڊاڪٽر ممتاز ص ٢٠٦)

هن مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته ان دور ۾ ٻه سپنڌ ۾ وڳوڙي حالتون هيون. هن کانپوءِ يزيدبن عبدالملڪ خلافت جي مسند تي ويٺو. هن پنهنجو سچو وقت مهلبين سان ويڙهه ۾ گذاريو ۽ سنڌ ڏانهن ڌيان ڏئي ڪونه سگهيو. هن هلال بن اخوز کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. يزيد بن عبدالملڪ کان پوءِ هشام بن عبدالملڪ سنه١٠٥ کان ١٢٥ه تائين خليفو رهيو. حالتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان وقت عربن ۾ وڏي پيماني تي لڏ پلاڻ جو عمل جاري ٿي چڪو هو، جنهن جي شروعات خليفي سليمان بن عبدالملڪ جي زماني ۾ ٿي چڪي هئي. سندس واضح حڪم هئا ته جيڪو عرب سنڌ مان لڏي ايندو، ته ان لاءِ عرب ۾ ڪائي به جاءِ ڪانه آهي. لڏ پلاڻ ۽ عربن لاءِ سنڌ ۾ نازڪ حالتن کي نظر ۾ رکي جنيد بن عبدالرحمٰن المري کي شوال ١٠٥ ه ۾ سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو، هن سنڌ پهچڻ سان اول جئه سينا ۽ پوءِ ڪيرج جي راجا تي حملو ڪيو ۽ انهن راجائن جي به ڪتو ڪريو ڪٽي ڪڍي پيو، جن بغاوت ڪري پنهنجون آزاد رياستون قائم ڪري ورتيون هيون. هن کان پوءِ تميم بن زيد عتبي سنڌ جو گورنر ٿي آيو. جنيد جي سخت پاليسيءَ ڪري سنڌ ۾ بغاوت جي پيننٽ جو ٻنو جيڪو مٿان ته خاموش نظر اچي رهيو، سو جنيد جي وڃڻ ڪري ڀنڀ ڪري ڦاٽي پيو. حالتن جو اندازو ڪري هن وٺي پوئتي عراق ڏانهن ڀاڄ ڪئي. سنڌو درياهه اڪري ديبل پرسان هڪ ڍنڍ ماءَ الجواميس وٽ بيمار ٿي مري ويو. هي (بلاذري جو حوالو آهي). (ڏسندا تاريخ سنڌ مولانا نور محمد ص ص ٢٢-٢٣- تاريخ سنڌ اعجازالحق قدوسي ص ٢٤٥). تاريخ سنڌ مولانا ابو ظفر ندوي دارالمصنفين اعظم ڳڙهه. لکي ٿو ته هن کي

ماءُ الجواميس وٽ سنڌي باغين قتل ڪري ڇڏيو. هن ڪان پوءِ حڪم بن عوانہ ڪلبي کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو، پر تميم جي زماني ۾ سنڌ جا اڪثر علائقا سنڌين جي هٿ اچي ويا هئا ۽ مسلمانن جي حڪومت مان نڪري چڪا هئا. جيڪي بلاذري جي زماني (٢٧٩هہ) تائين وري فتح ڪونہ ٿيا هئا. (تاريخ سنڌ اعجازالحق قدوسي ص ٢٤٧ تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص ٢٤ ـ ٢٥)

جڏهن حڪم بن عوانہ سنڌ پهتو هو تہ محمد بن قاسم جو پٽ عمرو بہ ساڻس گڏ هو. هنن ڏٺو تہ سنڌ جي وڏي حصي ۾ بغاوت جي باهہ ڀڙڪيل هئي. هندو، جيڪي اڳ ۾ مسلمان ٿي ويا هئا، سي موٽي وري هندو ٿي رهيا هئا. ان ڪري عراقي ۽ شامي عرب جيڪي مختلف شهرن ۾ آباد هئا، سي خطرن ۾ وڪوڙجي ويا هئا. حڪم بن عوانہ پهريون ڪم اهو ڪيو تہ جيڪي عرب سنڌين جي وسندين ۾ آباد هئا ۽ ڪين قلي ٿيڻ جو خطرو هو، تن کي ڀارين بچين لڏائي هڪ هنڌ آباد ڪيو ۽ ان عرب وسنديءَ جو نالو محفوظہ رکيو ويو هو ۽ جنهن جو بنياد ١١٣هہ (٣٢ع ـ ٧٣١ع) ۾ رکيو ويو هو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص ص ٢٤٨ ـ ٢٤٧) حڪم بن عوانہ سنڌين جي بغاوتن کي ختم ڪرڻ لاءِ نهن چوٽيءَ جا زور لاتا هئا. پر پوءِ بہ هو ڪامياب ٿي ڪونہ سگهيو هو ۽ سنڌين سان جنگ ڪندي سنہ ١٢١هہ (٧٣٨ع) ۾ ماريو ويو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ٢٤٩ ـ بلاذري جي حوالي سان فتوح البلدان ص ٤٤٦). مولوي نور محمد پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ص ٢٧ تي يعقوبيءَ جي حوالي سان لکي ٿو تہ عرب گورنر حڪم بن عوانہ سنڌي فوجن سان وڙهندي مارجي ويو "(تاريخ سنڌ ممتاز پٺاڻ ص ٢٠٩) بنو اميہ دور جا هي بہ مکيہ گورنر هئا، جيڪي سنڌي ماڻهن هٿان مارجي ويا هئا، پر بغاوت جي پنيٽ ڀڙڪڻ کان بس ڪانہ ڪئي هئي. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ بہ اهڙي حقيقت

جي پنيرائي ڪندي پنهنجي ڪتاب”تاريخ سنڌ“ (ص ٢٠٩) ۾ لکي ٿو، ”عرب جن وسندين ۾ آباد هئا، تن کي سنڌي ڏکي پاھر ڪيدي رهيا هئا. حڪم بن عوانہ جڏهن سنڌ پهتو تہ ڏٺائين تہ سنڌ ۾ امڙي ڪا جاءِ ڪانہ هئي، جتي عرب سر بچاءُ ڪري سگهن ۽ باغي سنڌين کان سر لڪائي سگهن. پوءِ هن سيني عرب قبيلن کي آڻي هڪ هنڌ آباد ڪيو. ان عرب وَسنديءَ جو نالو محفوظہ رکيو، جيڪو سنڌوءَ اپرندي ڪناري آباد هو“ هن کان پوءِ عمرو بن محمد بن قاسم فاتح سنڌ جو پٽ سنڌ جو گورنر ٿيو. هن جو دور ڪارڪردگي کان خالي نظر اچي ٿو. پر جڏهن حڪم جو پانهن پيلي هو، تڏهن پنهنجي تيز تلوار جا خوب جوهر ڏيکاريا هئائين.

عمرو بن محمد بن قاسم جي دور ۾ خاص واقعو اهو ٿيو، جو جڏهن هو منصوره ۾ هو ۽ يزيد بن عرار سان ڪنهن گهوٽالي تي اٽڪيو بيٺو هو، تہ سنڌين متس حملو ڪري اچي منصوره تي گهيرو ڪيو هو، جيڪو مهينن تائين هليو. ان زماني ۾ عراق جو والي يوسف ثقفي هو. عمرو بن محمد بن قاسم سارو پيرائتو احوال ڏانهس لکي موڪليو، جنهن چار هزار فوج ڏانهس رواني ڪئي. ان فوج اچڻ کان پوءِ بہ سنڌين تي رات جو لڪي حملو ڪيو ويو هو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص ٢٥٠) مولوي نور محمد بہ پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ جي ص ١٨ تي ساڳيو احوال ڏنو آهي. هنن حالتن مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ عرب پنهنجي قائم ڪيل راجڌاني منصوره ۽ پر واري شهر محفوظہ ۾ بہ محفوظ ڪونہ هئا. وليد بن يزيد بن عبدالملڪ جي زماني ۾ يزيد بن عرار کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. هن پر پاسي جي راجائن تي ارڙهن اٺويهہ حملا ڪيا. (تاريخ سنڌ اعجاز الحق - ص ٢٥١) - حالتن مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ عرب راجڌانيءَ جي چوڦير سنڌي ويڙهاڪ تلوارون اگهاڙيون ڪيو ڦري رهيا هيا ۽ منصوره جو

گورنر ڇتو ٿي پيو هو ۽ سنڌين کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪيس پنهنجي گورنريءَ واري ٿوري عرصي ۾ ارڙهن حملا ڪرڻا پيا هئا. ان زماني ۾ بني اميہ گهراڻي جي پنهنجي رنڌٽي ۾ رولو پئجي ويو هو. جلدئي وليد کي قتل ڪيو ويو. هن جي جاءِ تي سندس ڀاءُ ابراهيم کي آندو ويو. ٽن چئن مهينن جي خلافت کان پوءِ هن بہ پڇي جان بچائي. ڪانئس پوءِ مروان العمار بن محمد خليفو ٿيو ۽ جلدئي پوءِ عباسي خلافت جو دور آيو. سڄيءَ بني اميہ دور ۾ اسان کي ڏسڻ ۾ ايندو تہ سنڌي باغين جون تلوارون هيٺ ڪونہ ٿيون. ٻي ڳالهہ اها تہ عربن جي گورنري فقط منصوره تائين محدود هئي ۽ چوڌاري سنڌي راجائن جون خود مختيار رياستون قائم ٿي چڪيون هيون، جيڪي وقت جي نزاڪت کي ڏسي خلافت جو ڏن بہ ڀريندا هوندا.

بني عباس جي خلافت ١٣٢هہ ۾ ابو العباس عبدالله بن سفاح سان شروع ٿي، جنهن مغلس عبدي کي سنڌ جو گورنر ڪري روانو ڪيو. هو منصور بن جمهور سان مقابلي ۾ مارجي ويو. ان کان پوءِ موسيٰ بن ڪعب تميمي آيو. هن جو سڄو دور منصور بن حيمور سان جنگيون ڪندي گذريو. موسي جي وڃڻ کان پوءِ سندس پٽ عيينہ گورنر ٿيو. پر هن عباسي خليفي ابو جعفر منصور جي خلاف بغاوت ڪئي، ان ڪري سنہ ١٤٢هہ ۾ عمر بن حفص عتڪيءَ کي سنڌ روانو ڪيو ويو. هن کان پوءِ هشام بن عمرو تغلبي روانو ڪيو ويو ۽ پوءِ معبدبن خليل، مصبح بن عمرو تعلبي آيا. ان زماني ۾ عرب ،يمني ۽ حجازي جي ٻن گروهن جي صورت ۾ وڙهي پاڻ ئي پنهنجون پاڙون پٽي رهيا هئا. ان کان پوءِ ليث بن ظريف، سالم يونسي طيفور بن عبدالله، جابر بن اشعث، سعيد بن مسلم، يشر بن داؤد مهلبي آيا.

هن گورنر جي زماني ۾ جڏهن حجازين اچي منصوره تي گهيرو ڪيو

هو تہ هن سنڌي راجائن کان مدد وٺي، سنڌن مقابلو ڪيو ۽ حجازين کي ماري ميڄايو. (ڏسندا تاريخ سنڌ ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ ص ص ٢١٦ - ٢١٥) عباسي دور ۾ خليفي معتصم جيَ زماني ۾ (جنهن کي پنهنجي ترڪ پهريدارن قتل ڪري ڇڏيو) محمد بن الفضل ۽ سندس پاءُ ماهان سنڌ جي ڪڇ واريَ علائقي تي قبضو ڪيو. اتان جي سنڌين پهريائين ماهان کي قتل ڪيو. پوءِ جڏهن محمد بن الفضل مٿن ڪاهي آيو تہ ان کي قتل ڪري ڇڏيائون (ڏسو فتوح البلدان ص ٥١ تاريخ سنڌ ممتاز پٺاڻ ص ص ٢١٩ - ٢١٨) ۽ پوءِ موسي بن يحيٰ بر مڪّي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نظر ائين اچي ٿو تہ خليفي هارون الرشيد (١٧٠هہ ١٩٣هہ کان پوءِ عباسي گهراڻو گهوٽالي جو شڪار ٿي ويو. خليفي امين (١٩٨ - ١٩٣) ۽ خليفي مامون (٢١٨هہ - ١٩٨) ۾ جو ڦيتاڙو پيو تہ ڪو بہ عباسي حڪمران اپڙي ۽ ايري ڪونہ سگهيو. عباسي گهراڻي جو آخري خليفو ٦٤٠ (١٢٤٢ع) ۾ ٿيو، جنهن جو نالو معتصم باالله هو. ان وقت بغدادّ جي خليفي جي حڪمراني فقط بغداد جي آس پاس هئي. جڏهن چنگيز خان جي پوٽي ٦٥١هہ ۾ بغداد تي حملو ڪيو تہ ان زماني ۾ عباسي گهراڻي جو اهو ٽمڪندڙ ڏيئو بہ گل ٿي ويو. ڏسندا تاريخ سنڌ عبدالغني عبدالله ص ص ١٣، ١٤ ۽ ١٥) پر اسان کي سنہ ٢٥٦هہ کان ٢٩٠هہ (٧٦٧ع کان ٩٠٤ع) تائين صفاريِ خاندان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن ۾ يعقوب ۽ عمروءَ جا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا: پر اهي ڪڏهن بہ سنڌ ۾ ڪونہ آيا. عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ۾ ابن اثير ۽ ابن خلدون جي حوالي سان ص ٦ تي لکيو آهي تہ ”عمروءَ جي وفات (٢٩هہ) کان پوءِ جهڙيءَ ريت پيا ملڪ خود مختيار ٿي ويا، تهڙيءَ ريت سنڌ جون رياستون بہ وري خُود مختيار ٿي ويون. هن حقيقت مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ ان وقت صفارين جون ڏن پرو رياستون گهٽيون هيون ، فقط عمر بن عبدالعزيز هباري جي هڪ

منصوره واري رياست ڪانہ هئي. ان سان گڏ اسان کي اهڙو ذڪر ملندو تہ هن خليفي سان لهہ وچڙ ۾ اچي هباري خاندان جي حڪومت جو بنياد رکيو، پر هو ڪڏهن بہ پنهنجي ڳوٺ پاڻيہ کان ٻاهر ڪونہ نڪتو ۽ سنہ ٢٧٠هہ ۾ وفات ڪيائين. سندس پٽ عبدالله بن عمر سندس جانشين ٿيو ۽ سندن حڪومت منصوره تائين محدود هئي.

عباسي خاندان جي شروع ٿيڻ سان اسان کي معلوم ٿيندو تہ عربن جون جيڪي سنڌين خلاف سدائين تلوارون اڀيون هونديون هيون، سي ڍرڻ ۾ ڪونہ ٿيون اچن، جنهن جا ٻہ سبب ٿي سگهن ٿا. پهريون عباسين ۾ بنو اميہ جهڙو سياسي تدبر ڪونہ هو، جن جي راڄڌاني شام ۾ هئي. هن ملڪ تي يونان ۽ روم جي سياست جو وڏو اثر رهيو آهي. بزنطيني سياست جو مرڪز بہ شام هوندي هئي. عباسي گهراڻي ۽ بغداد جو علائقو انهن ڳالهين کان پري هئا. ٻيو تہ عباسي خلافت تي پهريون برمڪي ڇانيل رهيا ۽ پوءِ سندن تخت ۽ تاج ترڪن جي گوڏي هيٺان رکيل هوندو هو (جنهنجو اثر اهو ٿيو تہ آخر خلافت هجرت ڪري وڃي ترڪيءَ ۾ پهتي. ٻيو اثر اهو ٿيو جو ان ترڪي سياست جي ڏڍ تي ترڪ دهليءَ جي سياست تي صدين تائين ڇانيا رهيا) عباسي خليفن جو سنڌي سورهن تي تلوار نہ کڻڻ جو ٽيون سبب اهو بہ هو تہ سنڌ جي خود مختيار رياستن کي هن مچي ورتو هو. اسان ڏسون ٿا تہ سنہ ٢٩٠ هہ ۾ خليفي مقتدر جي ڏينهن ۾ قرمطي شام تي حملو ڪن ٿا، جيڪي شهرن کي ڦريندا لٽيندا ڀڙڀانگ ڪندا، ساڙيندا رک ڪندا ماڻهن کي ڪُڪڙن جيان ڪهندا هلندا ٿا وڃن، تہ بغداد جي خلافت طرفان مسلمانن جي سر بچاءَ لاءِ ڪا پهڙ ڪانہ ٿي پهچي. سنہ ٣١١هہ ۾ بغداد جي پرسان بصري ۽ ڪوفي ۾ مسلمانن جو ڪوس ٿيو، شهر لٽجي ڀينگ ٿي ويا. پر پوءِ بہ خليفن وٽان ڪا واهرڪانہ آئي. هن ٣١٧ هہ ۾ مڪي معظم تي حملو ڪيو ڪعبة الله جون پٿيون

ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيائون، حجر اسود پٽي کڻي هليا ويا، پر پوءِ به خليفو ڪجهه ڪونه ڪري سگهيو. سنه ٣١٩هه ۾ بغداد وڃي خود خليفي مقتدر کي قيد ڪيائون. حالتن مان ڏٺو وڃي ته عباسي خليفا ٢٩٠هه کان گهٽو وقت اڳي ڪمزور ٿي چڪا هئا. تحفة الڪرام (ص ٦٢ سنڌي ترجمو) جو بيان آهي ته " جڏهن بني اميه جا گورنر سنڌ تي حڪومت ڪري رهيا هئا، ته سنڌ جا ڪي بادشاه، ظاهري ڏيک لاءِ، وقت جي بادشاه جي اطاعت تي قائم هئا." عبدالغني عبدالله تاريخ سنڌ ص ١٣ تي لکيو آهي ته "سنڌ ملڪ ٢٥٦هه (سنه ٨٧٠ع) ۾ بغداد جي خليفن کان صفا ڇڄي ويو هو."

هن سان گڏ ہي اهم ڳالهه اها به ڏسڻ ۾ اچي ٿي ته جتي ڪيچ مڪران ، قندابيل ۽ منصوره جي مسلمان گورنرن جا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا ۽ انهن علائقن کي مسلمان سياست جي چرپر ۾ هلندو ڦرندو ڏسجي ٿو، اتي سنڌ جي اهم علائقن جي گورنرن جا نالا نظر ڪونه ٿا اچن، اهي سيوهڻ ، ٻڌيه ۽ اروڙ آهن. سياسي ۽ معاشي طور تي سنڌن اهميت کان لنوائي ڪونه ٿو سگهجي . اروڙ واسطي عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب "تاريخ سنڌ ص ٣٤ تي لکي ٿو ته : خليفي هشام بن عبدالملڪ (١٠٥هه کان ١٢٥هه) جي زماني ۾ جيئن خلافت جي سيني پرڳڻن ۾ بغاوتون ٿيون، تيئن سنڌ ۾ به بدنظمي ۽ بدانتظامي پيدا ٿي پئي ...سنڌ جو گورنر تميم گورنريءَ تان هٿ کڻي اروڙ ڇڏي هليو ويو. اهڙيءَ ريت اتان جا ٻيا ڪيترا عرب عملدار ۽ سردار نڪري هليا ويا ...... خليفي هشام جڏهن حڪم ڪي سنڌ جو گورنر ۽ عمر بن محمد بن قاسم کي سپهه سالار ڪري موڪليو، ته هن تخت گاهه پرسان اول محفوظه ۽ پوءِ منصوره جو شهر آباد ڪيو. انهن عملدارن ڪي رياستون خراج ۽ جزيه ڏيڻ سان قائم رکيون، جن مان اروڙ جي به هڪ رياست هئي، جيڪا جزيه ڏيڻ سان قائم رهجي وئي." يعني اروڙ

واري رياست سن۱۰۵ھ کان پوءِ سنڌين جي قبضي هيٺ هئي" اهڙن علائقن ۾ پڊيہ بہ شامل آهي، جن ۾ عرب گورنرن جا نالا ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن. مذڪوره علائقي ۾ لاڙڪاڻي، شڪارپور، جيڪب آباد ضلعي ۽ سبي ۽ راڃڻ پور جا علائقا بہ شامل هئا. عرب دور ۾ پڊيہ جو سرسبز ۽ خوشحال خطو هو، پر ان دور ۾ هن علائقي جو نالو نظر ڪونہ ايندو. سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ اتي بہ سنڌي رياست قائم ٿي چڪي هئي.

سکر جي ويجهو درياهہ جي هڪ ٻيٽ تي خضر جي آستان ۾رسان مسجد ۾ هڪ ڪتبو لڳل آهي، جنهن ۾ سنہ ۳۴۱ھ لکيل آهي چيو ويندو آهي تہ هن دور جي لڳ ڀڳ درياهہ پنهنجو وهڪرو متائي بکر وٽان وهڻ لڳو هو. تاريخي حوالن مطابق ان زماني ۾ اروڙ تي راجا دلو راءِ جو راڄ هو. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ اهو سومرو هو.

سنڌ ۾ هباري دور جنهنجو مٿي ذڪر اچي چڪو آهي، تنهن جا ڪل هي حڪمران ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جهڙوڪ عمر بن عبدالعزيز، عبدالله. بن عمر بن عبدالعزيز، موسيٰ بن عمر، عمربن عبدالله، محمد بن عبدالله اهو دور صفاري خاندان جو همعصر آهي. سندن حڪمراني منصوره جي ٻاهر تائين مس هلندي هئي. جهڙيءَ ريت سليمان بن عبدالملڪ واري بني اميہ جي حڪمراني يا ستين صدي هجري واري عباسي خلافت جنهنجو اثر بغداد کان ٻاهر ڪونہ هو، پر اهي سڏيا اميرالمومنين ويندا هئا. اهڙي ريت ارڙهين صديءَ جي پوئين اڌ ۽ اڻوهين صديءَ جي پهرئين اڌ جا مغل حڪمران بہ ان جو مثال آهن، جيڪي سڏيا تہ هندستان جا شهنشاه ويندا هئا، پر سندن حڪومت دهلي کان ٻاهر ڪانہ هوندي هئي. هباري خاندان منصوره جو حڪمران هو. پر تاريخي حقيقتن موجب ان کي سڄيءَ سنڌ جو حڪمران سڏي ڪونہ ٿو

سگهجي. اهڙيون حقيقتون مٿي بيان ٿي چڪيون آهن. تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي ته محمد بن قاسم ٽر تي حملو ڪونه ڪيو هو. جزيه وٺي محمد بن قاسم پنيوراءِ جي رياست جي خود مختياري تسليم ڪئي هئي. (ڏسندا تاريخ سنڌ عبدالغني عبدالله ص ٢٧). هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ تميم کان پوءِ اروڙ جو ڪوبه عرب گورنر مقرر ڪونه ڪيو ويو هو ۽ جزيه وٺي هن سنڌي رياست کي قائم رهڻ ڏنو ويو هو. عربن جي تاريخن مطابق ٻڌيه جو عرب سياست ۾ ڪو به ڪردار نظر ڪونه ٿو اچي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو علائقو به ڪنهن سنڌي راجا جي حڪمرانيءَ هيٺ هو.

سنڌ جي هن سياسي صورت حال مان اندازو ڪرڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو ته سومرا سنڌ جي سياسي آسمان تي ڪهڙي سمي اڀري آيا. تاريخ معصوميءَ جي حوالي موجب سلطان عبدالرشيد (٤٤١ - ٤٤٤هه) جي زماني ۾ سومرن ٿريءَ جي شهر ۾ گڏ ٿي سومر نالي هڪ شخص کي تخت تي وهاريو هو. تحفة الڪرام (سنڌي ص ٩٣ - ٩٤) جو حوالو آهي ته بنو عباس جي گورنر آل تميم جي پوئين گورنر کان پوءِ سومرن جي گهٽائي ڏسي ، تاريخدانن جي هڪ ٽولي هن قوم جو زمانو انهيءَ وقت کان ليکيو آهي. بنو عباس جي خلافت جا ٻه آل تميمي گورنر ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هڪ عيني بن موسي بن ڪعب ۽ ٻيو معبد بن خليل تميمي آهي. پهريون گورنر ابوجعفر منصور (١٣٦هه کان ١٥٨هه تائين) ۽ ٻيو خليفو مهدي (١٥٨هه کان ١٦٩هه تائين) جي زماني ۾ ٿيو. امڪان آهي ته سومرا هن دور ۾ مٿي اڀري آيا هجن. ڊاڪٽر علامه داؤد پوٽو تاريخ معصوميءَ جي تعليقات (ص ٢٨٧ - ٢٨٦) لکي ٿو ته سومرن جي حڪومت، عباسي خليفي متوڪل جي وفات (٢٤٧هه) کان پوءِ شروع ٿي. تحفة الڪرام جو (ص ٩٢) بيان آهي ته سومرن جي بادشاهي پنج سو پنج سال هلي. سنڌ ۾ لکيل ٻي تاريخ بيگلارنامه جو

(ص ٩٢) بيان آهي تہ سومرن جي بادشاهي پنج سو سال هلي.

سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت جو خاتمو ان وقت آيو جڏهن ابن بطوطہ (٧٣٧هہ ـ ٣٤ـ ١٣٣٣ع) سنڌ ۾ آيو. ان دور ۾ همير سومري ۽ ڄام انڙ سمي جي وچ ۾ جنگ هلي رهي هئي. (ڏسندا مڪلي نامو ص ١٠٣ ۽ سفرنامہ ابن بطوط اردو ص ٢٢ ـ ٢٣) سومرن جي طاقت جي شروعاتي زماني تي نظر ڪرڻ واسطي اسان کي عباسي خلافت جي زوال کي بہ جاچڻي ڏسڻو پوندو.

تاريخي حقيقتن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ عباسي خلافت جي سياسي سگهہ جو سر چشمو خراسان هو. ابو مسلم خراسانيءَ (مروزي) وڏو لشڪر ڪٺو ڪري، رمضان ١٢٩هہ عباسي خلافت واسطي بغاوت جو اعلان ڪيو. بنو اميہ طرفان مقرر ڪيل حاڪم نصر بن سيار، ابو مسلم جي مقابلي کان لنوائي نڪري هليو ويو (ڏسندا طبقات ناصري ص ٢٠٧). جڏهن عباسي حڪومت قائم ٿي تہ ابو مسلم خراسان ۾ وهي مشرقي ملڪن جا گورنر مقرر ڪندو هو ۽ انتظام سنڀاليندو هو. مغلس عبد ۽ موسيٰ بن ڪعب کي سنڌ جو گورنر بہ هن خراسان ۾ ويهي مقرر ڪيو هو. عيينہ بن موسيٰ بن ڪعب عباسي دور جو پهريون گورنر هو، جنهن عباسي خلافت جي خلاف بغاوت ڪئي "خليفہ منصور عباسي عيينہ جي بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ عمر بن حصص کي روانو ڪيو (تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ٢٦٠). هن دور ۾ معلوم ٿئي ٿو تہ خراسان ۾ ڪابہ چڪتاڻ ڪانہ هئي، جنهن مان اسان بغداد جي عباسي خلافت جي تخت کي لڏندو لمندو محسوس ڪونہ ٿا ڪريون. باقي مقامي طور تي هن صورتحال مان سومرن کي مٿي ابري اچڻ جي وٿيءَ ملڻ جو ضرور وجهہ ملي ويو هوندو.

خليفي هارون الرشيد جي وفات کان پوءِ سندس پٽ امين تخت تي

وينو. هن جي سڄي ڄمار پنهنجي ڀاءُ مامون سان گهرو لڙائي ۾ گذري. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ٢٥٧ طبقات ص ٢١٩ ـ ٢١٨) خليفي امين پنهنجي ڀاءُ مامون سان گهرو جهيڙي ۾ ايترو رڌل رهيو، جو سنڌ ڏانهن توجه ڏئي ڪونه سگهيو. ان زماني ۾ علوين به خروج ڪيو. (طبقات ٢١٩ ـ ٢١٨). هن زماني ۾ خراسان جو حاڪم طاهرذاليمنين ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مامون عباسي پنهنجي ڀاءُ خلاف مدد حاصل ڪرڻ لاءِ اچي خراسان پهتو. امين بغداد مان علي عيسيٰ ماهان کي روانو ڪيو. هوڏانهن مامون مقابلي لاءِ طاهر کي موڪليو، جيڪو هن جنگ ۾ علي هٿان مارجي ويو. پوءِ هن بغداد پهچي امين کي گرفتار ڪيو ۽ آخر ۾ قتل ڪري ڇڏيو. چيو ويندو آهي ته امين کي طاهر جي غلام فردوس قتل ڪيو هو ۽ سومرن جي سياسي سگهه جي اوسر جو زمانو به اهو سمجهڻ گهرجي.

سومرن جي سياسي سگهه جي بئراميٽر کي هن ناتي به سان ڏسڻ کپي. سنه ٤١٦ هه ۾ جڏهن سلطان محمود سومنات کان موٽندي منصوره تي حملو ڪيو هو ته اتان جو حڪمران خفيف نالي هڪ سومرو هو. مولانا ابوظفر ندوي پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ (ص ٢٧٤ ـ ٢٧٣) ڪامل ابن اثير جو حوالو ڏيندي لکيو آهي ته سنڌ جي هن سومري حڪمران وٽ تمام گهڻو لشڪر ۽ هاٿي به هئا. هن کان سواءِ ريورٽي جي ڪتاب "مهراڻ آف" سنڌ ۾ به هڪ تاريخي حقيقت اسان جي سامهون اچي ٿي ته سنڌي محمود غزنوي جي فوج سان ملتان تائين وڙهندا ويا. سنه ٤١٧هه ۾ محمود غزنويءَ سنڌ تي ٻيهر جوابي حملو ڪيو. پاڻيءَ جي ان جنگ ۾ محمود چار هزار ٻيڙيون آنديون. هن پاسي کان فوجي مهندار سلطان محمود غزنوي پاڻ هو. پر جنهن جوان سنڌ جي انن هزارن ٻيڙين جي ڪمان ڪئي، ان جو نالو تاريخ ۾ موجود ڪونه آهي. "منهنجو خيال آهي ته اهو فوجي مهندار منصوره جي

بادشاه خفيف سومري جي ويجهن مان ڪو سومرو سردار هوندو، جنهن سلطان محمود سان سندرو ساهي ايڏو وڏو مقابلو ڪيو هوندو. اهڙو ساڳيو حوالو تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ص ٣٢٢، ٣٢٣ ۽ ٣٢٤ تي موجود آهي. سلطان محمود تي مذڪوره حملو خود منصوره جي بادشاه خفيف سومري جي حڪم سان ٿيو هو.

مٿين حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان وقت سومرا ملتان جي حدن تائين سڄيءَ سنڌ تي پنهنجو مستحڪم راڄ قائم ڪري چڪا هئا. ۽ سندن فوج ۾ هاٿي به شامل هئا. هڪ اندازي مطابق سومرن ٿر ۽ چوڙ واري علائقي تي مشتمل هڪ خود مختيار رياست قائم ڪري مٿي وڌڻ شروع ڪيو هو. ٻئي طرف بغداد جي عباسي خلافت جو سنڌ جي عربن سان واسطو هوريان هوريان ٽٽي رهيو هو. خليفي امين ۽ مامون جي وچ ۾ گهرو ويڙهه دوران خراسان جو طاهري خاندان اڀري وڏي آيو هو. ان سان گڏ اسان ساماني خاندان کي ڪوڙيءَ ول جيان وڌندي ڏسون ٿا ۽ خليفي معتمد باالله (ولادت ٢۴٣) جي زماني ۾ سڄي ايراني سياست تي ڇانيل ڏسون ٿا. امير المؤمنين متقي باالله جي دور ۾ ديلمي امير بويه جو گهراڻو ڏسڻ ۾ اچي ٿو جيڪي سڀ ايراني حڪمران هئا. سنه ٣٣٣هه تورون جي سرڪردگيءَ ۾ ترڪن هن خليفي جون اکيون ڪڍي، کيس بصارت کان محروم ڪيو هو، پر عرب ماٺ هئا. خليفي مطيع الله جي زماني ۾ عضد الدوله گهراڻو اچي ڪاري جو مالڪ هو. انهن سيني گهراڻن جو تعلق ايران سان هو، سندن سنڌ ۾ رهندڙ عربن سا ڪوبه رت جو رشتو ڪونه هو ۽ اڳي ايران، سنڌ ۽ خلافت جي وچ تي هڪ رابطو هوندو هو، جنهن جا حاڪم عرب هوندا هئا. هاڻي صورت حال تبديل ٿي وئي هئي. پهريون ته سنڌ اندر بغاوتن جو سلسلو ڦهليو آيو ۽ اهڙي خطري کي محسوس ڪري محفوظه ۽ منصوره جا شهر تعمير ڪيا ويا هئا. ٻي ڳالهه ته بغداد جا عباسي

خليفا ڪمزور هئا، جن کي ترڪ درٻاري ۽ پهريدار وٺندو هون، ته تخت تان لاهي ڇڏيندا هئا. وٺندو هون ته ڪين بصارت کان محروم ڪري ڇڏيندا هئا ۽ڪڏهن ڪڏهن ڪين قتل ڪري ڇڏيندا هئا. ٽين اهم ڳالهه اها به هئي ته ايران وارو وچون رابطو ٻه ايراني حاڪمن جي اچڻ ڪري ٽٽي ويو هو ۽ سنڌ وڳوڙي حالتن تي خليفي هارون الرشيد کان پوءِ ڌيان ڪونه ڏنو ويو. سنڌ جي سومرن، عباسين جي ڪمزوريءَ جو فائدو ورتو. اهو عرصو ٢١٨هه کان ٢٤٧هه تي سگهي ٿو، جيڪو عباسي خليفه مامون ۽ خليفي متوڪل علي الله جي وچ وارو زمانو هو ۽ سنڌين به اهو وجهه تاڙي سنڌ کي آزاد ڪرائي ورتو. آخر هو محمود غزنويءَ جي پوين ٽائين پوريون ٻه صديون ماٺ ڪري ڇو ويهي رهن ها ۽ ان حساب سان سومرن جو دور حڪومت قوتالڪرام جي بيان مطابق س سال بيهي ٿو (مترجم).

(17)تحفة الڪرام (سنڌي-ص ٩٨) اسان کي ٻڌائي ٿو ته سامره جا عرب هئا، جيڪي چوٿين صدي هجري ۾ هتي آيا هئا. دلوراءِ جو ياءِ ڇٽو امرائي بغداد وجي خليفه کان سيد علي موسوي جي سرڪردگيءَ هيٺ سامره جا هڪ سؤ عرب پاڻ سان وٺي آيو" پر اسان کي تاريخي حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو ته پهرين صديءَ هجريءَ جي ختم ٿيڻ سان ئي سنڌ ۾ عربن خلاف رد عمل شروع ٿي چڪو هو ۽ گهڻا عرب سنڌ ڇڏي هليا ويا هئا. اهو حال ڏسي خليفه سليمان بن عبدالملڪ هڪ فرمان جاري ڪيو هو ته ڪوبه عرب سنڌ خالي ڪري عرب ملڪ نه پهچي. (ڏسندا - سومرن جودور - ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ص ٢٣٩) پر پوءِ به عرب سنڌ مان ڀڄندا رهيا. اها حالت ڏسي خليفي هشام بن عبدالملڪ (١٠٥- ١٢٥هه - ٧٢٤- ٧٤١ع) پنهنجي دور خلافت ۾ جنيد کي سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو ته ڪيئن به ڪري عربن کي سنڌ خالي ڪرڻ کان روڪي. ٽين صديءَ جي وچ ڌاران سنڌ جي لاڙ واري

حصي ۾ سومرن جو تسلط قائم ٿي چڪو هو. ان وقت تائين شام ۾ خارجين جو ۽ مصر ۾ اسماعيلي فرقي جو زور وڌي رهيو هو ۽ هو سنڌ ۾ پنهنجا پير کوڙي چڪا هئا. چوٿين صدي ۾ قرمطين ڪوفي بصري کي تباهه ڪري مڪي معظمه کي قري لٽي ڀڙ ڀانگ ڪري ڇڏيو هو. ان دور ۾ خليفن جي ترڪ غلامن کي ايتري طاقت هوندي هئي جو جنهن خليفي کي وٽندو هون، تہ انڌو ڪري ڇڏيندا هئا ۽ جنهن کي وڻدو هون تہ قتل ڪري ڇڏيندا هئا هو تہ پنهنجي جيئڻ ۾ آجرت (عاجز) هئا. سي ڇٽي امرائي کي سامري جا هڪ سو عرب ڪيئن ڪيي ڏين ها. اهي سؤ عرب پنهنجي ڀهري لاءِ ڇونہ ٿي رکيائون تہ ڪين ترڪن کان بچاءُ ملي پوي ها، ۽ اهي هڪ سو عرب وري هڪ سيد عليءَ جي همراهيءَ ۾! بني اميه کان عباسي گهراڻو سيدن جو وڏيڪ رت پياڪ هو سو هڪ سيد جي همراهيءَ ۾ هڪ سو عرب ڪيئن موڪليندو. پر جيڪڏهن اهو قبول ڪجي تہ سيد جي ماتحت سامري جا هڪ سؤ عرب چوٿين صديءَ ۾ سنڌ آيا تہ اهو ممڪن ڪيئن ٿي سگهيو جو هنن سندس بيان موجب سلطان عبدالرشيد جي زماني ۾ ۴۳۶هه ۽ ۱۰۵۰ع ۾ انهن هڪ سؤ عربن ايترو غلبو حاصل ڪيو، جو ساموندي ڪناري کان وٺي اُچ تائين سڄيءَ سنڌ جا ٽن صدين تائين حڪمران رهيا، جڏهن تہ هنن کان وڏيڪ طاقتور عرب گهراڻا بنو اميه ۽ بنو عباس پڻ گهراڻا سنڌ تي فقط هڪ سو ستيتاليهہ سال مس حڪمراني ڪري سگهيا: جيڪڏهن عباسي سيدن جا ايڏا عقيدتمند هئا، تہ پوءِ هنن سنڌ جي گورنر عمر بن حفص سان بدسلوڪي ڇو ڪئي هئي. مير معصوم بکري هن قبيلي جي اصل نسل تي خاص روشني ڪانہ وڌي آهي. سندس بيان آهي تہ سلطان محمود جي وفات کان پوءِ سلطان عبدالرشيد غزنوي جي زماني (۴۴۱هه - ۱۰۵۰ع) ۾ سومرن جو قبيلو ٿريءَ جي شهر ۾ ڪٺو ٿيو ۽ هنن سومر نالي هڪ ماڻهوءَ کي

حڪومت جي پڳ ٻڌائي. بعد ۾ پاڙي جي زميندار صاد نالي هڪ شخص جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين. جنهن مان ڪيس هڪ پٽ ڄائو جنهن جو نالو ڀونگر رکيائين.

هن حقيقت مان اڻ سڌيءَ طور ٻه ڳالهيون واضح ٿين ٿيون. هڪ ته سومرن جو قبيلو"اصل نسل" سنڌي هو. ٻيو ته ان صاد نالي هڪ شخص جي ڌيءَ سان شادي ڪئي. نالي مان معلوم ٿئي ٿو صاد (سعد) عرب آهي. هن حقيقت مان محسوس ٿئي ٿو ته ان زماني ۾ عرب زميندارن جي حيثيت ۾ وچي رهيا هئا. سومرا سلطان عبدالرشيد جي دور ۾ نه، پر سلطان محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ايترا طاقتور ٿي چڪا هئا، جو منصوره ڪان وٺي ملتان جي حدن تائين مٿس حملا ڪندا ويا هئا. اهڙو حوالو مٿي اچي چڪو آهي.

مولانا عدالحليم شرور پنهنجي ڪتاب "تاريخ سنڌ" جي پهرئين جلد ۾ هن قبيلي کي يهودي سڏي ٿو، جيڪو سندس خيال موجب بعد ۾ مسلمان ٿيو. مير طاهر محمد نسيانيءَ سومرن کي هندو راجپوتن جي نک مان سمجهي ٿو. ڪاڪي ڀيرو مل پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻولي جي تاريخ (ص ٢٢٧) ۾ سومرن کي هندو راجپوت لکيو آهي. مرزا قليچ بيگ ("قديم سنڌ" ص ٤١) سومرن کي هندو راجپوت سڏي ٿو، جيڪي بعد ۾ مسلمان ٿيا. انگريز مورخن مان ٽاڊ پنهنجي تصنيف "راجستان" ۾ لکي ٿو ته: سومرا هندو راجپوت آهن. ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا جلد ٣ ۾ لکيل آهي ته "سومرن راجپوتن سنڌ ۾ پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي" هن ڪتاب انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي ص ٧٣ تي آهي ته سومرا ڏيهي نسل ۽ هندو آهن". سنڌ گزيٽيئر ص ١٧٩ تي لکيل آهي ته "سومرا پرمار راجپوتن مان آهن" سر هينري ايلٽ پنهنجي ڪتاب هسٽري آف انڊيا جلد I ص ٤٨٤ تي لکي ٿو ته سومرا اصل

هندو هئا. عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ (ص ٧٥) ۾ لکيو آهي تہ سومرا عربي نسل قوم جا نہ آهن. ايبٽ جي ”تاريخ سنڌ“ ۾، ص ٨٩ جي حاشيہ ۾ لکيل آهي تہ سومرا قوم ڪڇ ڪاٺياواڙ، گجرات، سورت، مڪران ،ملتان ۽ بکر جا حڪمران رهيا آهن. ان ڪان سواءِ سندن نالا سومر، پونگر، ننگر، منگر، ڏونگر، دودو ۽ چنيسر ٻڌائن ٿا تہ سندن اصل نسل راجپوٽ آهي. (مترجم)

(٩٤) رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل جلد xix پاڱي، ٿئين ۾ ” ابن بطوطہ ان سنڌ“ جي عنوان سان هن موضوع تي واضح نموني سان لکيو ويو آهي. هتان جي هڪ ڏيهي تاريخ بيگلار نامہ سمن جي اقتدار جو سال ٧٣٤هہ (٣٤-١٣٣٣ع) ڪري لکيو آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ هن مورخ کي ابن بطوطہ جي اچڻ جي خبر ڪانہ آهي.

(٩٥) پڙهندا. ساه ڪنگس ”Sah kings“ جي عنوان سان سندس مقالي جي صفحي ڇتيهہ تي حاشيہ.

(٩٦) ڪئپٽن فلپس جيڪو هاڻي ميجر جنرل آهي، پنجيتهہ سال کن اڳ هن ٽرڙن تي بمبئي برانچ جي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ سندس ڪي مضمون ڇپيا هئا. (اهو غلط آهي سومرا سنڌ جي سامونڊي ڪناري ڪان وٺي اُچ ۽ ملتان تائين سڄيءَ سنڌ جا حاڪم هيا) (مترجم.)

(18) ڪالاڪوٽ وارو قلعو مسلمان دور کان اڳ جو آهي، چاڪاڻ تہ قلعي جي چؤ ڀتيءَ اندر ڪالي ديويءَ جو مندر موجود آهي. جيڪڏهن اهو قلعو ڪنهن مسلمان بادشاهہ جي دور ۾ تعمير ڪيو ويجي ها، تہ هندن کي ڪهڙي مجال هئي، جو ڪالي ماتا جو مندر اچي قلعي ۾ اندر ٺاهين ها (مترجم).

(٩٧) ڪالا ڪوٽ جو بنياد تغلق جي دور کان گهٽو اڳي پيو هو .

تاريخ معصوميءَ موجب هو سما گهراڻي جي سلطانن مان ٻارهون سلطان هو. ڪالاڪوٽ قلعي لاءِ چيو ويندو آهي تہ سما خاندا جي اقتدار ۾ اچڻ سان هن قلعي جو بنياد رکيو ويو هو. هن قلعي جا مختلف نالا جهڙوڪ ”ڪلان ڪوٽ“ يعني عظيم قلعو، ڪلياڻ ڪوٽ يعني سهڻو قلعو، اهي سڀ نالا انگريزن جا ڄاڻايل آهن ۽ ڏيهي ماڻهو اهڙن نالن کان بي خبر آهن.

(19) ٺٽي جو شهر سما خاندان جي اقتدار ۾ اچڻ کان گهڻو اڳي موجود هو. لب تاريخ (سنڌي ترجمو) جي ص ٦٠ تي هڪ حوالو موجود آهي جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي، تہ ٺٽي شهر جو بنياد ڄام نظام الدين رکيو هو. تحفة الڪرام (ص ١٣٦) موجب هن سلطان ٩١٤هـ (١٥٠٨ع) ۾ وفات ڪئي. هو وڏيڪ چوي ٿو تہ سندس حڪمرانيءَ جو دور پنجاهہ سالن کان گهٽ ۽ تيتاليهن سالن کان مٿي آهي. هڪ اندازي مطابق هيءَ سلطان ٨٦٦هـ (٦١ - ١٤٦٠ع) ڌاران تخت تي ويٺو هوندو. اڪثر هلي سنڌ جو هي مورخ ٻڌائي ٿو تہ ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي ٩٠٠هـ (اٽڪل ٩٦ - ١٤٩٥ ڌاران) ٺٽي جي شهر جو بنياد رکيو (ص ٦٤ - ٤٦٣) پر حقيقت اها آهي تہ جڏهن سلطان محمد تغلق (٧٢٥ - ٧٥٢هـ) طغيءَ جو پيڇو ڪندي سنڌ تي حملو ڪيو هو تہ ٺٽو نہ فقط موجود هو، پر هڪ مضبوط قلعو بہ هو. خواجہ رشيدالدين فضل الله طيب، پنهنجي پٽ عزيز الدين ابراهيم حاڪم شيراز ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ مغلن جي حوالن جو ذڪر ڪندي ٺٽي جو نالو ڪنيو آهي. خواجہ رشيد الدين کي سلطان خدا بندي ٧١٨هـ ۾ قتل ڪرايو هو. (مڪلي نامہ ص ٢١) امير خسروءَ (٦٥١ - ٧٢٥هـ) پنهنجو ديوان تحفة الاصغر ترتيب ڏنو هو، جنهن ۾ هن سورهن سالن کان اٺويهن سالن جي عمر تائين جيڪا پنهنجي شاعري ڪئي هئي، تنهن کي مرتب ڪري مٿيون نالو ڏنو هئائين جنهن ۾ سندس هڪ غزل آهي.

سـرو چـوتـو، در اچ ودر تـتـہ نبـا شـد
گـل مـثـلِ رخ تـو ، البـتہ نبـا شـد

جيڪڏهن هن غزل ڻاهڻ وقت امير خسروءَ جي عمر ١٩ سال هوندي تہ مذڪوره غزل ٦٧٠ هہ ڌاران ڻاهيو هوندائين. هن حقيقت مان اهومعلوم ٿئي ٿو تہ سنہ ٦٧٠ هہ ڌاران ٺٽي جي رونق، رنگيني، سونهن ۽ سيبتائي ايتري مشهور ٿي وئي هئي، جو دهليءَ وچي دنگ ڪيو هئائين ۽ وقت جا مشهور شاعر پنهنجي محبوب جي سونهن جي ڀيٽ ٺٽي جي سهڻن گلن ۽ سروقد سان ڏين ٿا. ان ڪري اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ ٺٽي جو شهر ٦٧٠هہ کان بہ پنجاهہ سٺ سال اڳ تعمير ٿي چڪو هوندو.

خان شهيد ولد سلطان غياث الدين بلبن ٦٦٨هہ ۾ ملتان جو گورنر ٿي آيو. ان جو ذڪر ڪندي تاريخ مبارڪ شاهيءَ (تاليف ٨٣٨هہ) ۾ لکيو آهي. از مالہ تاحد جناتي اقطاع او داخل ملتان بود....... جناتي شصت ڪروه ارز تتہ پيشتر برسر درياه است " (مڪلي نامہ ص ٢١ تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ترجمو - ڪي - ڪي - باسو ص ٤٠).

مٿين تاريخي حوالن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ٺٽي جو بنياد ڄامہ نظام الدين جي دور کان گهٽ ۾ گهٽ بہ اڍائي صديون اڳ پيو هو. (مترجم)

(20) جيڪڏهن اها حقيقت آهي تہ لاهري بندر تي لاهور تان نالو پيو آهي تہ پوءِ ڪراچي کي لاهري بندر سڏيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ ڪراچي جي بندر تان گهڻو ڪري پنجاب جو تيار ٿيل مال چڙهندو آهي. اهڙيءَ طرح پٽالا ۽ ان کان پوءِ ديبل بندر بہ هئا. بمبئي بندر تان

دهليءَ جو مال چاڙهيو ويندو آهي. بندرن جا نالا پنهنجا هوندا آهن، انهن تان ڪتان جو مال چاڙهي سگهجي ٿو. لاهري بندر جو بنياد ابن بطوطہ جي سفر نامي موجب ٧٣٧هہ ۾ ٣٤- ١٣٣٣ع ۾ پيو هو. ان زماني ۾ لاهورڪو مشهور ماڳ ڪونہ هو. پر تاريخي حقيت مان پتو پوي ٿو تہ جلال الدين خوارزم شاه چنگيز خان جي حملي جو تاب نہ سهي سنہ ٦١٩هہ - ١٢٢٥ع ۾ سنڌ پهتو هو ۽ ديبل جي حڪمران سنان الدين چنيسر جي راڄڌاني ديبل تي حملو ڪيو هيائين. سنڌي روايتن مطابق ان چنيسر جي گهر واريءَ جو نالو ليلا هو، جيڪا لهور شهر جي ويٺل هئي.

(٩٨) پرچس پلگرمس - جلد ١ ص ٥٢٠ (منهنجو خيال آهي تہ ٺٽي ۽ لاهور جي صنعت ڪارن سان پورچوگيزن جو واپار هلندڙ هوندو. (مترجم.)

(21) اهي هندو نہ پر سنڌي نالا آهن. سنڌ وارا اهڙن نالن رکڻ کي عيب ڪونہ سمجهندا آهن. ڄام ٻٻينو، ڄام ٻانڀيو يا ٻانهن ٻيٽو. (مترجم.)

(22) ڄام خير الدين نہ، پر هن کي ڄام تماچي سڏيو ويندو هو، جنهن کي سلطان فيروز تغلق جي زماني ۾ دهلي نيو ويو هو (ڏسندا مڪلي نامہ ص ١٣٦ ۽ ساڳئي ڪتاب ۾ ڏنل شجرو). (مترجم)

مڪلي نامہ ۾ ڏنل سمن جي شجري موجب ڄام خيرالدين جو پنهنجو نالو ڄام توڳاچي هو. سما گهراڻي ۾ رڪن الدين ڄام تماچي فيروز الدين ڄام انڙ (اول) جو پٽ هو. خيرالدين ڄام تغاچي ڄام جوڻي اول جو پٽ هو. ڄام خيرالدين جا پٽ ڄام ڪرن ۽ ڄام صدرالدين عرف ڄام سڪندر هئا. ڄام تماچي ۽ ڄام ٻٻينو ڀائر آهن، پر سندن پيءُ جو نالو ڄام انڙ آهي. (مڪلي نامہ ۾ ڏنل شجري مطابق) ان زماني ۾ حسن ڪانگو دولت آباد ۾ ۽ گجرات ۾ اميران

صدہ بغاوت ڪئي هئي. تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي (مترجم) طفيءَ باغيءَ کي ڄام خيرالدين پناهه ڪانہ ڏني هئي، پر ڄام جوڻي ۽ ڄام بابيني پناهه ڏني هئي، جيڪي پاڻ ۾ چاچا ڀائٽيا هئا. (مترجم)

(23) سلطان فيروز شاهه اسپدار رجب جو پٽ هو ۽ اسپدار رجب سلطان غياث الدين تغلق جو ڀاءُ هو. ان رشتي موجب سلطان فيروز ۽ سلطان محمد تغلق پاڻ ۾ سوٽ هئا، پر هتي غلطيءَ وچان سلطان محمد تغلق کي سلطان فيروز جو چاچو سمجهيو ويو آهي. (ڏسندا تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ص ١٢١ - تاريخ فيروز شاهي اردو حصو اول - سراج عفيف ص ٣٥ (مترجم.)

(٩٩) اليٽ واري نسخي ۾ چار لک لکيل آهي. مان سمجهان ٿو تہ اها اتاري ڪرڻ واري جي غلطي آهي. * هن واقعي بابت تاريخ فيروز شاهيءَ جي مصنف سراج عفيف جو بيان آهي، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. اسان ڪيس بنگال ۾ فقط هڪ جنگ دوران سلطان شمس الدين جا هڪ لک اسي هزار ماڻهو (مسلمان پائر) ڪسندا ڏسون ٿا. (ڏسو تاريخ فيروز شاهي سراج عفيف اردو ترجمو ص ٩۴ تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ترجمو ڪي ڪي باسو ص ١٢٩) تاريخي واقعن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ دهليءَ جي سلطانن وٽ بنگالين ۽ سنڌي مسلمانن لاءِ ڪوبہ رحم ڪونہ هو. (مترجم)

(24) دولت آباد ۾ آباد اميران صدہ بغاوت ڪري دولت آباد جي گورنر مجدد الملڪ کي قتل ڪري اسماعيل ماخ کي دولت آباد جي تخت تي وهاريو. اها خبر جڏهن سلطان محمد تغلق کي پهتي تہ وڏو لشڪرُ ساڻ ڪري دولت آباد ڏانهن روانو ٿيو. سلطان اڃا دهليءَ کان پنجٽيهن ميلن تي پهتو تہ خبر پيس تہ گجرات ۾ اميران صدہ جي بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ سلطان طرفان موڪليل احمد لاچين کي باغين گجرات ۾ قتل ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان سان گڏ عزيز خُمار کي بہ ماري

ڇڏيو اٿن. ڪيس دولت آباد مان اهي به خبرون پهتيون ته اسماعيل ماخ کي حسن ڪانگو ڊوڙائي علاوالدين جي لقب سان پاڻ تخت تي ويٺو آهي. دولت آباد جي انتظام رکڻ لاءِ عماد الملڪ کي روانو ڪيو ويو. پر ان کي حسن ڪانگو قتل ڪري ڇڏيو. هيڏانهن وري ڪيس طغي جي بغاوت جو پتو پيو، جنهن صوبيدار شيخ معزالدين کي قتل ڪري گجرات جي اميران صده کي پاڻ سان ملائي ورتو هو. سلطان اها خبر ٻڌڻ سان ڀڙوچ طرف روانو ٿيو، جتي طغي، ڪنيات جي عوام جو قتل عام ڪري آرام لاءِ ترسيو ويٺو هو. سلطان نهر والا پهتو ته خبر پيس ته طغي ڪڙه ۾ مقيم آهي. سلطان وسندي مينهن ۾ سفر ڪندو اساول روانو ٿيو ۽ ٽئين چوٿين ڏينهن وڃي ڪڙه پهتو. ٻنهي ڌرين ۾ جهيڙو لڳو. طغي اتان شڪست کائي گرنار جي راجا مهروپ وٽ پهتو. سلطان به سنڌس ڪڍ گرنار جو رخ ڪيو. گرنار جي راجا سلطان کان ڊجي طغي کي گرفتار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪيس اهڙي ڀاڱور پئجي وئي. پوءِ هن اڪيلي وڃي ٺٽي جي سمي کان سام گهري.

تاريخ ۾ به ٽي ڳالهيون اهڙيون آهن، جن تي ويچارڻو پوندو ته طغيءَ جي بغاوت ايڏي اهم ڇو هئي؟ جڏهن ته دولت آباد ۾ اميران صده دولت آباد جي گورنر مجدد الملڪ کي قتل ڪري ڇڏيو هو، اسماعيل ماخ کي دولت آباد جو بادشاه بنايو ويو. هو جنهن کي حسن ڪانگو ڊوڙائي پاڻ بادشاه ٿيو. انتظامي ڪاروائي لاءِ سلطان، عماد الملڪ کي لشڪر ڏئي روانو ڪيو ته ڪيس به قتل ڪيو ويو. طغي، اسماعيل ماخ ۽ حسن ڪانگو جهڙو ڏوهي ته ڪونه هو، جن سلطان طرفان مقرر ڪيل گورنر ۽ موڪليل سپهه سالار کي قتل ڪري، تاج سر تي رکي تخت تي ويهي بادشاه هجڻ جو دم هنيو هو. سلطان انهن سيني ڳالهين کي ڇڏي اتو ٻڌي ڄڻ طغيءَ جي ڪڍ لڳي ٿو پوي. ڪاوڙ سندس ڪنڌي تي ايتري چڙهيل آهي، جو وسندي مينهن ۾ به پيش

قدمي ڪندو ٿو رهي. پر تاريخي واقعن مان معلوم ٿئي ٿو ته سلطان ١٣٤٧ع جي اڪياڙيءَ ۾ گجرات پهتو هو. پر ان ١٣٤٧ع وارو پورو سال، ١٣٤٨ع وارو پورو سال ١٣٤٩ع وارو پورو سال، ١٣٥٠ وارو پورو سال ۽ ١٣٥١ وارو پورو سال ويندي آگسٽ سيپٽمبر تائين ڪٿي گذاريو.

جيتريقدر طغي تي حملي ڪرڻ جي اهميت جو سوال آهي ته معلوم ائين ٿئي ٿو ته سلطان محمد تغلق جو طغيءَ تي حملي ڪرڻ جو ايترو شوق ڪونه هو، جيتري ڪيس ٺٽي تي حملي ڪرڻ جي نيت هئي. هن حقيقت کان پوريءَ ريت باخبر هو ته طغي سنڌ کان سواءِ ڪٿي سر لڪائي ڪونه سگهندو.

اسان کي ابن بطوطہ جي سفر نامي مان پتو پوي ٿو ته جڏهن ابن بطوطہ سنہ ٧٣٧هہ ٣٤-١٣٣٣ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو ته محمد شاه تغلق به ان وقت موجود هو ۽ ابن بطوطہ ان سان گڏجي گينڊي جو شڪار ڪيو هو (ڏسندا سفر نامہ ابن بطوطہ اردو - ص ٢٠) ان زماني ۾ سمن ۽ سومرن جي وچ ۾ جنگ هلي رهي هئي. سلطان محمد تغلق (٧٢٥هہ) جي زماني ۾ چار انڙ، سومرن جي حڪومت ختم ڪري ٣٤-١٣٣٣ع سنڌ ۾ سمن جو راڄ قائم ڪيو. تاريخ سنڌ ۾ عبدالغني عبدالله جي حوالي موجب هن ساموئي (سانگر) مان وڏو لشڪر وٺي سيوهڻ تي ڪاهيو ۽ دهليءَ طرفان مقرر ڪيل گورنر ملڪ رتن کي قتل ڪري ڇڏيو (ص ١١٠) امڪان اهو آهي ته سمن جي سگهہ کي اپرڻ کان روڪڻ لاءِ هن متا مونا هنيا هوندا، پر سوپارو ڪونہ ٿيو هوندو. ان پلاند وٺڻ لاءِ طغي ڪيس هڪ وجهہ فراهم ڪري ڏنو هو.

پي ڳالهہ ته سلطان گجرات جي حدن ۾ ١٣٤٧ع ۾ داخل ٿيو ۽ ٺٽي ۾ پنجين سال يعني ١٣٥١ع جي آگسٽ ۾ پهچي ٿو. جيڪڏهن في ڏينهن جي، ويهن ميلن واري سولي منزل ڪجي، ته به اهو فاصلو هڪ

مهيني جو به ڪونہ آهي. رستي ۾ طغي سان رکو به پيرا مقابلو ٿيو. سلطان نربدا جي ڪناري وٽان يوسف بغرا کي ٻہ هزار لشڪر ڏئي، طغي جي مقابلي لاءِ روانو ڪيو، جنهن ۾ يوسف مارجي ويو. تاريخي حوالن مطابق ٻيو مقابلو ڪڙهہ ۾ ٿيو، جنهن ۾ طغي هارائي ڀاڄ ڪئي. ان ڪان پوءِ طغي اڳ ۾ ۽ سلطان محمد تغلق سندس ڪڍ آهي. طغي تيز رفتاريءَ سان هلندو سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿي ويجي ٿو ۽ سلطان ٺٽي جي حدن تي ٻيهي ويجي ٿو ۽ حملي ڪرڻ کان اڳ مري وڃي ٿو. سراج عفيف پنهنجي ڪتاب فيروز شاهي (ص ١٧٨) ۾ لکيو آهي تہ ” سلطان محمد شاه تغلق پنهنجي جرار لشڪر سان سالها سال ڪوشش ڪان پوءِ بہ فتح ڪري ڪونہ سگهيو هو. “ هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان محمد شاه تغلق بيمار ٿيڻ کان اڳ ۾ ٺٽي تي حملو ڪري چڪو هو. تاريخ فيروز شاهي (ضيا برني) جو هڪ واضح حوالو آهي تہ محمد شاه تغلق ١٣٤٨ع وارو چوماسو منڊل ۽ پاتري ۾ گذاريو. ١٣٤٩ س وارو چو ماسو هن گرنار ۾ گذاريو۽ ١٣٥٠ع وارو چوماسو گوندل ۾گذاريو. منڊل ۽ پاتري جو ماڳ ڪڇ جي علائقي ۾ ٺٽي جي ويجهو آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ طغي ١٣٤٨ع ۾ سنڌ ۾ داخل ٿي چڪو هو، نہ تہ سلطان محمد تغلق هن کي پوئتي ڇڏي اڳ ۾ منڊل ۽ پاتري ڪونہ رَسي ها ۽ لازمي طور تي سندس ائين ڪڍ لڳو آيو هوندو، جيئن پڙوچ کان لڳو آيو هو. ٺٽي تي حملي ڪرڻ ۽ شڪست کائڻ کان پوءِ هن وٽي گرنار ڏانهن منهن ڪيو ۽ اتان خداوند زاده، حرم، مخدوم صدرالدين ۽ وڏي فوج وٽي اچڻ لاءِ هن پنهنجو ماڻهو موڪليو (تاريخ فيروز شاهي - برني ص ٧٤٠) امڪان آهي تہ هن اتان خراسان جي حڪمران علي قليءَ ڏانهن مدد موڪلڻ لاءِ خط لکيو هجي، جنهن وزيراعظم قرغن جي ڀاءُ التون کي مغلن جو لشڪر ڏئي سلطان محمد تغلق جي مدد لاءِ سنڌ روانو ڪيو. ٺٽي جي هن حملي ۾ فيروز شاهہ

محمد تغلق سان گڏ ڪونہ هو. (ڏسندا تاريخ فيروز شاهي ص ص ٧٢٠ ۽٧٢٨) پر ڪيس پنهنجو قائم مقام بڻائي احمد اياز سان گڏ دهلي ڇڏي آيو هو. تاريخ جي حوالن مان اڻ سڌيءَ طور اهو معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان محمد تغلق جي گهٽي وقت ڪان وٺي پٽي نہ پورڻ ڪري دهليءَ جي هڪ بزرگ هستي نصيرالدين چراغ مخدوم عباسي، فيروز شاه کي دهلي سلطنت جو سلطان بنائي تخت ۽ تاج سندس حوالي ڪري ڇڏيا هئا. اهو پڌي سلطان محمد تغلق پنهي کي قيد ڪري پيش ڪرڻ جو حڪم ڪيو. اهي ٻئي ان وقت پهتا، جڏهن سلطان محمد زندگي ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ مبتلا هو. (ڏسندا منتحب تاريخ ملا عبدالقادر انگريزي ص ٣٢٢) سلطان فيروز شاه تخت تي وهڻ ڪان پوءِ هانسي وارو سارو پرڳڻو مخدوم نصيرالدين کي ڏئي ڇڏيو (منتخب التواريخ انگريزي - ٣٢٣) تاريخي حقيقتن مان اسان کي اهو پتو ٿو پوي تہ سلطان محمد شاه جي حڪم سان دهليءَ جي جنهن لشڪر درياه پار اڪري ٺٽي تي حملو ڪيو هو، تنهن جي فتح ۽ شڪت جو ذڪر ڪونہ ٿو ملي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ دهليءَ جي فوج کي سلطان محمد شاه جي زندگيءَ ۾ ئي شڪست ملي هئي، جنهن جا اهڃاڻ هي آهن:

ان زماني ۾ دستور هوندو هو تہ ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالھ تي قطعہ تاريخ ضرور چيو ويندو هو. ان زماني ۾ قتلغ خان ديوگريءَ مان سلامتيءَ سان موٽي آيو تہ درباري شاعر بدر چاچ قطعہ تاريخ لکي دربار ۾ پيش ڪئي هئي. پر جڏهن سلطان محمد شاه پاڻ هن وڏيءَ بيماريءَ مان ڇُٽي اٿي ٿو تہ ڪنهن بہ شاعر قطعہ تاريخ ڪانہ چئي ۽ نہ وري ڪنهن قصيدو چيو. سمجھ ۾ ائين اچي ٿو هو تہ بيماريءَ واري ڳالھ جڙتو آهي. ڊاڪٽر مهدي حسين پنهنجي ڪتاب (رائيز ائنڊ فال آف محمد شاه تغلق ص ٢١٠ ۽ ٢٠٩) ۾ لکيو آهي تہ سلطان محمد شاه تغلق جو موت زهر سان ٿيو هو. امڪان اهو آهي تہ هن زهر ان وقت

ڪاڙو هوندو جنهن وقت ڪيس پتو پيو هوندو ته ٺٽي ڏانهن رواني ڪيل لشڪر کي سنڌ وارن شڪست ڏني آهي. ان کان سواءِ ١٣٤٨ع ۾ منڊل پاتري پهچي وري گرنار چو موٽي ويو. اهڙيءَ ريت ١٣٥٠ع ۾ ٺٽي پهچي وري ٺريءَ ڏانهن چو هٽي ويو هو. اهڙي ساڳي برسات ته ٺريءَ ۾ به هوندي. طغيءَ جي ڪڍ به پيش قدمي دوران مينهن وسائيندو آيو هو. تنهن ڪري مينهن جو سبب ڏئي سلطان محمد تغلق کي واپس موٽائڻ تاريخي واقاءُ آهي. ٻي ڳالهه ته جڏهن دهلي کان نڪتو هو ته ساڻس گڏ لشڪر هو. ته پوءِ هن گونڊل ۾ ويهي، مشائخ، عالم، امرا، سوار ۽ پيادل فوج گهرائي ورتي. ملتان، اچ، ديبال پور ۽ سوستان مان ٻيڙيون گهرايون. لشڪر پهچڻ کان پوءِ به ٧٥١هه يا ١٣٥٠ع وارو سڄو سال ٺٽي ۽ ٺريءَ پرسان واندو ويهي تو گذاري ۽ ٧٥٢هه جي محرم مهيني ۾ ١٣٥١ع جي مارچ مهيني ۾ سندس وفات ٺٽي تي ۽ ان وقت جنگ هلي رهي هئي پورو ڏيڍ سال واڌو فوج کي پهتي ٿيو هو. پر تاريخ ۾ جنگ ان وقت ڏيکاري وڃي ٿي، جنهن وقت سلطان محمد شاه تغلق موت جي بستري تي سمهيل آهي. هن مان سلطان جي شڪت جو جواز ڳولڻو هو. دهليءَ جي فوج جي شڪست جو اندازو لشڪر ۽ سلطان فيروز شاه جي طرز عمل مان به لڳائي سگهجي ٿو، ته هن شاهي تخت تي وهڻ شرط دهليءَ طرف ڪوچ ڪرڻ جو حڪم ڏنو (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ١٢١). جيڪڏهن جنگ چالو حالت ۾ هجي ها ته دهليءَ جو لشڪر غالب هجي ها، ته فيروز شاه به جنگ جاري رکي ها. پر جيڪڏهن دهليءَ جو لشڪر ٺٽي کي فتح ڪري ها جشن ملهائڻ جا بيان تاريخن ۾ ملن ها. قصيده پڙهڻ ۾ اچن ها، قطع تاريخون لکيون وڃن ها. التون بهادر سان شامل مغل فوج فتح جي حالت ۾ ٺٽي جي ڦر لٽ جو آسرو رکي جنگ ۾ شريڪ ٿي هئي، تن هتان پورچوگيزن جيان ٺٽو سڙندو برندو خاڪ ٿيندو ڏسون ها. پر جڏهن ٺٽي جي بدران

دهليءَ جي لشڪر هار کاڌي ۽ مغلن کي ٺٽي جي ڦر لٽ جو وجهہ نہ مليو، تہ سلطان فيروز جي لشڪر کي شڪستہ خورده فوج سمجهي مٿانئس حملو ڪيو" (ڏسندا تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ۴۵ ـ تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ص ۱۲۱ – تاريخ سنڌ۔اعجاز الحق ص ۳۹۴). پر لشڪر جي رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ دهلي فوجي ڪئمپ ۾ ڇا حال هو ؟سو ضيابرني جي حوالي سان بڌاندا هلو. "هُو ڏاڍا پريشان هئا. ڪين پنهنجي پيڇڻ ۽ واپس وڃڻ جو رستو معلوم ڪونہ هو. انهن حالتن ۾ هو پنهنجي زندگين تان هٿ ڌوئي ويٺا ۰ (ص ۷۴۲) خوف ۽ خطري سبب سڀ نٺيا وڏا نماز، دعا، تضرع ۽ مسڪيني ۽ انڪساري ظاهر ڪرڻ ۾ مشغول هئا. ان حيراني ۽ پريشانيءَ جي حالت ۾ سندن اڪيون مٿي کڃي ويون. عام طور تي لشڪر جي زبان تي هي الفاظ هئا. يا دليل المتحربين يا غياث المستغيثين" (تاريخ فيروز شاهي ضيا برني ص ۷۴۴). "شور ۽ غوغاءِ سبب عورتن ۽ ٻارن جي لنجي وڃڻ جي ڊچ کان ٻہ ٽي ڏينهن تہ ماڻهن جي نڙيءَ کان هيٺ نہ مانيءَ جو گره نہ پاڻيءَ جو ڍڪ لهي سگهيو هو" .(تاريخ فيروز شاهي ضيابرني ـ ص ۷۵۲) اڃا قيام گاه کان پري نہ ويا، تہ ٺٽي جي مفسدن اچي مٿائن حملو ڪيو. هنن ڪنهن بہ طريقي سان درياه تي پهچي، ڪناري سان آرام ڪيو"(ضيابرني) ۵۵ـ ۷۵۴) هي تغلق دور جي درباري مورخ جا اکر آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان فيروز شاه کان اڳ خود سلطان محمد تغلق سنڌين هٿان شڪست کائي چڪو هو.

سنہ ۱۳۵۱ع کان ۶۵ـ۱۳۶۴ع تائين سلطان ڄام بابينو ماٺ ڪري ڪونہ ويٺو. جڏهن سلطان فيروز شاه تغلق لکنوتي علائقن تي حملا ڪيا تہ هن ڄام ملتان جي حد تائين دهليءَ جي حڪمراني وارا علائقا فتح ڪري سنڌ سان گڏي ڇڏيا هئا (مڪلي نامہ ص ۱۰۴) سنہ ۶۵ـ۷ ۱۳۶۴ع سلطان فيروز شاه، وزيراعظم خانِ جهان کي دهليءَ ۾ پنهنجو

قائم مقام ڪري ٺٽي تي حملو ڪيو. ان وقت ڄام جوڻو ۽ ڄام ٻانڀيڻو ٺٽي جا حڪمران هئا. (مڪلي نامو ۱۰۴) -تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ص۱۳۸)

ٺٽي تي حملي ڪرڻ وقت سلطان فيروز سان نوي هزار سوار، اسي هزار پيادا، چار سو اسي جنگي هاٿي ۽ پنج هزار ٻيڙيون هيون. (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ص ۱۴۲ ۽ ۱۴۳) سنڌين جي فوج جو انگ ويهه هزار سوار ۽ چار لک پيادا ٻڌائي ٿو (ص ۱۴۵). پر جنرل هيگ انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي ص ۸۰ تي ٻڌائي ٿو ته سنڌي چار لک بدران فقط چاليهه هزار هئا. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ مقابلي کان پوءِ سلطان فيروز هڪ ڏينهن پنهنجي فوج جي ڪِٽَپَ ڪئي ته ڏٺائين ته سندس گهوڙيسوارن مان باقي چوٿون حصو وڃي بچيو هو. (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ۱۴۵) يعني سلطان جي نوي هزار گهوڙيسوارن مان سنڌين سٺهٺ هزار قتل ڪري ڇڏيا هئا. ان حساب سان پيادا به مئا هوندا. ان کان پوءِ بادشاه گجرات ڏانهن رخ ڪيو. تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ۱۴۶) جڏهن روانگيءَ لاءِ دمامي جو آواز دهلي جي لشڪر جي ڪن تي پيو ته ڏاڍا خوش ٿيڻ لڳا (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ۱۴۸) مورخ هتي ڏڪر ۽ جانورن جي بيماريءَ جو بهانو ڏئي، سلطان کي گجرات ڏانهن ڀڄي وڃڻ جو جواز فراهم ڪري ٿو ڏئي. جيڪا سندس پهرين شڪست هئي. مورخ طرفان پيش ڪيل سبب تڏهن دل سان لڳن ها، جڏهن سلطان فيروز شاه هندستان کان گهٽو پري هجي ها. سندس رسد واري لائين ڪٽيل هجي ها، يا گهيري اندر هجي ها. هو گجرات ۽ ڪڇ جي پرسان بيٺو هو ۽ دهليءَ تائين سندس حڪمراني هئي. جيڪڏهن سندس جانور بيمار هئا ته ساڳي وبا ٺٽي جي جانورن ۾ پڄجي ٿي سگهي. ٺٽو محدود هو، پر دهليءَ جي سلطنت وسيع هئي. ان حساب سان به حالتون سلطان فيروز جي وڏيڪ فائدي ۾ هيون، جيتريقدر وڙن مرڻ واريءَ حقيقت جو تعلق آهي ته سلطان جي وزير اعظم خان جهان

ڏانهن لکيل خط ۾ اهڙو ذڪر موجود ڪونهه آهي، جنهن ۾ هن ڏانهس بي انتها سازو سامان روانو ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو آهي (ايضا ص ١٥٨) پر سلطان جي شڪست ۽ لشڪر ۽ سلطان جي گمشدگيءَ جو ٻڌي سڄي دهلي ڏهين محرم ٻٽجي وئي هئي. وقت جو مورخ عفيف لکي ٿو تہ "خان جهان جي موجود هجڻ ڪري ڪنهن کي مخالفت ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانہ هئي، پر سڄو شهر ماتم ڪده بڻيل هو (ص ١٥٢) هن اتڪل ڪري سلطان فيروز شاه جي نالي هڪڙو جڙتو فرمان جاري ڪيو، جنهن ۾ بادشاه ۽ لشڪر جي خير عافيت جوذڪر هو (ايضا ص ١٥٢). سلطان فيروز شاه ٺٽي روانو نہ ٿيو، پر سندس فوج تي سنڌين جو خوف ايترو غالب هو، جو هو رات جي وڳڙي ۾ پوئتي ڀڄڻ لڳا. سلطان کي صلاح ڏنائون تہ فوج کي ڀڄڻ کان روڪڻ لاءِ مٿس پهرو رکيو وڃي، بادشاه بہ خان جهان ڏانهن هن مضمون جو فرمان روانو ڪيو تہ فوجي جيڪي سنڌ وڃڻ کان لهرائي دهليءَ پهچي اچن ٿا، تن کان ڀڄا ڳاڇا ڪٺي وڃي" ايضاً ١٦٣-١٦٢ خان جهان انهن ڀاڄوڪڙن کي پڪڙي سزا ڏيڻ لڳو (وڌيڪ لاءِ ڏسندا تاريخ فيروز شاهي عفيف ص ص ١٦٤ - ١٦٣- ١٦٢- ١٦١)

سلطان فيروز پنهنجي لشڪر سان وڃي سنڌوءَ جي ڪنار سان پنهنجي فوجي ڪئمپ هڻئين پرڪيس ٺٽي تي حملي ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانہ ٿي. وري حملن جي شروعات سنڌين ڪئي، جيڪي روزانو گهاٽ چڙي، اچي سلطاني لشڪر مٿان حملو ڪندا هئا. (ايضاً عفيف ١٦٧) شاهي فوج کي ٺٽي سامهون سنڌو پار ڪرڻ جي جرئت ڪانہ ٿي. سلطان فيروز عماد الملڪ ۽ ظفر خان کي حڪم ڪيو تہ لشڪر وٺي هڪ سو ٽيهہ ڪوهہ مٿي وڃي، بکر وٽان درياه اولهہ پاسي ڏانهن پار ڪن. وري ٻئي ڪناري سان هڪ سو ٽيهہ ڪوهہ سفر ڪري ٺٽي اچن. شاهي فرمان مطابق هنن ائين ڪيو (ايضاً ١٦٧). جنگي ميدان سلطان کان ايترو پري هو، جو فقط گهوڙن کي ڊوڙندي ڏسي رهيو هو. شاهي

مورخ عفيف لکي ٿو تہ ليکن سلطان فيروز شاه جون اکيون آسمان ۾ کُتل هيون ۽ لطيفہ غيبي جو اميدوار هو (ص ١٦٨). بعد ۾ سلطان پنهنجو ملازم موکلي عماد الملڪ ۽ ظفر خان کي گهرائي ورتو ۽ اهي جنهن رستي سان ويا هئا، تنهن ۽ سان واپس موٽيا.

اهو حال ڏسي صلاح مشورو ڪري عمادالملڪ کي دهلي ۽ موڪليو تہ جيتري بہ فوج ٿي سگهي ونٽي اچي. (ايضاً ١٦٩). هي ۽ سلطان فيروز جي ٽين شڪست هئي. عماد الملڪ دهلي ۽ پهتو. خان جهان، بدايون، قنوج، اڌوڌ، جونپور، بهار، ديپال پور، ترهٽ، مهوبہ، ايرچ، چنديري، ڌار دميان دوآبہ، سامانہ، ملتان ۽ لاهور جو لشڪر ميڙي چونڊي ٺٽي روانو ڪيو ويو (تاريخ سنڌ اعجاز الحق ٤٠٣، تاريخ فيروز شاهي عفيف ص - ١٧٠) مذڪوره لشڪر جي پهچڻ کان پوءِ بہ سلطان فيروز کي ٺٽو جي فتح جو آسرو ڪونہ هو. ان ڪري سلطان فيروز ماڻهو موڪلي مخدوم جهانيان کي اُچ مان گهرائي ورتو، جنهن دهلي ۽ جي لشڪر ۾ ويهي دعا تهجد ۽ مناجات جا تير ۽ تفننگ شروع ڪيا. اهي سما جيڪي تغلقن جي تلوارن کان نہ ڊنا، سي مخدم صاحب جي تسبيح جي ڪرامت ڪهي وڌا (وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسندا مڪلي نامہ ص ١٣٣ ۽ ١٣٤). ڊاڪٽر پروفيسر مهدي حسين آغا بہ پنهنجي ڪتاب تغلق ڊينسٽي ۾ لکي ٿو تہ؛ سلطان فيروز شاه، ٺٽي ۾ ٽي ڀيرا شڪست کاڌي هئي. (ص ٤٠٥ - ٤٠٤) (مترجم)

فيروز شاه تغلق جي مقابلن دوران سمن ۾ ڪنهن بہ قسم جو اختلاف ڪونہ هو. ڪنهن بہ تاريخ ۾ اهڙن اختلافن جو هلڪو اشارو بہ موجود ڪونہ آهي (مترجم) سمن آڻ ڪانہ ميچي هئي پر سلطان فيروز شاه سندن مرشد مخدوم جهانيان کي ميڙ ڪري ونٽي آيو هو. (تفصيل لاءِ ڏسندا مڪلي نامہ ص ١٣٣ ۽ ١٣٤) مترجم.

(25) ڄام نظام الدين جي پيءُ جو نالو ڄام سنجر عرف ڄام راءِ

ڏنو هو (شجرو مڪلي نامہ) مترجم.

(١٠٠) بيگلارنامي ۾ ڄام نندي جي وفات جو سال ٩١٤هہ ڏنل آهي.

(١٠١) مير معصوم جو بيان ائين آهي، پر ابو الفضل، نظام الدين ۽ فرشتي جو بيان ارسڪن Erskins جيان آهي، جنهن پنهنجي تاريخ ۾ ٻهرين پن تيموري حڪمرانن بابت حوالا هڻي وٺان ڪنيا آهن. (ڏسندا سندس ڪتاب جو جلد I حاشيہ ٣٤٣).. سندس بيان آهي تہ محمد بيگ جي قتل جي پلاند وٺڻ ڪارڻ ارغونن هڪدم بکر ۽ سيوهڻ تي قبضو ڪيو هو. پر مير معصوم هن دور جو اعتماد جوڳو مورخ آهي. ڇاڪاڻ تہ پاڻ بکر ۾ ڄائو هو. هن پنهنجي پيءُ کان بہ احوال پڇي پڪ ڪئي هوندي، جنهن ١٥٨٣ع ۾ وفات ڪئي هئي. ان صديءَ جي اڳياڙي جي احوالن بابت هن پنهنجي ڏاڏي کان بہ پڇا ڳاڇا ڪئي هوندي. ٻي ڳالهہ اسان کي اها بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي تہ تاريخ ۾ هو ارغونن جي ڏر نہ آهي شايد هنجون همدرديون ارغونن سان وڌيڪ هيون.

(26) مير معصوم ڏنو وائنو ارغونن جي ڏر ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سمن جو علم دوست گهراڻو هو، ڪنهن سان اڳرائي ڪونہ ڪيائون. ڪنهن ملڪ تي حملو ڪري اتان جي رهواسين کي غلام ڪونہ بنايائون. نہ شهرن کي باهيون ڏنائون ۽ نہ وري ماڻهن جو قتل عام ڪيائون جهڙيءَ ريت ارغونن ڪيو. سنڌ ۾ شاهہ بيگ ارغون گهراڻي جو بنياد وڌو هو. پر ان گهراڻي جي حڪومت فقط سندس پٽ تائين هلي ختم ٿي وئي. يعني ارغون گهراڻي جو فقط هڪ ماڻهو شاهہ حسين ارغون سنڌ تي حڪومت ڪري سگهيو. هن ٩٦٢ هہ (١٥٥٤ع) ۾ وفات ڪئي ۽ پنهنجي حڪمرانيءَ واري دور ۾ سنڌ، ڪڇ ۽ ملتان خلاف اهي ٿهري ڪاروايون ڪيون، جو تاريخ ۾ انهن جو مثال ئي

ڪونہ ٿو ملي. سمن سلطانن جو دور ۱۳۳۳ع کان شروع ٿئي ٿو ۽ ۱۵۲۰ع تائين هلي ختم ٿئي ٿو. اهو عرصو گهٽ وڌ ٻہ سو سال ٿيندو. ان عرصي دوران ڪيترائي حڪمران ٿيا، جيڪي هڪ ٻئي کان وڌيڪ سخي، هڪ ٻئي کان وڌيڪ علم دوست ۽ هڪ ٻئي کان وڌيڪ غريب پرور هئا. هنن ڌارين کي سنڌ کان ڪوهين دور رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سنڌ جي آزاديءَ واسطي پنهنجا سر ترين تي رکيا. افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ ان سڄي گهراڻي جي هيترن سارن سليڇڻ حڪمرانن جي لاءِ مير معصوم جي تاريخ ۾ فقط ٻہ ٽي صفحا آهن، هوڏانهن ارغون دور تي سندس قلم هلندي ڪونہ ٿو ٿڪجي. هوڏانهن سمن جي ڪمال ۽ زوال جي اها ساڳي صدي آهي، جنهن ۾ مير معصوم پاڻ جنم ورتو هو، جن ماڻهن سمن جي سلطانيءَ ۽ سخا جو ڪمال ڏٺو هوندو سي مير معصوم جي اکين آڏو هوندا. هن مورخ پنهنجين ڪنين انهن اکين ڏٺن ماڻهن جي واتان سمن جون ڳڻن ڀريون ڳالهيون ٻڌيون بہ هونديون. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سندس قلم فقط ارغونن لاءِ وقف ٿيل هو. ان جو هڪ سبب اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ جنهن مغل دربار سان هو وابستہ هو، ارغون گهراڻو ان جو سوناڻ هو، جنهن ماضيءَ ۾ هن گهراڻي جون گران قدر خدمتون بہ سر انجام ڏنيون هيون (مترجم).

(۱۰۲) ارسڪن جو بيان آهي تہ هنن سوي ۱۴۸۵ع ڌاران فتح ڪئي هئي. شايد بولان لڪ جي جلوگير واري جنگ ٻي سال لڳي هئي.

(۱۰۳) باغبان وارو علائقو سيوهڻ کان ستاويهہ ميل اتر طرف آهي. ڳاها نالي واري ٻي جوءِ سيوهڻ کان ايڪيهہ ميل اتر اولهہ طرف هئي. انگريزي تاريخن ۾ ڳاها کي ڪاهان ڪري لکيو ويو آهي. ان جو شايد سبب اهو آهي تہ مير معصوم جي تاريخ ۾ ڪاهان جو لفظ لکيل آهي ۽ "گ" اکر جي ٻن اٽين مان هڪ اٽي لکڻ رهجي وئي آهي ۽ خاص آواز اچارڻ واسطي ٻنيان "ن" جو اکر بہ ملايو اٿس. چاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڊگهي حرف علت وارن لفظن جي پڇاڙين کي نڪ سان اچاريو

ويندو آهي. سر ايچ اليٽ جو چوڻ آهي ته ڪاهان جي علائقي واري جوءِ مري قبيلي جي قبضي هيٺ ايراضيءَ ۾ موجود آهي: ١٨٤٠ع ۾ بمبئي ريجمنٽ جي اتي رهڻ وقت اهو تجربو ٿيو ته اهو علائقو بچاءَ جي نقطه ء نگاه کان اهم هو. باغبان ۽ ڳاها، ٻئي آئين اڪبري موجب سيوهڻ سرڪار جا محال هوندا هئا. (مترجم)

(١٠٤) معلوم ائين ٿئي ٿو ته فطري ۽ قديم وهڪرن تي اهڙي قسم جا نالا ڪونه رکيا ويندا آهن، پر اهڙا وڏا ڪم ڪري ڪنهن مشهور شخصيت نالي ارپيا ويندا آهن. هن نالي خان واه سان پيو به هڪ وهڪرو آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ ڪلري Kalri ڪان هيٺ وهندو هو. تنهن ڪي هن وهڪري سان گڏائي وچڙائي منجهايو نه وڃي. پتو نه آهي ته تاريخ طاهريءَ جو اشارو هن ننڍي خانواهه ڏانهن آهي، يا ان وڏي واه ڏانهن، جنهن لاءِ سندس بيان آهي ته دريا خان جي ڪوشش سان کوٽائي تيار ڪيو ويو هو، انهيءَ مقصد سان ته جيئن ساڪري پرڳڻي ۽ ٺٽي جي چوڦير ٽڪرائتي علائقي جي زمين آباد ڪري سگهجي. گجرات جي مشهور تاريخ ظفروالهه جي حوالي موجب سنڌ جي هن سورهيه ۽ سچي انسان کي ارغونن دغا سان گرفتار ڪيو ۽ بعد ۾ شهيد ڪري ڇڏيو.

(١٠٥) هتي اسان کي اهو ڏسڻ ۾ ايندو ته سنه ١٥٢٠ع ۾ ٺٽي شهر جي چوڌاري وهندڙ ٻئي ڇاڙهون، سنڌوءَ ۾ گهٽ پاڻي هجڻ واري موسم ۾ به وهنديون هيون.

(27) اسان کي هن ڪتاب "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي ص ٧٨ تي هڪ حوالو مليو ٿو، جنهن ۾ لکيل آهي ته سنه ١٦١٤ع ۾ ٻن انگريز سيلانين رچرڊ اسٽيل Richard Steele ۽ جان ڪروٿر Jhon Crowther سفر ڪندي لاهور ۾ پورچوگيز واپارين کي ڏٺو هو. ٻي به هڪڙي تاريخي حقيقت سامهون اچي ٿي ته سنه ١٥٠٥ع ۾ ترڪ

خليفي، اميرالمؤمنين، سنڌ جي ڄام نظام الدين ۽ گجرات جي حڪمران محمود جي گڏيل قومن کي پورچوگيزن جي سامونڊي فوج، گجرات ۽ سنڌ جي وچ تي ڪنهن سامونڊي علائقي ۾ شڪست ڏني هئي. اهو به تاريخي حوالو نظر مان گذريو آهي ته ارغون حڪمران سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ گجرات تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ۽ لشڪر وٺي ان ارادي سان ٻاهر به نڪتو هو. محمود ڪوڪلتاش جي بيماريءَ جي سبب ڪري ڪيس اهو ارادو ترڪ ڪرڻو پيو هو ۽ اڳهن ۾ سنه ٩٢٨ ۾ وفات ڪئي. ان کان سواءِ اسان کي هيءَ حقيقت به معلوم آهي ته مرزا عيسيٰ ترخان اول (١٥٥٥ع) بکر (سلطان محمود ڪوڪلتاش) خلاف پورچوگيزن کان وڏيڪ واپاري رعايتن جي واعدي تي مدد به گهري هئي. (ڏسندا هن ڪتاب جو ص ٩٧) هنن سيني ڪڙين کي ملائڻ سان هڪ ڳالهه سامهون اچي ٿي ته جيئن پورچوگيزن بعد ۾ گجرات جي سامونڊي علائقي ۾ گوا، ڊيو ۽ ڊمر علائقا ۽ بندر قائم ڪري ورتا هئا، ته هن ڄام نظام کان به اهڙي گهر ڪئي هوندي، جيڪا ڄام بر وقت ٺپ ٺڏي ڇڏي هوندي، ان سان گڏ هنن سنڌ جي سمي سلطان کان ٺٽي ۾ واپاري ڪوٺيءَ ۽ سنڌو درياهه سان واپار ڪرڻ جي اجازت به طلب ڪئي هوندي، جنهن کان به کين انڪار ڪيو ويو هوندو. ڄام نظام الدين جي حياتيءَ ۾ ته هو ڪجهه به ڪري ڪونه سگهيا هوندا. سندس وفات کان پوءِ سندس پٽ فيروز کي پنهنجي ڪنهن ماٿهوءَ پٽيون پڙهائي، دولهه درياهه جهڙي عقل جي اڪابر ۽ تلوار جي ڌڻيءَ کي سندس دربار مان ڪيرائي ڇڏيو. پوءِ انهن ئي ماڻهن کيس غير سنڌي ڏاري مغل فوج ڀرتي ڪرڻ جي صلاح ڏني. جهڙيءَ ريت خليفه معتصم پنهنجي عربن بدران ترڪن مسلمانن تي اعتبار ڪري کين پنهنجو محافظ ڪري رکيو ته هنن ترڪن، جن عباسي خليفن کي قتل نه ڪيو ته انڌو ضرور ڪيو ۽ آخر ۾ خود خلافت کي هجرت ڪرائي ترڪيءَ وٺي ويا. اهڙيءَ ريت مغلن وري فيروز ۽ صلاح الدين کي

ويڙهائي شاهه بيگ ارغون کي آندو. ويچار ڪري ڏسجي ته شاهه بيگ ارغون پاڻ سلطان حسين باقرا جو گورنر هو. جيڪو مرزا بديع الزمان جي پاسي کان محمد خان شيبانيءَ جو مقابلو ڪندي مارجي ويو. ان کان پوءِ هو ۽ سندس پٽ مقيم مرزا قنڌار ۽ داور جا حاڪم هئا.

سن ١٥١٦ع ۾ بابر اچي قنڌار تي قبضو ڪيو. شاهه بيگ جي هڪ پاسي بابر ۽ ٻئي پاسي ايران جو شاهه اسماعيل هو. هن ٻوڙي اچي سبيءَ ۾ ساهه پٽيو. جيڪو نسبتن سڃو علائقو هو. شاهه بيگ جا فوجي سپاهي گجرون ۽ گوگڙون کائي وقت گذاري رهيا هئا. هو ڪنهن اهڙيءَ جالاري جوءِ لاءِ واجهائي رهيو هو، جتي هو پنهنجو سر لڪائي سگهي. اهي ڪهڙا ماڻهو هئا، جن شاهه بيگ جي مدد لاءِ سلطان فيروز کي هشي ڏني، جنهن کي گهٽي فوج به ساڻ ڪانه هئي ۽ نبل ۽ لاچار هو. شاهه فيروز سان مغل. ڏاري فوج ته غداري ڪئي، پر امڪان آهي ته ڪين جديد هٿيارن جي مدد پورچوگيزن ڪئي. جهڙيءَ ريت اورنگزيب خلاف دکن ۽ گولڪنڊي جي حڪومتن کي انگريز هٿيار ڏئي رهيا هئا. اهي واسطا ناتا قائم هئا، تڏهن ته ١٥٥٥ع ۾ مرزا عيسيٰ اول پورچوگيزن کان بکر خلاف مدد گهري هئي ۽ شاهه بيگ گجرات تي حملو به پورچوگيزن جي منصوبي جي ڪڙي هو. شايد ان کان پوءِ نئي پورچوگيزن جو سنڌوءَ ۽ ٺٽي رستي دنيا سان واپار شروع ٿيو، جنهنجو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. سرفراز ڪلهوڙو توڙي جو ڪمزور حڪمران هو، پر تنهن هوندي به انگريزن جون واپاري ڪوٺيون پٽرائي ڇڏيون هئائين. ڄام فيروز ڪٿي ڪيڏو به ڪمزور حڪمران هجي ها، پر پوءِ به پورچوگيزن کي پير کوڙڻ ڪونه ڏئي ها. ساڳي حڪمت عملي پر ڪجهه ٻئي طريقي سان انگريزن وري ايسٽ آفريڪا ۽ ساؤٿ آفريڪا ۾ آزمائي ۽ اتان جي ديسي ماڻهن کي مٿي آڻڻ بدران، سيي ماڻهو هندستان مان آڻي اتي آباد ڪيا.

(١٠٦) ٺٽيءَ کان ڏکڻ طرف سنڌوءَ جو ويڪرو پراڻو پيٽ اڃا به موجود آهي، منجهس اڃا به ججهو پاڻي ڏسڻ ايندو آهي. ماڻهو ان کي ٺٽي ڍنڍ جي ٽالي سان سڏيندا آهن.

(١٠٧) اها جوءِ حيدرآباد کان ٽيهه ميل ڏکڻ اوير طرف آهي.

(١٠٨) تاريخن ۾ سن جي معاملي ۾ مان مير معصوم تي وڌيڪ اعتماد رکان ٿو. مون کي پڪ آهي ته ڪيس وڌيڪ ڄاڻ هوندي. هن سندس پيءُ شاهه بيگ به ڏٺو هوندو ۽ سندس وفات جي تاريخ ۾ غلطي ڪرڻ جو گمان گهٽ نظر اچي ٿو. مير معصوم سندس وفات تي قطعه تاريخ ۾ شهر شعبان يعني شعبان جو مهينو چيو آهي، جنهن جا عدد ٩٢٨ بيهن ٿا. اوير هندستان جا مورخ جيڪي سنڌ کان پري ۽ واقعن کان گهٽو بي خبر آهن. تن شاهه بيگ جي وفات جي تاريخ ٩٣٠هه لکي آهي. ارسڪن پنهنجي تاريخ (جلد I ص ٣٧٦) ۾ مذڪوره مورخن جي تقليد ڪئي آهي. پر عام طور تي ڏٺو ويو آهي، ته هنن هميشه مير معصوم کي ئي پنهنجو ماخذ بنايو آهي. حقيقت اها آهي ته ارغونن جي سنڌ تي حملي جي تاريخ، بابر جو ارغونن سان لهه لاڳاپو، يا بابر جي هندستان تي حملي بابت ڪي تاريخي حقيقتون اڻ ڇتيون ۽ منجهيل آهن. جيڪڏهن ڪنهن واقعي جي اعتماد جوڳي تاريخ ڏني وئي آهي ۽ قطعه تاريخ به ان واقعي جي تاريخ جي پٺڀرائي ڪري ٿي ته واقعي جي ڏنل تاريخ تي تيستائين اعتبار ڪرڻ لازمي ٿيندو، جيستائين ان تاريخ کي ٻئي اعتماد جوڳي وسيلي ذريعي ڪُوڙو ثابت نه ٿو ڪيو وڃي.

(١٠٩) پنهي ڏرين جي وچ ۾ کهڙيءَ جوءِ ۾ جهيڙو ٿيو، سا ڄاڻ مير معصوم ڪونه ڏئي سگهيو آهي. پر جنگ جو اهو ميدان انهن درويشن فقيرن جي اڳ ڪٿين مان معلوم ڪري سگهجي ٿو، جنهن کي سنڌ وارا ماموئي فقير سڏيندا آهن. چيو ويندو آهي ته اهي درويش

سمن جي دور جي اڳياڙيءَ ۾ زنده هئا. مسٽر برٽن (سنڌ - ص ٨٩) اڳ ڪٽيءَ جو هڪ بيت هن ريت لکيو آهي.

ڪـــاري ڪـــاٻـــاري، جـــهـــيڙو لڳـنـدو ڇـهـ پـهـر
مـــرمـــڇـــي مـــاري، سـڪ وسـنـدي سـنـــڌڙي.

مان سندس ڏنل معني ۽ مفهوم کي وڌيڪ سولي بنائڻ جي ڪوشس ڪئي آهي. سندس بيان آهي، ته سنڌ وارا هن بيت کي ٽالپرن ۽ انگريزن جي وچ ۾ ڏيئي واري جنگ ڏانهن اشارو ڪن ٿا، جيڪا انگريزن طرفان سرنيپيئر جي اڳواڻيءَ ۾ وڙهي وئي هئي. جنهن کان پوءِ ٽالپرن جي حڪمراني ختم ٿي وئي هئي. ڪاري ڪاٻاري وارا لفظ انهن سان ميل ڪونه ٿا کائن ۽ نه وري اها جنگ ان جنگي ميدان تي وڙهي وئي هئي. هن صاحب عام ماڻهن جي عام روايت کي قبول ڪيو آهي ۽ "مرمڇي" لفظ کي ٽالپر سردارن ڏانهن منسوب ڪري ٿو، جيڪو ٺهڪي ڪونه ٿو اچي. واقعي اها حقيقت آهي ته عام ماڻهوءَ جي راءِ ائين آهي، جيئن هن صاحب بيان ڪيو آهي، پر منهنجو ويچار آهي ته اهو غلط آهي. ڪارو ڪاٻارو ڪو خيالي نالو ڪونه آهي. جنهن ماڳ جو نالو ڪنيو ويو آهي، سو ڪاري ڪٻڙلوءِ آهي. جيڪو هاڻي ٽنڊي باگي پرڳڻي ۾ آهي، جيڪو چاچڪان جي قديم سردار جو حصو هو. منهنجو خيال آهي ته اها جنگ ڪاري ڪٻڙلوءِ وٽ لڳي هئي، جنهن ۾ سنڌ اندر سما گهراڻي جي حڪومت ختم ٿي ۽ ارغونن جي فتح ٿي هئي ۽ هن بيت جو مذڪوره فيصلہ ڪُن جهيڙي ڏانهن اشارو آهي. چيو ويندو آهي ته انهن ماموئي فقيرن کي ڄام تماچيءَ جي حڪم سان قتل ڪرايو ويو هو. حقيقت به اها آهي ته قتل ٿيڻ کان پوءِ هر هڪ درويش جي وڏيل سر واري سان بيت چيو هو. انهن فقيرن جا جيڪي معتقد هئا، تن سمجهيو پئي ته ان قهر جي نتيجي ۾ ڪو هاڃو ضرور

تيندو ۽ اهو چار تماچيءَ جي ڪڌن ڪرتوتن ڪري تيندو. جيڪڏهن اسان تاريخي حقيقتن کي پرکي ڏسنداسون ته ماموئي فقير جي اڳ ڪتيءَ وارو بيت منهنجي خيال سان سهمت نظر ايندو. مير معصوم چاچڪان واريءَ جنگ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڪيس ماموئي فقيرن جي اڳ ڪتين جي خبر به ضرور هوندي. پر پوءِ به هن اهڙو اشارو ڪتي به ڪونه ڏنو آهي ۽ ڪيس ان مشهور جنگ جي ميدان جي به خبر ڪانه آهي، جتي اهو جهيڙو صبح سويل کان وٺي لڙيءَ رات تائين پورا ڇهه پهر سانده لڳو هو. هن پڌائي تو ته سنڌين جو دستور آهي، ته جڏهن سنڌن جهونجار جنگ ۾ سرترين تي رکي وڙهڻ چاهيندا آهن، ته پنهنجا پٽڪا يا پنهنجا ڪپڙا هڪ ٻئي سان ٻڌندا آهن ۽ پوءِ صفون ڪري جنگ ۾ ڪڏي پوندا آهن. سمن به ائين ڪيو هو. ٿي سگهي ٿو ته اهو سندس وڏاءُ هجي. پر انهن حقيقتن مان اهو پتو پوي ٿو ته سنڌين مٿو مٿي تي رکي جهونجهارن جيان جنگ جوٽي هئي. جيڪڏهن اهڙا ڪوپا ۽ ڪنڌار جوان ٿي اچي پڙ ۾ پرزا ٿيندا، ته اتي جنگ به سانده ڇهه پهر لڳي سگهي ٿي ۽ هن ۾ ڪا شاعراڻي مبالغي آرائي به ڪانه آهي. پر هن جي جاءِ تي دٻي واري جنگ هڪ پهر به ڪانه وڙهي وئي هئي ۽ ان سان گڏ هيءَ جنگي ميدان ڪاري ڪيڙلوءَ کان پورا سٺ ميل پري آهي. تنهن ڪري اسان سمجهي ڪونه ٿا سگهون ته اها اڳ ڪتي ٽالپرن لاءِ ڪيل آهي. ان کان سواءِ "مرمچي" لفظ جي معنيٰ اسان کي ڪير به سنڌ ۾ سمجهائي ڪونه سگهيو آهي. مان سمجهان ٿو ته ان لفظ کي ڇئي ساڍيون ٽي صديون ٿي چڪيون آهن، ان ڪري عام ماڻهوءَ کان ان لفظ جي معنيٰ به وسري وئي هوندي. امڪان آهي ته اهو لفظ ڪنهن ذات يا ناليءَ کي ڳهڻ سمجهڻ ۾ ڇتر طور ڪتب آندو ويندو هوندو ۽ ٻين لاءِ سمجهه کان ٻاهر هوندو. ڪوبه ماڻهو اهو ثابت ڪري ڪونه سگهندو، ته ماموئي فقيرن اڳ ڪتيءَ وارو اهو بيت ٽالپرن يا انهن جي

شڪست ڏانهن منسوب ڪيو آهي. اها به پڪ آهي ته ٽالپر سردار ڪاري ڪيڙ لوءِ وٽ يا اوسي پاسي جنگ ڪانه وڙهيا هئا. ڄام فيروز جيڪا ارغونن سان چوٽ ڏني، سا سولائيءَ سان سمجهائي سگهجي ٿي. ڪڇ ڪان ايندڙ فوج به اهو ساڳيو طرف وٺي سگهي ٿي. اهو فوجي مهندار، جيڪو ضرورت وقت گجرات ڏانهن نڪري وڃڻ چاهيندو ته چاچڪان سرڪار جو ڪاري ڪيڙ لوءِ وارو جنگي ميدان چاهيندو، جو ته اتان مٿي، اسلام ڪوٽ ۽ پارڪر وسيلي سولائيءَ سان گجرات پهچي سگهندو. اسان کي اهو به پڌايو وڃي ٿو ته ڄام فيروز جنگ ۾ هارائڻ ڪان پوءِ گجرات ڏانهن هليو ويو هو. ڪاري ڪيڙ لوءِ جي معنيٰ آهي ڪيڙن جي ويڙهين وارو ڪلراٺو علائقو. هن ذڪر سان گڏ مان هيءُ به واڌارو ڪندس ته ڄام فيروز گجرات ۾ ١٥٣٥ع ۾ ئي وفات ڪئي هئي. هو ان وقت ڪنيات ۾ همايون جي فوجي ڪئمپ ۾ قيد هو، جو اتان جي پيلن ۽ ڳنوارن اڃي همايون مٿان راتاهو هنيو. همايون جي پهريدارن ان ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو، ته متان اهي کيس آزاد ڪرائي وڃن. (ارسڪن II ص٦٢ ـ حاشيو).

(١١٠) اڄ اهو پاٽ جو شهر ڇڻ ڪنڊر لڳو پيو آهي. ١٥٤١ع واري زماني ۾ همايون مغل هتي حميده بيگم سان شادي ڪئي هئي. اهو پراڻو پاٽ موجوده پاٽ ڳوٺ کان اوڀر طرف ، ڪَڪَڙ Kakar پرڳڻي ۾ موجود هو ۽ ان کي پاٽ پراڻي جي نالي سڏيو ويندو هو. پراڻي پاٽ جي الهندي پاسي درياه جو پراڻو پيٽ آهي، جيڪو هن کي نئين پاٽ ڪان الڳ ڪري ٿو. مذڪوره پراڻي پيٽ ۾ پاڻي ڊنڊ ٺاهي بيٺو آهي. هن علائقي بابت هڪ ڏيهي تاريخ جو بيان آهي ته همايون جڏهن پاٽ ۾ لٿو هو ته هي پراڻو وهڪرو وهندو هو. هو پهر لوءِ (روهڙيءَ ڪان ٿورو ڏکڻ) ڪان هلي پاٽ پهتو ته وچ تي ٻهلاڻي تعلقي ڪنڊياري وٽان ڪنهن به درياهي وهڪري کي پار ڪونه ڪيو هئائين. درياه هاڻي يا

ٺوري عرصي کان پاٽ کان پنج ڇهه ميل اوپر ۽ ٽي ميل ڏکڻ کان وهندو آهي. هيءَ جوءِ ڪنهن دور ۾ ڏاڍي سڪي ستابي ۽ ريان ڪيان هوندي هئي. آئين اڪبريءَ جو بيان آهي ته سوستان سرڪار جو سيني ڪان وڏيڪ خوشحال محال هو. پراڻي پاٽ جو شهر مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه (١٧٩٨ع) واري رستي تي هو. هن جيئن سنڌ جا ٻيا سدا ساوا ڊاوا ڳوٺ وسنديون واهڻ ۽ شهر ڦري لٽي ساڙي ٻاري ويران ڪري ڇڏيا، تيئن پاٽ جهڙو سهڻو شهر به هن اهڙو ويران ڪري ڇڏيو، جو وري ساڳي اوج تي ڪونه رسيو. قدرت چڻ هن مدد خان پٺاڻ کي پيدائي ساون کي ساڙڻ ڪاڻ ڪيو هو.

(١١١) سنڌ گزيٽيئر جو بيان آهي ته اڪبر بادشاهه ١٥٩١ع ۾ عمر ڪوٽ وارو رستو ڏئي، سنڌ تي حملو ڪيو هو. مان سمجهان ٿو ته اهو هڪ خيالي تاريخي بيان آهي. اڪبر سنڌ ۾ ان وقت موجود هو جڏهن هو ماءُ جي هنجن تي هو. ان کان پوءِ هو وري ڪڏهن به سنڌ ڪونه آيو.

(١١٢) شهزادي دارا شڪوه به ڪجهه وقت جوڻ ۾ گذاريو هو. ان زماني (١٦٥٨ع) ۾ ڀاءُ اورنگزيب جون فوجون ڪيس مارڻ واسطي سندس ڪڍ هيون، جوڻ جي هڪ سردار سندس ڏاڍي ٽهل ٽڪور ڪئي. پر دل ۾ دغا رکي ڪيس پڪڙي اورنگزيب جي حوالي ڪري ڇڏيو. هن وقت پراڻي جوڻ شهر جا ماڳ ٽنڊي غلام حيدر کان ٻه ميل ڏکڻ اوپر ڏسي سگهجن ٿا.

(١١٣) ارسڪن (II ص ٢٦٠) چوي ٿو ته انهن ڳاهين جي ٽولي "ريڻ" جي وهڪري کان گهٽو اوپر ٿر جي علائقي ۾ موجود ٿري Thari موڪليو ويو هو. پر مير معصوم هن معاملي ۾ بلڪل صحيح آهي. هو ٻڌائي ٿو ته اها جاءِ ٻنوري جي پرڳڻي ۾ هئي.

(١١٤) ريڻ ۋاري وهڪري متان پل ٺاهڻ جو امڪان تڏهن هوندو، جڏهن پاڻيءَ جو چاڙهه انتها تي پهچي چڪو هوندو. هن حقيقت مان اها به ثابتي ملي ٿي ته ريڻ وارو وهڪرو گهڻو ويڪرو ڪونه هو ۽ نه وري ان جي وهڪري ۾ ڪن ۽ ڪاروئيار هئا. اهو نهايت سانت سان وهندو هوندو.

(١١٥) جيتريقدر مونکي ياد پوي ٿو (چاڪاڻ ته مون کي گهربل ڪتابن جي مطالعي جو موقعو ڪونه مليو) ته گلبدن بيگم وهڪري جو نالو روناءِ Ronai لکيو آهي. جوهر Jauhar به لڳ ڀڳ روناءِ Ronai ئي لکيو آهي.

(١١٦) هن علائقي جي جاگرافي سان لاڳاپيل جيڪي نقشا مليا آهن، تن ۾ "روشنائي" Roshanai نالي جو ڪوئي نشان ڪونه ٿو ملي. حقيقت اها آهي ته ان جوءِ جي هڪ ننڍي پاڳي جو نالو مڪان Makan هو. ٿورو وقت اڳي جڏهن گوٺيءَ جي سيٽلمينٽ سروي ڪئي وئي هئي ته ان ماڳ جو هڪ ديهه جي صورت ۾ اجا به هيءُ نالو موجود هئو. جڏهن ڪوبه شهر يا ڳوٺ ڊهي، ڊرتيءَ جي متاڇري تان ناس ٿي ويندو آهي، ته ان جي موجودگيءَ جي ثابتي ڪنهن ديهه يا ٽپي جي نالي مان به ملي ويندي آهي ۽ هيءُ به ان جو هڪ مثال آهي. هيءُ شهر به جڏهن ناس ٿي ويو، ته سندس نالو به ماڻهن ڪان وسري ويو. روشنائي Roshanai ٽنڊي محمد خان ڪان ڇهه ميل سَرِ ڏکڻ آهي، ان جي اوير پاسي ڪان لڳو لڳ هڪ رستو ڏاڪٽين علائقي ڏانهن ويندي ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

(١١٧) هيءُ مرزا عيسيٰ جو ننڍو پٽ مرزا جان بابا هو ، جيڪو ان وقت ٺٽي جو نگران حاڪم مقرر ڪيو ويو هو. ان وقت مرزا عيسيٰ جنگي مهم تي اتر سنڌ ويل هو. هن واقعي ڪان ڪيترا سال پوءِ ڪيس

دغا سان پڪڙي قتل ڪيو ويو هو. ان جو قاتل سندس وڏو ڀاءُ مرزا محمد باقي هو، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته ڪجهه موڳو به هو.

(١١٨) هن مان لاهري بندر سمجهڻ گهرجي. بنديل جو لفظ بندر بدران غلطيءَ وچان ائين لکجي ويو آهي. ٻئي نالا باري ديول Bari Diwal (يعني Diwal Estuary) جي هجي ۾ لکيل آهن، پر مان اهي نالا سنڌ جي ڏيهي ادب ۾ ڪونه پڙهيا آهن.

(١١٩) اهو ڪو جابلو نانگ جو قسم هوندو. منهنجو خيال آهي ته اها ڪوراڙ Python جي ڪڙم جي ڪا بلا هوندي. جنهن کي سنڌ جي جابلو علائقي ۾ رهڻ گهرجي نه ڪه ساموندي علائقي جي پير پاسي ۾ ڪٿي به هجي. پر اها بلا وهڙو ته ڳهي ڪانه سگهندي آهي. جنهن بلا جو ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سا ڪوراڙ ٿي ٿي سگهي ٿي ۽ اها تمام وڏي هوندي آهي.

(١٢٠) شايد پادري صاحب Good father ڊيو Diu ۽ ديول Diual کي سمجهڻ ۾ منجهي پيو آهي.

(١٢١) هن محاذ تي پورچوگيزن وڏا ٻيڙا استعمال ڪيا هئا. جن کي اهي فستا Fusta سڏيندا هئا. فاريا واءِ سوزا هن جنگي مهم ۾ ڪتب ايندڙ جهازن جي ڪمانڊرن جا نالا به ڏنا آهن.

(28) حالتن مان نظر ائين اچي ٿو ته پورچوگيزن اچڻ ۾ ڀاڻ دير ڪئي هوندي. سندن ارادو اهو هوندو ته مرزا عيسيٰ ٻيلي پنهنجو لشڪر وٺي وڃي ٻکر تي حملو ڪري ۽ ٺٽي جهڙو سڪيو ستابو شهر بنا بچاءَ جي هجي ته جيئن ڪين هن عظيم شهر کي ڦرڻ لٽڻ ۾ آساني ٿئي. ڦهريون هڻ ڌمڪاءَ وهارڻ ڪارڻ شهر کي ٻاهيون ڏنيون ۽ اٺ هزار اهڙا ماڻهو ماريا، جيڪي نهايت معصوم ۽ بي هٿيار هئا. ٺٽو پنهنجي دور جو بخارا ۽ اصفهان هو. تاريخون ٻڌائن ٿيون ته ٺٽي ۾ ان زماني ۾

چار سو ڪاليج هئا. جيڪي ڪنهن به دور ۾ نه بخارا ۾ هئا ۽ نه وري اصفهان ۾ هئا. جڏهن ان علم ۽ عرفان جي ڌرتيءَ تي پورچوگيز جهڙن پاپي ماڻهن پير پاتو، ته انهن مان رت جي درياهه وهائڻ کان سواءِ ٻي ڪهڙي توقع ڪري سگهجي ٿي ۽ جن ماڻهن جي ڪوٽ تي اهڙا ماڻهو آيا، سي به ڪهڙا هوندا، تنهنجو اندازو ته هرڪو ماڻهو ڪري سگهي ٿو (مترجم).

(١٢٢) انهن حقيقتن جي نه رڳو ڏيهي تاريخن پٺڀرائي ڪئي آهي، پر پورچوگيز پاڻ به بيان ڪن ٿا، ته ٺٽي جي علائقي ۾ سندن هڪ ماڻهو به قتل ڪونه ٿيو هو.

(١٢٣) مرزا صالح محمد مرزا عيسيٰ جو ٻيو نمبر ۽ عقلمند پٽ هو. ڪيس ١٥٦٢ع ۾ هڪ بلوچ پلاند ونڻ جي نيت سان قتل ڪري ڇڏيو هو. مرزا صالح هن جي سڄي گهراڻي کي وڳوڙ ڪرڻ جي ڏوهه ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو هو.

(28-A) ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو جڏهن به ڌاريا ڪنهن ڌرتيءَ تي پير ڌريندا آهن ته اڳ ۾ انهن کي اکين ۾ رکندا آهن. جيڪي اوچا ڳاٽ ڪري، سندن اکين سان اکيون ملائي اتڪڻ جا جتن ڪندا آهن. شهيد صديق شوري، اسماعيل شوري ۽ جهونجهار جا ته نالا تاريخن ۾ زنده رهجي ويا، پر سنڌ جا ٻيا به ڪيترائي ارڏا ۽ اڙٻنگ پٽ هوندا، جن پنهنجي ريٽي رت سان ڌرتي جي صفحي تي سنڌ جي تاريخ تحرير ڪئي. پر اها هٿن ڪان اپاهج تاريخ پنهنجي پني تي ڪاريءَ مس سان سندن نالن نه لکڻ ڪري رهجي وئي. انگريزن جي دور ۾ ننگر پارڪر جو روپلو به هو، جيڪو سنڌ جي آڇي ڪارڻ پنهنجي آڱرين جون ڏياٽيون ٻاري هر اونداهي چوواٽي تي ڏيئا ٻاري ويو. ڌارئي کي ڌرتي اوس به ڇڏڻي هوندي آهي، پر ويندي ويندي ڌرتيءَ جا ڏڳ ۽ ڪوپا

ڪنڌار مڙس ڪهي ويندو آهي. انهن ڪونڌن مان مذڪوره بلوچ جو خاندان به هو (مترجم.)

(١٢٤) سيوهڻ بابت اهي حقيقتون اڻ سڌي طور اسان کي ڏيهي تاريخن جي حوالن مان ملن ٿيون. پر سڌيءَ طور اسان کي فقط مير معصوم جي ذاتي راءِ مان معلوم ٿيون آهن. هن پنهنجي عملدارن جي صلاح مشوري کان پوءِ مرزا عبدالرحيم خان خانان کي پڌايو هو ته سيوهڻ، اتر کان ڏکڻ ويندڙ رستي تي، هڪ اهڙيءَ اهم جاءِ تي واقع آهي، جتان درياه پار ڪرڻو پوندو آهي. شاهي لشڪر ۾ ٻيڙيون به اتان لنگهنديون آهن، تنهن ڪري سيوهڻ کي پهريائين فتح ڪرڻ ضروري آهي، وغيره.

(١٢٥) اهو نالو موجوده دور ۾ به قائم آهي ۽ چاڙهه واريءَ رت ۾ هن علائقي مانِ ساگري جي پراڻي پيٽ مان وهندو آهي. مذڪوره ساگري وهڪري جو ذڪر، ١٧٣٩ع ۾ نادر شاه ۽ شهنشاه محمد شاه مغل جي وچ ۾ ٿيل صلح جي عهد نامي ۾ موجودِ آهي. صلح جي ان دستاويز ۾ هن وهڪري جِي سنڌين جي بيان ڪيل ڏيکهه کان وڌيڪ ڏکهائي ڏيکاري وئي آهي.

(29) درياهه جي پرسان ڪن علائقن ۾ ڇورڪپ هوندي آهي، جيڪا مٿان سڪل ڏسبي آهي، پر ماٺهو اتي پير رکڻ سان هوريان هوريان هيٺ لهندو ويندو آهي. جيڪڏهن مدد نه پهچندي اٿس ته هيٺ هليو ويندو آهي. (مترجم.)

(١٢٦) مير معصوم بکريءَ کي هن جنگي مهم ۾ فوج جي ڪنهن حصي جي مهنداري سپرد ڪيل هئي، تنهن جو بيان آهي، ته هنن درياهه پيهر پار ڪونه ڪيو هو. سندس بيان ڪيل حقيقت مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته شاهي لشڪر سنڌوءَ جو ساڄو پاسو ڏئي، پيش قدمي ڪري

رهيو هو. پر پوءِ جي واقعن جي سلسلي مان سمجهجي ٿو ته هو جاني ٽي جَلهه واسطي سنڌوءَ جي ڏائي ڪنار ڏئي اڳتي وڌي رهيا هئا.

(١٢٧) نظام الدين طبقات اڪبري ۾ اهو انگ ٻڌايو آهي. پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته فاتحن جي اهليت ۽ لياقت کي وڏيڪ اهميت ڏيڻ واسطي هن سچي پچي انگ کي گهٽائي پيش ڪيو آهي. حقيقت اها آهي ته هن واقعي ۾ حصي وٺندڙ آرماڙ ۾ جهازن جو انگ ٻڌايل تعداد کان وڌيڪ هو.

(١٢٨) تاريخ طاهري جو بيان آهي ته خسرو خان چرڪس کي گرفتار ڪيو ويو. سندس ڪيترين ئي ٻيڙيون قبضي ۾ ڪيون ويون. پر هرمز جي هڪ فرنگي واپاري جنهنجو نالو ڊافتر Daftir هو، جيڪو هر سال ٺٽي ايندو ويندو هو. ان جا خسرو خان چرڪس سان دوستاڻا ناتا هئا جيڪو هن جنگ ۾ به موجود هو. هن ڇا ڪيو جو پنهنجي ٻيڙي وچي وچ جهيڙي ۾ هنيائين ۽ خسرو خان کي حملو آورن کان بچائي ورتائين. انهي ڪوشش ۾ ٻنهي جون حياتيون ضايع ٿي ويون (اليٽ -١- ٢٨٨) هن مورخ جي اها ڳالهه ٻڌي اچرج ٿيندو، ته خسرو خان چرڪس هن موقعي تي مارجي ويو هو. هي مشهور معروف ماڻهو سنڌوءَ جي هن پاڻيءَ واري جنگ کان پوءِ به ڪيترا سال زنده رهيو. بلاچ مين Bloch man مآثر الامرا جي حوالن جي آڌار تي سمجهي ٿو ته خسرو خان هن جنگ کان پوءِ سنڌ جي معاملن ۾ گهٽي دلچسپي ورتي هئي. (آئين اڪبري جي ترجمي جو ص ٣٦٣) خسرو خان چرڪس مسجد دابگران جو بنياد رکيو هو.

(30) مير علي شير قانع جو بيان آهي ته خسرو خان چرڪس چنگيز خان جي اولاد مان هو ۽ شروعاتي دور ۾ ملان بندري وٽ رهندو هو. مرزا عيسيٰ ان کي پنهنجو آفتابچي يعني پاڻيارو بڻايو (تحفة الكرام

ص ٢٢٨- سنڌي ايڊيشن). سندس اوج مرزا جانيءَ جي دور ۾ ٻه ڏنو وڃي ٿو. جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي حملو ڪيو هو ته خسرو خان سنڌ کي مغلن جي چنبي کان بچائڻ واسطي، ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو هو. سنڌ جي فتح کان پوءِ خان خانان جڏهن جاني بيگ کي اڪبر جي دربار ڏانهن وٺي ويو ته خسرو خان کي به ساڻ وٺي وڃڻ ڪونه وساريو هئائين. مرزا جاني بيگ جي وفات (٢٧ رجب ٩٠٩هه) کان پوءِ مرزا غازي بيگ کي بحال ڪيو ويو. تن ڏينهن مرزا غازي بيگ ٻار هو، ان ڪري ملڪ جي اچي ڪاري جو مالڪ مرزا خسرو چرڪس کي بڻايو ويو. ان کان پوءِ مرزا خسرو ايترو ته اثر حاصل ڪري ورتو، جو جڏهن مرزا غازي بيگ هن کان جان ڇڏائڻ جا حيلا هلايا ته ڪيس. چاڳري ڊينگريءَ جيان وچڙي ويو ۽ منجهانئس جان آجي ڪري ڪونه سگهيو. سنه ١٠٠١هه کان ١٠١٧هه تائين خسرو خان سنڌ جي ترخان واري حصي تي مرزا غازي بيگ جو قائم مقام رهيو ۽ ٺٽي جي سرڪار پنهنجي پوٽن ۽ ڏوهٽن کي ورهائي ڏني هئائين. سرڪار چاچڪان سندس پوٽي فتح الله جي حوالي هئي. نيرون ڪوٽ محمد بيگ جي نگرانيءَ ۾ ڏنو ويو هو ۽ ٺٽي جي شهر جي سار سنڀال شيخ عبدالباقي لهندو هو. حڪومت جو ڏنڊو هٿ اچڻ کان پوءِ خسرو خان ظلم ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو. جڏهن اهي خبرون مرزا غازيءَ کي پهتيون، ته هن هندو خان ۽ ماڻڪ چند کي سنڌ روانو ڪيو. پر نتيجو ڪجهه به ڪونه نڪتو. آخر راءِ سنگهه پٽ ماڻڪ چند اچي خسرو خان کي بي دخل ڪيو. غازي بيگ جي وفات کان پوءِ سندس بخت پيڙو ڏنو. ان کان پوءِ جهانگير دور ۾ عبدالرزاق معموري اچي کيس بي دخل ڪري، دهليءَ وٺي ويو ۽ اتي قيد خاني ۾ وفات ڪيائين. هن ڪيترا مسافر خانا، پليون، مسجديون ۽ رانڪون نهرايون، تلاءُ ۽ کوهه کوٽايا هئا. وڌيڪ لاءِ ڏسندا مڪلي نامه ص ١٩٥ کان ٢٣٢ (مترجم.)

(١٢٩) ان زماني ۾ سنڌو هن علائقي مان ساڳري Sangara واري پيٽ مان وهي رهيو هو تہ ان جنگ جي ميدان کي اسان واقع طور پٽ شاهہ کان ٽي ميل اتر اوڀر ڏس تي موجود سمجهون ٿا. اتي هن وهڪري جو پيٽ گهٽو چٽو آهي. مير معصوم جو بہ بيان آهي تہ جهيڙي جو پڙ ٻوهيڙي Buhiri کان ڇهہ کوهہ يا ٻارهن ميل پري هو. اهو پتو ڪونہ ٿو پوي تہ مرزا عبدالرحيم خان خانان ان ڏينهن پهرئين جلهہ کان پوءِ ٻيو ڀيرو حملو ڪيو هو يا نہ؟ هن وقت ٻوهيڙي ديهہ نصرپور کان ڏهہ ميل ڪن اتر ۾ آهي. ان شهر جا ترڙ هن وهڪري جي پراڻي پيٽ جي اوڀارينءَ ڪنار سان اڄ بہ ڏسي سگهجن ٿا ۽ ساڳئي نالي سان نئون ڳوٺ انهن پراڻن ٻڏن کان منو ميل ڪن اتر طرف آهي.

(١٣٠) ڏسندا اليٽ V ص ٤٦٢- ان وقت سنڌين گوريلا جنگ شروع ڪري ڏني هئي. انهن جُلهون ڪندي ڪندي فوجي ٻيڙين جي هڪ مُڇي تي وڃي حملو ڪيو. (ٿي سگهي ٿو تہ انهن ۾ فوجي اميرن جون عورتون ويٺل هجن) ۽ گهيرو ڪيو. هن محاذ تي شاهي فوج جي مهندارن جو عمل ڪو ساراهہ جوڳو ڪونہ رهيو. مير معصوم پاڻ ٻوهيڙيءَ جي محاذ تي موجود هو. پر گهيري ۾ آيل انهن ٻيڙين بابت خاموش آهي ۽ اهو بہ ڪونہ ٿو ٻڌائي تہ ڪمڪ ۽ رسد پهتي هئي الائي نہ.

(١٣١)مرزا جاني بيگ جنهن رستي سان پيش قدمي ڪري رهيو هو سو هالا کان گذري رهيو هو. جيڪو سڪرنڊ وٽان موجوده رستي کان ڪاڀو طرف ڏئي وڃي رهيو هو.

(١٣٢) هن انگ جي ڄاڻ اسان کي طبقات اڪبريءَ وسيلي ملي آهي. مير معصوم اسان کي ان شاهي لشڪر جي دستي جو انگ فقط ٻارهن سو ٻڌائي ٿو ۽ سنڌين لاءِ چوي ٿو تہ اهي ڏهہ هزار هئا. انهن

۾ جيڪي غير فوجي تير انداز ۽ پيا ماڻهو هئا، سي تنهن کان سواءِ هئا، ۽ انهن جو ڏهن هزارن ۾ شمار ڪونہ ٿو ڪري. هن جنگي مهم ۾ سنڌين جو انگ تمام گهڻو وڌائي پيش ڪيو ويو آهي، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو شاهي دربار کي خوش ڪري سگهي، تنهن ڪري ويساهہ جوڳو ڪونہ رهيو آهي.

(۱۳۳) هن جنگ ۾ شهنشاه اڪبر جي مشهور وزير راجا توڏر جو پٽ، ڌارو Dhara بہ سنڌين سان وڙهندي مارجي ويو.

(۱۳۴) انڙپور جو تاريخي ماڳ ڪوٽڙيءَ کان ٻاويهہ ميل اتر طرف آهي. روايتن موجب اهو ٺيون پيرو وسايل ڳوٺ آهي ۽ تاريخ ۾ بيان ڪيل انڙ پور کان ڇهہ ميل اولهہ طرف آهي. منهنجو ويچار آهي تہ ۱۵۹۲ع ۾ اجا بہ ڪجهہ اوير طرف هو ۽ درياه جو مکيہ وهڪرو ٻوهڙي کان ٿوري پنڌ تي اولهہ تي وهندو هو ۽ ٻوهڙي اڄ جيان اڳي بہ درياه جي ساڄي پاسي وسندڙ هئي. تحفة الڪرام جو بيان آهي تہ هن ڳوٺ جو بنياد ڄام انڙ رکيو هو، جيڪو سمي گهراڻي جو ٻهريون بادشاه هو. هن مورخ جي دور ۾ يعني ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ هن ڳوٺ جو وڏو حصو درياهہ پائي ڪٽي ويو هو. ان جو مطلب اهو ٿيو تہ اهو ڳوٺ ڪافي وڏو هوندو، ڇاڪاڻ تہ درياه جي پاڻي ويڃڻ کان پوءِ ڪجهہ حصو اڃا بہ موجود آهي.

(۱۳۵) ۹۲-۱۵۹۱ع واري هن جنگ جا وڌيڪ ويساه جوڳا احوال اسان کي تاريخ طاهري مان ملي سگهن ٿا، جيڪا ۱٦۲۱ع ۾ ڏيهي ماڻهوءَ جي لکيل آهي. ترخان نامہ (۱٦۵۵ - ۱٦۵۴) بہ ان جنگ کان پوءِ سٺ ئي لکي وئي، تنهن تي بہ اعتماد ڪري سگهجي ٿو. هنن تاريخن کان سواءِ بيگلار نامہ بہ آهي، جيڪو ڪجهہ پوئين دور جو لکيل آهي. مذڪوره تاريخون هن موضوع تي وڌيڪ ڪارائتو مواد ڏين

ٿيون. هنن جي پيٽ ۾ مير معصوم جا حوالا ڪا خاص وقعت ڪونه ٿا رکن. هن جنگي مهم ۾ هوُ پنهنجي سر پاڻ موجود هو. ڪيس جنگي واقعن جا سچا، کرا تفصيلي بيان ڏيڻ کپن ها. پر هن ائين ڪونه ڪيو آهي. اهڙن احوالن جي نه هجڻ ڪري اسان کي هاڻي پتو ڪونه ٿو پوي ته سيوهڻ نصرپور جي وچ تي درياه جو تن ڏينهن ڪهڙن ماڳن تان وهڪرو هوندو هو.

(١٣٦) ڪلهوڙن بابت هن حاشئي ۾، ڪئپٽن جيمس مئڪمرڊو جي مقالي جي پنيرائي ڪري ٿو، جيڪو هن جي وفات کان گهڻو پوءِ رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ ١٨٤٤ع ۾ ڇپيو هو. هن مصنف ڪلهوڙن تي لکيل پنهنجي مقالي جو مواد گهڻو ڪري هڪ ڪتاب واقعات سنڌ تان ڪنيو آهي، جنهنجو مصنف "فقير" نالي هڪ ماڻهو هو.

(١٣٧) ڪاهرا ٻيلي جا ٿرڙ ٻيان شهر کان ساڍا ٽي ميل ڏکڻ ـ اولهه طرف ٿيندا، کهيري ڳوٺ جو نالو به ان راڄدانيءَ پنيان پيل ٿو ڀانئجي.

(١٣٨) گمبٽ Gambat هاڻي هڪ ٽپي جي صورت ۾ موجود ۽ شهداد پور واري علائقي جي اولهه پاسي ۾ واقع آهي. شهدادپور واري ايراضي ۾ "اڍيجاٽي" شهر جو بنياد اڍيجا قبيلي وڌو هو.

(١٣٩) ڏيپل گهانگرو هاڻي قِري ڏيپر گهانگهرو ٿي پيو آهي. اهو اصل هندو نالو ديپل آهي، جيڪو بنيادي طور ديوپال آهي. جڏهن ان ذات جا ماڻهو مسلمان ٿيا، ته ڪين اهو نالو ڪوتائڻ ڏکيو لڳو، تنهن ڪري ڏيپر سڏائڻ لڳا. امڪان اهو به آهي ته اوپر سنڌ ۾ رهندڙ راڄپر ڪنهن زماني راڄپال سڏائيندا هجن ۽ مسلمان ٿيڻ کان پوءِ ان ذات وارا پاڻ راڄپر سڏائيندا هجن. ڏيپل گهانگهرو، امڪان آهي ته ذات جو راڄپوت هوندو. اهي سنڌي نالا لاپرواهيءَ ڪري جڏهن

فارسيءَ ۾ لکندا هئا. تہ انهن جي هجي هڪ جي ٻي ٿي ويندي هئي. انهي ڪري مئڪمرڊو بہ ان کي ڊيبل ڪانگيرا Dibal Kangirah ڪري پڙهيو آهي.

(31) ميان آدم شاه ڪلهوڙو ولد ميان ڪچن ولد صاحب ولد ميان خان ولد طاهر ولد ميان راڻو ولد شاه محمد ولد ميان ابراهيم ولد ميان محمد، ولد چام چينہ ولد شيخ الياس لنگراچ. ميان محمد جونپريءَ جو مريد هو. وقت جي حڪمران هٿان جيڪو ملتان ۾ رهندو هو، شهيد ٿيو. اتان سندس هڪ مريد شاه محمد هنجو لاش آڻي سکر ۾ دفن ڪيو (تحفة الڪرام ص ص ٢٥٦ - ٢٥٧) (مترجم).

(١۴٠) هن شهر جا ترڙ ساڳئي نالي واري ڳوٺ پرسان ۾ ڪڪڙ ڪان اٺ نو ميل اتر - اولهہ پاسي آهن. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ هن شهر جو نالو فتح پور هو. فتح کان پوءِ مذڪوره شهر جو نالو مٽائي "ڳڙهي" رکيو ويو. سنڌيءَ ۾ هن لفظ جي معنيٰ " ڳاڙهو" آهي. هن شهر جو نالو ڳڙهي ان ڪري رکيو ويو هو، جو ان علائقي جي مٽيءَ جو رنگ ڳاڙهو هو. هتان جي هڪ ڏيهي تاريخ جيڪا فارسي ٻولي ۾ لکيل آهي، تنهن بہ هن علائقي کي "ريگ سرخ" يا ڳاڙهي واري ڪري لکيو آهي. مئسن Masson بہ ١٨٣٩ع ۾ هن ترڙ وٽان متيو هو. ڪيس اتان جي ماڻهن ٻڌايو تہ انهن ماڳن جو نالو وريج Vrig آهي. (ترپولس - جلد ii ص ١٣٥) هنن ماڳن جي پر پاسي هن نالي جي ڪنهن کي بہ خبر ناهي. (پ) ڳڙهي معنيٰ ننڍو قلعو، ڪوٽڙي وڏي پٽ، عالم پناه. (ڏسندا سنڌي لغات ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ص ٢٣٩٧) (مترجم) ان علائقي جي مٽيءَ جو ورن ڪٿي ڳاڙهو هوندو، اها ٻي ڳالهہ آهي، پر سنڌ ۾ ڪاٿي بہ ڳاڙهي لفظ کي "ڳڙهي" ڪونہ چوندا آهن. ڳڙهيءَ جو پنهنجو مفهوم آهي.

(١۴١) ڪنهن زماني ۾ هي وڏو علائقو هوندو هو. هاڻي فقط ديهه وڃي بچي آهي. ان ناليٰ جو هڪ ڳوٺ سيوهڻ کان پندرهن ميل ڏکڻ اوڀر طرف ۾ سنڌوءَ جي اوڀارين ڪنار سان واقع آهي. پتو ڪونہ ٿو پوي تہ اهو سترهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ درياه جي اولهہ پاسي هو يا نہ، پر ايترو سو پرو پوي ٿو تہ انتظامي نقطہ نگاهہ کان سيوهڻ سان ڳنڍيل هو. وچان درياهہ وهڻ جي باوجود بہ امڪان آهي تہ انتظامي طور اجا تائين بہ هن جو سيوهڻ سان واسطو هوندو. سندس حدون سڪرنڊ جي ڏکڻ اوڀر تائين هليون وڃن ٿيون.

(١۴٢) ڳيريلي جو شهر لاڙڪاڻي کان ٻارهن ميل ڏکڻ اولهہ ۾ باقراڻي کان ست ميل اولهہ طرف آهي.

(١۴٣) هن مان ديره جات جي هيٺئين ڀاڱي ڏانهن اشارو هوندو. چيو ويندو آهي تہ مذڪوره علائقي جي راڄڌاني شڪارپور هوندي هئي.

(32) آنندرام مخلص جي بدايع وقايع موجب ٻاويهہ لک روپيہ ۾ هڪ هيرو هٿا جيڪي ضبط ڪيا ويا. (مرآت دولت عباسيہ ص ١٣٧ ۾ جواهر عباسيہ) لا لا دولت رام جو بيان آهي تہ ميان محب سندس ڏاڏي مانجهي مل جي معرفت سون ۾ جواهرن مان جو ڪجهہ بہ هو سو نادر شاه جي خدمت ۾ پيش ڪيائين ۾ پنهنجو قصور بہ معاف ڪرايائين. تحفة الڪرام ۾ آهي تہ هڪ ڪروڙ روپيا وٺي نادر شاه ميان کي ملڪ موٽائي ڏنو. لب تاريخ سنڌ ۾ آهي تہ ميان هڪ ڪروڙ روپيہ جرمانو ادا ڪيو. هيوز چوي ٿو تہ، ”ويهہ لک روپيہ ساليانو رقم، خراج طور ميان صاحب تي عائد ڪئي وئي. گولڊ سمٿ لکيو آهي تہ: هڪ لک ويهہ هزار پائونڊ ساليانو خراج مقرر ٿيو ۾ هڪ ڪروڙ جي لڳ ڀڳ ڏن ورتو ويو. ايتڪن موجب ميان صاحب هڪ

ڪروڙ رپيا قرض ادا ڪيو ۽ خراج جو واعدو ڪيو. (تاريخ ڪلهوڙا دور، سنڌي ترجمو ص ٣٨٩) (مترجم)

(33) پٺاڻن پئسي ڪارڻ سنڌ جي سياست ۽ امن امان کي تباهه ڪري ڇڏيو هو. پهريائين هنن ميان نور محمد جي وڏي پٽ مراد يار خان کي سنڌ جو حڪمران تسليم ڪيو هو. پر هن شرط سان ته هو روايتي ڏن کان وڌيڪ خراج ڏيندو رهندو. هو نصرپور پرسان مراد آباد نالي هڪ سهڻو شهر آباد ڪري اتي رهڻ لڳو. سرائي سردارن سان نه نڀڻ جي ڏوهه ۾ کيس لاهي قيد ڪري ميان غلام شاهه کي تيرهين ذوالحج ١١٧٠هه (١٧٥٦ع) ۾ تخت تي وهاريو ويو. جنهن پنهنجي حڪومت جي راڄڌاني پنهنجي پيءُ جي آباد ڪرايل شهر محمد آباد مراد آباد پرسان قائم ڪئي، جنهن جو نالو الله آباد رکيو ويو. چاڪاڻ ته هن کان ڪجهه وقت اڳ مراد آباد کي درياهه پائي ڪٽي ويو هو.

ميان احمد يار خان، ميان مراد ياب خان جي سڳي ڀاءُ شورش شروع ڪئي. ان وقت سندن ٻيو ڀاءُ محمد عطر خان احمد شاهه ابداليءَ وٽ يرغمالي هو، تنهن به وڌيڪ رقم ڏيڻ جي بهاني تي سنڌ جي حڪومت جو پٺاڻن کان پروانو ورتو هو. هن کان اڳ ۾ احمد شاهه ابدالي محمد مراد ياب کي سنڌ جو پروانو ڏئي چڪو هو. غلام شاهه جڏهن ٻڌو ته پٺاڻن گهڻن پئسن بدلي محمد عطر خان کي سنڌ جي حڪومت ڏني آهي، ته هو پنهنجا خاص ماڻهو ۽ لشڪر وٺي ٿر ڏانهن نڪري ويو. محمد عطر خان جيڪو پٺاڻ لشڪر پاڻ سان وٺي آيو هو، تنهن اچڻ سان وٺي سنڌين سان ظلم ڪيا. پٺي پاسي کان محمد مراد ياب، احمد يار خان ۽ انهن جي سردارن کي آس هئي ته محمد عطر خان محمد مراد خان جي حڪمرانيءَ واسطي احمد شاهه کان پروانو وٺي آيو آهي، ته اهو ڏسي ڪين مايوسي ٿي. هوڏانهن ميان غلام شاهه

اڏيپور کان ڦيرو ڏئي اچي بهاولپور ۾ ترسيو ۽ حالتن جو اندازو لڳائي، سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. پنهي ڌرين جي وچ ۾ روهڙيءَ پرسان امرڪس واه ويجهو جهيڙو لڳو، جنهن ۾ عطر خان ۽ احمد يار خان کي شڪست آئي. پوءِ هو روهڙيءَ کان سوستان پهتو. ان زماني ۾ محمد مراد ياب خان گذاري ويو هو. سندس پوينرن سان وات پرچاٽي ڪري ڪجهہ دير تڏي تي ويهي، اتان شوال سنہ ١١٧١هہ (جولاءِ ١٧٥٨ع) الله آباد پهتو. محمد عطر خان ۽ احمد يار خان کي بہ وهڻ ڪونہ آيو ۽ قلات جي حڪمران محمد نصير خان وٽ وڃي پهتا. قلات جي والي نصير خان جا ميان غلام شاه سان دوستاڻا تعلقات هئا، سو هن پنهي کي ڪٽي بند پخاني ۾ بند ڪيائين. اتفاق اهڙو ٿيو جو تن ڏينهن نصير خان مٿان پٺاڻ شاهي فوج ڪاهي آئي هئي. انهن وڳوڙي حالتن جو فائدو وٺي عطر خان ۽ احمد يار خان جان ڇڏائي وڃي احمد شاه ابداليءَ وٽ پهتا.

اتان عطر خان عطائيءَ جي مهنداريءَ ۾ پٺاڻن جو لشڪر وٺي اچي سنڌ پهتا ۽ سنڌ جي تخت جي لالچ ۾ پٺاڻن هتان سنڌ جا سهڻا شهر، وسندڙ وسنديون ۽ ڳٺن پريا ڳوٺ پيلائي پينگ ڪري ڇڏيا. اهو حال ڏسي غلام شاه ١١٧٢ (١٧٥٨ع) ۾ اورنگا بندر اڪري وڃي ڪجيءَ ۾ دم پٽيو. ان جو نالو شاه ڳڙه رکيائين. ان جي سامهون شاه بندر نالي هڪ نئين بندر جي اڏاوت شروع ڪرايائين. اتي پنهنجي پٽ سرفراز کي ڇڏي، پنهنجي ڀائرن جي مقابلي لاءِ لشڪر وٺي اڳتي روانو ٿيو. ٻئي طرف کان عطر خان پٺاڻ فوج هتان پنهنجي وسندڙ ملڪ کي ويران ۽ دڙيون دڦ ڪرائيندو اڳتي وڌي رهيو هو. ٻئي ڌريون اچي چاچڪن پرسان هڪ ٻئي جي سامهون ٿيون. صلح لاءِ ڳالهہ ٻولهہ هلي، جنهن موجب ساموندي ڪناري کان نصرپور تائين ملڪ ميان غلام شاه کي مليو ۽ سنڌ جو باقي حصو عطر خان ڪنيو. ان وچ ۾

احمد يار خان جي پرواني جو ٻڌي ۽ هيڏانهن غلام شاهه جون جنگي تياريون ڏسي عطر خان ونئي ڀڳو. ورئي بہ بهاولپور مان دائود پوٽن جو لشڪر وٺي مقصودو فقير ۽ بهادر خان ساڻ ڪري سنڌ تي حملو ڪيائين، پر اباوڙي وٽ غلام شاهه جي فوج کيس سخت شڪست ڏني.

سنہ ١١٧٦هہ ۾ غلام شاهه ڪڇ تي ڪاهيو. رستي ۾ سندري جو قلعو فتح ڪيائين پوءِ اڳتي وڃي جاڙي جبل تي حملو ڪيائين. بستا ۽ لکپت بندر پڻ فتح ڪيائين. هن ٻيو ڀيرو سنہ ١٧٧٨ع ۾ ڪڇ تي حملو ڪيو هو ۽ ڪڇ جي راڄڌاني ڀڄ کان پنج ڪوهه پري هڪ جاءِ تي وڃي منزل ڪئي هئائين. ڪڇ جي راءِ وچ تي وسيلا آندا. ٻنهي ڌرين ۾ ٺاهہ ٿيو. ان زماني جي تورو اڳ پوءِ پناڻ دربار غلام شاهه کي سنڌ جو حڪمران مڃي"شاهه وردي" خان جو لقب ڏيئي، هڪ هاٿي روانو ڪيو ۽ ان کان پوءِ کيس صمصام الدولہ جو لقب ڏنو ويو هو. غلام شاهه پنهنجي قوت، پنهنجي همت ۽ تلوار سان مُجرائي هئي پر ڪنهن پرواني تحت ڪانہ مجرائي هئي. (وڌيڪ لاءِ ڏسندا تحفة الڪرام سنڌي ص ص ٢٧۴ کان ٢٨٣ تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ص ۴٦١ کان ۴٧۵ ۽ تاريخ ڪلهوڙا باب ٻيو) (مترجم.)

(١۴۴) منهنجي هڪ دوست ڊبليو - جي - ولڪنس W.J.Wilkins جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي روينيو کاتي جي سروي واري شعبي ۾ ملازم هو، ڏاڍو سليم طبع ۽ شريف انسان آهي. هن صاحب سنڌ جي قديم درياهي وهڪرن ڏانهن خاص ڌيان ڏنو آهي ۽ مون کي ڄاڻ ڏني اٿس تہ قليلي ڇاڙهہ سنڌوءَ جي هڪ قديم شاخ آهي، سندس ويچار آهي تہ هي وهڪرو، ڪنهن زماني ۾ سندس موجوده منهن کان نو ميل اتر اوڀر سيڪاٽ ڳوٺ وٽان سنڌوءَ مان ڇڇي ڌار ٿيندو هو. موجوده قديم وهڪري جي وچ تي موجود پراڻو پيٽ درياهہ لٽي ڇڏيو آهي.

منهنجو خيال آهي ته سندس ان ويچار کي هٿي ۽ پنيرائي ڏيڻ واسطي ڪا ثابتي موجود ڪانه آهي. جيڪڏهن سندس اهو خيال صحيح به آهي ته به هي صاحب اها ڳالهه ڪڏهن به ثابت ڪري ڪونه سگهندو ته قليلي سنڌوءَ جي هڪ نهايت، ڇاڙهه آهي. ڇاڪاڻ ته خود سنڌوءَ جو سيڪاٽ وارو مکيه وهڪرو پاڻ ئي پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. جڏهن سنه ١٧٥٨ع ۾ سنڌوءَ پنهنجو وهڪرو مٽايو ته اهو سندس آخري وهڪرو هو.

(١٤٥) شاه پور اڃا به آباد ۽ اسرندڙ شهر آهي جيڪو نصرپور کان چارميل اولهه طرف آباد آهي.

(34) ميان سرفراز جي زماني ۾ راڄو ليکي اعتماد جوڳو ماڻهو سمجهيو ويندو هو. جنهن جي اشاري ۽ فريب سان مير بهرام کي قتل ڪرايو ويو. ان کان پوءِ فتح علي خان خداآباد تي حملو ڪيو. ميان سرفراز ڀڄي اچي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناه ورتي. سندس جاءِ تي هن جي ننڍي ڀاءُ ميان محمود کي تخت تي وهاريو ويو. ان کان پوءِ حالتن جو اندازو ڪري ميان غلام نبي کي (١١٨٩هه - ١٧٧٥ع) آندو ويو. ان زماني ۾ مير بجار خان حج تي ويل هو. واپس اچڻ ڪانپوءِ الله بخش منجهڻ، محراب جتوئي ۽ پيروز پتافيءَ ميان غلام نبيءَ کي اڳ ۾ ڪري جنگ جون تياريون ڪيون. اها جنگ تعلقي شهداد پور جي لانياري واري ماڳ تي لڳي. مير بجار وٽ ڇهه هزار ۽ ميان غلام نبي وٽ ٽيهه هزار لشڪر هو. جڏهن ميان غلام نبي ڏٺو ته سندس شڪست ٿي رهي آهي، ته هن لڪ چوريءَ ۾ مير بجار ڏانهن خط لکيو. جنهن ۾ واضح ڪيائين ته مذڪوره جنگ ۾ سندس هٿ ڪونه هو، ان ڪري هنجو ڪوبه قصور ڪونه آهي ۽ صلح لاءِ قرآن شريف وچ ۾ آندو. پنهي ڌرين ۾ ٺاه ٿي ويو، پتو نه آهي ڪهڙيءَ ريت اهڙي خط

۾ لڪ چوري ۾ پهتل پيغام ڪان تاجو ليکي واقف ٿي ويو ۽ پنهنجا ڪجهه ساٿي ساڻ ڪري ميان غلام نبيءَ وٽ پهتو، ڪجهه سوال جواب ڪرڻ ڪان پوءِ ڪيس تلوارن جا وار ڪري قتل ڪيو ويو. تاريخي حوالن مطابق ڪيس زمينون گهمندي قتل ڪونه ڪيو ويو هو ۽ نه وري ڪيس مير بجارئي قتل ڪيو هو (تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ۴۹٦- لب تاريخ سنڌ (سنڌي ص ۱۵۹) تي آهي ته جڏهن مير بجار خان حج تان موٽي آيو ته ٽالپرن انتقام وٺڻ خاطر ميان غلام نبيءَ تي حملو ڪيو (اهو قتل سرفراز جي ڏينهن ۾ ٿيو هو ۽ انتقام ميان غلام نبيءَ ڪان ورتو ٿي ويو) ۽ هُو لانياري واريءَ جنگ ۾ مارجي ويو.

پنهنجي ڀاءُ غلام نبي جي جنازي دفن ڪرڻ ڪان پوءِ هن سمجهيو ته هو پنهنجي ڀاءُ سرفراز سندس پٽ محمد خان سندس ڀاءُ محمود خان ۽ چاچي عطر خان جي موجودگيءَ ۾ سنڌ جي تخت تي ويهي ڪونه سگهندو. ان ڪري هن جوٽيجه ذات جي پهريدارن سان هم صلاحو ٿي سيني کي قتل ڪرڻ ڇڏيو. (مترجم.)

مير بجار جي قتل جي سازش ۾ قلات جو والي مير نصير خان، جوڌ پور جو راجا ۽ ميان عبدالنبي هڪ جيترو شريڪ هئا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ۵۱۱) لب تاريخ سنڌ (سنڌي ص ۱٦۰) جو بيان آهي ته جوڌ پور جي راجا وٽان به جلاد گهرائي ميان عبدالنبي مير بجار کي اکين آڏو ڪهرايو. تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور.

(35) ميان عبدالنبي، بي دخلي جي فرياد کڻي افغانستان پهتو هو. پر هن ڪان اڳ مدد خان محمد بهاول جي ملڪ ۾ پهچي چڪو هو. پنهنجي مدد لاءِ هن پنهنجو اثر رسوخ ڪتب آندو ۽ مدد خان کي راضي ڪرڻ لاءِ سوڪڙيون پاڪڙيون به ڏنيو هيون. مدد خان پٺاڻن جي صورت ۾ سنڌ تي ڪاري قيامر ۽ نسور ناحق تي نازل ٿيو، جتان به

گذريو. اتان شهر سڙي رک ٿي ويا ۽ وسندين بدران قبرستانن جون قطارون بڻجي ويون. جيڪي شهر دونهي دک کان بچي ويا، سي پٺاڻن جي ڦر لٽ کان بچي ڪون سگهيا. اهو غلط آهي ته مدد خان جو پڌي مير ٽر ڏانهن پهچي ويا، پر مير عبدالله، مير فتح علي ۽ مير سهراب سنڌ جا ڪونڊ قطاري سامهون ٿيڻ لاءِ روانا ٿيا هئا. مير عبدالله ته قرآن هٿ ۾ کڻي مدد سان هڪ هڪاٽي ڪرڻ جو وعده ڪيو هو. جڏهن مدد پٺاڻ کي سنڌي سورهن جي مڪمل تيارين جي خبر پئي، ته هيانءَ هاري ويهي رهيو ۽ صلح واسطي خط به پهريون هن ئي لکيو هو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ۵۲۳ـ ۵۲۲ـ ۵۲۱).

(36) مير عبدالله مدد خان پٺاڻ کان ڊڄي عمر ڪوٽ ڪونه ويو هو. پر فتح علي، ٽالپرن سان غداري ڪري وڃي مدد خان سان مليو هو. جڏهن ڪيس مدد خان جي فريب ۽ دغا ۽ ڌارين جي نيت جو پتو پيو، ڇاڪاڻ ته مدد خان دوستي جو دم هڻي ڪيس پاڻ وٽ گهرائي ۽ لک روپيہ وٺي پوءِ آزاد ڪيو هو، ته پوءِ وڃي سندس دماغ جاءِ تي آيو. مدد خان سنڌين جي مقابلي کان ڊڄي روهڙي مان ڀاڄ ڪري وڃي اباوڙي نڪتو. اتان مير عبدالله ڏانهن خط لکيائين ۽ مير فتح جيان ڪيس به ڦاسائڻ واسطي لفاظيءَ جي ڪوڙڪي اڏيائين. پر مير عبدالله خان سياڻو هو، هن مير فتح علي کي تياري ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ ڪيس مدد خان جي قاصدن کي رخصت ڪرڻ لاءِ به چيو ۽ ڪيس اهو به چيائين ته مدد ڏانهن اهو چوائي موڪلي، ته جيڪڏهن ڪيس اسان سان ملاقات جوايڏو شوق آهي، ته اسان جو انتظار ڪري. فريئر نامي ۾ آهي ته جڏهن سندس قاصدن وسيلي مدد خان کي اهو پيغام پهتو، ته هن ان ڏينهن ئي تنبو طولان پٽي سنڌو درياه اڪري افغانستان جو رخ ڪيو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص ص ۵۳۲ ۽ ۵۳۳ ـ بحوالہ فتح نامہ ـ عظيم ص ۹۳ ۽ ۹۴)

ضـــميـــمو "الـــف"

سنڌيءَ ۾ "ٻار" سمنڊ کي ٻه چيو ويندو آهي. شاهه عبداللطيف جي شعر جو هڪ ٽڪرو آهي "وڏائون ٻيڙا ٻار ۾" امڪان اهو آهي تہ اها ڪا سامونڊي ڪاري هوندي جنهن ۾ لوڻي جو پاڻي اچي ڇوڙ ڪندو هوندو. لوڻي معنيٰ اها سامونڊي ڪاري جنهن ۾ لوڻيءَ جو وهڪرو ڇوڙ ڪندو هو.

ضـــميـــمو "ب"

١ـ ڪنهن زماني ۾ اروڙ وٽان هن وهڪري مٿان پل جوڙيل هوندي هئي، منهنجو خيال آهي تہ مذڪوره پل تڏهن ٺاهي وئي هوندي، جڏهن هن ننڍي وهڪري ۾ گهٽو پاڻي اچي ويندو هوندو. ماڻهن جي اچڻ وڃڻ جي سهوليت لاءِ اها پل تعمير ڪئي وئي هوندي. ڇاڪاڻ تہ وهڪري جي تبديليءَ کان پوءِ ٻہ ڪيترن سالن تائين چاڙهہ جو پاڻي انهيءَ ڇڏيل پيٽ مان وهندو رهيو هو.

٢ـ جيڪڏهن ماموئي فقيرن جي اڳ ڪتين جي ڏند ڪٿا ۾ سچائي آهي، تہ پوءِ امڪان اهو آهي تہ اهي اڳ ڪتيون سمن جي خلاف ۽ ڪين ڏيچارڻ ڏمڪائڻ واسطي ڪيون ويون هيون، تنهن ڪري سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ اهي سندن ڀاڳ ۽ بخت واسطي ڪي دعائون ڪونہ هيون، پر اڳتي هلي جيڪي هن گهراٽي ڪي ڏچا ڏسٽا هئا، تن جو ڪين هڪ قسم جو ڇتاءُ ڏنو ويو هو.

چيو ويندو آهي تہ ماموئي لفظ جي اصلي شڪل "معموئي" آهي معمہ جي معنيٰ راز ۽ ڳجهارت وغيره آهي. گهڻي استعمال ڪري معموئي جو لفظ بگڙي ماموئي ٿي ويو آهي.

سنڌي لغت ۾ مامر جي معنيٰ اندر جي ڳالهه، ڳجهي ڳالهه، راز، ڀيد ڳجهه آهي (ڏسندا جامع سنڌي لغات ڊاڪٽر نبي بخش ص ص ٢٥٧٢- ٢٥٧١) انڪري ماموئي لفظ جي معنيٰ به ڳجهه يا راز ڄاڻندڙ ٿي سگهي ٿي.

* اهو بيت هن ريت آهي:

نيرا گهوڙا ڏيرا، اتر ڪان ايندا.
گهگهيريون گهيرن تي، ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تا ڄاٽين جا

ضميمو "ت"

٣- ڪيترين جاين تي اڏا مندڙ واريءَ هاڪڙي جو پراڻو پيٽ لتي ڇڏيو آهي، ڪجهه حصا وري ناري جي وهڪري جي پائيندڙ ڪنهن حد تائين ڍاهي ڇڏيا آهن. امڪان اهو آهي ته جڏهن هيءَ سڪي ويل درياه وهندو هو ته اهو پيٽن مان ٿورو اولهه ڏانهن لاڙو ڪري وهندو هو. پر ان جي بدران نارو سر اتر ڪان سر ڏکڻ وهندو هو.

٤- قطبن ۾ خط استوا وٽ زمين جي ڦيري جي رفتار ۾ فرق هجڻ ڪري هوائن ۾ پاڻيءَ جي لهرين تي اثر ٿئي ٿو، ان ڪان سواءِ بحر اوقيانوس ۾ بحرالڪاهل ڪان خط استوا طرف ايندڙ هوائون زمين جي گردش ڪارڻ الهندي طرف رخ ڪن ٿيون.

هن ڪري ٻي ڳالهه اها ٿئي ٿي ته مختلف درياه ڪن خاص جاين تي پنهنجي پيرين کي پائيندا ۾ ڪائيندا رهندا آهن ۾ پنهجن پيٽن کي ڪنهن خاص طرف ڏانهن سرڪائيندا رهندا آهن، تنهن کي "بائير جو اصول"

Baer's law چيو ويندو آهي. هيءُ انسان طبعيات جو ماهر هو، سندس پورو نالو، ڪارل ارنسٽ وون باير Karl Ernst Von Baer هو. هيءُ پهريون ماڻهو هو، جنهن هن ڳالهه کي محسوس ڪيو هو، ته وهندڙ پاڻي ڪنارا چو ٿو ڪائي. هن قسم جي ڌرتيءَ جي چر پر، ڌرتيءَ جي اترئين اڌ گول O درياهن کي مجبور ڪري ٿي، ته اهي پنهنجا ساڄي طرف وارا ڪنارا ۽ ڏاکڻين اڌ گول وارن درياهن کي مجبور ڪري ٿي ته اهي پنهنجن کاٻن ڪنارن کي پائيندا ۽ ڪائيندا آهن. وون باير هن حقيقت ڏانهن به اشارو ڪيو آهي، ته ٻين قدرتي قانونن مطابق مٿين اصولن ۾ ڪجهه "گهٽ وڌائي ۽ تبديلي به ٿيندي رهندي آهي، جنهن ڪري درياهن جا وهڪرا ڪنهن خاص پنڌ جي دائري اندر هڪ پاسي کان ٻئي پاسي پيا پنهنجا پيٽ بدلائيندا آهن. ان عمل ۾ وهڪري جي پنهنجي سگهه ۽ ٻيا سبب به هوندا آهن، جن جو اچا پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي. هن ڏاهي انسان "اسٽڊين آرس جيبيٽي ڊرنيچر وزن سچافن" Studien aurs Gebiete der Naturwirren sehaften جي موضوع تي ڪتاب لکيو آهي، مٿان ٽائيٽل تي، " اُبر فلسي انڊ ڊيرن ورڪنگن" Uber Flusse and deren wrikungen لکيل اٿس، جنهنجو مطلب آهي. "درياهه ۽ انهن جي پائيندڙ جو اصول " بروهن وڪ Bruns wick ١٨٨٦ع ڇاپو پيو.

۵ـ (اناب Anab vi - 15) سڄي انڊيا مان يونان وارن جي مراد اها آهي ته هندستان جو اهو ڀاڱو جنهن کان واقف هئا. جڏهن اسان پڙهون ٿا ته پيٿان Peithon سنڌوماتريءَ جي ڏاکڻين حصي ۽ انڊيا جي سموري سامونڊي ڪناري جو حڪمران مقرر ڪيو هو، ته لفظن جي وسعت کي ڇڏي، اسان کي رڳو سنڌ جي سامونڊي ڪناري تائين محدود ٿيڻو پوندو ۽ سمجهڻو پوندو ته کيس فقط مذڪوره علائقي ۽ ڪناري جو حڪمران مقرر ڪيو ويو هو.

(37) ائرين، استربئو ڪَئنتس ڪرٽس، ٽالمي، پلو ٽارڪ ۽ڏايو ڏورس وغيره جي لکتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هنن ”انڊيا“ جو لفظ فقط سنڌ ڏانهن منسوب ڪيو آهي، ان سان گڏ اهو به معلوم ٿيندو ته هو سنڌوءَ کي انڊي ۽ انڊس به سڏيندا هئا. هن حقيقت مان محسوس ائين ٿئي ٿو ته شروعاتي دور ۾ يونان وارا سنڌ کي انڊ سڏيندا هئا. تنهن کان پوءِ هنن، مذڪوره لفظ کي حرف علت واري ڏگهي پڇاڙي ڏئي موسيقيت پيدا ڪئي آهي ۽ انڊ کي انڊيا بڻائي ڇڏيو. يوناني تاريخن ۾ اسان کي هر ملڪ جي نالي پٺيان ”يا“ ”يا“ ia جي ڏگهي حرف علت واري پڇاڙي ملندي، جهڙوڪ: عرب - عريبيا - باختر- بئڪتريا الگزينڊر- اليگزينڊريا علائقي کي Media لکيو آهي. بعد ۾ ان حساب سان سڄي هندستان کي سنڌ چيو ويو. ڇاڪاڻ ته هندستان جي گنگا واري سڀيتا به سنڌ سڀيتا جو هڪ حصو آهي، اها ڪا آجي ۽ نجي سڀيتا ڪانه آهي. (ڏسندا، رائيز آف سِولائيزيشن ان اِنڊيا ائنڊ پاڪستان برج ۽ ريمنڊ آليچن) ان نقطہ نگاه کان قديم دنيا ۾ سڀيتا جي سڃاڻ ۽ ساڃهه جي ناتي هندسان جي نه، پر سنڌ جي عظمت مڃيل هئي. ٽائون پلاننگ جي اهميت کي اٺويهن صديءَ جي پڇاڙي ۽ ويهين جي اڪياڙي ۾ محسوس ڪيو ويو . ماحول جي آلودگيءَ کي ختم ڪرڻ ڏانهن هن سڌريل دنيا جو خيال ويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ويو آهي. پر سنڌ سڀيتا اڄ کان پنج هزار سال اڳ، ان کي محسوس ڪري ورتو هو. يونان جي مِناني ۽ هيليني ۽ شام جي سيريائي تهذيب سنڌ سڀيتا جي عظمت جي ڏاڪي تائين پهچي ڪونه سگهيون هيون. تنهن ڪري ائين چوڻ غلط آهي ته سنڌ کي هندستان جي ناتي سان سڃاڻ ملي، پر حقيقت اها آهي ته هندستان جي سنڌ جي ناتي سان سڃاڻ ٿي آهي ۽ سنڌ سڀيتا جي عظمت جون حقيقتون ، جنرل هگ جي هن ڪتاب لکڻ کان گهڻو پوءِ معلوم ٿيون آهن. (مترجم)

٦- جيڪڏهن تبصره نگارن ۽ نقادن کي پتو پوي ها ته پور ٽيڪانوس Portikanos انهن ساڳين حدن اندر بڙديڪا Burdika نالي ۾ هڪ علائقو موجود آهي ته خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ نه ڪونه ماپن ها. اهڙي سڃاڻ کي ڇاڳر جي آليءَ ڍنگريءَ جيان چنبڙي وڃن ها. پر حقيقت اها آهي ته بڙدي، جنهن ڪري هن علائقي مٿان نالو پيو آهي، سي بلوچ آهن ۽ ڪنهن ويجهي زماني ۾ بلوچستان کان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا آهن. اهي ٻئي نالا هڪ ٻئي سان هڪ جهڙائي رکن ٿا، جن مان هڪ قديم ۽ ٻيو تازي دور سان واسطو رکي ٿو. اهي ايترا ته هڪ جهڙا آهن جو ماڻهو ٻڌي ڇرڪي وڃي ٿو ۽ پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي مجبور ٿئي ٿو ته واقعي بڙدي سنڌ ۾ لڏي آيا آهن يا سنڌ سندن اصلي وطن آهي. اهڙيءَ ريت جنرل ڪننگام، ڊايو ڊورس جي بيان ڪيل نالي مساناءِ Massanae کي "مزارڪا" Mazarka سمجهي ويٺو آهي، جيڪو مٺڻ ڪوٽ کان هيٺ ۽ سنڌوءَ جي ساڄي طرف وارو علائقو آهي. اهڙيءَ طرح مري Marri به بلوچ آهن، جيڪي تازي دور ۾ بلوچستان مان لڏو ڪٽي اچي سنڌوءَ جي ڪنارن سان آباد ٿيا آهن. بڙديڪا وارو علائقو به سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري آهي، جيڪو سکر کان ٽيهه ميل اتر درياهه جي ڪنار سان ٽورن ميلن ۾ پکڙيل آهي.

٧- ڪرنل بي آر بران فل B.R. Bran Fill هتي ماڳن ۽ اوسي پاسي واري علائقي بابت گهٽائي اچرج جهڙا احوال قلمبند ڪيا آهن، جيڪي سندس ڪتاب "انڊين انٽي ڪئاٽري" جلد vi ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ڪرنل بران فل هن حقيقت کي قبول ڪري ٿو ته مؤ Mau جو لفظ موءِ Muy جي بگڙيل صورت آهي، جنهنجي معني آهي وار. هن جاءِ کي روهڙيءَ جيان محمد صلي الله عليہ وسلم جي ڏاڙهيءَ جي وار مبارڪ جو شرف حاصل آهي. مان اهو چئي ڪونه ٿو سگهان ته مسلمانن وارو خيال صحيح آهي، پر ايترو ضرور چوندس ته ان جو نالو مؤ ضرور آهي،

ڇاڪاڻ تہ ان ٿاڪ تي وار پهچڻ کان اڳ بہ سندس نالو اهوئي هو. هن جي خلاف ٻيون شهادتون بہ موجود آهن. هندستان ۾ اهڙا ٻيا بہ نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي اولهہ اتر هندستان جي وچ واري صوبي ۾ پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ هن نالي سان شهر هوندو هو. جيڪو پنجويهہ ويڪرائي ۽ اٺهٺ ڊگريون ۽ ستونجاهہ فوٽ ڊگهائي ڦاڪ تي، ان جوءِ ۾ موجود هو، جنهن ۾ پٽالا شهر جي موجودگيءَ جو امڪان آهي. مذڪوره علائقي ۾ گهٽي ايراضيءَ ۾ پکڙيل پراچين ترڙ کي "مؤ" جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. عالمن جي خيال مطابق مؤ Mau يا Mao آرين جو پراڻو لفظ آهي، جنهنجي معنيٰ آهي "چنڊ". باختر جي هڪ بربر شهزادي Bargare Prince مائس Mauas يا Mayes جي سڪي تي يوناني صورتخطيءَ ۾ بہ اهو ساڳيو لفظ لکيل نظر اچي ٿو. (Lassen "zur Geschichte" and e p. 99 and other Numismatics)

٨ - ڪُئنٽس ڪرٽس بنا سوچ فڪر جي ڪليتارڪوس Kleitaschos جو هيءُ بيان نقل ڪيو آهي، تہ هن علائقي ۾ سڪندر اسي هزار سنڌين جو ڪوس ڪيو هو ۽ ڪيترن کي ٻاندي بڻايو هو. ڪلتار ڪوس، سڪندر جي جنگي مهم جو جنگي وقايع نگار ۽ حساس ماڻهو هو مان سمجهان ٿو تہ هيءُ سندس وڌاءُ آهي.

٩ - سبنڊ ۾ڪشمور کان وٺي سيوهڻ تائين ميداني علائقي جو لاهہ في ميل هڪ فوٽ ۽ اتان کان سمنڊ تائين في ميل سادا ست انچ ۽ وهڪري جي ايرندي پاسي في ميل نَو انچ آهي. درياهہ جي تري ۾ لاهہ جو في ميل جي حساب سان پنجن کان اٺن انچن تائين، فرق موجود آهي.

١٠- "ڊاس ڊيلٽا ڊيس نيل" Das Delta Des Nil " وَن ڊاڪٽر جوهہ جانڪو Von Dr. Joh Janko بڊاپيسٽ ١٨٩٠ع ص ٢٦٨.

۱۱ ـ ادريسي، ابن حوقل جيترو ويساه جوڳو ڪونہ آهي. سندس بيان آهي، تہ ڪمبلي آدمشماري ۽ شاهوڪاري ۽ جي لحاظ کان ارمائيل جهڙو آهي. (اليٽ ـ۱ـ ۸۰)

ضميمو

۱۲ ـ جيڪڏهن ديبل ڏانهن اچا بہ وڌيڪ سڌو ويجي ها تہ گهاري واري ڪاري کي پار اڪرڻو پوي ها.

۱۳ ـ زمين جو هڪ سوڙهو پٽو آهي، منهنجي خيال ۾، جتان پٽر ملي سگهي ٿو. مذڪوره پٽريلو علائقو اڳتي وري اچي اسڪئنڊل پئائنٽ Scandal Point وٽ ختم ٿي وڃي ٿو. اهو ماڳ آبزرويٽري آئلئنڊ کان منو ميل کن وٿيرڪو آهي.

۱۴ ـ هيءُ ڏاڍو خطرناڪ علائقو آهي. اتان رات جو سفر ڪرڻ اوکو آهي. درياهي وهڪرنْ جي مطالعي مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ درياه پنهنجو رخ پوري ريت بدلائڻ کان اڳ ۾، امڪاني مڪيہ وهڪري جي طرف ڏانهن ڪجهہ وقت اڳ پنهنجي هڪ ڇاڙهہ ڇڏيندو آهي. ونجهڙوٽ وٽان ريٽيءُ جو وهڪرو يا ۱۷۵۸ع وارو حيدرآباد جي قلعي وارو وهڪرو يا ان سان گڏ حيدرآباد کان اولهہ وارو ننڍو وهڪرو ان جا مثال آهن. درياه هڪدم مڪيہ وهڪرو ڪيڏانهن ڪونہ موڙيندو آهي.

The End.

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڀُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪاٺو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا

ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيلا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَ کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم ـ گولو، جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۾ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان ڳڏ جوابَ ڳولڻ کي پنهنجو حق، فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياکِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪي جو بيجل بوليو)

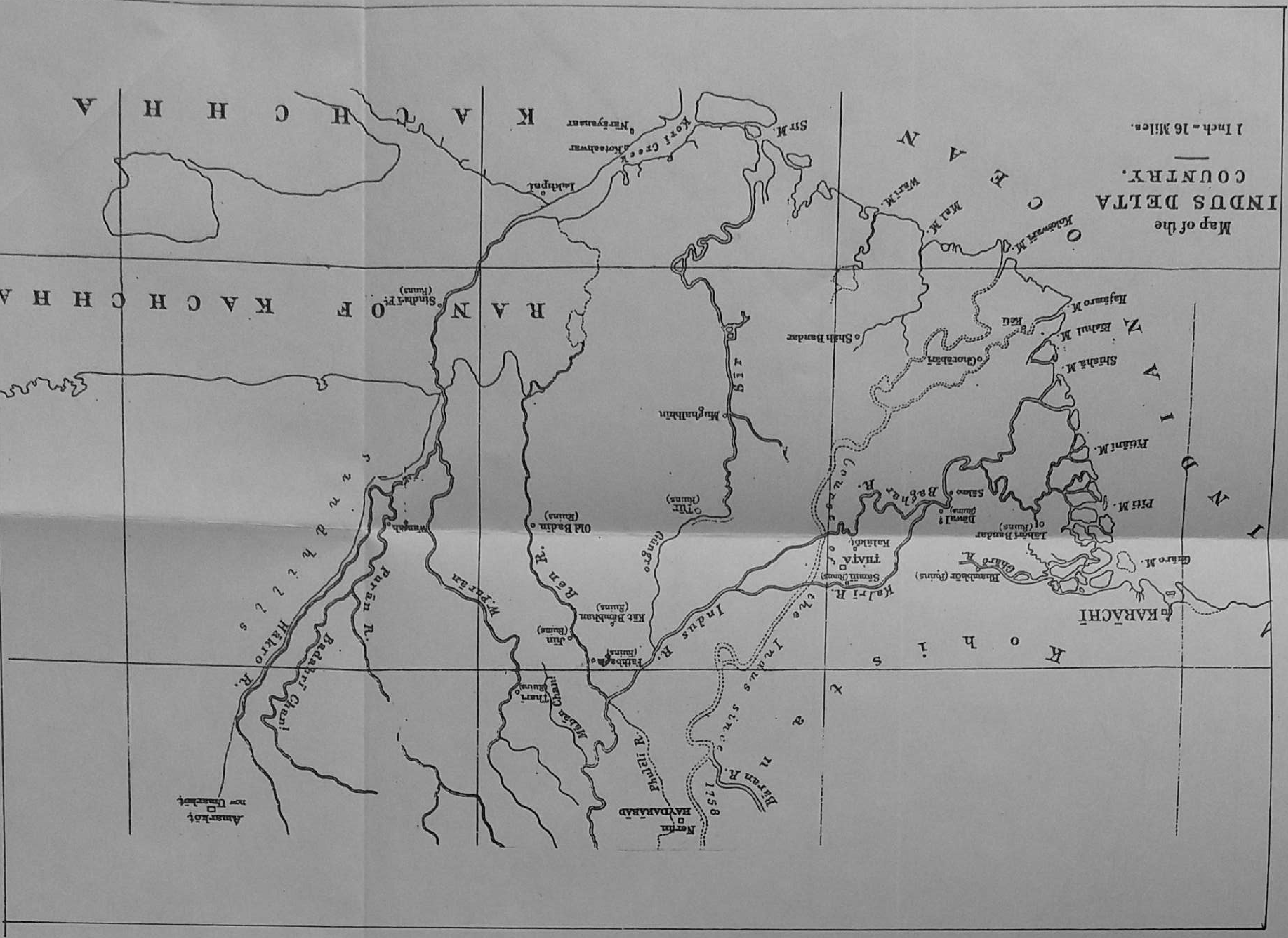

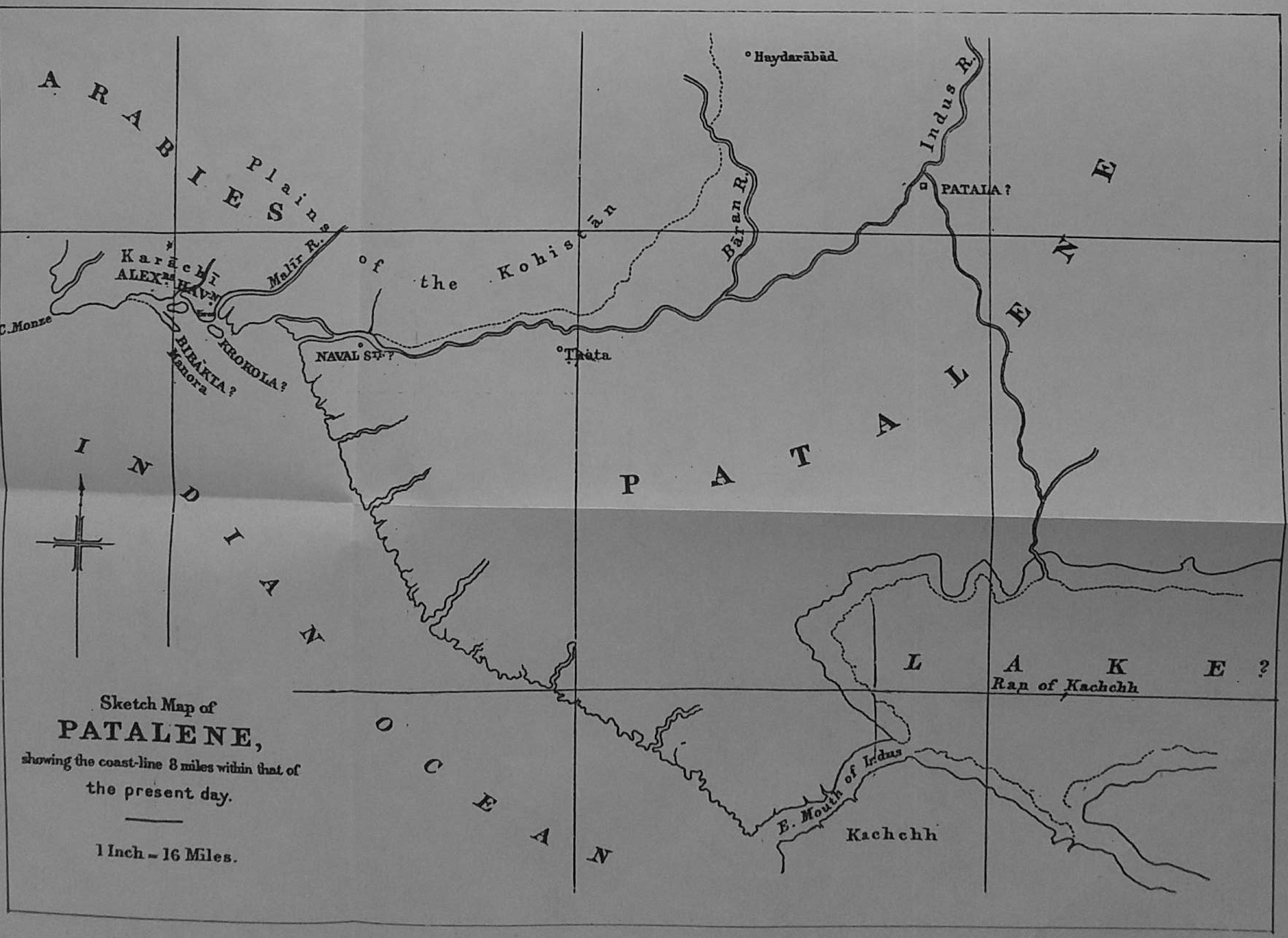

Sketch Map of
PATALENE,
showing the coast-line 8 miles within that of the present day.

1 Inch = 16 Miles.

Map of the
KARACHI COAST
as supposed to have been in the time of
ALEXANDER THE GREAT.

1 Inch — 1 Mile.